ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
«ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК у м. ПУТИВЛЬ»

Д. В. КАРАВАЙКО

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я

(Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)

КИЇВ
2023

УДК 904.4(477.52)”638”
К210

Відповідальний редактор:
С. А. СКОРИЙ, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:
Д. С. ГРЕЧКО, доктор історичних наук
К. Ю. ПЕЛЯШЕНКО, кандидат історичних наук
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту археології НАН України
(протокол № 3 від 23 лютого 2023 р.)

Дослідження виконано у відділі археології раннього залізного віку
ІА НАН України в межах науково-дослідної роботи відділу
«Ранній залізний вік в Україні: новітні дослідження та архівні матеріали»,
№ держ. реєстрації 0121U113531. 2022—2026 рр.

К210 **Каравайко Д. В.**
Городища скіфського часу Путивльського Посейм’я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.). Київ: ІА НАН України, 2023, 296 с.

ISBN 978-617-7810-36-9

В книзі представлені результати робіт Путивльської археологічної експедиції на городищах скіфського часу Путивльського Посейм’я. Подано каталог, що складається з 26 пам’яток. Висвітлено історію їх дослідження, топографію, охарактеризовано оборонні споруди. За підсумками археологічних розвідок 2012—2016 років визначено особливості матеріального комплексу. Окремий розділ присвячено результатам п’ятирічних археологічних розкопок городища Ширяєве.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів і студентів вишів, а також усіх, хто цікавиться минулим нашої країни.

УДК 904.4(477.52)”638”

ISBN 978-617-7810-36-9

© Д. В. Каравайко, 2023
© ІА НАН України, 2023

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ I

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ 2012—2016 років 11

Розділ II

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДИЩ 107

Розділ III

ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ (дослідження 2017—2021 років) 119

III.1. Методика досліджень 119

III.2. Стратиграфія та характеристика культурного шару 122

III.3. Споруди та господарські ями 124

III.4. Матеріальна культура 138

III.5. Хронологія 193

III.6. Господарський уклад 198

III.7. Початок досліджень оборонних споруд 205

III.8. Поселення Ширяєве 213

Висновки 221

ДОДАТКИ

Додаток 1

Є. М. Осадчий
ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я. КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК 223

Додаток 2

В. Л. Бондаренко
ОСТЕОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ (2017—2021 роки) 258

Додаток 3

С. А. Горбаненко
ВИЗНАЧЕННЯ ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ 266

Додаток 4

О. Д. Козак
АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ. ГОРОДИЩЕ ТА ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ 269

Додаток 5

О. М. Бугай, В. В. Білик, А. В. Шульженко
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТНОГО СКЛАДУ ЗНАХІДОК, ЩО МІСТИЛИ МЕТАЛ, З РОЗКОПОК ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ (2020—2021 рр.) 273

Додаток 6

М. С. Сергєєва
РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ ДЕРЕВА (вугілля) З РОЗКОПУ 2020 року ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ 277

Додаток 7

Ю. К. Куцоконь
ІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ. ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ 279

Додаток 8

Д. В. Каравайко, О. В. Качура
МАТЕРІАЛИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ 280

Resume

D. V. Karavaiko
SCYTHIAN HILLFORTS IN PYTUVL SEIM REGION (Pytuvl Archaeological Expedition 2012—2021) 287

ЛІТЕРАТУРА Й АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ 289

ВСТУП

Басейн середньої течії р. Сейм в межах Сумської області або Путивльське Посейм'я — регіон, багатий на пам'ятки археології різного часу. Найпримітнішими серед них є городища, які завдяки валам, ровам та ескарпам добре виділяються на місцевості. На сьогоднішній день в регіоні налічується 61 укріплене поселення. На 26 городищах виявлені шари або матеріали скіфського часу (Каравайко 2017, с. 290). Знахідки роменської археологічної культури зафіксовані на 15 пам'ятках. За часів Київської Русі функціонувало 36 укріплень, а за козацької доби — 14 (Моргунов та ін. 2022, с. 42—135).

Городища Середнього Посейм'я вперше згадані в працях відомого археолога та історика Д. Я. Самоквасова (1873; 1878; 1908). Певну інформацію подав П. М. Єременко щодо пам'яток Глухівського та Суражського повітів (Еремёнко 1906). Короткий опис городищ міститься в замітках директора Путивльського краєзнавчого музею (1934—1937 рр.) Д. В. Шарапова (Лепьошкін 2009). З посиланням на П. М. Коренева, він нарахував 25 пам'яток — так званих «городків», в безпосередній близькості до Путивля. Серед них принаймні 8 відносяться до доби раннього заліза. Окремої уваги заслуговує список місцезнаходжень різноманітних речей з достатньо точною прив'язкою до місцевості. Це стосується і знахідок кераміки скіфського часу, а отже, чи не вперше в поле зору дослідників Середнього Посейм'я потрапляють неукріплені поселення.

Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. минулого століття археологічні розвідки в межах Глухівського району проводив директор місцевого краєзнавчого музею Я. М. Морачевський (1928; 1929). Ним було обстежено кілька пунктів зі знахідками кераміки скіфського часу, знято перші плани городищ Воргол, Ротівка, Вікторове, Уланове або «Звенигородок». Останнє є давньоруським укріпленням. Маємо лише окремі недокументовані свідчення знахідок тут кераміки раннього залізного віку.

Якісно новий етап у дослідженні пам'яток Середнього Посейм'я починається в другій половині XX ст.

У повоєнний час городища оглядав, шурфував та збирав на них підйомний матеріал

І. І. Ляпушкін (Ляпушкин 1949; 1950). Навіть не проводячи широкомасштабних розкопок, спираючись переважно на дані розвідок, дослідник зробив ряд важливих висновків щодо часу заселення території, особливостей матеріального комплексу пам'яток. Деякі з цих положень були тоді ж обґрунтовано розкритиковані (Ильинская 1950), інші — є актуальними й сьогодні. На особливу увагу заслуговує каталог пам'яток І. І. Ляпушкіна (Ляпушкин 1947; 1950), який, безумовно, є відправною точкою при дослідженні городищ Сейму.

Розкопки на двох городищах поблизу с. Воргол та поселенні Харівка провів Д. Т. Березовець (1955, с. 58—63). До результатів цих робіт повернемося нижче. Тут зазначимо, що дослідник був фахівцем зі слов'яно-руської археології й, на жаль, матеріали раннього залізного віку не були введені в науковий обіг належним чином. Д. Т. Березовець оглянув та працював на ще кількох городищах Путивльського Посейм'я з шарами скіфського часу (1950, с. 13—14; 1952, с. 242—250; 1953, с. 32—35; 1955, с. 58).

Розкопки з метою вивчення пам'яток раннього залізного віку були проведені лише на одному поселенні цього регіону. В 1950 р. на городищі Ширяєве В. А. Іллінською було закладено розкоп 160 м^2 (Іллінська 1953). Отримані матеріали з цієї та деяких інших пам'яток дозволили дослідниці зробити важливий висновок: «*Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівської культурою лісних городищ Десни*» (Іллінська 1953, с. 121).

Нарешті, не можна не згадати розвідки О. М. Мельниковської (Мельниковская 1968, с. 1—4). Проведені нею дослідження дозволили говорити про достатньо широке розповсюдження пам'яток юхнівської культури на Сеймі (Мельниковская 1975). Разом з тим, відзначалося переважання скіфських матеріалів на ділянці путивльської течії ріки (Мельниковская 1968, с. 4).

У другій половині XX ст. розвідки на пам'ятках Путивльського Посейм'я проводили систематично фахівці зі слов'яно-руської археології: О. В. Сухобоков, Ю. Ю. Моргунов, Р. В. Терпиловський, А. М. Обломський, В. В. Приймак. Невеличкі розкопки здійснені на багатошаровому городищі Червоний Ранок (Сухобоков 1975). Знято нові плани городищ, відкриті невідомі укріплені поселення (див. напр.: Приймак 1996, с. 164—165, рисунок). Період досліджень городищ Дніпровського Лівобережжя та Путивльського Посейм'я зокрема, в останній третини XX ст. найкраще охарактеризовано В. В. Приймаком: «*Здебільшого науковці, які займалися слов'яно-руською тематикою, орієнтувалися лише у практичних аспектах скіфської археології, тобто атрибуції матеріалів розвідок та невеликих за обсягом розкопок (визначення кераміки та знахідок, їх хронологія у загальному вигляді, без вникнення у деталі, ознаки топографії і характерні риси фортифікації, поховального обряду). Але дослідники 70-х років часто користувалися консультаціями О. І. Тереножкіна. Всі вони знали історію польових вивчень пам'яток, на яких працювали. Період між умовно 1975 і початком 2000-х років для досліджень Дніпровського Лівобережжя майже повністю за кадровим складом був слов'яно-руським*» (Приймак 2020, с. 98).

У контексті вивчення історії та археології раннього залізного віку та скіфського часу пам'ятки Посейм'я (переважно городища) коротко розглядалися на сторінках узагальнюючих робіт (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 342—344; Петренко 1989, с. 75—76).

При створенні типології городищ Дніпро-Донського Лісостепу А. О. Моруженко задіяла й деякі укріплення Путивльського Посейм'я (Червоний Ранок, або Божок, Воргол, Ховзівка, Ширяєве, Линове та Гірки II). Більшість з них віднесені дослідницею до 1-го типу (без передгороддя, захищені валом та ровом з напільного боку). Підкреслено їх незначні розміри (Моруженко 1985, с. 161, 174). Недоліком роботи є використання надто схематичних, а подекуди неточних планів. Зокрема, це стосується городищ поблизу с. Воргол, про що мова піде нижче.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 3 вересня 1982 р. розпочато під-

готовку «Зводу пам'яток історії та культури України». В межах цієї програми в період з 1986 по 2009 рр. роботи проводилися і в Сумській області. Було обстежено та картографовано низку городищ скіфського часу Посейм'я (Коротя, Осадчий, Приймак 2010).

У порівнянні з Курським Посейм'ям, пам'ятки середньої течії ріки досліджені недостатньо. Попри це, останнім часом вони були залучені до комплексного дослідження території Посейм'я скіфського часу (Білинський 2019).

* * *

У 2012 р. спільними зусиллями Інституту археології НАН України та Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль було створено Путивльську археологічну експедицію. Перш за все, тому спонукав слабкий ступінь вивченості городищ скіфського часу середнього Посейм'я. Це створило певну лакуну у вивченні давньої історії населення Лівобережного Лісостепу. Першочерговими завданнями експедиції стали визначення культурно-хронологічних позицій городищ, потужності культурного шару та його характеристик, вивчення матеріального комплексу.

Не менш важливим кроком у вивченні городищ стало створення нових топографічних планів. Польова топографічна зйомка велася із застосуванням GPS навігаторів. Шляхом встановлення контрольних пікетів та поворотних точок було закоординовано периметр майданчика городища, укріплення та особливості рельєфу мису, на якому розташоване городище. До уваги бралися природні особливості ландшафту та зміни внаслідок антропогенного впливу.

Камеральна обробка даних, отриманих за допомогою GPS, здійснювалась в декількох

Рис. 1. На робочому місці, С. В. Тупик — в. о. директора КЗ СОР «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі», 2022 р.

Рис. 2. На майданчику городища Линове. Співробітниця ДІКЗ у м. Путивль, О. В. Качура, 2014 р.

програмних продуктах. Також використовувалися дані дистанційного зондування (аерофотозйомка, супутникова зйомка). Після створення детального плану пам'ятки у масштабі 1 : 2000 було зроблено матрицю висот для просторового відображення об'єкту. Координати пам'яток археології, отримані в результаті проведення топографічних робіт, будуть використані для створення єдиної бази даних.

Певним стимулом організації експедиції стала активізація діяльності грабіжників. Моніторинг городищ мікрорегіону та стану їх збереженості є важливим кроком в справі збереження археологічної спадщини.

Археологія починається з людей. Гідне функціонування експедиції стало можливим завдяки зусиллям директора КЗ СОР «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі» Сергія Володимировича Тупика. Першим начальником експедиції в 2012 році була старший науковий співробітник відділу пам'яткоохоронної роботи та археології Де-

Рис. 4. На розкопках городища Ширяєве у 2019 році, Є. М. Осадчий

Рис. 3. Під час досліджень поселення Ширяєве. Д. В. Каравайко, 2019 р.

Рис. 5. На майданчику городища Линове у 2012 році, О. В. Коротя

Рис. 6. На подвір'ї музею. С. О. Кардашов, 2022 р.

Рис. 7. Центральний вхід до музею. Р. М. Бивалін, 2022 р.

ржавного історико-культурного заповідника у м. Путивль О. В. Качура (Плаксіна). З 2014 року експедицію очолив автор, к. і. н., старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. Основним кістяком експедиції стали старший науковий редактор групи «Звід пам'яток історії та культури України» при Управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації Є. М. Осадчий та провідний спеціаліст групи охорони історико-культурної спадщини при тому ж управлінні О. В. Коротя. Саме завдяки їх наполегливій праці були зняті нові якісні плани городищ. Невід'ємними та незамінними членами експедиції були водії С. О. Кардашов та Р. М. Бивалін.

Запропонована монографія є своєрідним звітом про результати робіт Путивльської археологічної експедиції протягом 10 років. Матеріал подано в хронологічному порядку проведених досліджень. Передусім, цей принцип стосується логіки подачі матеріалу в першому розділі. Виключення становлять городища, які обстежені поверхово (знято нові плани). Їх розглянуто в кінці розділу. Частина городищ має шари (матеріали) інших епох: бронзового віку, роменської культури, доби Київської Русі та періоду пізнього середньовіччя. Попри те, що вони знаходяться поза межами дослідження, знахідки та описи об'єктів подано в основному тексті, що дозволяє більш цілісно сприймати ту чи іншу археологічну пам'ятку.

Розділ

I

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ 2012—2016 років

ГОРОДИЩЕ ЛИНОВЕ

Уперше згадав Д. Я. Самоквасов (1878, с. 229). Короткий опис городища й знахідок подав у 1936 р. директор Путивльського районного краєзнавчого музею Д. В. Шарапов із посиланням на П. М. Коренева (Лєпьошкін 2009, с. 193). Пам'ятку оглянув І. І. Ляпушкін у 1947 р. (Ляпушкин 1947, с. 6, уч. карт. № XXIV; 1950, с. 52; 1961, с. 84). Він склав схематичний план та зібрав підйомний матеріал (рис. 8). Пізніше городище відвідували Д. Т. Березовець (1950, с. 14) та О. М. Мельниковська. Знайдена кераміка з проколами, глиняне пряслице та сопло (Мельниковская 1968, с. 2). У 1986 р. О. В. Сухобоков ще раз обстежив городище, зібрав підйомний матеріал скіфського часу та зняв новий план (рис. 9; Сухобоков 1986, с. 82—83).

Городище розташоване в межах села (рис. 10). Займає західну підвищену стрілку мису правого корінного берега Сейму. Від плато майданчик відділений улоговиною, що утворилася у результаті ерозійних процесів. Поверхня нерівна, максимальне підвищення знаходиться у північно-західному куті, тоді як укріплення розташовані нижче на 2—2,5 м. Схили городища похилі, не мають слідів ескарпування. Виключення становить штучна підрізка кінця XIX — початку XX ст. для улаштування приватної забудови. Висота над рівнем заплави становить 32 м (рис. 11).

Городище трапеціеподібної форми розмірами 120 × 70 м. Загальна площа — 0,5 га (рис. 12). З півдня та півночі обмежене ярами з крутими схилами, із заходу схилом надзаплавної тераси. Зі східної, напільної, сторони відрізане ескарпом висотою 3 м та валом висотою 2 м і шириною 6—8 м. Під час обстежень 1986 року рів в цій частині не зафіксовано (Сухобоков 1986, с. 82). Його слідів не виявлено і розвідками 2012 року (рис. 13). Північна сторона укріплена ровом, що проходить на 14 м нижче рівня майданчика городища.

Територія городища значною мірою задернована, без насадження дерев. Лише у східній частині під валом розташовані городи місцевого населення, які суттєво не порушують цілісність культурного шару.

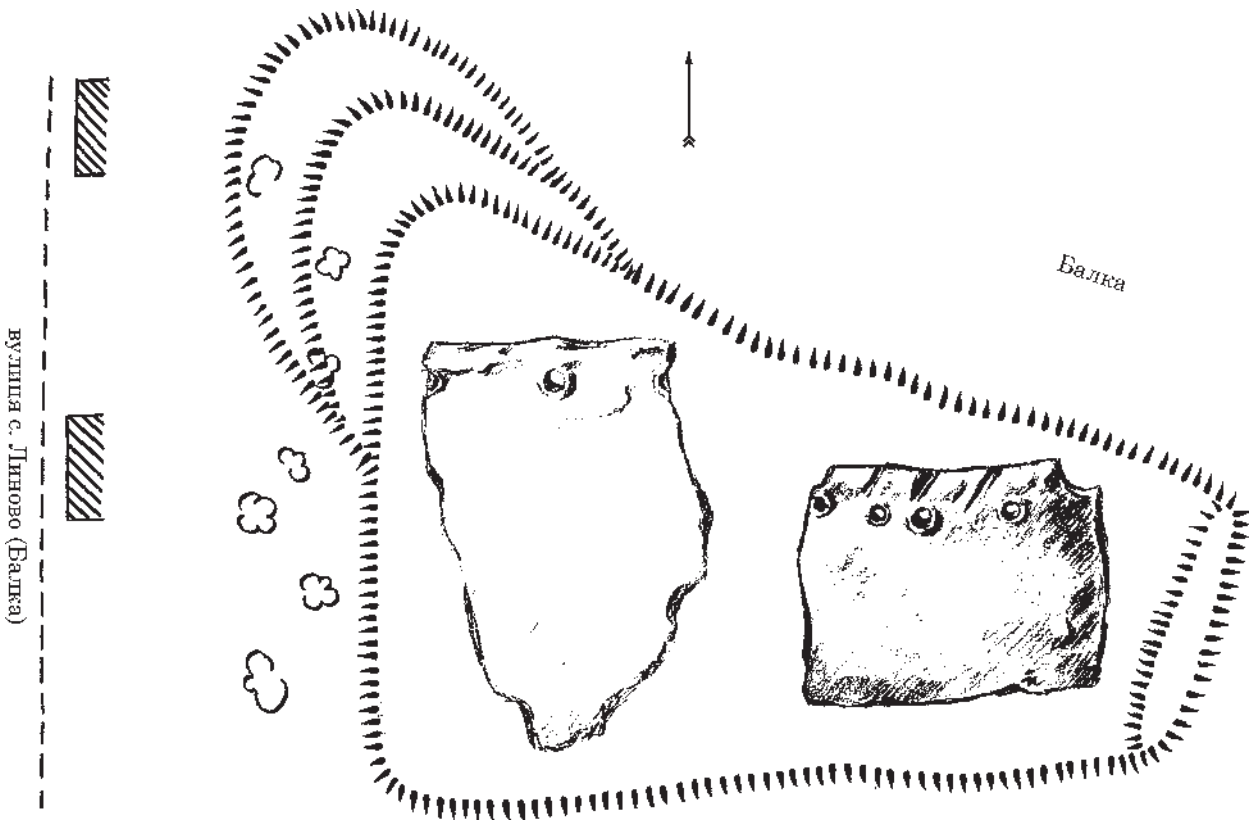

Рис. 8. Городище Линове, план і знахідки (за: Ляпушкин 1947)

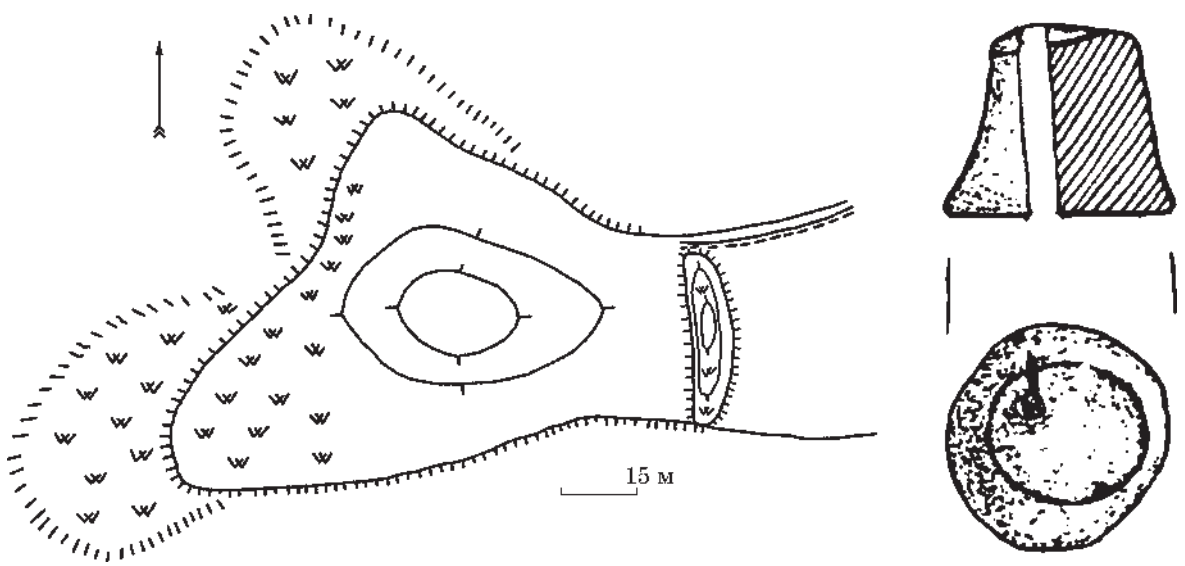

Рис. 9. Городище Линове, план В. В. Приймака (за: Сухобоков 1986)

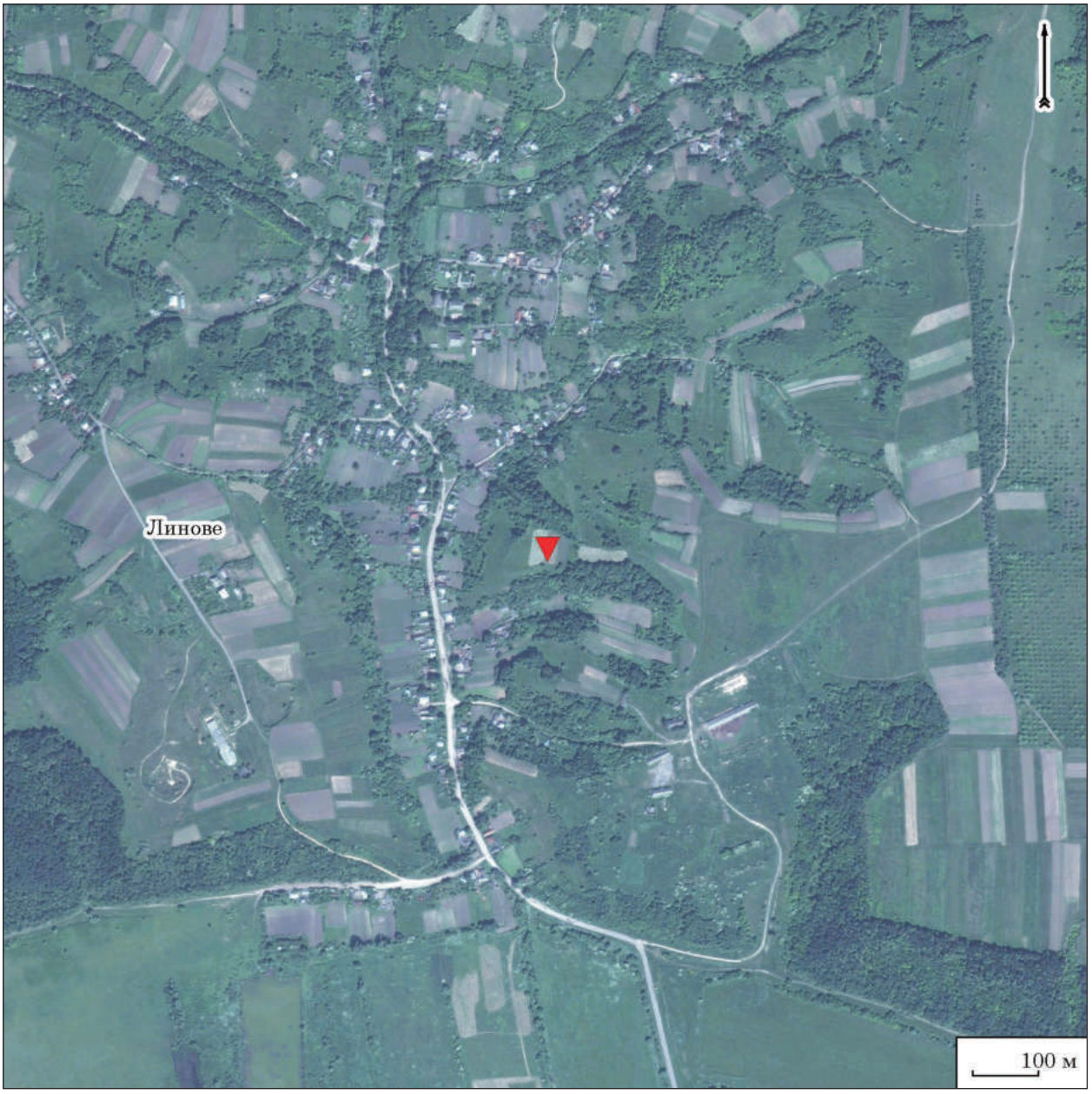

Рис. 10. Ресурс Google Earth, розташування городища Линове

Рис. 11. Городище Линове

Рис. 12. Городище Линове, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

З метою з'ясування характеру та потужності культурного шару майже в центрі майданчика на найбільш підвищеному місці закладено *шурф 1* розмірами 2 × 2 м. Культурний шар — супісок сірого кольору. Глибина шурфу у західній частині — 0,3 м, у східній — 0,4 м. Материк є щільною жовтою глиною (рис. 14). Знахідки представлені

Рис. 13. Городище Линове, вид на улоговину з верхівки валу, що відділяє майданчик від поля

Рис. 14. Городище Линове, шурф у центрі майданчика

фрагментом вінець від ліпного посуду доби раннього заліза з орнаментом у вигляді проколу під краєм вінець, двома невеликими фрагментами стінок того ж часу. Також траплялися уламки кераміки доби пізнього середньовіччя і шматки необробленого кременю.

Городи місцевих мешканців знаходяться в нижній частині майданчика, попід валом. Саме в цьому місці зафіксовано найбільшу кількість підйомного матеріалу і закладено *шурф 2*[1]. Його розміри склали 2 × 3 м. Потужність культурного шару незначна — 0,2—0,3 м. Це слабогумусований сірий супісок. В межах шурфу досліджено господарську яму.

[1] Роботи провела експедиція в 2014 році.

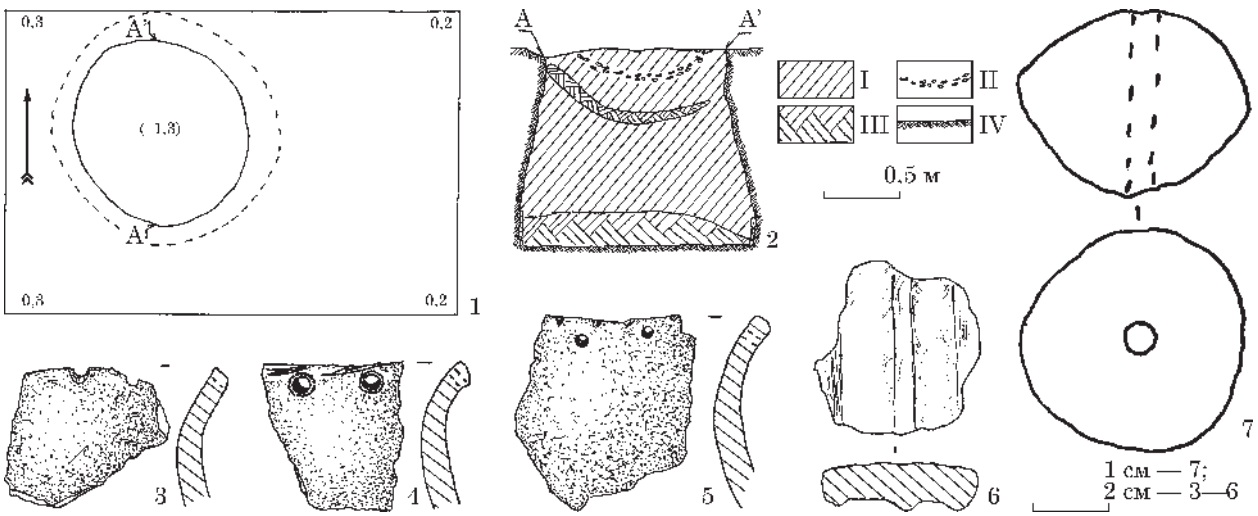

Рис. 15. Городище Линове, шурф 2: 1, 2 — план і стратиграфія господарської ями (I — сірий супісок; II — глиняна обмазка; III — материкова глина; IV — материк); 3—7 — фрагменти кераміки, глиняна обмазка, пряслице

Рис. 16. Городище Линове, господарська яма поблизу вала городища

Рис. 17. Музей горюнської культури в с. Нова Слобода, господарська яма-погреб

Діаметр по верху — 1,15—1,2 м, глибина — 1,3 м. Стінки плавно розширювалися до дна (рис. 15: 1; 16). Основне заповнення ями являло собою сірий щільно спресований супісок (рис. 15: 2).

Вочевидь, яма поступово запливала культурним шаром після припинення функціонування. В верхній частині заповнення знайдено значну кількість фрагментів глиняної обмазки. На глибині 0,2 м від рівня материка знаходилося основне скупчення обмазки, яка залягала лінзою у вигляді півмісяця. Ймовірно, це залишки куполоподібного дерев'яного перекриття ями, що було обмазано глиною.

Судячи з відбитків на глиняній обмазці, каркас було виконано з тонких прямокутних плашок, а не округлих прутків. Нижче на глибині 0,4 м зафіксовано материковий замив. Безпосередньо над дном ями, в її центрі, також знаходився шар глини. Під ним зафіксовано залишки деревини, яка вкривала все дно. Стіни на рівні дна мали сліди глиняної підмазки. Подібні господарські ями-погреби трапляються майже на всіх поселеннях скіфського часу і не тільки. Щоправда, їх конструктивні особливості не завжди вдається простежити. Аналогічні ями під відкритим небом, так звані шийні ями, ще донедавна використовувала в своєму побуті малочисельна етнічна група горюнів (рис. 17).

Їх ареал охоплює переважно села Путивльщини: Линове, Нова Слобода, Брусски, Бувалине, Бунякине, Рудневе. Не виключено, що горюни — це автохтонне давньослов'янське населення (Подшивайлова 2020, с. 60—63).

Знахідки нечисельні, виявлені переважно над заповненням ями та в її верхній частині (рис. 15: 3—7). Серед них вінця ліпних горщиків, прикрашених проколами та глиняне пряслице.

Таким чином, городище належить до скіфського часу. Дату, за браком матеріалу, встановити не вдалося. Вочевидь, життя на ньому тривало незначний проміжок часу. Підтвердження тому невеликий культурний шар та поодинокі знахідки кераміки. Господарська яма не перетворилася на смітник, як це трапляється на щільно заселених та довгочасних городищах.

ГОРОДИЩЕ НОВА СЛОБОДА І, УРОЧИЩЕ «СКИТОК»

Вірогідно, вперше згадав директор Путивльського музею П. М. Коренев (Лєпьошкін 2009, с. 194—195). Відоме за розвідками Д. Т. Березовця (1950, с. 13—14). У 2002 р. оглянув Ю. О. Коваленко й попередньо датував його VII—VI ст. до н. е. (Коваленко 2002, с. 23).

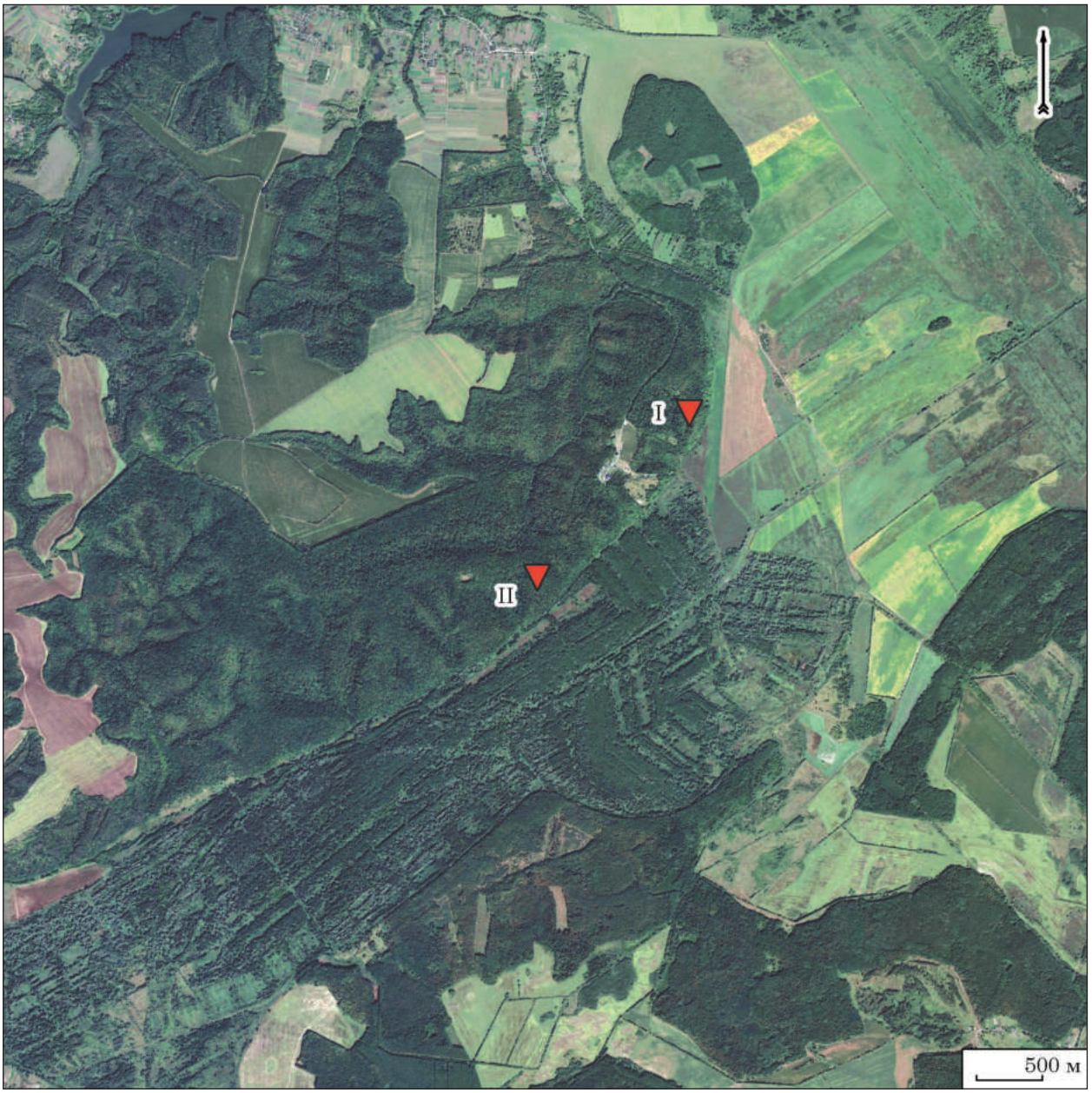

Рис. 18. Ресурс Google Earth, розташування городищ Нова Слобода І й Нова Слобода ІІ

Рис. 19. Городище Нова Слобода I, урочище «Скиток», план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Розташоване в лісі, за 1,47 км на південний схід від південної околиці с. Нова Слобода та за 0,6—0,7 км на північний схід від будівель Софронівського монастиря (рис. 18).

Мис, на якому влаштовано городище, утворений двома глибоким яругами. Довжина сторів городища — 124, 111 і 52 м (рис. 19). Загальна площа становить 0,8 га. Воно має трапеціподібну форму, майданчик рівний з невеликим

ухилом у південний бік. З північного, напільного боку укріплене валом шириною 5—6 м та висотою 2 м від рівня майданчику. Північний схил мису відділений від плато широкою улоговиною та додатково посилений ескарпуванням на висоту 5 м (рис. 20). По периметру схили городища ескарповані на висоту від 5 до 7 м. Ширина майданчика ескарпу 2—2,5 м. У південно-східному та південно-західному кутах городища стрілки мису були додатково укріплені ровами. Їх ширина становить 4 м, а глибина 1,5 м. Похила стрілка мису у північно-західному куті городища посилена трьома ескарпами підковоподібної форми розмірами 3 × 2 м. Аналогічний ескарп знаходиться у північно-східному куті. Їх висота становить 1,2 м. На території городища у 1891 р. було закладено скит на честь Іоанна Предтечі. Рештки будівель скиту розташовані по периметру майданчика, найбільша споруда — по центру (Коротя, Кравченко, Осадчий 2013, с. 197—198). Культурний шар місцями сильно пошкоджений спорудами. Майданчик городища вкритий лісом.

Рис. 20. Городище Нова Слобода І, урочище «Скиток»

Свого часу Д. Т. Березовець відмітив сильне руйнування культурного шару пізніми спорудами та наявність у підйомному матеріалі кераміки з проколами скіфського часу (Березовец 1950, с. 13—14). Відтоді жодних досліджень на пам'ятці не проводили.

У 2012 р. у південно-західній пониженій частині майданчика було закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м. Потужність культурного шару склала 1,3—1,4 м (рис. 21: 1). Стратиграфія шурфу наступна: дерновий шар відсутній, адже пам'ятка розташована у лісі. Від глибини 0 до 0,45 м йде рихлий шар темно-сірого супіску, де і знаходилась більша кількість знахідок. Нижче, до рівня материку, залягав сірий супісок, що за своєю консистенцією нагадував добре відомий шар зольників більш південних територій. На глибині 1 м він переривався прошарком світлого сіро-жовтого супіску потужністю 0,1 м із включенням перепаленої глини. Безпосередньо під ним простежено залишки деревини завтовшки 0,04 м і довжиною 0,63 м. Цей прошарок зафіксовано не по всій площі. В окремих місцях шурфу сірий попелястий шар однорідний.

На рівні материка виявлено контури об'єктів, заповнених сірим супіском. Останні

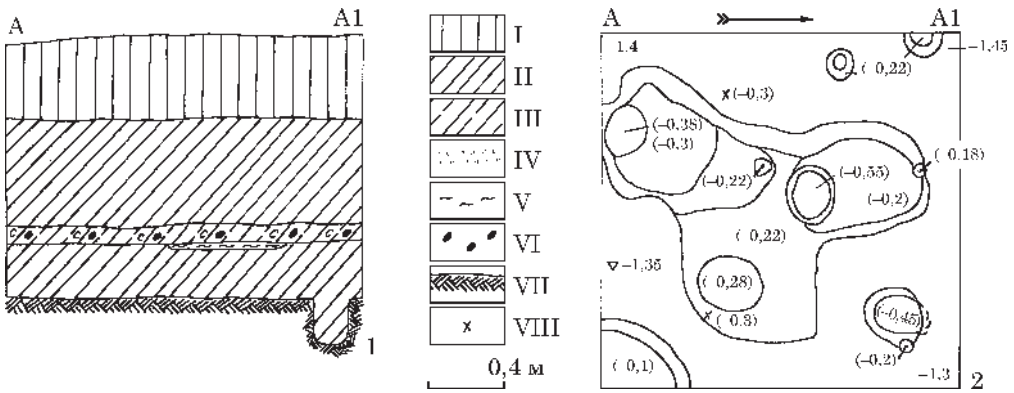

Рис. 21. Городище Нова Слобода І, урочище «Скиток»: стратиграфія й план шурфа (І — темно-сірий супісок; ІІ — сірий супісок; ІІІ — сіро-жовтий супісок; ІV — плямистий шар; V — залишки деревини; VI — перепалена глина, обмазка; VII — материк; VIII — пряслице)

Рис. 22. Городище Нова Слобода I урочище «Скиток»: шурф

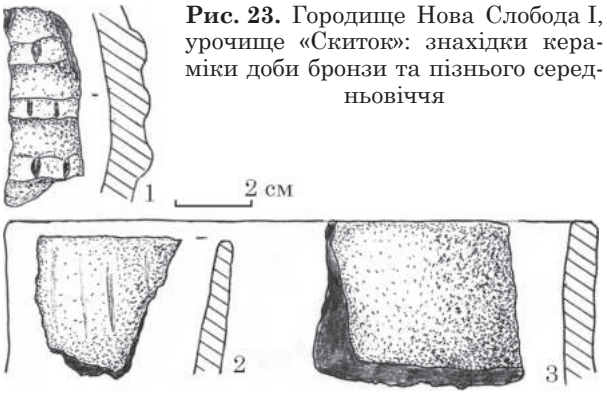

Рис. 23. Городище Нова Слобода I, урочище «Скиток»: знахідки кераміки доби бронзи та пізнього середньовіччя

є ямами від стовпів різного діаметру (рис. 21: 2; 22). Їх глибина (від рівня материка) складала 0,2—0,5 м.

Уперше мис було заселено за доби бронзи. Культурний шар цього часу стратиграфічно не виділяється. Було знайдено лише одну стінку від горщика культури багатопружкової кераміки першої чверті II тис. до н. е. (рис. 23: 1). Виявлено і невиразні фрагменти ліпної та гончарної кераміки, які, вірогідно, належать до зарубинецької культури. Крім того, трапляється кераміка часу існування Скиту (рис. 23: 2, 3). Тісто добре відмучене з домішками дрібного піску. Колір брунатний та сірий. Подекуди видні сліди від поливи.

Основний шар городища і переважна більшість знахідок належать до скіфського часу. Типологічно кераміка не однотипна. В верхньому шарі, до глибини 0,4 м, траплялися фрагменти горщиків з плавно відігнутими вінцями, «глибокою» шийкою та відносно низько опущеними плечиками (рис. 24: 1—6). Діаметр вінець незначний — 11—15 см. Горщики прикрашені проколами попід він-

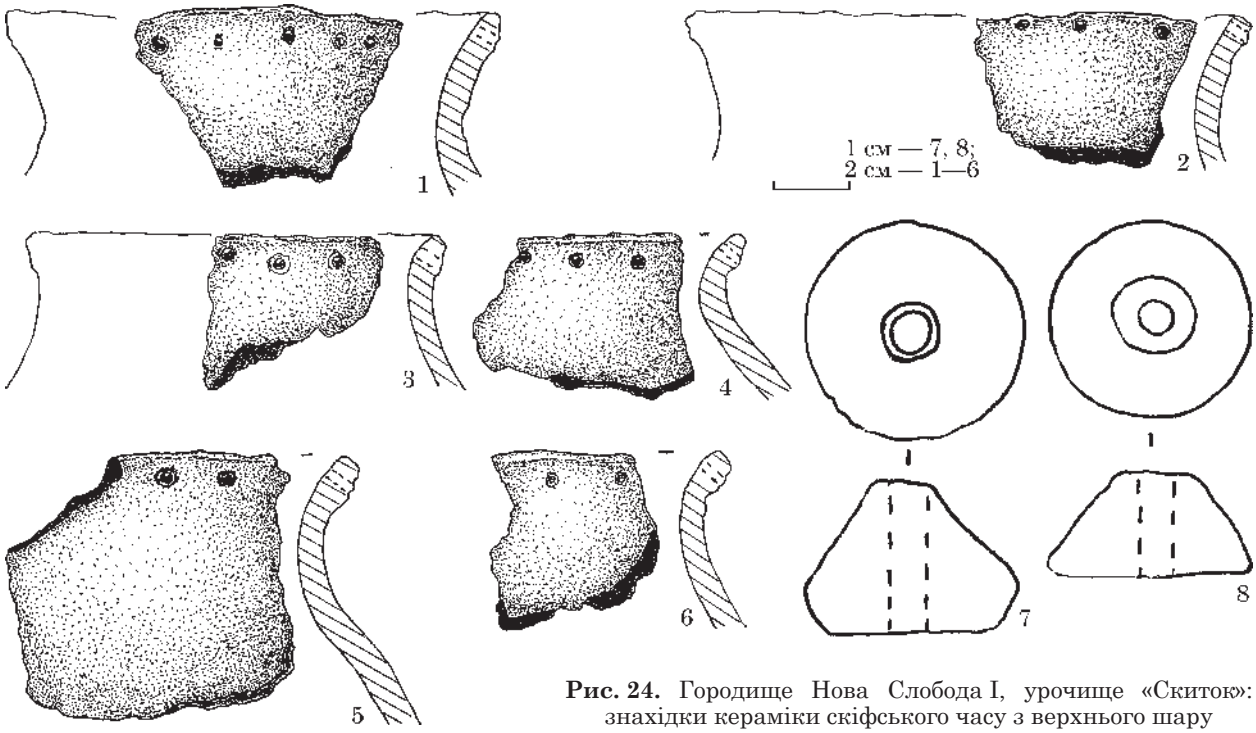

Рис. 24. Городище Нова Слобода I, урочище «Скиток»: знахідки кераміки скіфського часу з верхнього шару

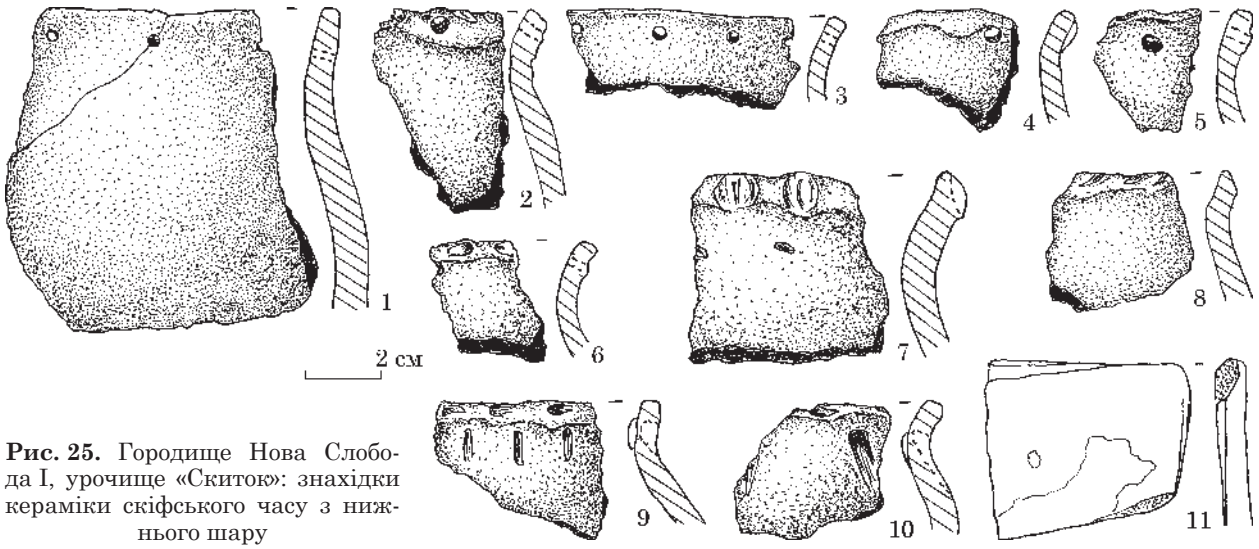

Рис. 25. Городище Нова Слобода I, урочище «Скиток»: знахідки кераміки скіфського часу з нижнього шару

цями. В тісті домішки шамоту, а подекуди дрібної жорстви. У верхньому шарі знайдено і типові глиняні пряслиця (рис. 24: 7, 8).

У сірому попелястому шарі кераміка дещо інша. Вінця ледь відігнуті, шийка коротка і виразна, плічка розташовані високо. За типологією К. Ю. Пеляшенка, горщики належать до типу 1, варіанту 4 (рис. 25: 1, 2; 8—10). Такий посуд властивий виключно поселенням басейну р. Сейм і не фіксується в інших регіонах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (Каравайко, Пеляшенко 2018, с. 138; Пеляшенко 2020, с. 26—27). Разом з тим, трапляються і вінця горщиків, типологічно близькі описаним у верхньому шарі (рис. 25: 3—7).

Горщики орнаментовані проколами, пальцевими та нігтьовими вдавленнями по краю вінець. Наявні різноманітні вдавлення та насічки по плечиках. За формою та орнаментацією два вінця відносяться до юхнівської культури (рис. 25: 9, 10).

Діаметр дна — 7—8 см. В нижній частині горщиків помітні домішки піску. Подекуди трапляються дрібний шамот та жорства. Звертає на себе увагу знахідка уламка стінки амфори з ангобом (рис. 25: 11). Дві грані мають сліди затертості, що вказує на використання цього уламка як знаряддя праці (лощило?).

У фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль зберігається відреставрований горщик, уламки якого, за

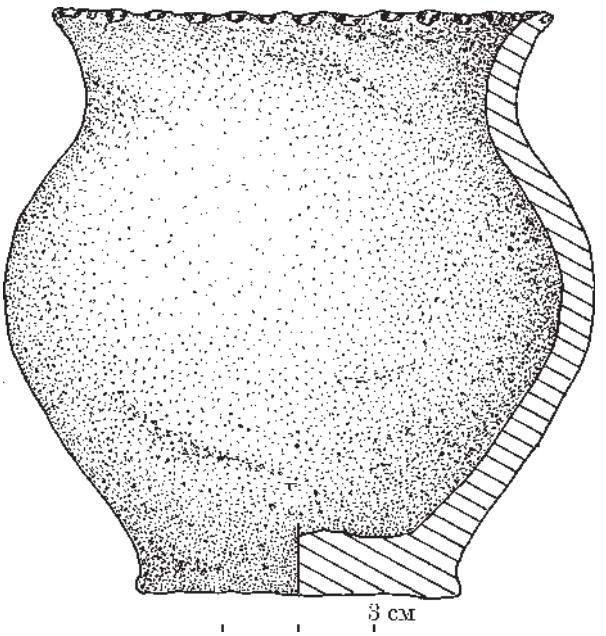

Рис. 26. Ліплений горщик з фондів Державного історико-краєзнавчого заповідника у м. Путивль: городище Нова Слобода I (?)

усним повідомленням автора знахідки, походять з городища «Скиток». Горщик невеликий — 11,5 см заввишки. Діаметр вінець — 10 см, дна — 6,5 см. Вінця плавно відігнуті, відносно глибока шийка плавно переходить в низькі плечика. Найбільше розширення (11,5 см) припадає на середину. Горщик прикрашено пальцево-нігтьовими вдавленнями по зрізу вінець (рис. 26).

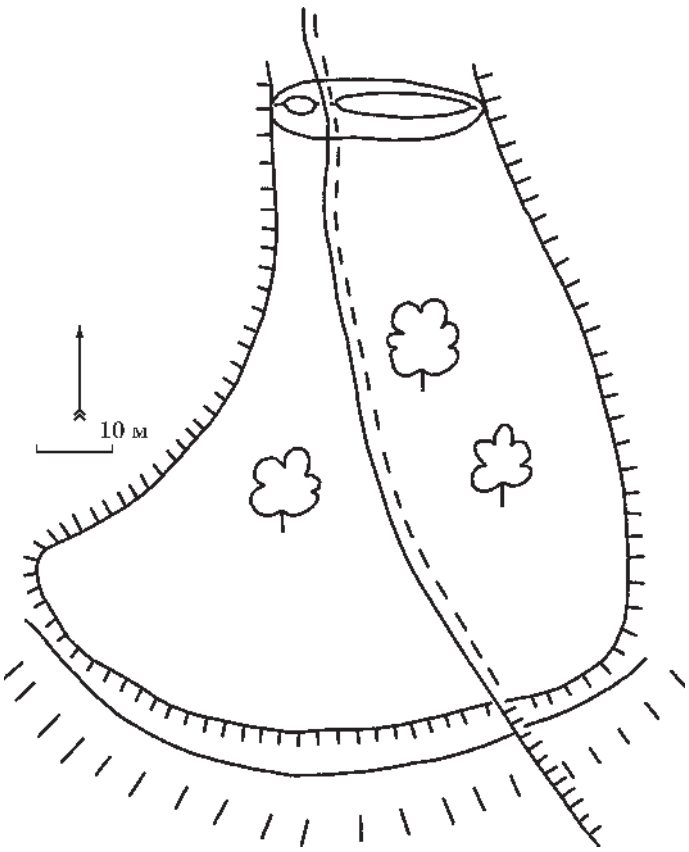

Рис. 27. Городище Нова Слобода II, план В. В. Приймака (за: Приймак 1996)

Рис. 28. Майданчик городища Нова Слобода II

ГОРОДИЩЕ НОВА СЛОБОДА II

Пам'ятку виявила експедиція О. В. Сухобокова в 1988 році. На меті був огляд городища «Скиток», яке обстежував свого часу Д. Т. Березовець. Знайти в лісі його не вдалося, а місцеві мешканці випадково вказали на наявність валів в іншій бік від Софроніївського монастиря (Сухобоков 1988, с. 17). Городище оглянуто та складено схематичний план (рис. 27). У 2002 р. під час проведення археологічних робіт на території Софроніївського монастиря пам'ятку відвідав керівник робіт та заступник директора заповідника «Глухів» Ю. О. Коваленко. На підставі незначної кількості знахідок кераміки на поверхні майданчику, дослідник припускав, що городище виникло дещо раніше, ніж Нова Слобода I (Коваленко 2002, с. 23—24).

Пам'ятка розташована за 2,7 км на південь від південної околиці с. Нова Слобода та за 1 км на південь від будівель Софронівського монастиря, у лісі (рис. 18). Займає найвищу ділянку довгого мису, утвореного долиною р. Сейм і «Мокрого» яру. Поверхня мису нерівна, має ухил у південному напрямку. Рельєф мису складний, має природне пониження в місці з'єднання його з плато корінного берега. Майданчик під лісом (рис. 28).

Городище знаходиться на підвищеній, відносно рівній ділянці мису. Розміри становлять 80 × (25—70) м. Загальна площа — 0,3 га (рис. 29). З напільного боку городище укріплене валом, висота якого біля 2 м, східний схил зі слідами ескарпування. Південна частина майданчика городища має природне пониження в бік стрілки мису. У цій частині городище укріплене валом шириною 3 м та висотою 0,6—0,8 м. Ескарпом зрізана похила стрілка мису у північно-західному куті городища, на 6 м нижче рівня майданчика. Ширина ескарпу становить 2—3 м.

На майданчику городища закладено три розвідкові *шурфи* загальною площею 6 м^2. Культурний шар являє собою

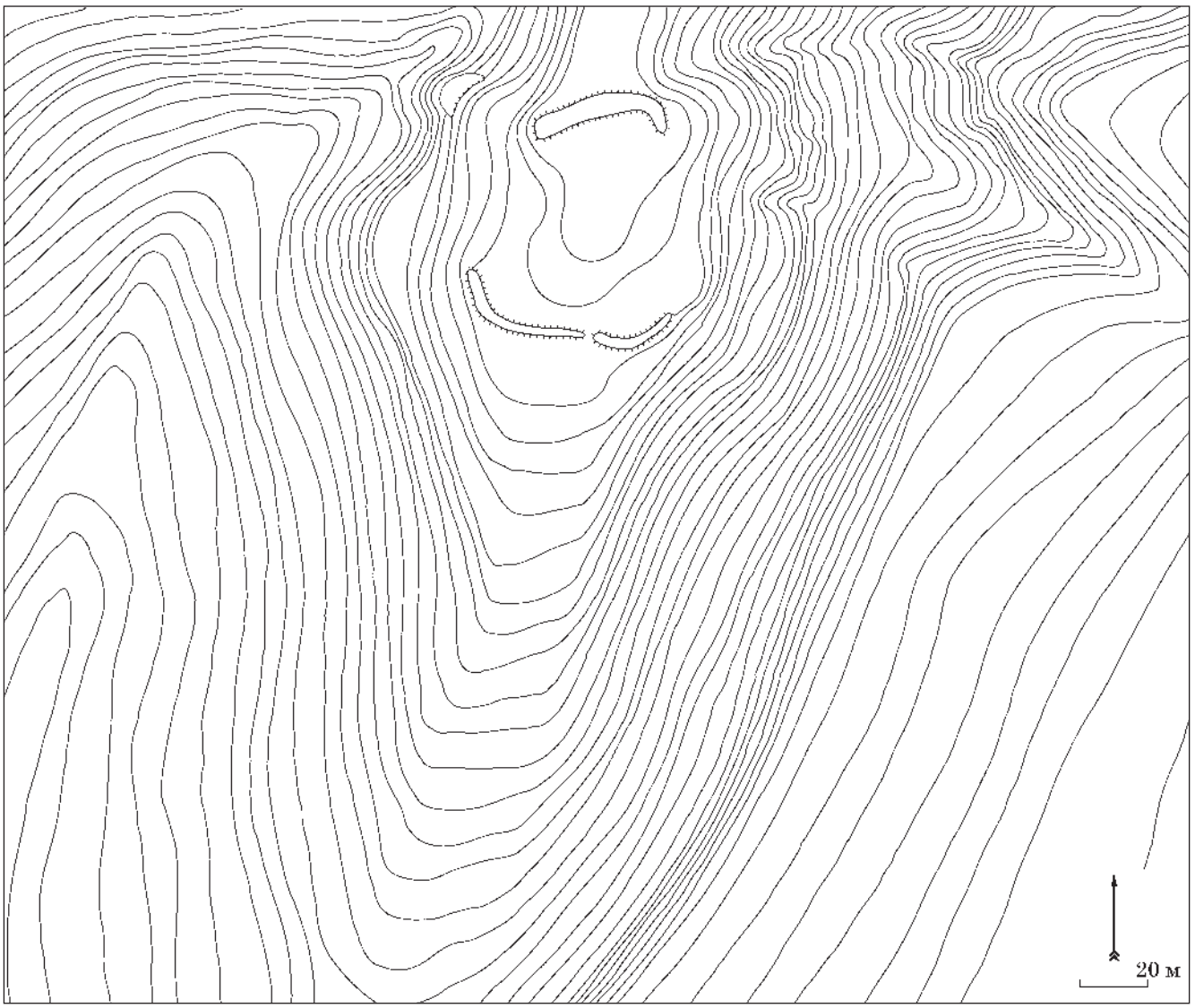

Рис. 29. Городище Нова Слобода II, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

світло-сірий лісовий супісок. Потужність — 0,4 м. Знахідки поодинокі, передусім невеликі стінки ліпних горщиків червоного кольору, фрагмент вінець, прикрашених проколами та невеличка глиняна вотивна фішка (рис. 30). Схожий предмет походить з городища Моісеївське (Алихова 1962, рис. 21: 8). Жодних слідів об'єктів не виявлено.

Рис. 30. Городище Нова Слобода II, шурф і знахідки

ГОРОДИЩА ВОРГОЛ, УРОЧИЩЕ «ВИШНЕВА ГОРА»

Довгий час Східне та Західне укріплення в літературі розглядалися як єдиний комплекс — одне городище[1]. Так їх сприймав і Д. Т. Березовець — перший дослідник, який провів тут розкопки. Він відмічав, що «*Обидві частини городища настільки відокремлені одна від одної, що фактично можна вважати їх за два городища, які розташовані поруч*» (Березовець 1949, с. 36—37). Використання схематичного та невірного плану призвело до того, що городище (а) Воргол було помилково віднесено А. О. Моруженко до 1 класу, III типу відповідно до її типології, а саме, до городищ на мисах, що складаються з основного укріплення та передгороддя (Моруженко 1985, с. 161, рис. 3: 12). Детальний огляд місцевості та топозйомка 2012 р. показали відсутність єдиної лінії укріплень, що об'єднує два миси.

Найраніші згадки про укріплення поблизу с. Воргол відносяться до другої половини XIX — початку XX ст. і містяться в роботах Д. Я. Самоквасова (1873, прил., с. 7; 1908, с. 112—113), графині П. С. Уварової (1906, с. 75) та П. В. Голубовського (1908, с. 6—7).

Перший план обох городищ поблизу с. Воргол зняв у 1928 р. директор глухівського музею Я. М. Морачевський (рис. 31).

[1] В основу покладено частину статті автора, опублікованої в журналі «Археологія і давня історія України» (Каравайко 2018).

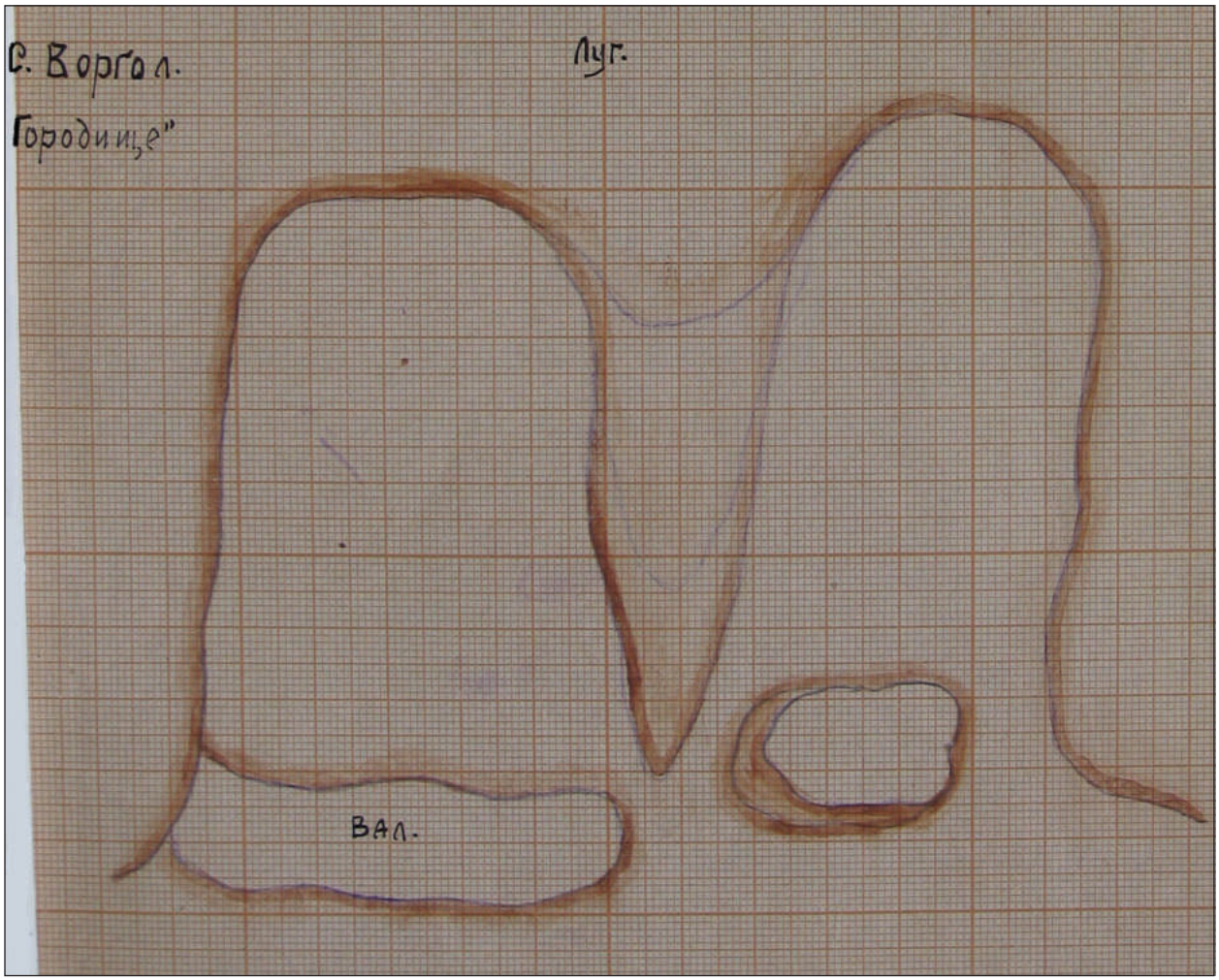

Рис. 31. Городища Воргол, план Я. М. Морачевського

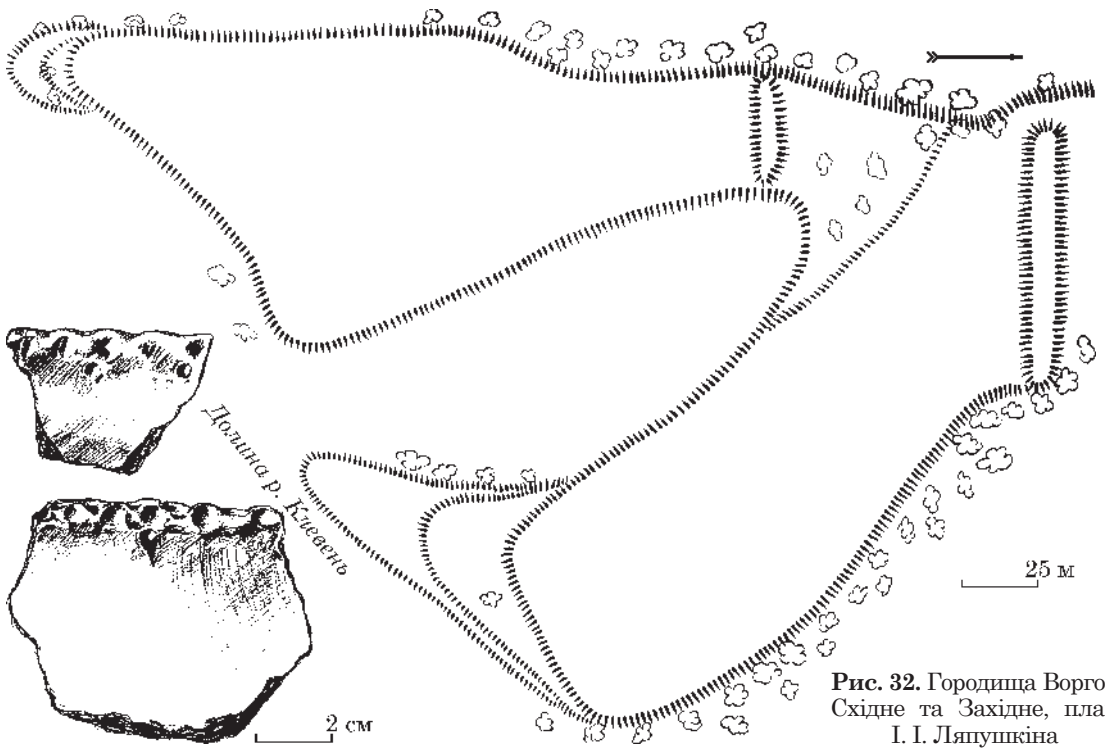

Рис. 32. Городища Воргол Східне та Західне, план І. І. Ляпушкіна

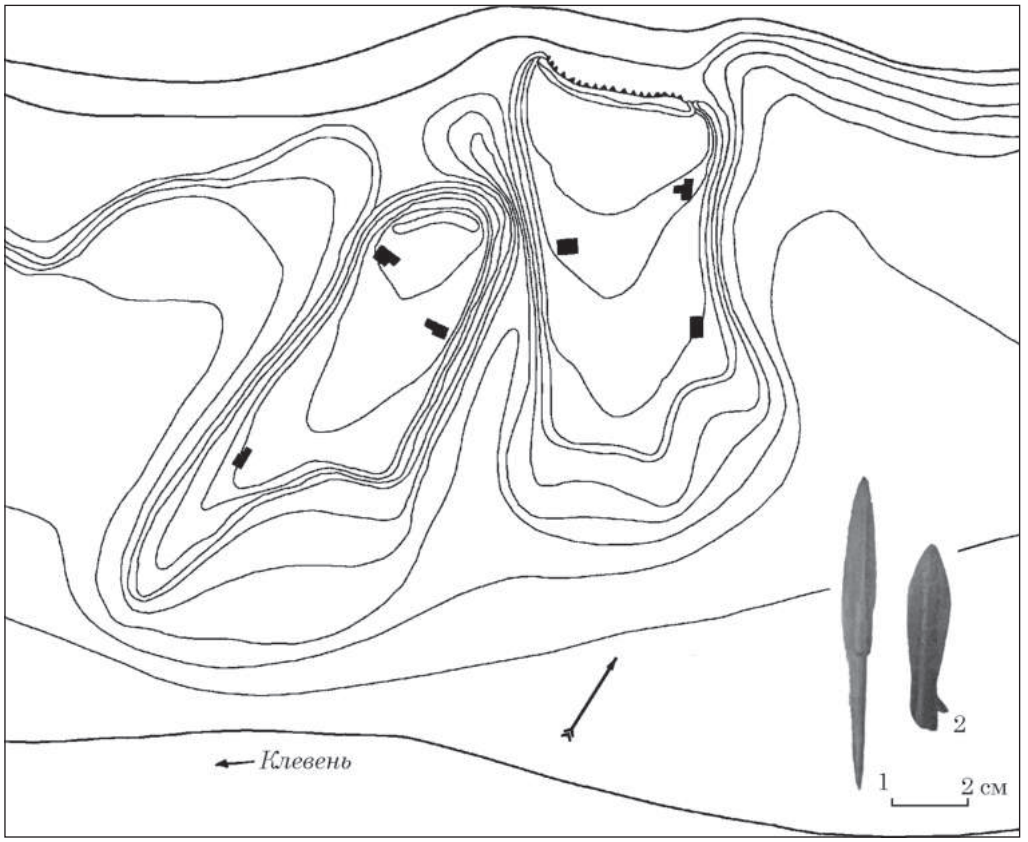

Рис. 33. Городища Воргол Східне та Західне, план Д. Т. Березовця

Рис. 34. Городища Воргол Східне та Західне, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

На момент обстеження обидва миси використовувалися під посіви (Морачевський 1928, с. 5—6). По закінченню війни роботи на городищах провів І. І. Ляпушкін. Подано розміри пам'ятки, описано характер оборонних споруд, визначені хронологічні рамки та культурна приналежність до пізньозольничної культури скіфського часу, роменської та давньоруської (Ляпушкин 1947, с. 5, уч. карт. № XIX; 1950, с. 49—50; 1961, с. 59—60). Було зібрано підйомний матеріал та знято план, де з напільного боку розташовано вал, який відділяє одразу два миси (рис. 32). Саме він був пізніше використаний в роботі А. О. Моруженко.

Невеликі розкопки провів Д. Т. Березовець (1949, с. 36—51; 1955, с. 58—61). Він же зняв новий план городищ, який суттєво відрізнявся від попереднього (рис. 33). Ніякого спільного валу для двох мисів на ньому

немає. Однак, дослідник стверджував наявність єдиного рову для обох мисів (Березовец 1955, с. 58).

Неодноразово городища оглядали такі дослідники, як О. М. Мельниковська (1968, с. 3), О. В. Сухобоков (1968, с. 17; 1986, с. 91—92) та Л. І. Белінська (Белінська та ін. 1999, с. 1—2).

У результаті робіт Путивльської археологічної експедиції 2012 р. (Плаксіна, Каравайко 2013; Каравайко 2014) знято новий детальний план обох городищ (рис. 34).

Городища займають миси правого берега р. Клевень, на відстані 1,7—1,8 км на схід від північної околиці села Воргол, в урочищі Вишнева Гора (рис. 35). За валами городищ, на північ на полі, знаходиться велике поселення. Тут виявлено матеріали скіфського часу.

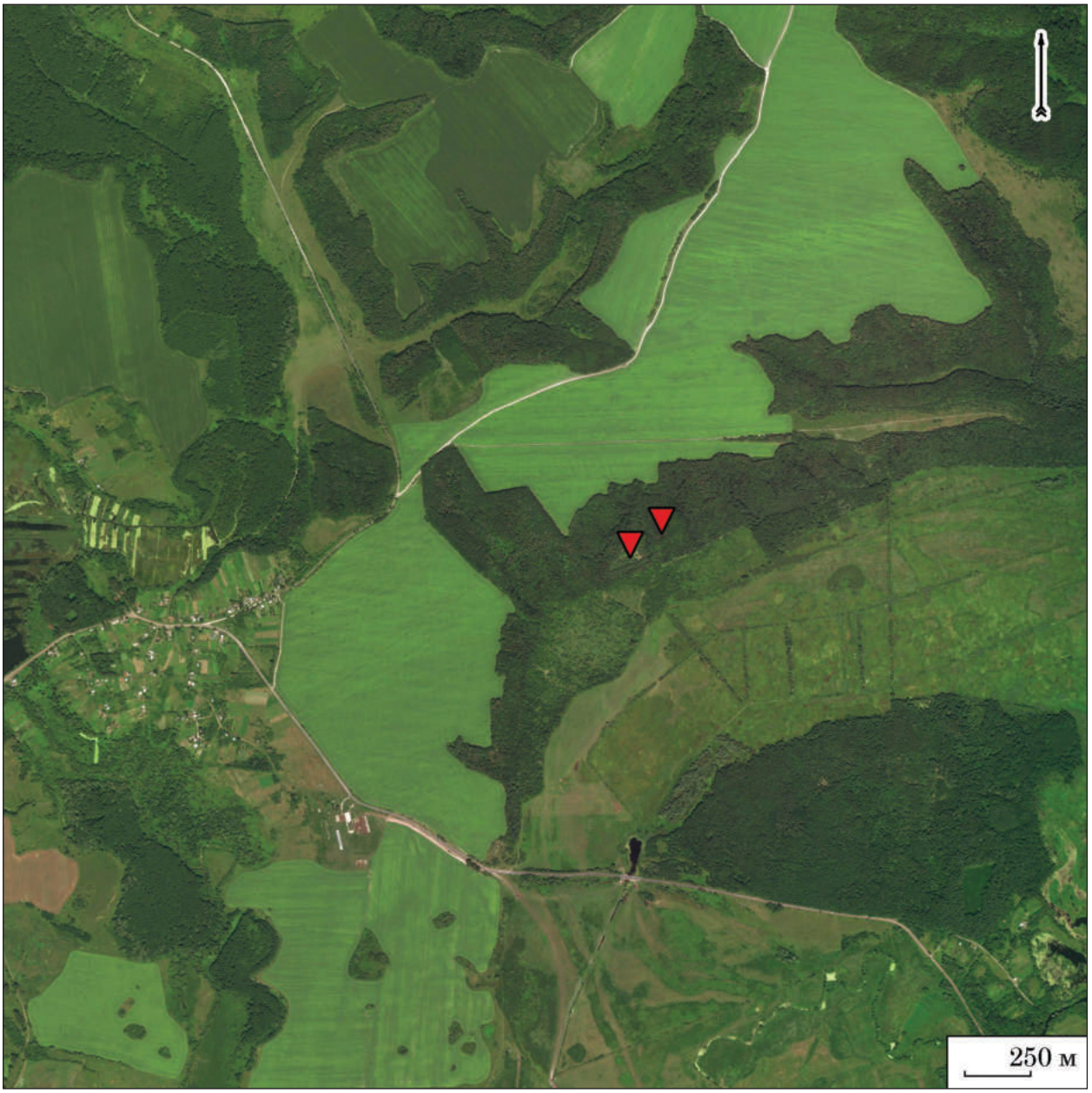

Рис. 35. Ресурс Google Earth, розташування городищ поблизу села Воргол

Рис. 36. Городище Воргол Східне, вал, вигляд з поля

Рис. 37. Городище Воргол Східне, ескарпований схил

Городище Воргол Східне облаштоване на мису трапеціеподібної форми, що утворився двома довгими яругами. Висота над рівнем заплави складає 42 м. Розміри майданчика по периметру — 200, 100 і 40 м. Загальна площа — 0,7 га. З півночі, з боку поля, поселення укріплене валом шириною 15 м, який підвищується над майданчиком на 2 м (рис. 36). Перед валом знаходиться низинка-улоговина, що, вірогідно, має природне походження. Південний схил цієї низинки ескарповано, а на верхівці споруджено вал. По периметру майданчика влаштовано ескарп завширшки 2 м та висотою 5—6 м (рис. 37). Три лінії ескарпів розташовані на південній стрільці мису. Їх ширина коливається в межах 2—4 м. В південній та західній частинах городища, на краях майданчика, збереглися сильно розорені валоподібні насипи.

Майданчик рівний, засаджений сосновим лісом. По всій площі наявні ями, що утворилися в результаті грабіжницької діяльності.

Городище Воргол Західне відділене від Східного довгою, глибокою яругою з майже прямовисними схилами. З боку поля, з півночі, городище обмежене улоговиною. Її південний схил ескарповано, а на верхівці влаштовано вал (рис. 38). Він має баштоподібну форму, заввишки 4—5 м та шириною 12—15 м. В західній частині валу простежується проїзд, вірогідно, пізнього походження. Верхівка валу пошкоджена ямами грабіжницьких розкопок.

Городище трикутної форми, розмірами по периметру — 240, 154 і 94 м. Загальна площа пам'ятки — 1 га. В південно-західній частині мис плавно знижується. По периметру майданчика простежений невисокий валоподібний насип. В південній частині мису схил ескарповано на висоту від 4 до 6 м. На стрілці мису ескарп плавно переходить в рів шириною 4 м та глибиною 1,5 м.

Майданчик городища рівний, поріс лісом (рис. 39). Пам'ятка пошкоджена грабіжницькими шурфами. Їх розміри коливаються від 0,4 × 0,4 до 2 × 1 м. Глибина від 0,1 до 1 м.

Слід звернутися до результатів розкопок 1949 р. Д. Т. Березовця. Три невеликі розкопи було закладено на Східному, три — на Західному городищах. Ще одна траншея розмірами 2 × 18 м перерізала вал Східного укріплення. Перш за все, необхідно встановити загальну досліджену площу для кожного з городищ. На жаль, інформація щодо розмірів розкопів вкрай неточна, а польові креслення не збереглися. В текстовій частині звіту вказано, що на Східному городищі закладено 3 траншеї розмірами 2 × 10 м, а на Західному — 1 × 10 м (Березовець 1949, с. 38). Детальніша інформація міститься на сторінках польового щоденника. Так, на місці кожної з траншей, після виявлення контуру об'єкту, закладено розкоп (траншея 1 — розкоп 8 × 8 м, траншея 2 — розкоп 8 × 8 м і траншея 3 — розкоп 6 × 6 м). Вказані й інші розміри траншеї 3 (2 × 8 м). Шляхом не-

Рис. 38. Городище Воргол Західне, вал, вигляд з поля

Рис. 39. Городище Воргол Західне, край майданчика

складних підрахунків вдається визначити, що загальна розкопана площа майданчика Східного городища складає близька 176 м^2, а розріз вала — 36 м^2.

Для Західного городища в щоденнику вказані інші розміри (траншеї 4 і 5 — 2 × 6 м, а на місці траншеї 6 розмірами 2 × 6 м було закладено розкоп 8 × 8 м). Таким чином, загальна досліджена площа цього городища в 1949 р. має складати близька 96 м^2.

У жодному з розкопів на обох городищах не було виявлено об'єктів скіфського часу. Кераміка цього періоду та деякі знахідки, за даними Д. Т. Березовця, знайдені виключно на Східному городищі і лише в одному місці (Березовець 1949, с. 48, 50).

Деякі питання виникають стосовно досліджень оборонної системи Східного укріплення. Сам розріз валу і рову, як то випливає з тексту щоденника, не був завершений. Роботи припинені на глибині 4,5 м, а материк не був знайдений. Відповідно опису, насип валу складався з прошарків глини, чорнозему та мішаного шару (Березовець 1949, с. 49—50). Знахідки відсутні. В одному з нижніх шарів зафіксовано залишки горілого дерева та перепаленої глини. Д. Т. Березовець вважав, що «*вугілля в сьомому слої не являло собою залишків якоїсь конструкції, а знаходилося в переміщеному стані… Що означають вугіль та обпалені шматки глини, які конструктивно не входять в будову вала, сказати важко. Вірніш всього, вони попали сюди внаслідок руйнування якихось решток існуючих тут можливо з скіфського часу*» (Березовець 1949, с. 50; 1955, с. 61). В тексті того ж щоденника є висловлювання щодо того, що вал все ж мав певну конструкцію, яка була перекрита різними шарами глини та чорнозему.

Не зовсім зрозумілим виглядає і опис рову, який не був досліджений по всій ширині. В розрізі він мав коритоподібну форму. Від сучасної поверхні мав глибину 3,5 м, а ширину — 20 м. При цьому, досліджено рів було лише на 5 м. По-перше, форму рову встановлено при незавершеному розрізі. По-друге, дивним виглядає наявність настільки широкого рову (20 м!) для відносно невеликого за площею городища. Створення укріплень автор відносив до слов'янського часу (Березовець 1949, с. 51; 1955, с. 61).

Таким чином, можна констатувати, що дослідження проведені не найкращим чином, навіть з урахуванням реалій того часу. Розкопки продовжувалися два тижня, з 16 по 30 липня. За цей період досліджено дещо більше ніж 300 м^2. Співвідношення часу робіт та розкопаної площі свідчить не на користь ретельності та скрупульозності.

Матеріали з розкопок Д. Т. Березовця. За даними дослідника, кераміка скіфського часу виявлена виключно на Східному городищі і лише в одному місці (Березовець 1955, с. 61). Разом з тим, в колекції з розкопок 1949 р., що зберігається в Наукових фон-

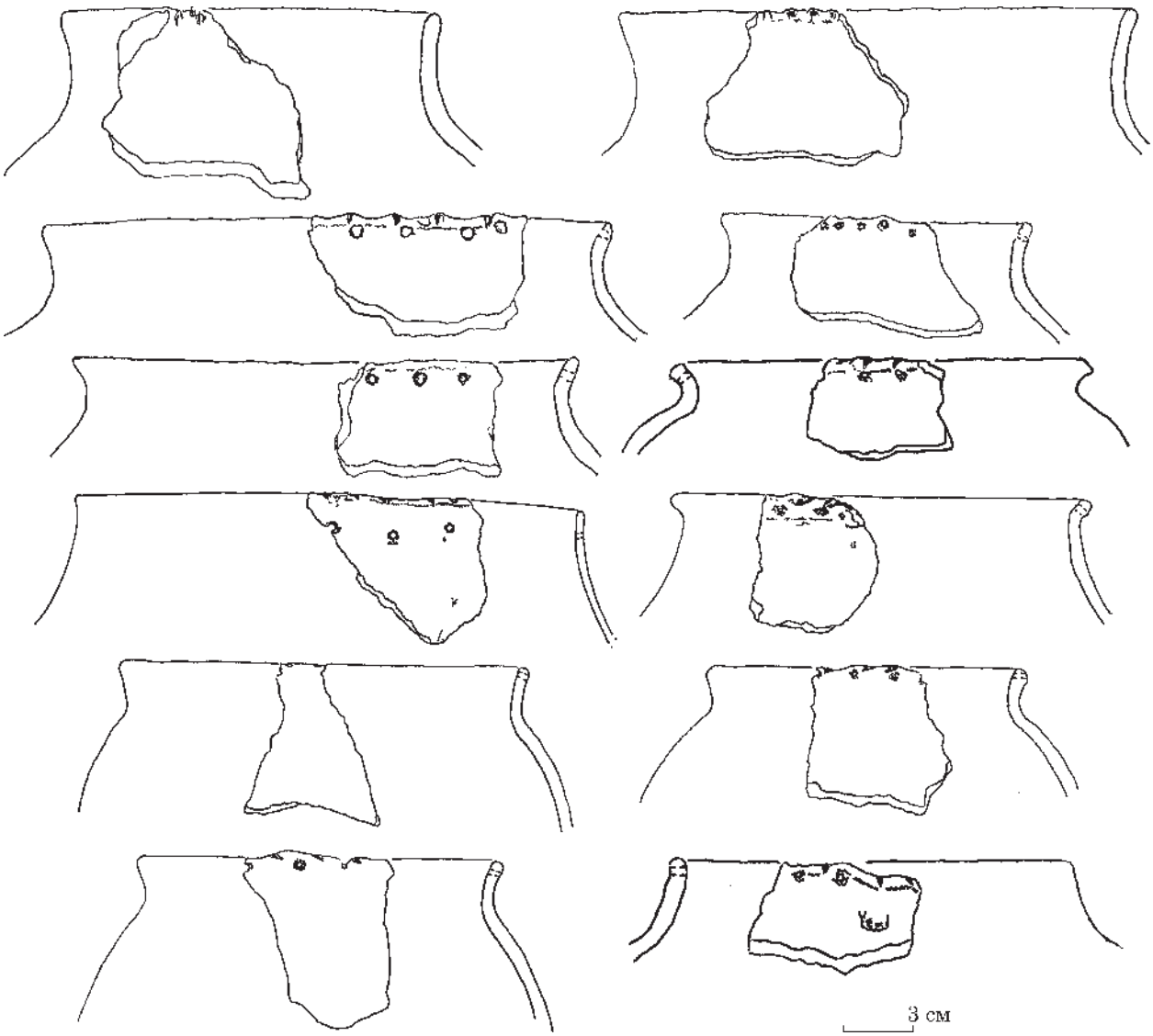

Рис. 40. Фрагменти кераміки з розкопок городищ Воргол, фонди Сумського обласного краєзнавчого музею (за: Білинський 2011)

дах Інституту археології НАН України (далі: НФ ІА НАН України)[1], в наявності матеріали раннього залізного віку і зі Східного, і з Західного городищ. У фондах Сумського обласного краєзнавчого музею також зберігається невелика колекція речей скіфського часу з розкопок обох воргольських городищ. Фрагменти кераміки проаналізував і ввів у науковий обіг О. О. Білинський. Горщики орнаментовані переважно проколами. Краї вінець прикрашені різними насічками та нігтьовими вдавленнями (рис. 40). В тісті переважають домішки шамоту. Типологічно горщики неоднорідні (Білинський 2011). На жаль, автор публікації цієї фондової колекції не розподілив вінця по городищам, а лише вказав, що із Західного Ворголу походять тільки два фрагменти.

Частина речей з розкопок 1949 р., як вже зазначено вище, зберігається в НФ ІА НАН України. Серед них 10 глиняних пряслиць скіфського часу (рис. 41). Більшість із них знайдено на Східному городищі, три екземпляри походять із Західного (рис. 41: 6, 8,

[1] Колекція № 157.

10). Пряслиця мають конусоподібну (5 шт.), біконічну (3 шт.) та сфероїдну (2 шт.) форми, відповідно, представлені трьома типами, що мали значну варіабельність форм в межах одного типу та підтипу (Щербань 2007, с. 171—175). На виробах відсутній орнамент, за виключенням єдиного екземпляру. На ньому, по широкій основі, нанесені нігтьові вдавлення, які розміщені в одній частині та не утворюють замкнуте коло (рис. 41: 3). Ще одне пряслице має невеличкі борозенки, які не є декором і утворилися в результаті загладжування поверхні якимось предметом (рис. 41: 6). Широким діаметром отвору (9 мм) виділяється одне пряслице із Західного городища (рис. 41: 10). Зважаючи на те, що пам'ятка багатошарова, до скіфського часу воно віднесено умовно.

Старожитності раннього залізного віку не входили в сферу інтересів Д. Т. Березовця, однак знахідки наконечників стріл все ж були опубліковані (Березовець 1955, рис. 14: 1, 2). З огляду на те, що для городищ Путивльського Посейм'я майже повністю відсутні хронологічні репери, а датовані знахідки поодинокі, вони заслуговують на увагу.

Кістяний наконечник з довгим циліндричним в перетині черешком та тригранним вістрям загальною довжиною 9,4 см знайдений на Східному городищі поблизу споруди роменської культури (рис. 33: 1). Д. Т. Березовець відмічав, що цей наконечник дещо

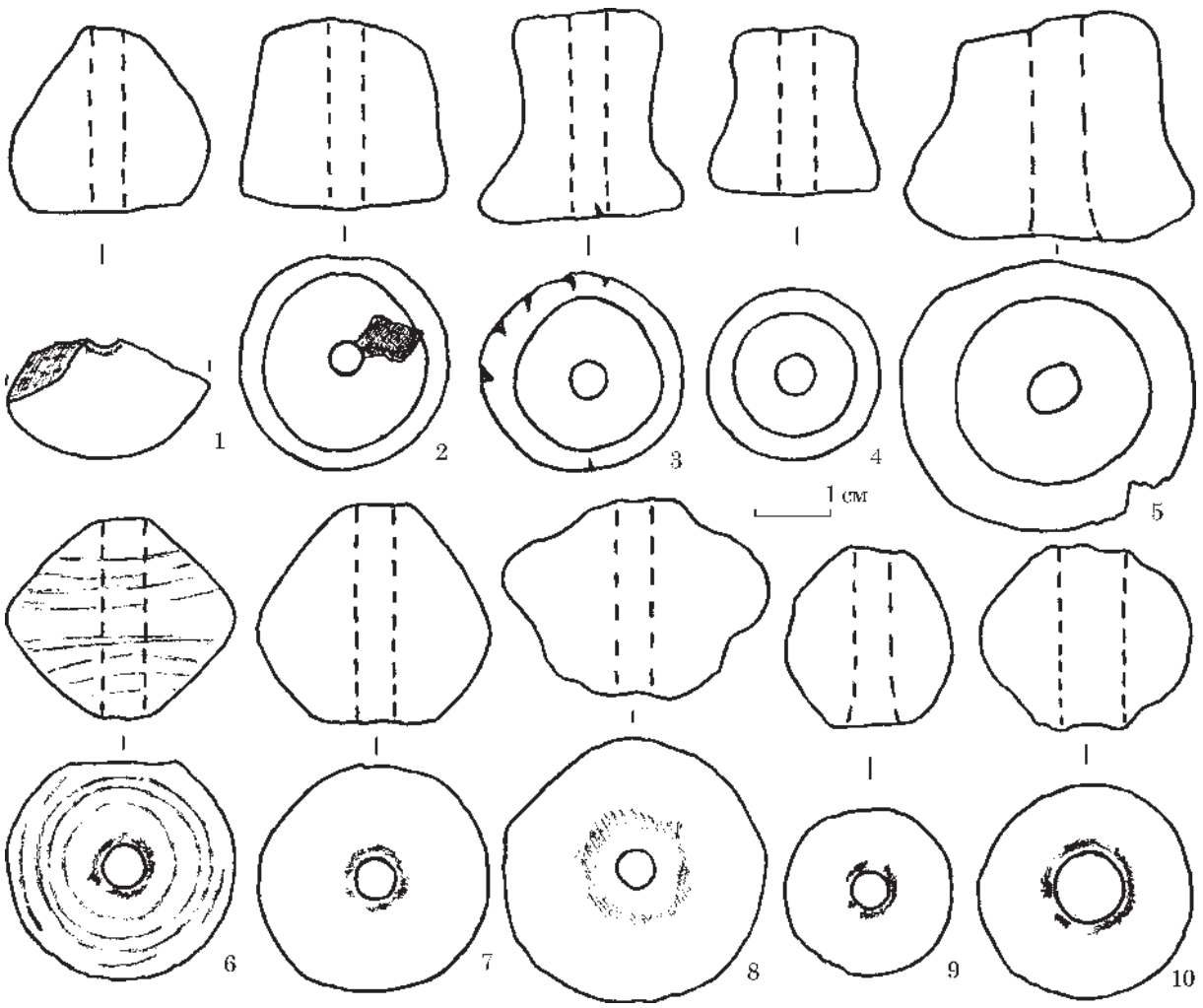

Рис. 41. Глиняні пряслиця з розкопок 1949 року городищ Воргол

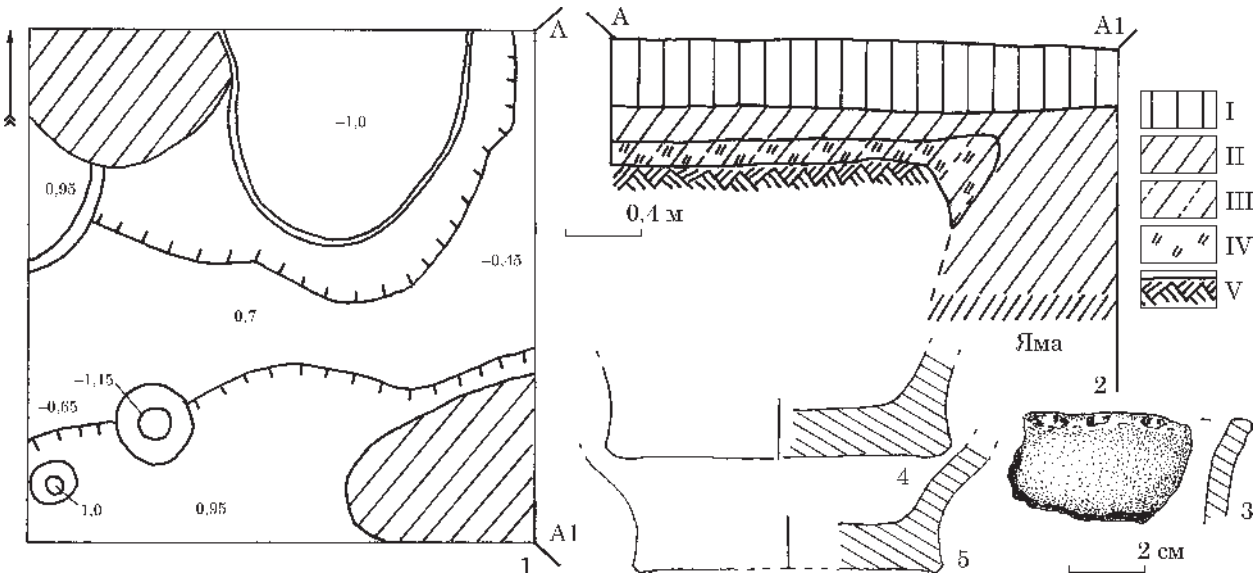

Рис. 42. Городище Воргол Східне, шурф 2012 року: 1 — план по материку; 2 — стратиграфія; 3—5 — знахідки кераміки (I — темно-сірий супісок; II — сірий супісок; III — сіро-жовтий супісок; IV — плямистий шар; V — материк)

раніший за кераміку скіфського часу (Березовец 1949, с. 49). Подібні наконечники відомі в передскіфський час на поселеннях бондарихинської культури, пам'ятках Правобережного Лісостепу та ананьїнської культури, де час їх побутування визначається в межах X—VII або VIII—VII ст. до н. е. (Тереножкин 1961, рис. 66: 1; Халиков 1977, с. 206, рис. 76: 28; Буйнов 2003, рис. 2: 7; 2006, с. 42, рис. 3: 9). Ще один наконечник бронзовий дволопатевий з шипом належить до ранньоскіфського часу і може бути датований VII ст. до н. е. (рис. 33: 2). Не виключено, що городище Воргол Східне є одним з найбільш ранніх на Сеймі. Втім, точна дата його створення залишається невизначеною.

Таким чином, дослідження 1949 р. двох городищ поблизу села Воргол, з точки зору вивчення старожитностей раннього залізного віку, є малоінформативними. Недостатньо даних для порівняння матеріального комплексу двох пам'яток, визначення дати їх виникнення. Не отримано й даних про об'єкти скіфського часу. Поки що можна лише говорити про виникнення укріплень саме в I тис. до н. е., що, скоріш, випливає із загальних тенденцій існування різночасових городищ, ніж базується на конкретному матеріалі. Справедливим є зауваження щодо відсутності знахідок в насипу валу, а відтак час його створення не може співвідноситися з роменським або давньоруським часом (Білинський 2011, с. 90).

У 2012 р. обидва воргольські городища обстежені Путивльською археологічною експедицією. Для уточнення інформації, отриманої ще розкопками 1949 р., на обох мисах закладено шурфи.

Городище Воргол Східне. *Шурф* розмірами 2 × 2 м розміщений у південно-східній частині городища (рис. 42). Його стратиграфія наступна (рис. 42: 2). Дерновий шар відсутній, адже пам'ятка знаходиться у лісі. Від глибини 0 до 0,3 м іде шар темно-сірого супіску, в якому і трапилась більша кількість знахідок кераміки давньоруського та скіфського періодів. Від 0,3 до 0,4 м знаходився сірий супісок. Цей шар, вочевидь, належить скіфському часу. З цього рівня простежується запуск ями. Від глибини 0,4 м залягав шар сіро-жовтого, плямистого супіску, який майже не містив знахідок. Материк являв собою глину. Сильно пошкоджений кротовинами. Потужність культурного шару в середньому складала 0,65 м.

В нижній частині культурного шару було виявлено дві господарські ями у північно-західному та південно-східних кутах шурфу

(рис. 42: 1). Ями у розрізі мали дзвоноподібну форму. Повністю вибрати їх не вдалося. З обох сторін (з північної та південної) від центральної материкової перемички досліджено незначні заглиблення. Скоріш за все, маємо справу з двома спорудами доби раннього заліза (рис. 43). Матеріал у заповненні нечисельний — фрагменти кераміки та уламки кісток (рис. 42: 3—5). Основні домішки в тісті — дрібні шамот та пісок.

Городище Воргол Західне. У південно-східній частині, де було зафіксовано найбільшу кількість грабіжницьких ям, закладено розвідувальний *шурф 1* розмірами 2 × 2 м (рис. 44: 1—2). Було частково досліджено споруду роменської культури та господарську яму цього ж періоду (рис. 45). В *шурфі 2*, який так само

Рис. 43. Городище Воргол Східне, шурф 2012 року

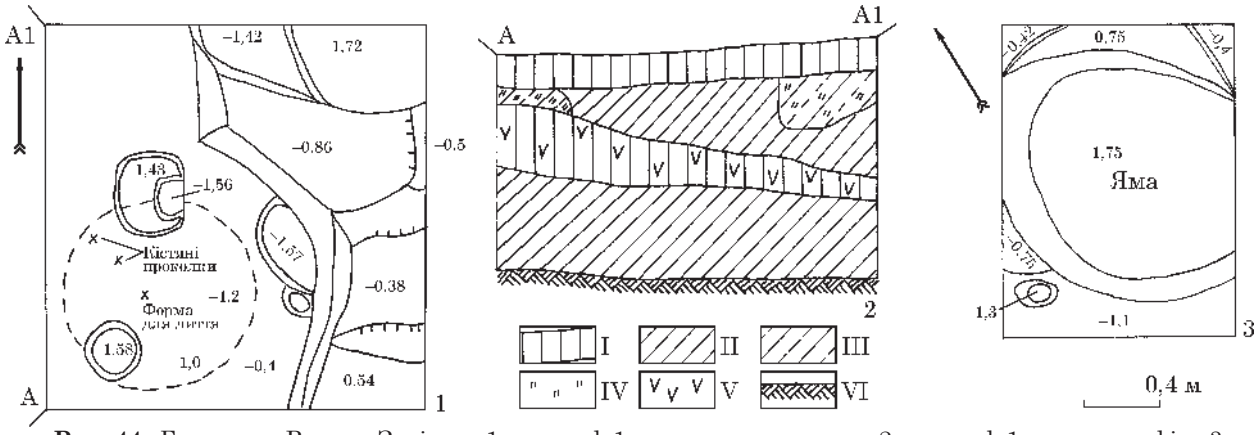

Рис. 44. Городище Воргол Західне: 1 — шурф 1, план по материку; 2 — шурф 1, стратиграфія; 3 — шурф 2, план по материку (I — темно-сірий супісок; II — сірий супісок; III — сіро-жовтий супісок; IV — плямистий шар; V — вуглики; VI — материк)

Рис. 45. Городище Воргол Західне, шурф 1 2012 року

Рис. 46. Городище Воргол Західне, шурф 2 2012 року

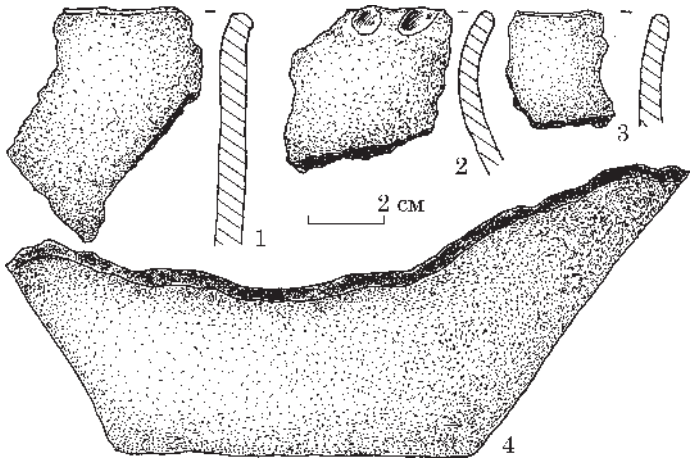

Рис. 47. Городище Воргол Західне: кераміка скіфського часу

закладено на місці грабіжницької ями (1,6 × 1,2 м), розчищено господарську яму та частину заглибленої споруди роменської культури (рис. 44: 3; 46). Кераміка скіфського часу поодинока (рис. 47). Основні домішки в верхній частині — жорства та шамот, а на рівні дна — пісок.

В обох випадках не вдалося зафіксувати шар раннього залізного віку. Знахідки кераміки поодинокі, що не дозволяє порівнювати комплекс двох городищ. На Західному укріпленні знайдено кілька уламків глиняних грузил, які мають прямі аналогії на пам'ятках юхнівської культури.

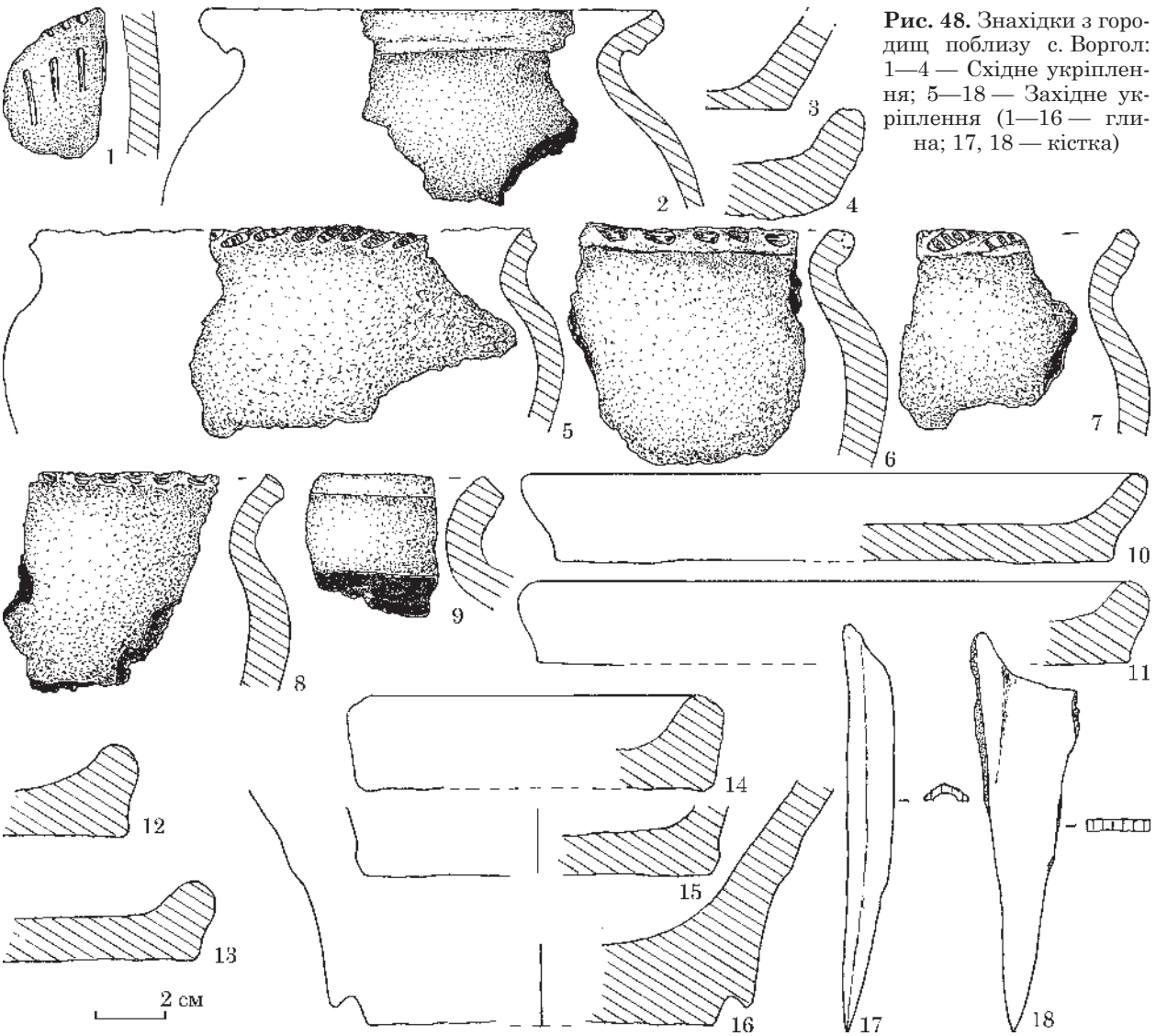

Рис. 48. Знахідки з городищ поблизу с. Воргол: 1—4 — Східне укріплення; 5—18 — Західне укріплення (1—16 — глина; 17, 18 — кістка)

Рис. 49. Городище Західний Воргол: мергелева формочка

Таким чином, обидва городища поблизу с. Воргол є багатошаровими пам'ятками. Вперше східний мис заселений за доби бронзи, про що свідчать поодинокі знахідки кераміки цієї епохи (рис. 48: 1). За доби раннього заліза на обох мисах створюються захисні споруди. Ймовірно, першим з'являється Східне городище. Час виникнення Західного — під питанням. Поки що, з огляду на потужність культурного шару, можна лише стверджувати, що існували обидва короткий проміжок часу.

За результатами розкопок 1949 р. Д. Т. Березовець зробив висновок, що «*в кінці VIII або на початку IX ст. обидва городища були заселені слов'янами (сіверянами), які збудували рів та вал, а також зробили схили городища стрімкішими*» (Березовець 1955, с. 61). Під час досліджень 2012 р. на Східному укріпленні знайдено нечисленні фрагменти гончарних посудин та фрагмент ліпленої пательні (рис. 48: 2—4). На Західному городищі переважала ліплена кераміка роменської культури. Вінця горщиків прикрашено гусеничним орнаментом. Знайдено кілька уламків пателень та дві кістяні проколки (рис. 48: 5—18). На особливу увагу заслуговує мергелева формочка для відливки скроневих сережок (рис. 49). Обе-

режно припускаю, що сіверянами спочатку був заселений західний мис. Утім, аналіз матеріального комплексу роменських старожитностей знаходиться поза тематикою роботи. Наявний керамічний комплекс свідчить про те, що городища припинили своє існування не пізніше першої чверті XI ст. Навряд городища в урочищі «Вишнева Гора» слід ототожнювати з літописним Ворголом. Д. Я. Самоквасов згадує два подвійних городища в чотирьох верстах одне від одного поблизу цього села (Самоквасов 1908, с. 40). Вочевидь, пошук літописного міста слід вести в іншому напрямку.

ГОРОДИЩЕ ГІРКИ I, УРОЧИЩЕ «ДІВІНСЬК»

Вперше городище згадав Д. Я. Самоквасов (1878, с. 229). У 1947 р. роботи на пам'ятці провів І. І. Ляпушкін (Ляпушкин 1947, с. 6, уч. карт. № XXVI; 1950, с. 53; 1961, с. 65). Перш за все, було знято план городища (рис. 50). Закладено розвідковий шурф. Потужність культурного шару склала 1,2 м. Дослідник виділяв два горизонти: верхній, потужністю 0,8 м, та нижній — 0,4 м. В першому зафіксовано велику кількість випаленої глиняної обмазки. Зібрано підйомний матеріал (рис. 51).

Городище обстежив Д. Т. Березовець, який відзначав потужний культурний шар в 1,5 м (1950, с. 7—8). В 1977 р. пам'ятку оглянула експедиція І. І. Артеменка. В центральній частині майданчику закладено шурф розмірами 1 × 1 м. Потужність культурного шару в цьому місці складала 0,8—0,85 м. За валом городища на ораній площі знайдено невиразні фрагменти кераміки скіфського часу (Артеменко и др. 1977, с. 24—26).

Пам'ятка розташована в 700—800 м на південний захід від південного в'їзду в село (рис. 52). Займає високий, близька 30 м, мис третьої надзаплавної тераси правого берега ріки. Сейм протікає в 1,5 км на північний схід. З півдня, південного заходу та заходу мис обмежено заплавою, а з півночі та північного заходу — глибокою яругою. З південно-східного напільного боку на краю майданчика знаходиться вал заввишки 2—3 м

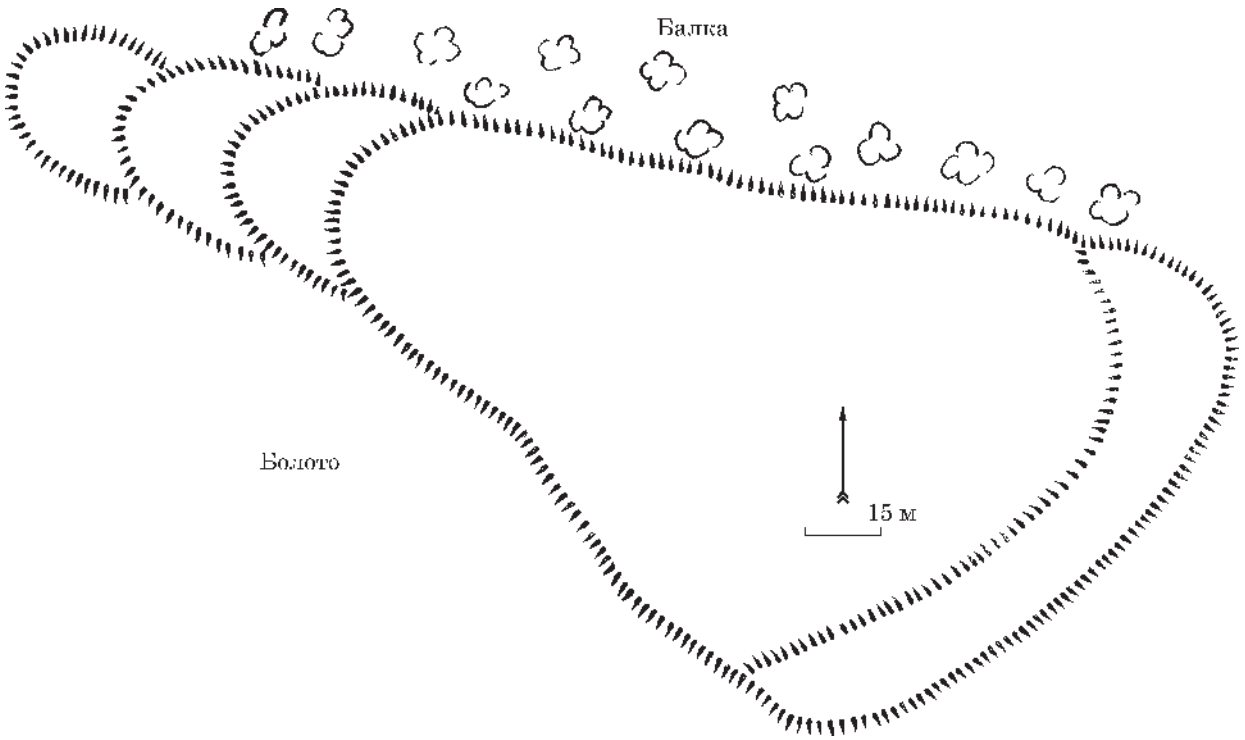

Рис. 50. Городище Гірки I, план 1947 року І. І. Ляпушкіна

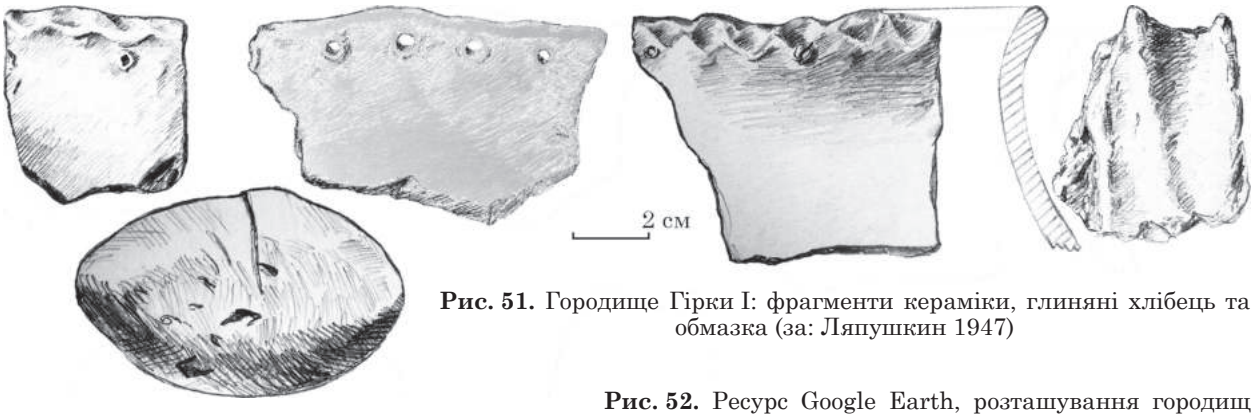

Рис. 51. Городище Гірки I: фрагменти кераміки, глиняні хлібець та обмазка (за: Ляпушкин 1947)

Рис. 52. Ресурс Google Earth, розташування городищ поблизу села Гірки ▽

Рис. 53. Городище Гірки I, вигляд з поля

Рис. 54. Городище Гірки I, вал і частина поля

Рис. 55. Городище Гірки I, майданчик

від рівня поля та 1—1,5 м з боку майданчика (рис. 53). Ширина близько 25 м. За даними попередніх досліджень, за валом простежений сильно замитий рів шириною 15 м та глибиною 1—1,5 м (Артеменко и др. 1977, с. 25). У 2014 р. жодних слідів рву не було виявлено. Одразу за валом починається рівна ділянка поля (рис. 54). Залишки невеликого валу заввишки 0,5 м та шириною 2,5 м простежуються і вздовж південно-західного краю майданчика. З північно-східного боку схил ескарповано на глибину 3—4 м.

Майданчик городища має трикутну форму. Поверхня знижується в західному напрямку (рис. 55). Розміри укріпленої частини складають 130 × 88 м. На стрілці мису зафіксовано три терасоподібні уступи з ескарпами глибиною 1,5—2 м (рис. 56).

Рис. 56. Городище Гірки І, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

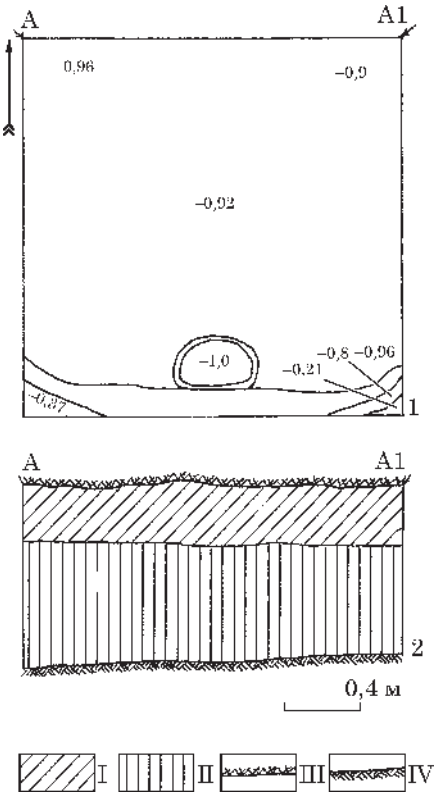

Рис. 57. Городище Гірки І, шурф 1 2014 року: 1 — план по материку; 2 — стратиграфія північної стінки (I — темно-сірий супісок; II — сірий супісок; III — дерн; IV — материк)

У 2014 р. на майданчику городища закладено два шурфи розмірами 2 × 2 м.

Шурф 1 було закладено в північно-західній частині майданчика городища. Потужність культурного шару, що складався із сірого супіску, склала 0,2—0,4 м. З цього рівня буда зафіксована пляма об'єкта (споруди?), заглибленого на 0,55—0,6 м. Південна стінка об'єкту фактично співпала зі стінкою шурфу. Заповнення — темно-сірий супісок з включенням вугілля та глиняної обмазки (рис. 57). Дно рівне (рис. 58). В південній частині знаходилася яма від стовпа діаметром 0,25—0,45 м та глибиною кілька сантиметрів.

Шурф 2 закладено в 60 м на південний схід від першого (рис. 59). Потужність культурного шару, сірого супіску, склала 0,3—0,35 м. Виявлено пляму об'єкта скіфського часу. Це заглиблена на 0,55 м споруда. В її

Рис. 58. Городище Гірки І, шурф 1

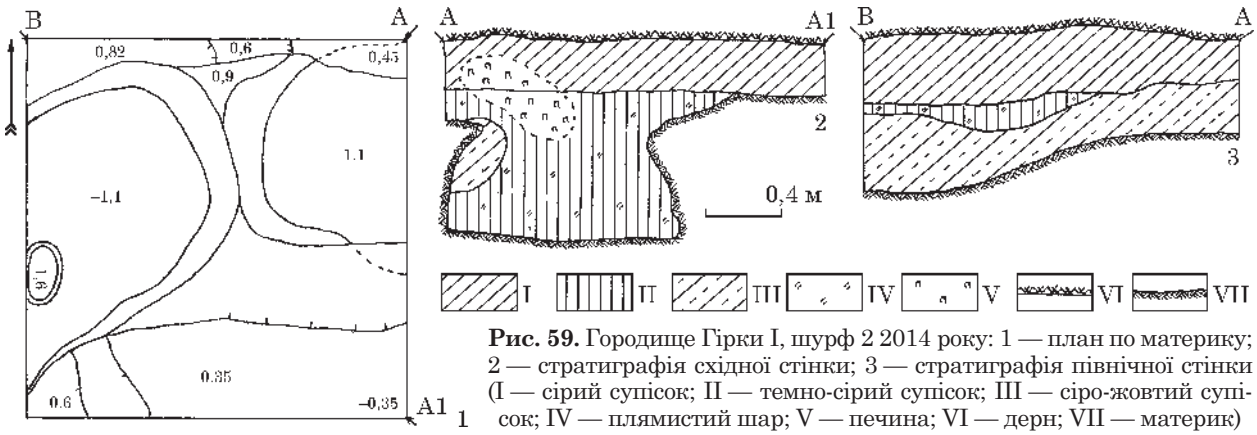

Рис. 59. Городище Гірки I, шурф 2 2014 року: 1 — план по материку; 2 — стратиграфія східної стінки; 3 — стратиграфія північної стінки (I — сірий супісок; II — темно-сірий супісок; III — сіро-жовтий супісок; IV — плямистий шар; V — печина; VI — дерн; VII — материк)

Рис. 60. Городище Гірки I, шурф 2

межах розчищено дві господарські ями завглибшки 0,75 м (рис. 60). Заповнення цих ям становив темно-сірий супісок із включенням вугілля та опаленої глини. В одній із ям, у східній половині шурфу, в верхній частині заповнення розчищено скупчення печини та глиняної обмазки. Не виключаємо того, що десь поряд знаходилася піч або відкрите вогнище.

Основний матеріал з городища, котрий переважно складався з виробів із глини, належить до скіфського часу (рис. 61). Домішкою в тісті кераміки є дрібна жорства. Фрагменти вінець типологічно неоднорідні. Принаймні один із них (рис. 61: 1) належить до типу 1, варіанту 4 (за: Пеляшенко 2020). Частина горщиків має плавно відігнуті вінця, глибоку шийку та відносно низько опущені плечика (рис. 61: 4, 6—11). Три виявлених фрагменти — із чітко відігнутими вінцями, добре наміченою шийкою та високо піднятими плечиками (рис. 61: 2, 3, 12).

Домінуючим типом декору є проколи. Край вінець прикрашено різноманітними пальцевими або нігтьовими вдавленнями. На одному уламку верхньої частини горщика нанесено орнамент у вигляді глибокого вдавлення, який властивий посуду юхнівської культури (рис. 61: 7). Знайдено й уламок глиняного грузила, які, так само, широко розповсюджені у населення лісової смуги Подесення.

Знахідки фрагментів денець нечисельні (рис. 61: 13—16). Серед них — уламок дна, з якого шляхом заточки країв виготовили миску-плошку (рис. 61: 17). В межах скупчення печини (рис. 59: 2) виявлений цілий глиняний хлібець з глибоким центральним вдавленням (рис. 61: 18).

У результаті досліджень 2014 року вдалося встановити, що потужність культурного шару на городищі Гірки I складає 0,3—0,35 м. Вірогідно, при шурфуванні пам'ятки в попередні роки дослідники натрапили на заглиблені об'єкти, в результаті чого товщину шару було штучно завищено. Вперше мис заселяється за доби бронзи, про що свідчать поодинокі знахідки кераміки цього часу. Спорудження городища і основний час його існування слід пов'язувати зі скіфським періодом. Одночасно за валом городища виникає і неукріплене селище. Одиничні знахідки роменської кераміки підтверджують, що цю територію нетривалий час заселяли літописні сіверяни.

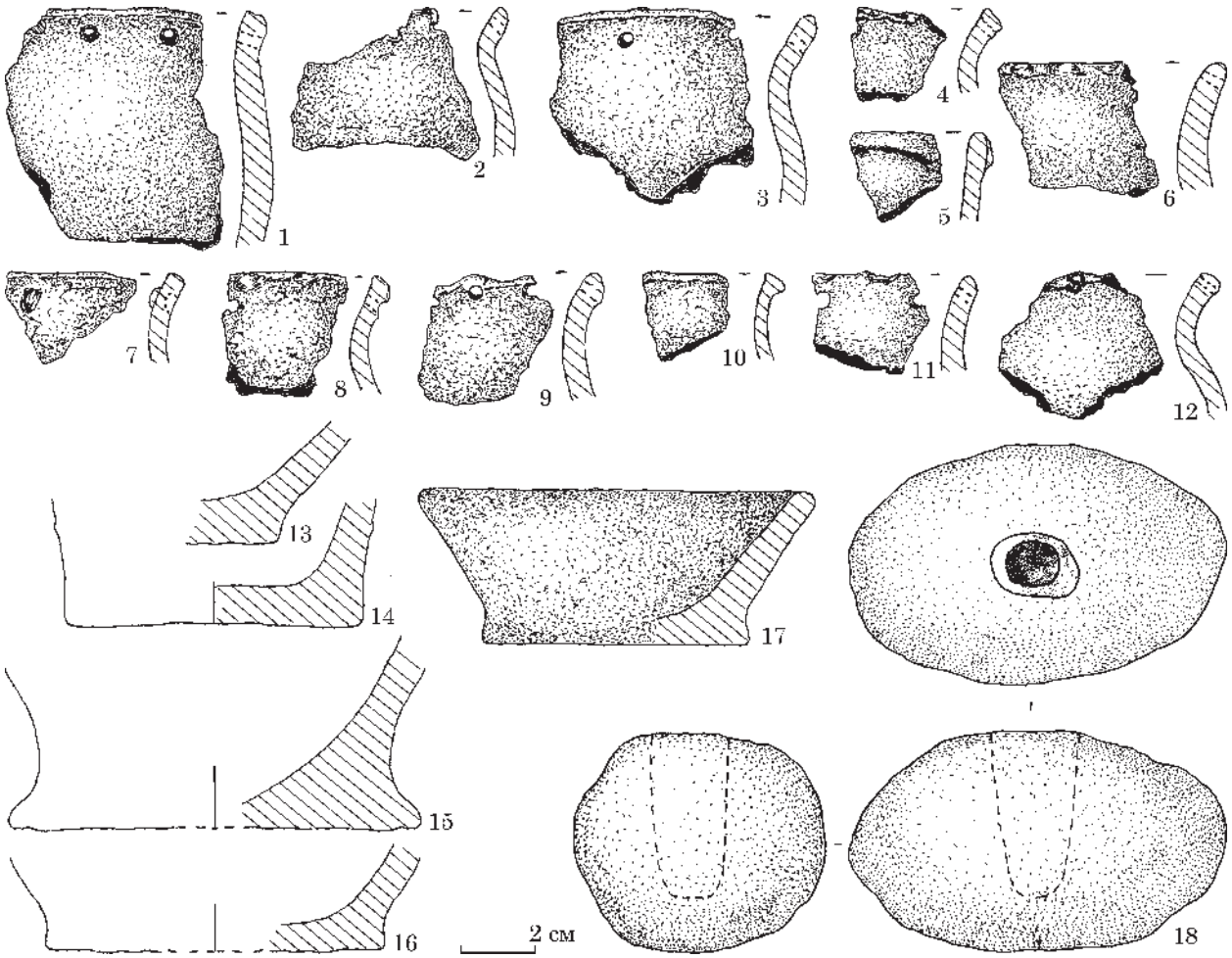

Рис. 61. Городище Гірки I: матеріал скіфського часу, дослідження 2014 року

ГОРОДИЩЕ ГІРКИ II, УРОЧИЩЕ «ГОРОДОК»

На північ від городища Гірки I, на відстані 700 м, в лісі знаходиться ще одне укріплення (рис. 52).

Городище було відоме П. М. Кореневу, що зафіксовано в списках Д. В. Шарапова 1936 року (Лепьошкін 2009, с. 193). Вперше роботи на городищі провів у 1950 р. Д. Т. Березовець. Закладено кілька шурфів, в яких знайдено кераміку роменського часу, шиферне пряслице та бронзовий пластинчастий браслет (Березовец 1950, с. 7).

У 1977 році невеликі розкопки здійснила експедиція І. І. Артеменка. Знято перший план городища (рис. 62: 1). Культурний шар потужністю 0,4 м містив кераміку доби бронзи (друга чверть II тис. до н. е.), фрагменти ліпного посуду останнього етапу роменської культури (X ст.) та гончарну давньоруську (XII—XIII ст.). Розріз валу показав, що оборонні споруди були зведені поверх поселення доби бронзи і роменської культури в першій половині XII ст. (рис. 62: 2). Загальна досліджена площа (3 шурфи й одна траншея) склала 14 м^2 (Артеменко и др. 1977, с. 26—32).

Пам'ятка розташована за 1,1 км на північний захід від південного в'їзду в село Гірки. Займає мис складної конфігурації третьої надзаплавної тераси правого берега озера Седр при впадінні в нього струмка Плюскви. Висота над рівнем заплави становить 52 м.

Городище складається з двох частин (рис. 63; 64). Перша — південне передгород-

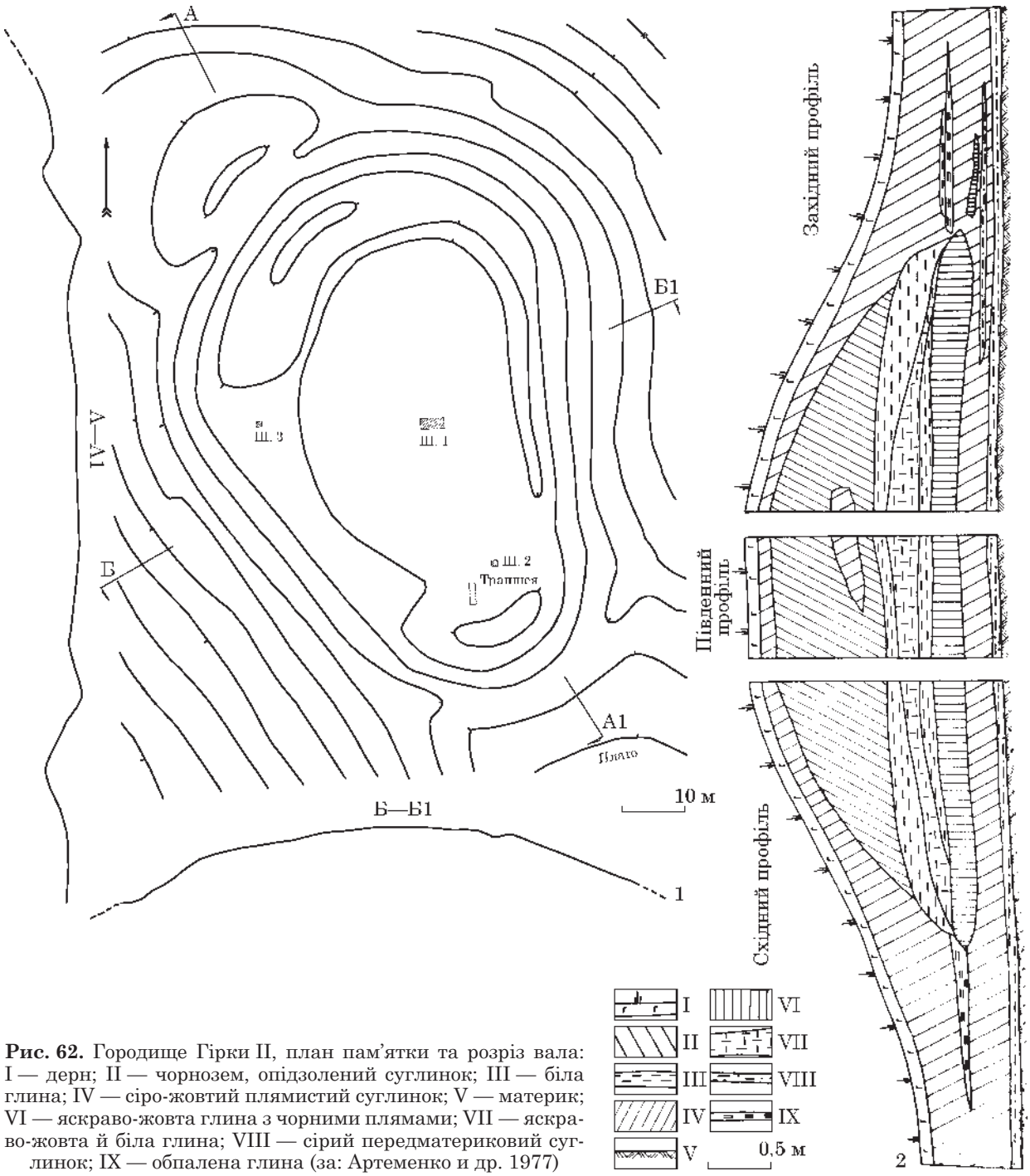

Рис. 62. Городище Гірки II, план пам'ятки та розріз вала: I — дерн; II — чорнозем, опідзолений суглинок; III — біла глина; IV — сіро-жовтий плямистий суглинок; V — материк; VI — яскраво-жовта глина з чорними плямами; VII — яскраво-жовта й біла глина; VIII — сірий передматериковий суглинок; IX — обпалена глина (за: Артеменко и др. 1977)

дя трапеціеподібної форми. З південно-східного боку обмежено валом шириною 10 м і висотою 1,5 м. Західна сторона укріплена ескарпом, що відрізав похилу стрілку мису. Висота ескарпу становить 2 м. Розміри першої частини городища — 100 × 60 м. Друга частина округлої форми займає підвищену частину мису. З півдня знаходиться вал серпоподібної форми шириною 10 м і висотою 4 м та рів шириною 11 м і глибиною 3 м. З півночі городище укріплене дугоподібним валом шириною 2—4 м та висотою від 1 м у

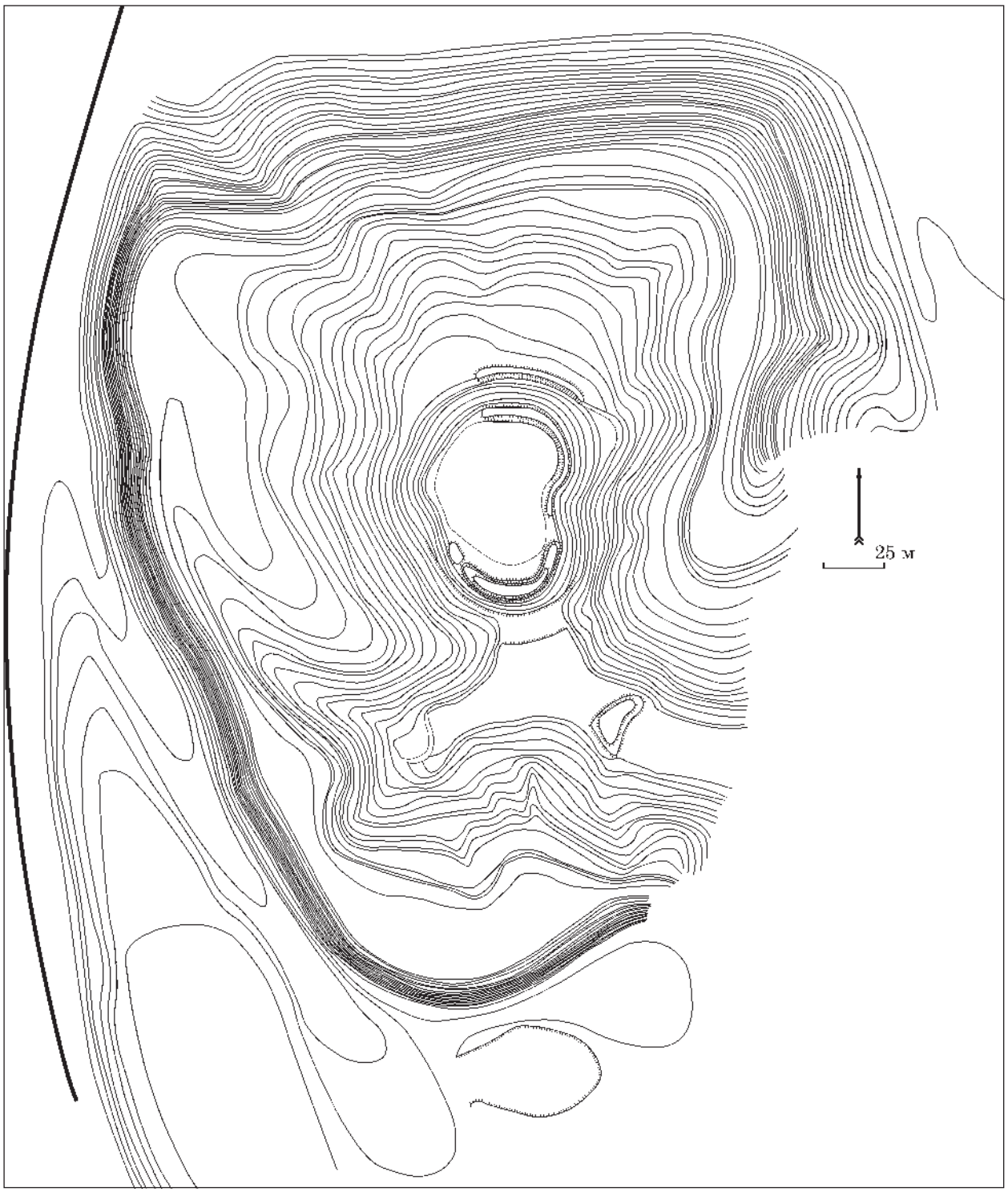

Рис. 63. Городище Гірки II, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

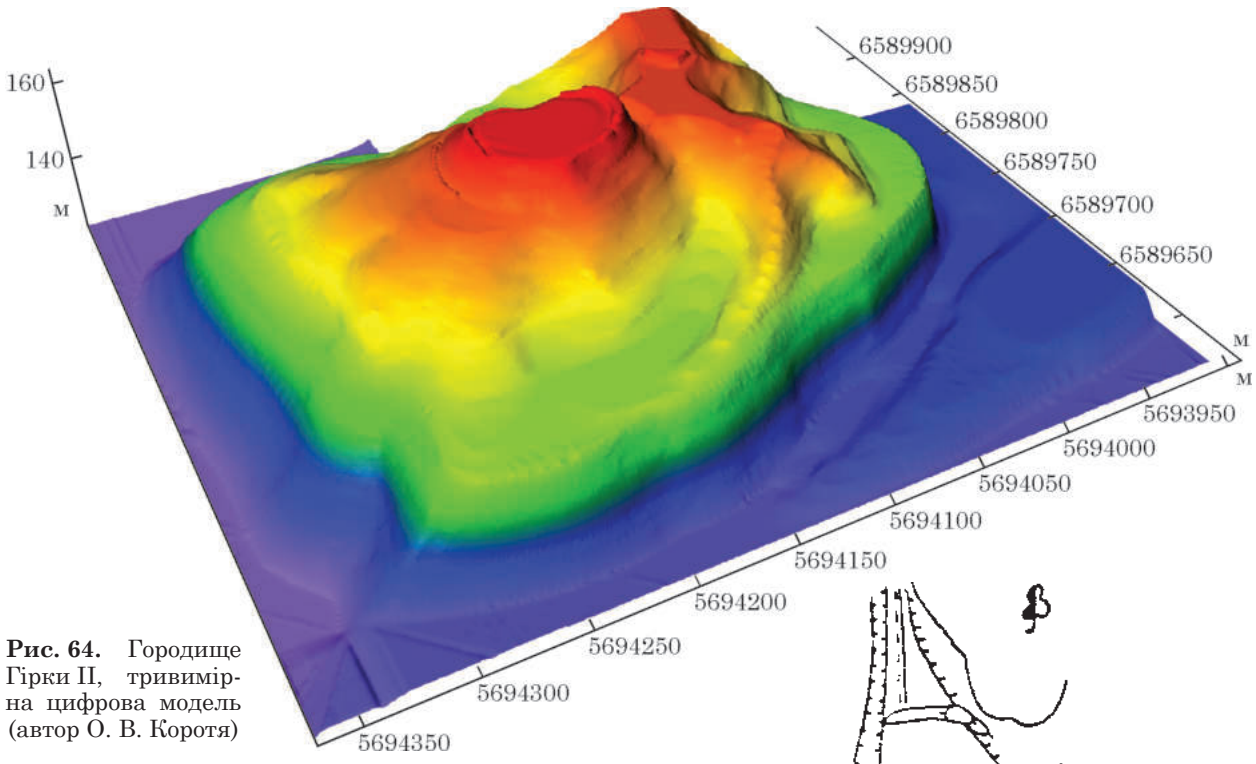

Рис. 64. Городище Гірки II, тривимірна цифрова модель (автор О. В. Коротя)

східній частині до 2 м у північно-західній. Північний та північно-східний схили ескарповані на висоту 5—6 м. У північній частині ескарп переходить у рів шириною 2 м та глибиною 1,5 м. За ровом знаходиться вал шириною 2 м і висотою 1,3 м. Протяжність цієї лінії укріплень становить 45 м. Розміри другої частини городища — 80 × 60 м.

Городище Гірки II найбільш правомірно на сьогоднішній день розглядати як роменсько-давньоруське укріплення, що складається з основного двору та укріпленого передгороддя. Втім, не виключено, що південна частина за доби раннього заліза була окремим городищем. Серед підйомного матеріалу тут виявлено невиразну стінку горщика скіфського часу. До проведення досліджень в цій частині остаточні висновки робити передчасно.

ГОРОДИЩЕ БУНЯКИНЕ I

Якихось конкретних згадок про укріплення поблизу села Бунякине в роботах кінця XIX — початку XX ст. не міститься. Городище було відоме П. М. Кореневу, що зафік-

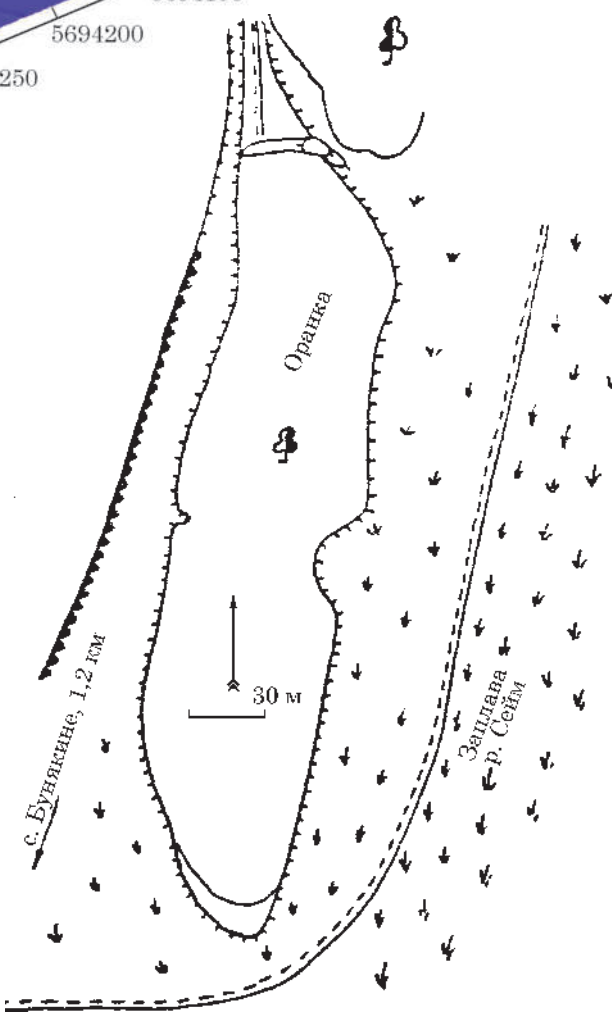

Рис. 65. Городище Бунякине I, план В. В. Приймака (за: Сухобоков 1986)

Рис. 66. Ресурс Google Earth, розташування городищ поблизу села Бунякіне

совано в списках Д. В. Шарапова 1936 року (Лєпьошкін 2009, с. 193). Вірогідно, першим дослідником, який обстежив городище, був Д. Т. Березовець (Березовец 1950, с. 10). Закладено шурфи, які показали майже повну відсутність культурного шару. Знайдено лише кілька фрагментів кераміки скіфського часу. Городище оглянула експедиція О. В. Сухобокова (Сухобоков 1986, с. 86). Перший план пам'ятки в 1986 р. виконав В. В. Приймак (рис. 65).

Городище розташоване на північній околиця села Бунякине (рис. 66). Займає витягнутий мис правого корінного берега р. Сейм (рис. 67). Висота над рівнем заплави становить 18 м. Мис утворений схилом надзаплавної тераси і довгим мокрим яром. Поверхня городища рівна, схили і майданчик мають

Рис. 67. Городище Бунякине I, вигляд на пам'ятку з околиці села

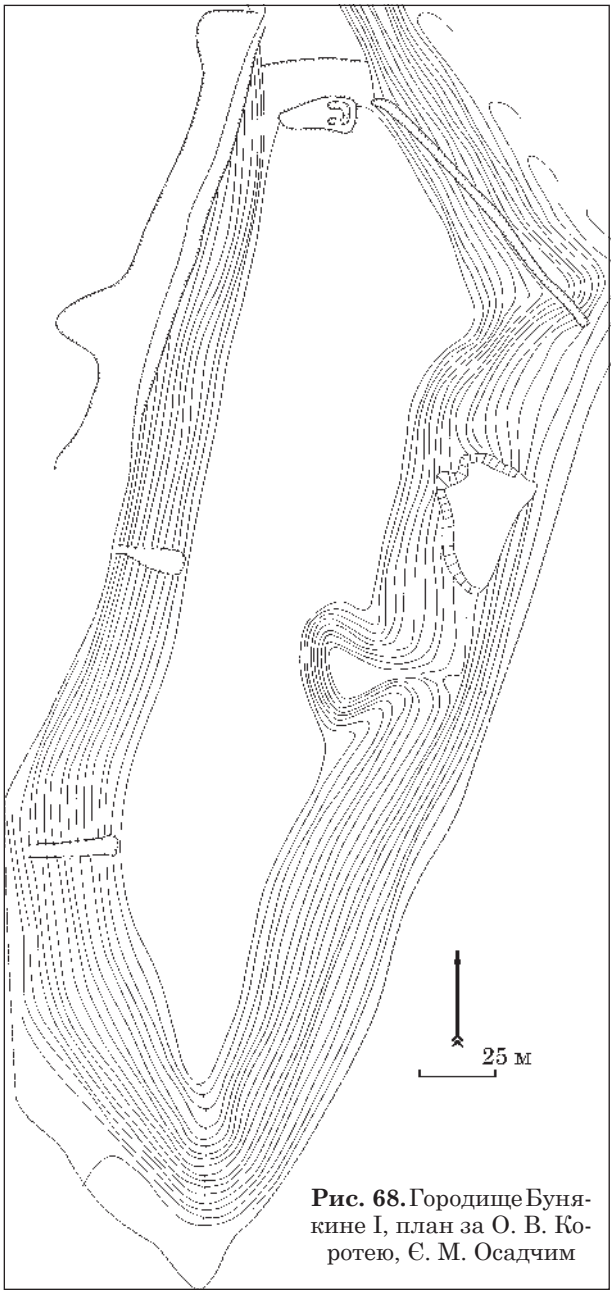

Рис. 68. Городище Бунякине I, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 69. Городище Бунякине I, шурф 2014 року

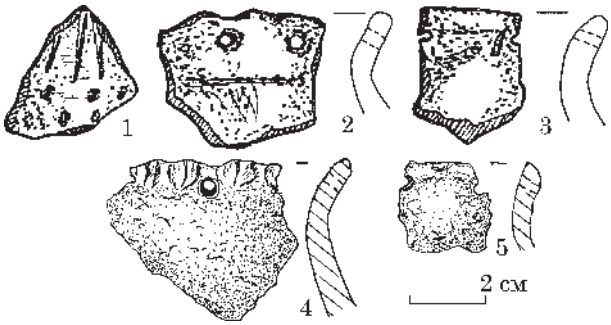

Рис. 70. Городище Бунякине I, знахідки кераміки: 1—3 — за: Сухобоков 1986; 4, 5 — дослідження автора 2014 року

чіткі межі. Слідів ескарпування або інших штучних перетворень не виявлено. Розміри — 327 × 65 м. Загальна площа городища становить 1,6 га. З північної сторони воно укріплене валом шириною 4—6 м та висотою 1,2 м та сильно розораним ровом шириною 5 м та глибиною 0,7 м (рис. 68). З північно-

го сходу та північного заходу схили мису дещо пошкоджені.

У 2014 р. на майданчику закладено два *шурфи* розмірами 2 × 2 м. Культурний шар невиразний, сірий супісок потужністю 0,25—0,3 м (рис. 69). Знахідки кераміки скіфського часу поодинокі (рис. 70). Окрім них є ще уламок стінки горщика доби бронзи (рис. 70: 1). Жодних слідів об'єктів на материку не виявлено.

ГОРОДИЩЕ БУНЯКИНЕ II

На відстані 1,6 км на північний схід від першого городища розміщене інше укріплення (рис. 66).

У 1950 р. вперше пам'ятку відвідав Д. Т. Березовець (Березовец 1950, с. 11—12; 1955, с. 63). Проведено зачистку, знайдені фрагменти

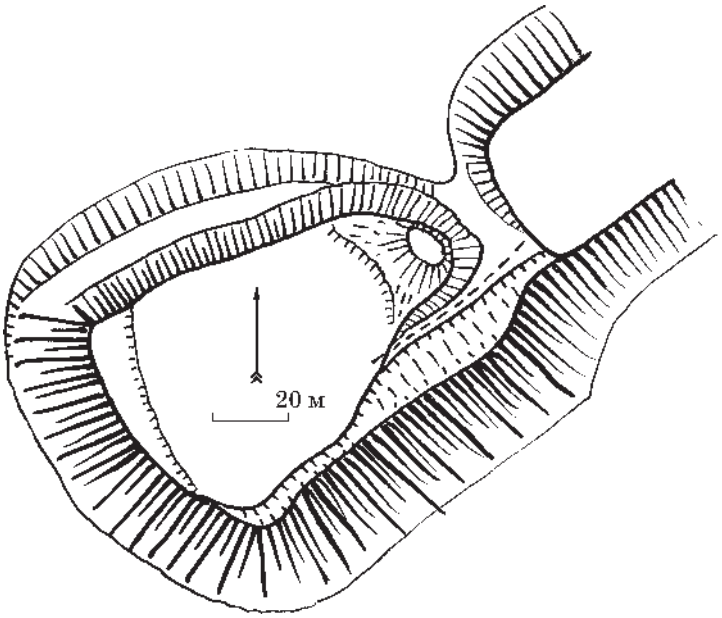

Рис. 71. Городище Бунякине II, план городища (за: Кучера, Сухобоков 1971)

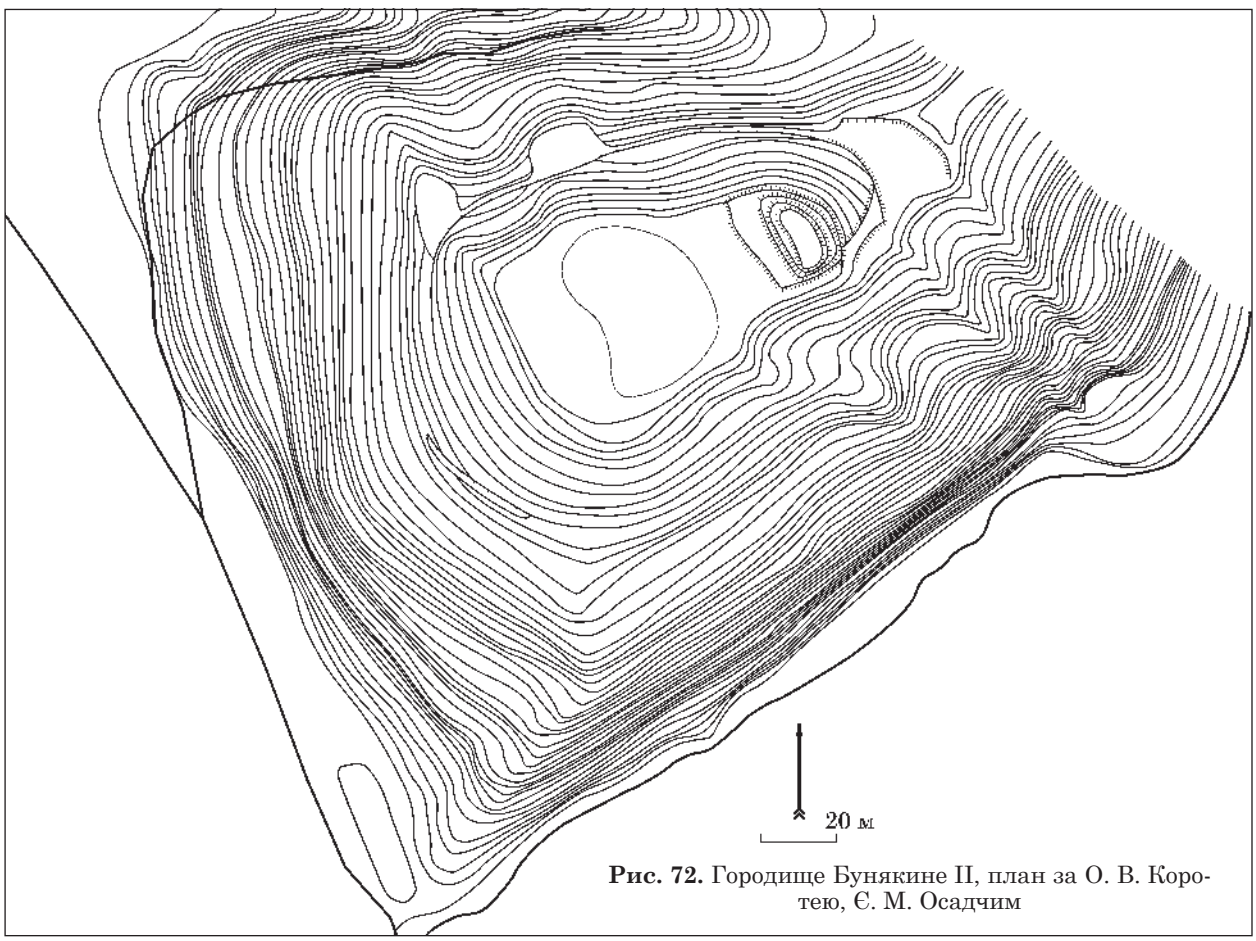

Рис. 72. Городище Бунякине II, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 73. Городище Бунякине II, шурф 2014 року: процес розчистки залишків печі

Рис. 74. Городище Бунякине II, шурф 2014 року

ліпленого посуду роменської культури та ранньогончарну кераміку. В 1971 р. Лівобережний розвідзагін Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери зняв план городища (рис. 71) та провів шурфування. Основна частина знахідок була представлена керамікою скіфського часу. Матеріалів роменського та давньоруських часів виявлено менше. Потужність культурного шару сягала одного метру (Кучера, Сухобоков 1971, с. 48—49).

Городище влаштовано на мису правого берега Сейму поблизу Мовчанського болота. Мис обмежений глибокою яругою та долиною озера Седр. Висота над рівнем заплави складає 42—44 м. З північного сходу, з напільного боку, на поселенні наявний високий (4 м) та широкий (23 м) вал. Перед ним влаштовано рів глибиною до 3 метрів. На верхівці валу фіксуються глибокі ями скарбошукачів. Майданчик має майже прямокутну форму розмірами 52 × 90 м. В центрі є підвищення. Північний схил мису ескарповано на глибину 4—4,5 м. Залишки ескарпу простежені і в південно-західній частині (рис. 72).

У 2014 р. в 24 м від валу закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м. Потужність культурного шару склала 0,6—0,7 м. Ґрунт однорідний — темно-сірий супісок. На глибині 0,2—0,25 м в центрі шурфу розчищено скупчення обпаленої глини, що залягала над залишками поду печі роменсько-давньоруського часу (рис. 73). Максимальні розміри поду — 0,5 × 0,55 м. Товщина — 1,5—2 см. На рівні материка фіксувалися плями від двох господарських ям того ж часу (рис. 74).

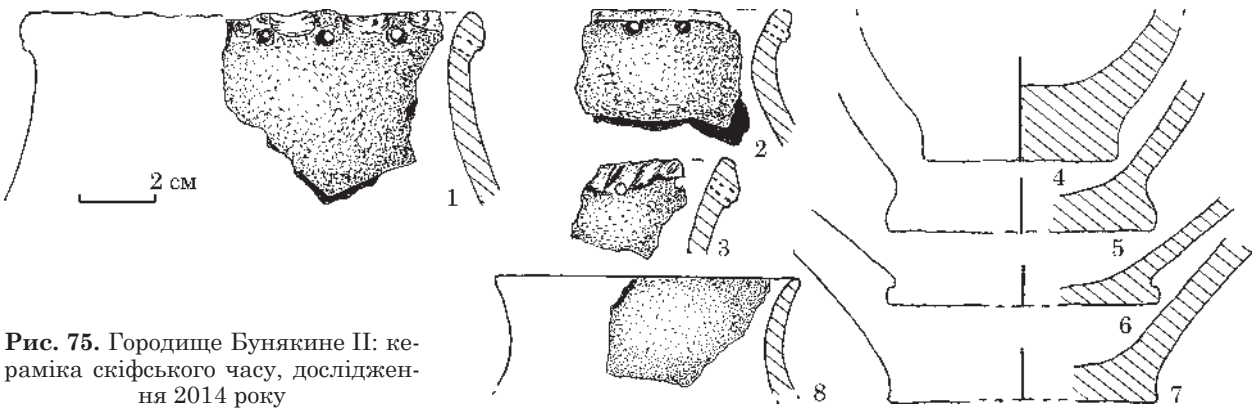

Рис. 75. Городище Бунякине II: кераміка скіфського часу, дослідження 2014 року

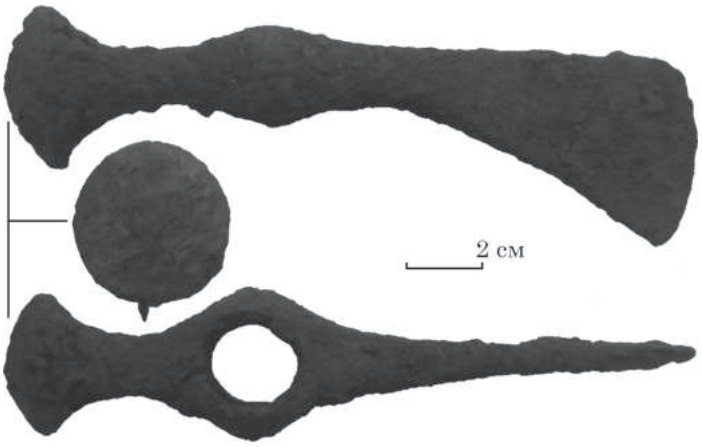

Рис. 76. Городище Бунякине II: залізна сокира

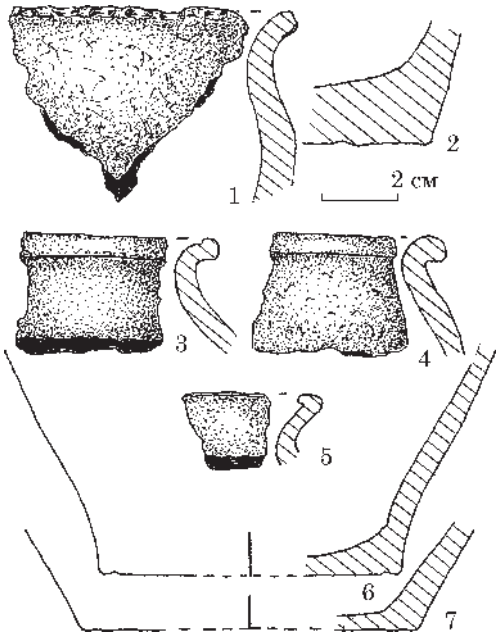

Рис. 77. Городище Бунякине II: ліплена й гончарна кераміка слов'яно-руського періоду, дослідження 2014 року

Матеріал представлено фрагментами кераміки кількох хронологічних періодів. Уламки посуду раннього залізного віку нечисельні (рис. 75). Вінця прикрашено проколами та різноманітними вдавленнями по краю. Знайдено фрагмент вінець лощеного кубку (рис. 75: 8). Подібний посуд мав розповсюдження в ранньо- або середньоскіфський час (Пеляшенко 2020, с. 55). За повідомленням місцевих мешканців, на городищі Бунякине II була знайдена залізна сокира (рис. 76). За низкою аналогій її варто датувати другою половиною VII—VI ст. до н. е. (Шелехань 2012, с. 6).

Два фрагменти ліплених горщиків належать роменській культурі (рис. 77: 1, 2). Знайдено й ранньогончарний посуд (рис. 77: 3—7).

ГОРОДИЩЕ РОТІВКА

Уперше городище поблизу села Ротівка згадане в списках Д. Я. Самоквасова (Самоквасов 1873, прил. с. 8; 1908, с. 113). У 1928 р. пам'ятку оглянув директор глухівського музею, який і зазначив місцеву назву урочища — «Мазепин Городок» (Морачевський 1928, с. 4). Він же зняв і перший план пам'ятки (рис. 78). Довгий час городище не привертало уваги дослідників і наступного разу його обстежила експедиція О. В. Сухобокова. В північно-східній частині майданчику закладено три шурфи. Потужність культурного шару склала 0,3—0,4 м. Знайдено кілька невиразних ліплених стінок та вінця горщика скіфського часу (Сухобоков и др. 1988, с. 29—30). Знято новий план городища (рис. 79).

Городище розташоване в 2 км на південний схід від південної околиці села Ротівка та в 2 км від села В'язенка, в урочищі «Городок» (рис. 80). Воно займає мис правого берега р. Клевень. Висота над рівнем заплави становить 20 м. Майданчик прямокутної форми має розміри 115 × 115 м. З напільного боку укріплений валом шириною 8 м та висотою близько 3 м (рис. 81). Городище в південній частині сильно пошкоджене ямами та траншеями, які утворилися в результаті видобутку каміння. Нині майданчик вкритий лісом.

Експедиція в 2014 р. на городищі заклала два *шурфи* розмірами 2 × 2 м. Культурний шар — однорідний сірий лісовий супісок. Його потужність незначна — всього 0,25—0,35 м. Знахідки кераміки поодинокі. Знайдено лише вінця горщика скіфського часу (рис. 82).

Вал в кількох місцях пошкоджено ямами скарбошукачів. На місці однієї такої за-

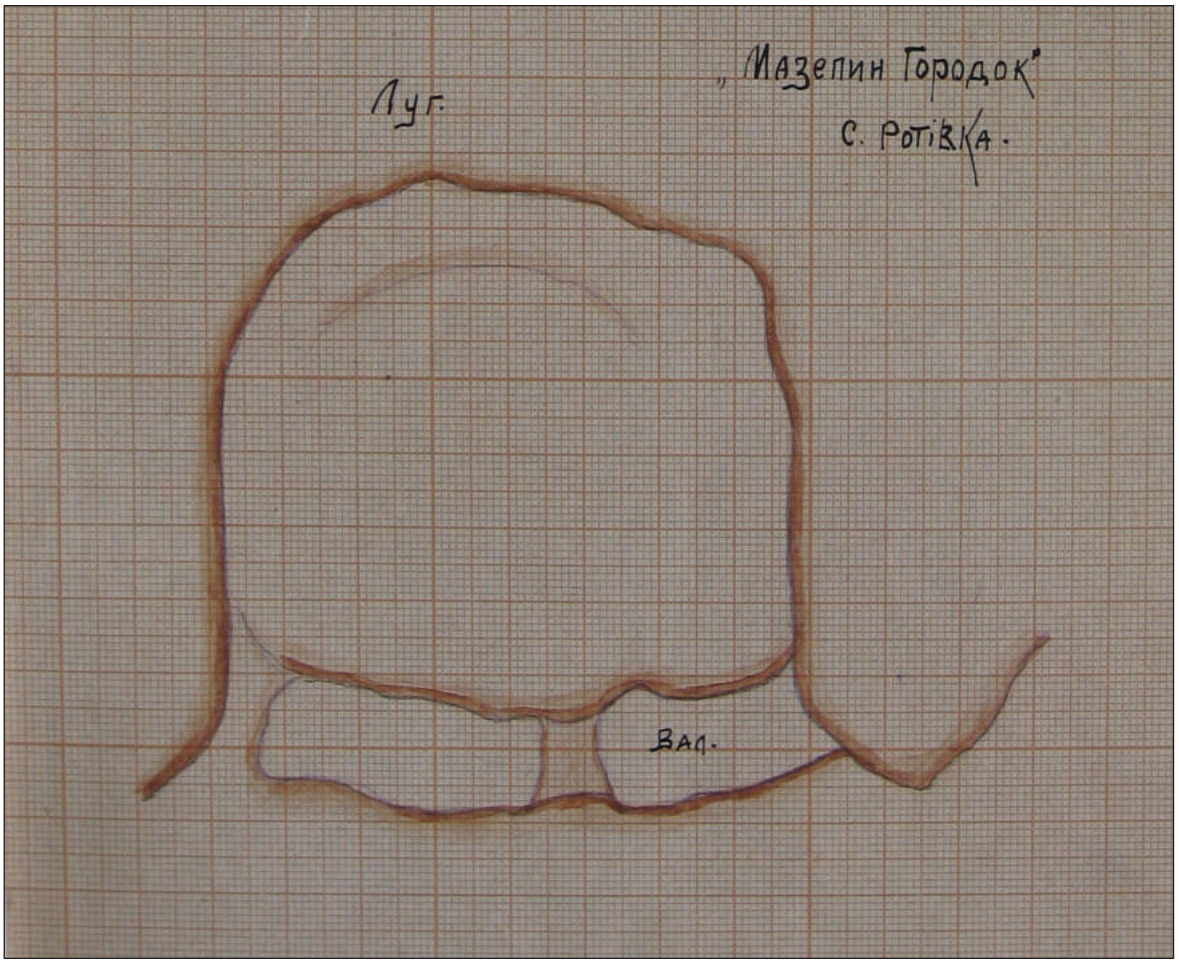

Рис. 78. Городище Ротівка, план Я. М. Морачевського

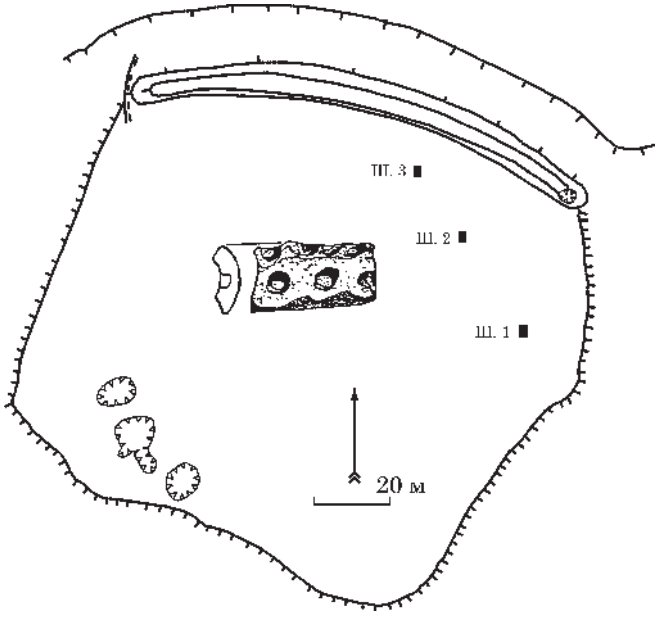

глибини, що розташована в центральній частині насипу, з боку майданчика було виконано зачистку стінок. Розміри ями наступні: західна стінка — 2,2 м, північна — 1,55 м, східна — 2,45 м. Насип на цій ділянці вже майже повністю знищений.

У результаті наших робіт вдалося з'ясувати, що вал мав два будівельні періоди. Час його спорудження відноситься до раннього залізного віку. Земляний насип мав висоту 1,4 м. Для його укріплення використано дерен, прошарки якого добре фіксуються в стратиграфії (рис. 83). Верхівка валу зміцнена за допомогою

Рис. 79. Городище Ротівка, план В. В. Приймака (за: Сухобоков и др. 1988)

Рис. 80. Ресурс Google Earth, розташування городища поблизу села Ротівка

глини. На верхівці збудована дерев'яна стіна, яка фіксувалася за двома стовпами на відстані одне від одного близько 1 м. Основу початкового насипу складав світло-сірий лісовий супісок з включенням материкової глини.

Пізніше вал досипано на висоту одного метра. Шар являв собою однорідний сірий супісок. Не виключено, що землю для добудови брали із зовнішнього боку валу, в результаті чого там утворилася неглибока улоговина, що нагадує рів. Конструктивні елементи цього етапу не зафіксовані.

Складно визначити час досипки. Вірогідно, вона здійснена в козацькі часи. Таке саме припущення було висунуте й під час попередніх досліджень (Сухобоков и др. 1988, с. 30).

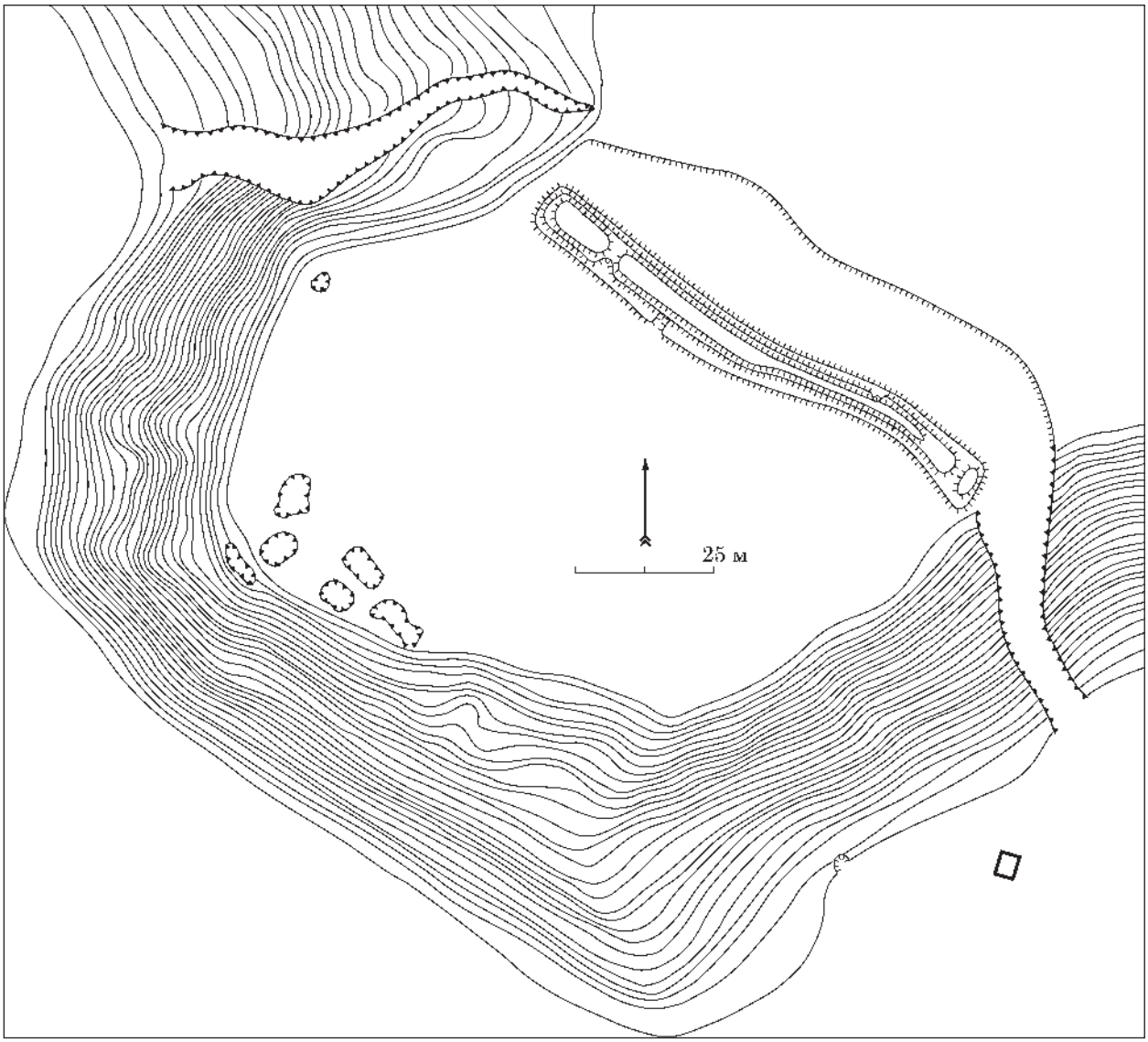

Рис. 81. Городище Ротівка, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 82. Городище Ротівка, шурф 2014 року та знахідки

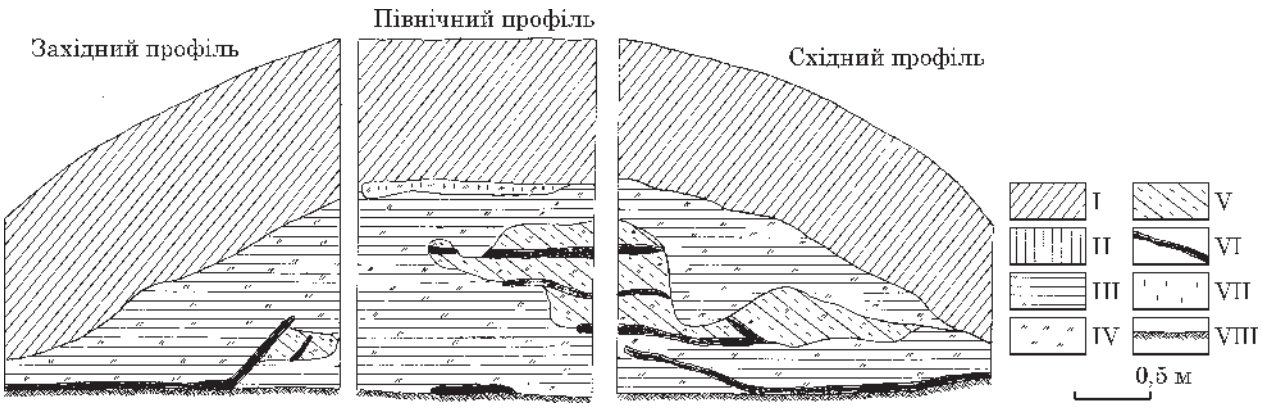

Рис. 83. Городище Ротівка, розріз валу, дослідження 2014 року: I — сірий супісок; II — темно-сірий супісок; III — світло-сірий супісок; IV — плямистий шар; V — жовто-сірий супісок; VI — темний сіро-брунатний супісок; VII — жовта глина; VIII — материк

ГОРОДИЩЕ ХОВЗІВКА, УРОЧИЩЕ «ШПИЛЬ»

Городище неодноразово згадане в списках кінця XIX — початку XX ст. (Самоквасов 1873, прил., с. 8; Еременко 1906, с. 98—99; Уварова 1906, с. 75). На 1936 р. пам'ятка була відома П. М. Кореневу (Лєпьошкін 2009, с. 193). Уперше городище обстежив І. І. Ляпушкін. Він зібрав підйомний матеріал — посуд скіфського часу та роменської культури. А також здійснив зачистку північно-західного схилу, де потужність культурного шару склала майже 1,5 м. Серед інших знахідок відомо про два бронзові наконечника стріл. Вірогідно, за валом городища, на плато, знаходилося поселення скіфського часу (Ляпушкин 1947, с. 5, уч. карт. № XXI; 1950, с. 50; 1961, с. 138). Дослідник склав перший план городища (рис. 84).

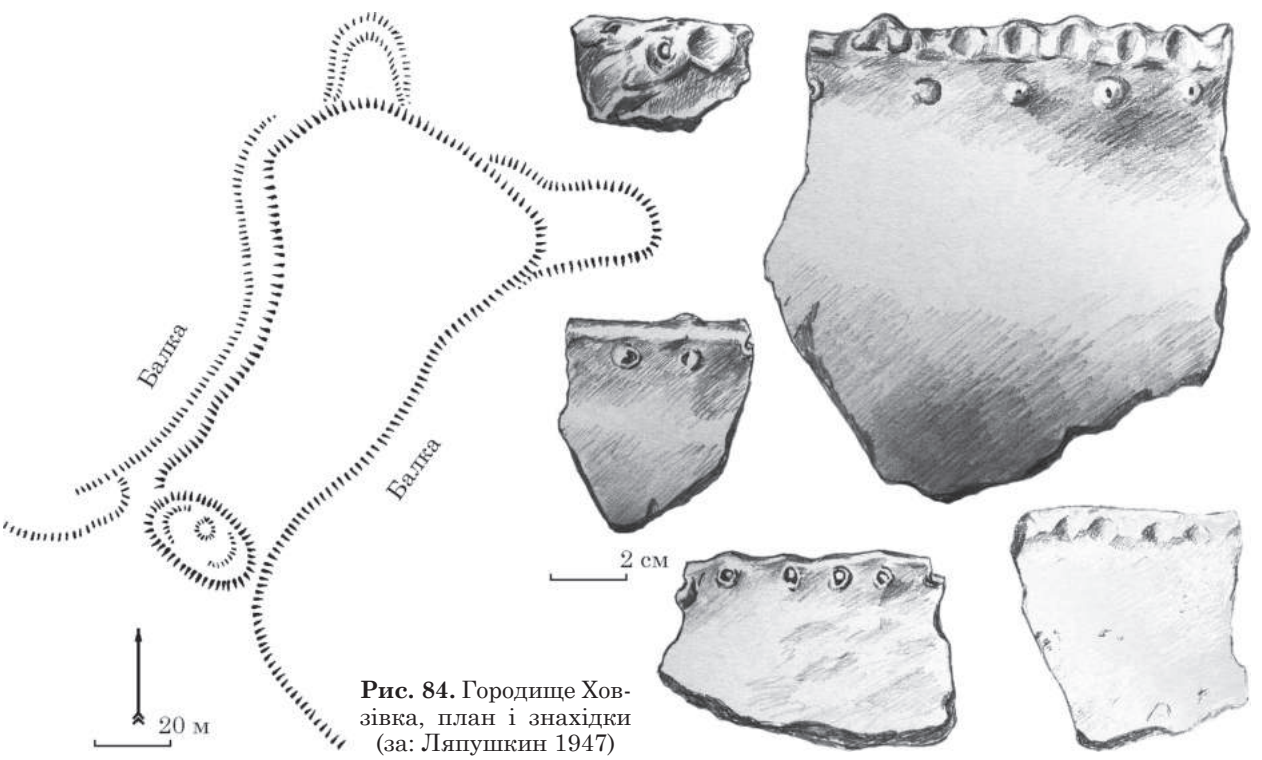

Рис. 84. Городище Ховзівка, план і знахідки (за: Ляпушкин 1947)

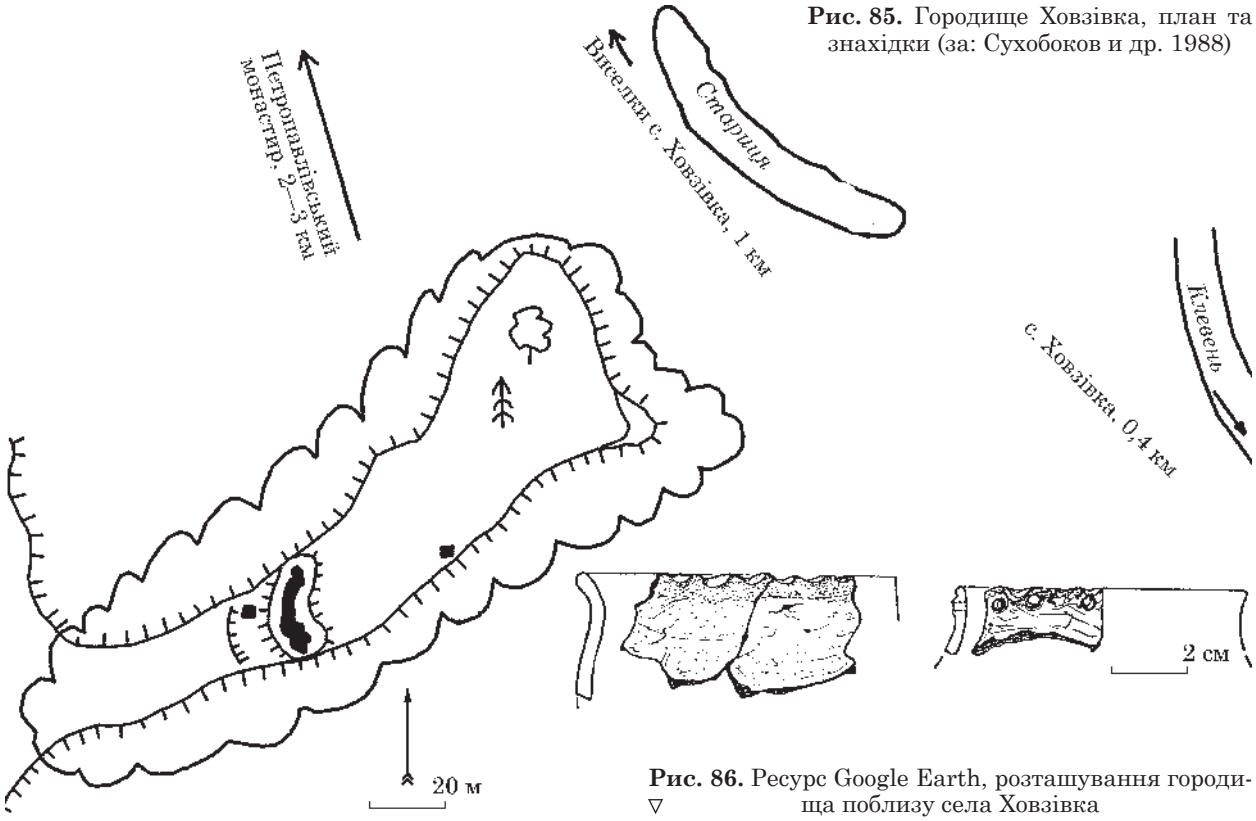

Рис. 85. Городище Ховзівка, план та знахідки (за: Сухобоков и др. 1988)

Рис. 86. Ресурс Google Earth, розташування городища поблизу села Ховзівка ▽

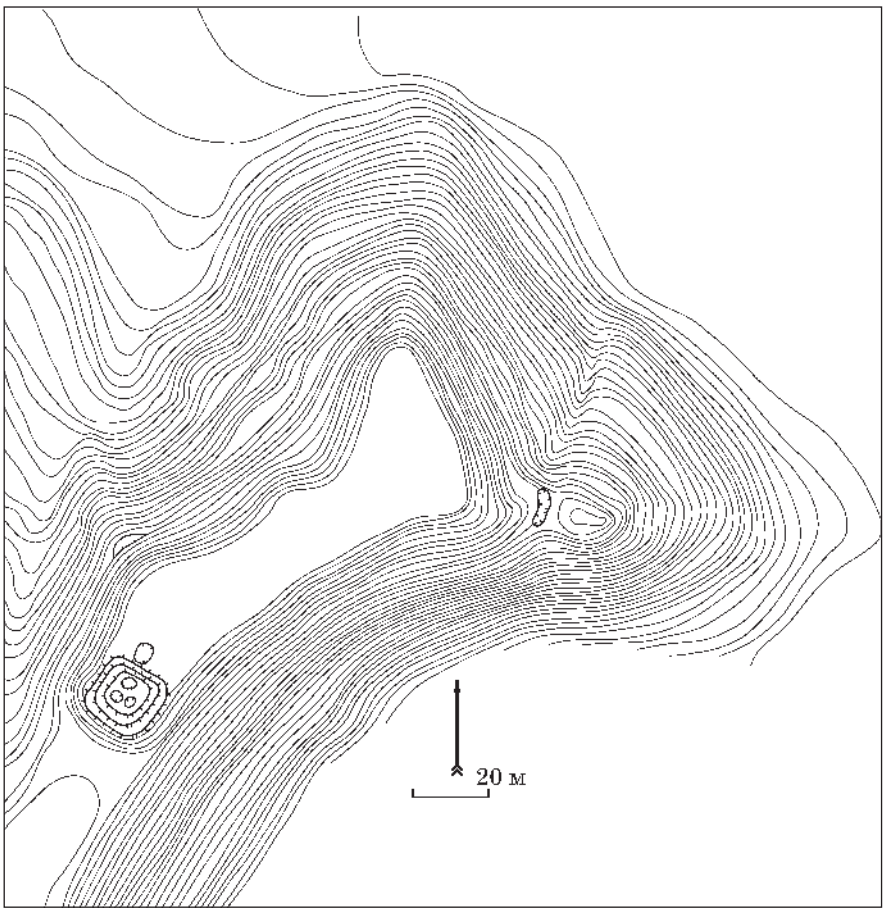

Рис. 87. Городище Ховзівка, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Наприкінці 1960-х рр. городище оглянула О. М. Мельниковська. Вона виявила кераміку двох типів — характерну для пам'яток лісостепу та юхнівської культури. На поселенні за валом знайдені й матеріали доби бронзи (Мельниковская 1968, с. 3). У 1988 р., при підготовці матеріалів до «Зводу пам'яток», пам'ятку обстежила експедиція О. В. Сухобокова (Сухобоков и др. 1988, с. 30—32). В центрі городища, над південним схилом, закладено траншею розмірами 3 × 1 м. Потужність культурного шару склала 0,5 м. Знайдено матеріали скіфського часу та роменської культури. Знято новий план городища (рис. 85).

Городище розташоване в 0,5 км на північний схід від північної околиці села Ховзівка, на високому (45 м) мисі правого корінного берега р. Клевень, в урочищі «Шпиль» (рис. 86). З північного сходу майданчик обмежений заплавою річки, а з півночі та південного заходу — глибокими ярugами (рис. 87). Схил надзаплавної тераси має два чітко виражені майданчика. Мис має трапеціеподібну форму. Його стрілка плавно спускається до заплави. Розміри городища: 123 × (30—45) м. Загальна площа складає 0,2 га.

З напільного боку городище укріплене валом шириною 17 м та висотою 3 м. Рів перед валом не простежується. Схил в цьому місці ескарповано на глибину 4 м. Східна стрілка мису укріплена ровом завширшки 4 м та глибиною близька одного метра. Поверхня городища рівна, засаджена лісом. З напільного боку розташоване селище.

У 2014 р. на пам'ятці закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м (рис. 88). Потужність культурного шару склала 0,45—0,5 м. Шар являв собою сірий лісовий супісок різних відтінків (рис. 88: 2). На рівні материка виявлено дві невеликі ями діаметром 1,35 м та глибиною

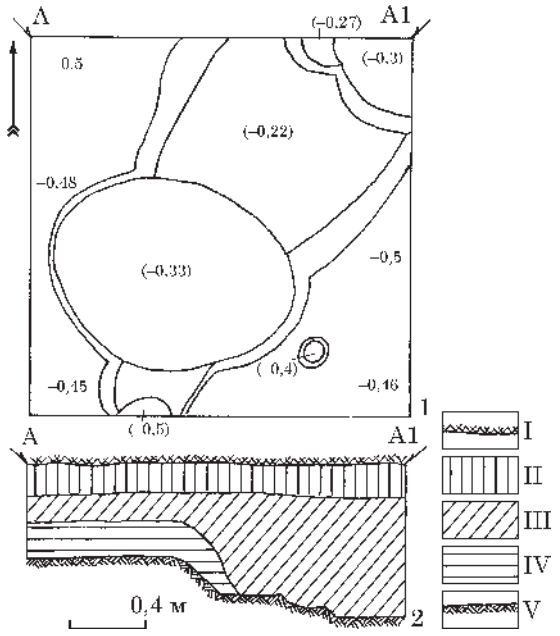

Рис. 88. Городище Ховзівка, шурф 2016 року, план і стратиграфія: I — дерн; II — темно-сірий супісок; III — сірий супісок; IV — світло-сірий супісок; V — материк

Рис. 89. Городище Ховзівка, шурф 2014 року

0,22 та 0,33 м (рис. 88: 1; 89). Об'єкти датовані скіфським часом.

Знахідки представлені переважно фрагментами посуду скіфського часу (рис. 90). Вінця прикрашені глибокими вдавленнями-насічками в поєднанні з декором у вигляді пальцево-нігтьових вдавлень по краю (рис. 90: 1, 3). Крім того, знайдено невиразні фрагменти стінок ліплених горщиків роменської культури.

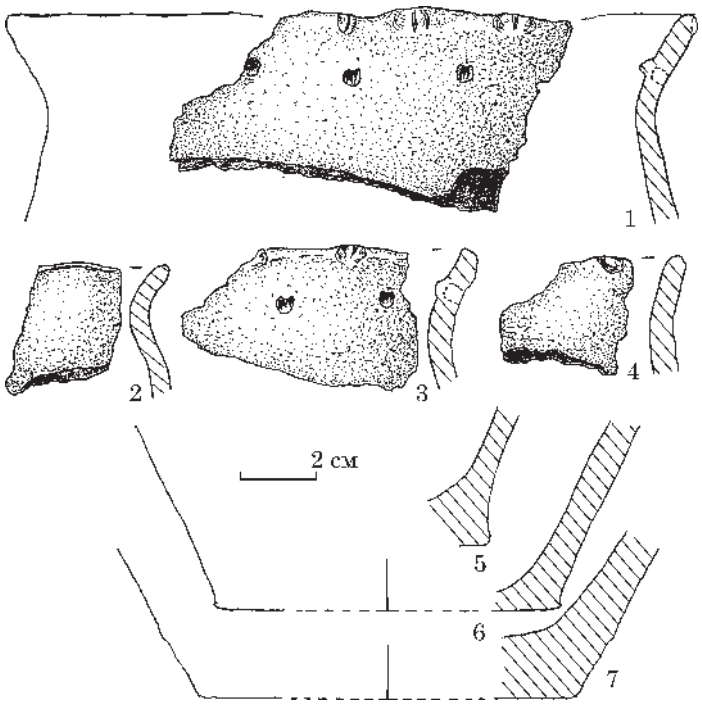

Рис. 90. Городище Ховзівка: знахідки кераміки, дослідження 2016 року

ГОРОДИЩЕ БУДИЩА, УРОЧИЩЕ «АКСЬОНОВ БУГОР»

Перші згадки про городище поблизу села Будища містяться в роботах Д. Я. Самоквасова (1873, прил. с. 8; 1908, с. 113). Вірогідно, вперше пам'ятку детально обстежила в 1988 р. експедиція О. В. Сухобокова. В східній частині майданчика закладено шурф площею 2 м^2. Потужність культурного шару склала 0,5 м. Виявлено матеріал давньоруського часу (XII—XIII ст.) та ліплену кераміку колочинської культури. З напільного боку наявне поселення (Сухобоков и др. 1988, с. 33—34). Знято план городища (рис. 91). Поверховий огляд городища здійснений у 1992 (Обломский и др. 1992, с. 6) та 2013 роках (Білинська, Білинський, Гордієнко 2013, с. 14—15).

Городище знаходиться в 1,5—2 км на північ від села Будища, в лісі

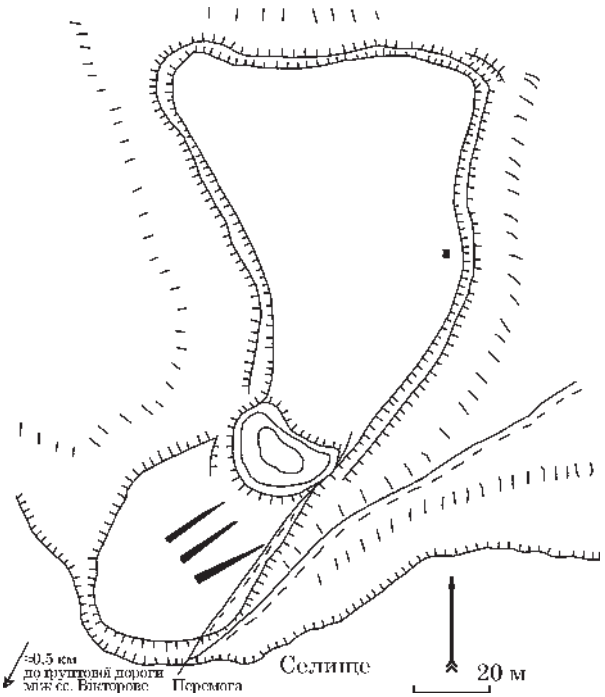

Рис. 91. Городище Будища, план В. В. Приймака (за: Сухобоков и др. 1988)

(рис. 92). Займає мис правого корінного берега р. Клевень, що утворений двома вузькими ярugами з майже прямовисними схилами. На півдні вони фактично з'єднуються. В цьому місці розташована природна западина, яка відділяє мис від плато корінного берега. Північна частина мису — схил берегової тераси правого берега — має плавне пониження та дві стрілки.

Майданчик городища трапецієподібної форми. Висота над рівнем заплави складає до 40 м. Розміри розміри сторін складають 104, 78 та 20 м (рис. 93). З напільного боку майданчик укріплений валом висотою 5 м та шириною 15—20 м (рис. 94). Він сильно

Рис. 92. Ресурс Google Earth, розташування городища поблизу села Будища ▽

Рис. 93. Городище Будища, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 94. Вал городища Будища «Аксьонов бугор», вигляд з поля

пошкоджений ямами скарбошукачів. Схили майданчика ескарповані на глибину 2,5—4 м. Ширина майданчику ескарпу складає 1—3 м. Нижче ескарпу, на пологих стрілках мису, влаштовані невеликі рови завглибшки до 2 м.

Майданчик рівний, має незначний ухил на північ. На сьогодні знаходиться під лісом.

У 2016 р., приблизно в 30 м на північний схід від валу, в центрі майданчику закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м (рис. 95; 96). Потужність культурного шару склала 1,2 м. Стратиграфічно він поділений на дві частини (рис. 95: 2, 3). Верхній шар потужністю 0,8 м являв собою темно-сірий супісок. Час існування відноситься до давньоруського-

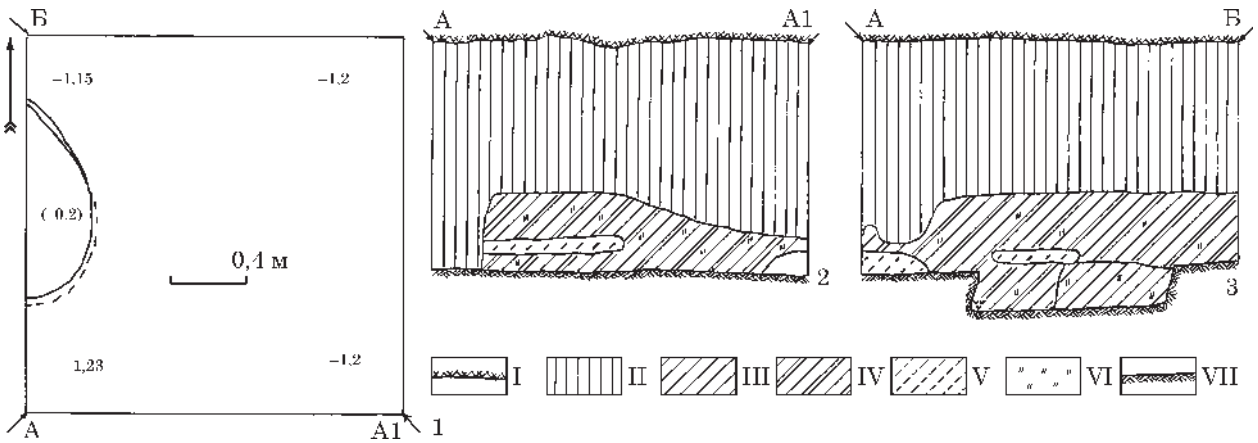

Рис. 95. Городище Будища, шурф 2016 року, план та стратиграфії: I — дерн; II — темно-сірий супісок; III — сірий супісок; IV — сіро-брунатний супісок; V — брунатний супісок; VI — плямистий шар; VII — материк

Рис. 96. Городище Будища, шурф 2016 року

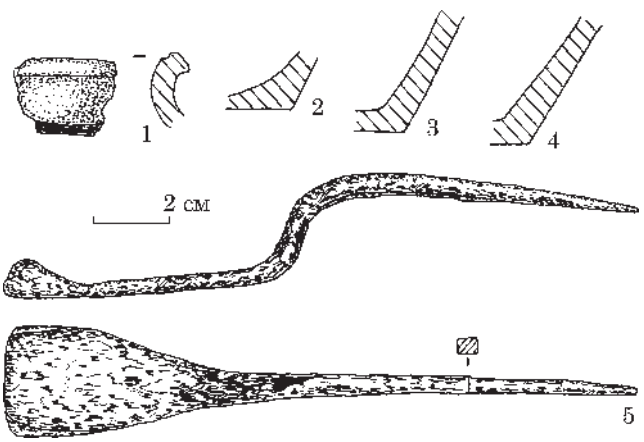

Рис. 97. Городище Будища, шурф 2016 року: матеріал давньоруського часу

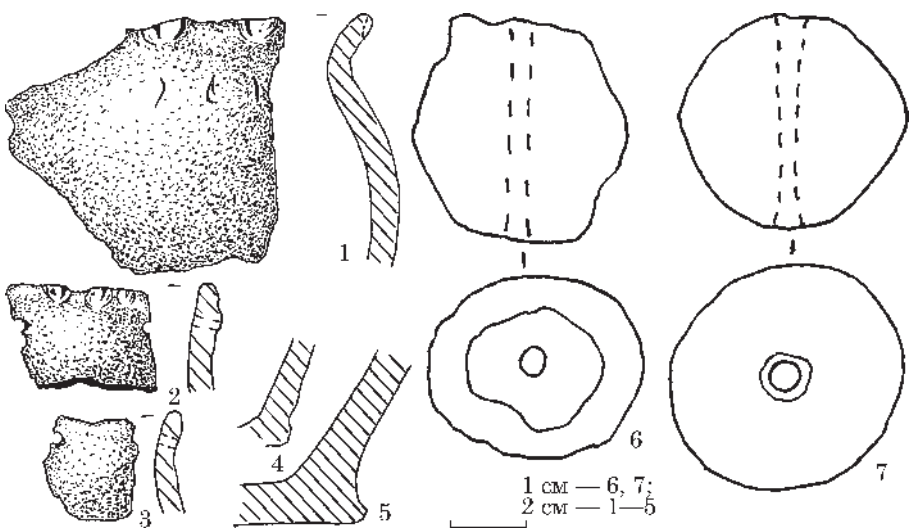

Рис. 98. Городище Будища, шурф 2016 року: матеріал скіфського часу

Рис. 99. Городище Будища: знахідки наконечників стріл, фонди музею археології Національного заповідника «Глухів»

го періоду. Знахідки нечисельні. Серед них вінця гончарного горщика та кілька уламків дна (рис. 97: 1—4). Звертає на себе увагу знахідка залізного знаряддя праці (рис. 97: 5). Робоча частина, або лопаточка, має по боках невеличкі бортики. Її ширина — 3 см, довжина — близька 5 см. Руків'я вигнуто під кутом, як у сучасних кельм. В перетині воно квадратне, довжина складає 8,5 см. Край загострено, тобто пристосовано для надягання дерев'яної насадки-ручки. Аналогічний виріб знайдено в шарі X ст. Новгорода. Виріб трактується як струг для вирівнювання поверхні на кістяних виробах або їх заготовках (Колчин 1959, с. 68, рис. 54).

У південно-східному куті шурфу виявлено невеличке заглиблення — ямку від стовпа глибиною 0,4 м та діаметром 0,35 м. Майже по всій розкопаній площі, в нижній частині давньоруського шару, фіксувалася глиняна обмазка. Вона залягала на одному рівні, проте не утворювала цільної вимостки. В східній частині знайдено велику кількість каміння. Не виключено, що шурф закладено на місці споруди часів Київської Русі.

Нижній шар являв собою сіро-брунатний плямистий супісок потужністю 0,4 м. Матеріал з нього датується скіфським часом. Передусім, це фрагменти горщиків (рис. 98: 1—5). Вінця прикрашені нігтьовими вдавленнями та проколами. В тісті домішки жорстви. Знайдено два глиняних пряслиця (рис. 98: 6, 7). Обидва біконічної форми.

У західній частині шурфу зафіксована частина об'єкту — округлої ями завглибшки 0,2 м. Безпосередньо над ним та на інших ділянках виявлено прошарок деревинного тліну потужністю до 0,1 м.

На городищі знайдено два бронзові наконечника стріл [1] (Коваленко, 2007, с. 22). Один з них трилопатевий, з короткою виступаючою втулкою (рис. 99: 1). Час побутування таких наконечників охоплює період другої половини VII — третьої чверті VI ст. до н. е. Другий теж трилопатевий. Ступінь його збереженості незадовільний (рис. 99: 2). Попередньо його слід відносити до V ст. до н. е.

[1] Зберігаються в фондах музею археології при національному заповіднику «Глухів».

ГОРОДИЩА ВІКТОРОВЕ, УРОЧИЩЕ «БАРВІНКОВА ГОРА»

На довгому мисі, який видається в заплаву, розташовано одразу два городища. Вперше про укріплення поблизу села Вікторове вказано в роботах Д. Я. Самоквасова (1873, прил. с. 8; 1908, с. 113). Два городища, що розташовані поруч, біля цього ж села, згадані П. М. Єременком (1906, с. 97—98). Вперше оглянув пам'ятку директор глухівського музею Я. М. Морачевський, який відзначав, що урочище має назву «Погребки» або «Городок» і знаходиться поруч з урочищем «Барвінкова Гора» (Морачевський 1928, с. 1—2). Перший план 1928 р. доволі схематичний і викликає сумніви, яке саме городище знайшов дослідник у густих лісах поблизу села Вікторове (рис. 100).

У 1968 р. північне укріплення обстежила експедиція О. В. Сухобокова. На пам'ятці виявлені матеріали скіфського часу та зарубинецької культури (Сухобоков, 1968, с. 14—15, рис. 31). Знято схематичний план, який залишився на сторінках польового щоденника (рис. 101: 1). Південне городище залишилося непоміченим. Через 22 роки, в 1988 р., експедиція того ж О. В. Сухобокова оглянула й прошурфувала південне укріплення. Закладено три шурфи загальною площею 9,5 м^2. Культурний шар мав потужність 0,4 м і був слабко насичений ліпленою керамікою скіфської доби (Сухобоков и др. 1988, с. 25—26). Знято план пам'ятки (рис. 101: 2). На цей раз північне городище опинилося поза увагою дослідників. Його повторно відкрив співробітник Національного заповідника «Глухів» Ю. О. Коваленко (Коваленко 2001). Автор помилково називає його селищем, а вал — курганом (Коваленко, 2007, с. 20—21). Вірогідно, причиною тому стала відсутність рову та ескарпів типових для більшості городищ. У 2013 році городище в урочищі «Барвінкова Гора» обстежила Сумська археологічна експедиція (Білинська, Білинський, Гордієнко 2013, с. 12—13).

Городища розташовані на правому корінному березі р. Есмань, на мисі, утвореному заболоченою долиною ручаю, що впадає в ріку, та ярugами. Пам'ятка знаходиться в

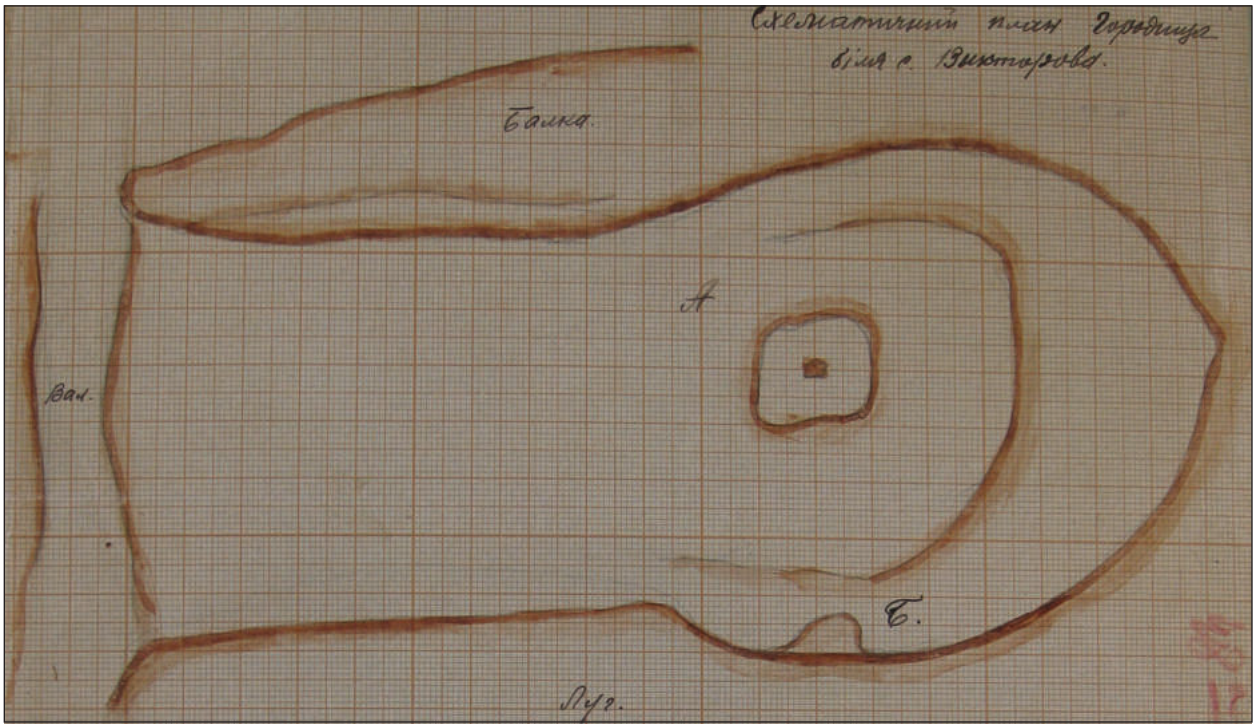

Рис. 100. Городище Вікторове, план Я. М. Морачевського

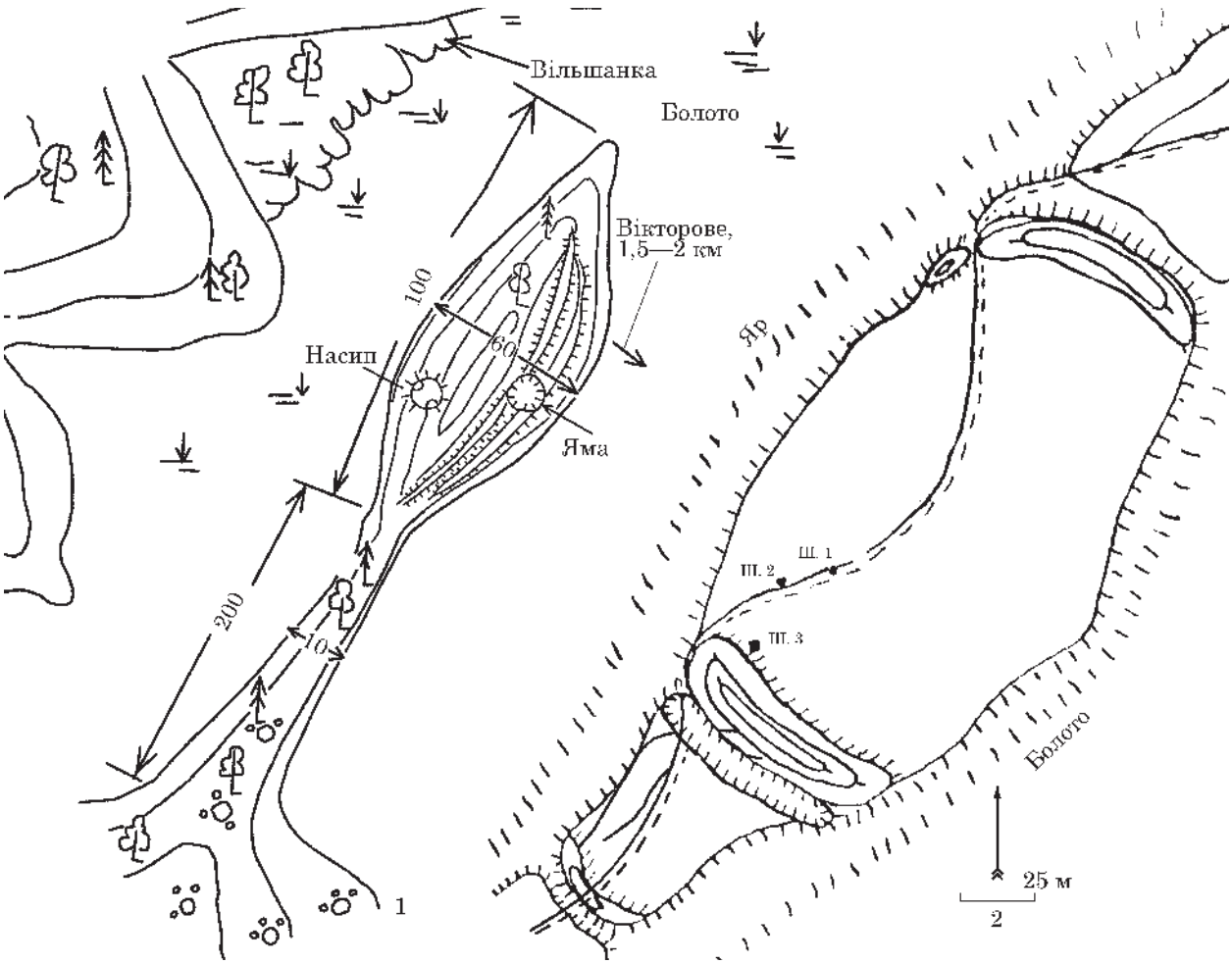

Рис. 101. Городища Вікторове, урочище «Барвінкова Гора»: 1 — Північне городище, схематичний план (за: Сухобоков 1968); 2 — Південне городище, план В. В. Приймака (за: Сухобоков и др. 1988)

Рис. 102. Ресурс Google Earth, розташування городищ поблизу села Вікторове в урочище «Барвінкова Гора»

2—3 км на північний захід від села Вікторове (рис. 102).

Городище Вікторове Південне. Пам'ятка займає вузьку підвищену частину мису прямокутної форми з округленими краями (рис. 103). Майданчик рівний. Перепад висот дорівнює 2—4 м. Розміри укріпленої частини — 284 × 90 м. З південно-західного боку вона відділена від плато двома лініями оборони. Перша складається з валу завширшки 4 м та висотою 1,3 м (рис. 104). Перед валом простежується невиразний рів, що заплив. Його ширина близька 7 м, а глибина до 1,4 м.

У 36 м на північний схід знаходиться друга лінія оборони, яка складається з двох валів. Перший заввишки 1,4 м та шириною 13 м. Другий, більш масивний, висотою 4 м

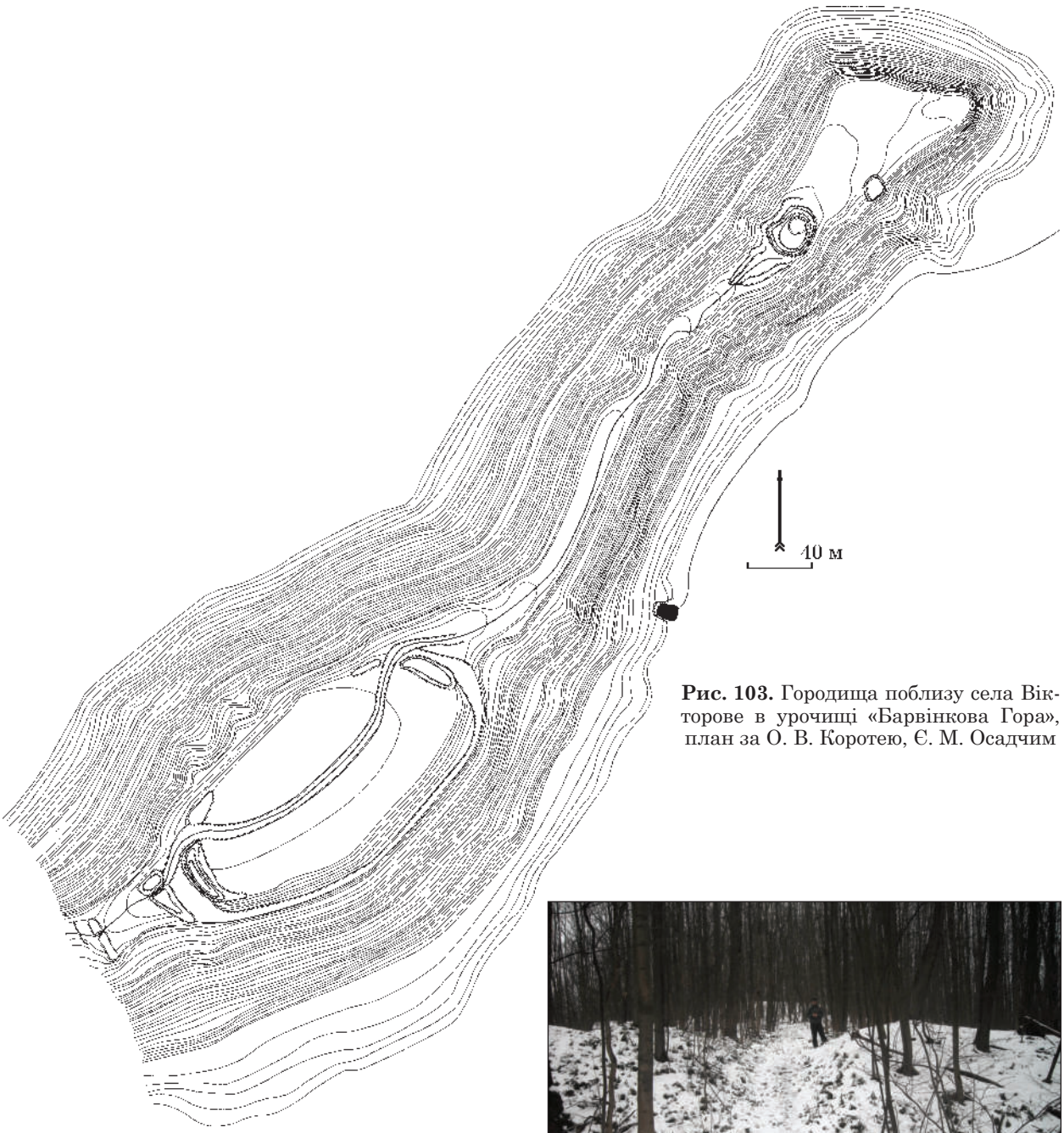

Рис. 103. Городища поблизу села Вікторове в урочищі «Барвінкова Гора», план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

та шириною 15 м. Між валами зафіксовано заглиблення, вірогідно, залишки рову (рис. 105). З північного сходу майданчик укріплено валом завширшки 15 м та висотою 2—2,5 м (рис. 106). З зовнішнього боку вал має візуально значніші розміри (рис. 107). За валом влаштовано рів шириною 3—6 м та глибиною 1,2—1,5 м. Південно-східний схил

Рис. 104. Городище Вікторове Південне. Перший, зовнішній вал, вигляд з південного заходу, з боку плато. На дальньому плані — другий південний вал (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 105. Городище Вікторове Південне, вигляд на третій південний вал та рів (заглиблення) між двома південними валами (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 106. Городище Вікторове Південне, вигляд на північно-східний вал з боку майданчика городища (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 107. Городище Вікторове Південне, вигляд на північно-східний вал з північного сходу, зовнішній бік

Рис. 108. Городище Вікторове Південне, шурф 2016 року

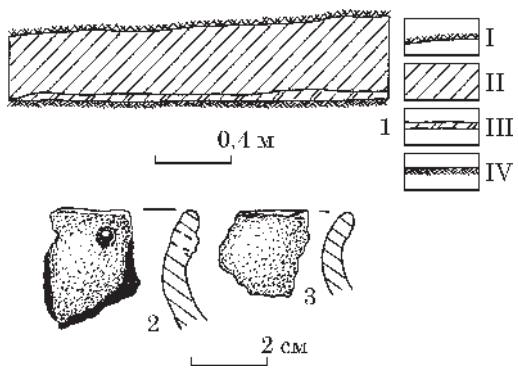

Рис. 109. Городище Вікторове Південне, стратиграфія шурфа 2016 року (I — дерн; II — сірий супісок; III — сіро-брунатний супісок; IV — материк) та підйомний матеріал

ескарповано на глибину 4—5 м. Ширина майданчику ескарпу складає 1,5—2 м. Ескарп поєднує другу південну лінію оборони та північно-східну.

У 2016 р. *шурф* розмірами 2 × 2 м закладено майже в центрі майданчику. Потужність культурного шару склала 0,4—0,45 м (рис. 108). Ґрунт однорідний — сірий лісовий супісок без включення органіки або інших слідів життєдіяльності (рис. 109: 1). По площі майданчику проведено збір підйомного матеріалу. Знайдено невиразні уламки посуду скіфського часу, серед яких два вінця, прикрашені проколами та насічками по краю (рис. 109: 2, 3).

Городище Вікторове Північне. Розташоване в 340 м на північний схід від південного укріплення на тому ж мисі (рис. 102). Майданчик має форму трапеції зі сторонами розмірами 153, 75 та 30 м (рис. 103). З південного боку укріплений баштоподібним валом шириною 30 м та висотою з внутрішнього боку 4—4,5 м (рис. 110). На верхівці знаходиться округла яма діаметром 10 м та глибиною до 3 м (рис. 111: 1). Є пошкодження і в інших місцях (рис. 111: 2). Зовні вал нагадує курган, в результаті «пограбування» якого і виникли такі ями.

Поверхня городища має пониження в південному напрямку. Перепад висот складає 4 м. Майданчик знаходиться під лісом.

У 28 м на північний схід від валу, в центральній частині майданчика, в 2016 р. закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м (рис. 112; 113). Культурний шар являв собою сіро-брунатний супісок потужністю 0,6—0,65 м (рис. 112: 3, 4). В нижній частині, від глибини 0,4 м і до материку, фіксувалися скупчення глиняної обмазки з відбитками дерев'яних прутків діаметром 2—3 см (рис. 114). На рівні материка виявлено кілька об'єктів (рис. 112: 1). Зокрема, це ряд ямок від стовпів діаметром 0,2—0,35 м та глибиною 0,1—0,5 м. Розчищено дві ями. Яма 1 мала діаметр близька 1 м та заглиблена в материк на 0,5 м. Стінки плавно звужувалися до дна. З північно-західного боку впритул розміщена яма 2. Її глибина — 0,85—0,88 м, діаметр — 1,1—1,5 м. Стінки місцями майже прямовисні, в південній частині виконано підбій (рис. 112: 2). Заповнення цієї ями, а також інших, було однорідним і відрізнялося більш світлим відтінком. Вся придонна частина викладена природнім камінням різних розмірів (рис. 115). Велика кількість каменів знайдена в верхній частині заповнення та в куль-

Рис. 110. Городище Вікторове Північне, вал (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 111. Городище Вікторове Північне, сучасні пошкодження насипу валу

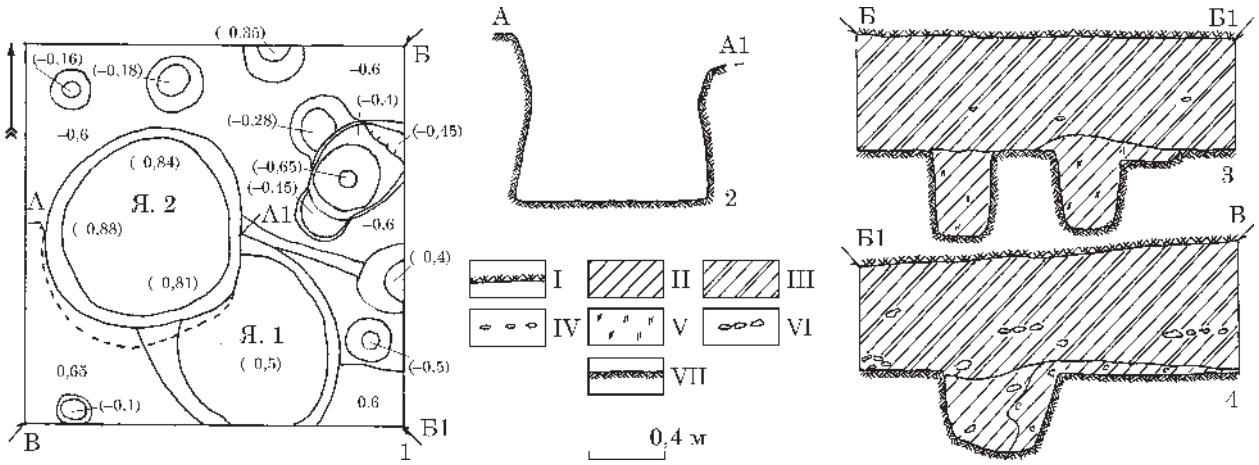

Рис. 112. Городище Вікторове Північне, шурф 2016 року: план, розріз ями та стратиграфії: I — дерн; II — сірий супісок; III — сіро-брунатний супісок; IV — світлий відтінок шару; V — плямистий шар; VI — печина та глиняна обмазка; VII — материк

Рис. 113. Городище Вікторове Північне, шурф 2016 р.

Рис. 115. Городище Вікторове Північне, шурф 2016 року, яма 2 — каміння в придонній частині

Рис. 114. Городище Вікторове Північне, шурф 2016 року: знахідки глиняної обмазки

турному шарі. Системи в їх розташуванні не спостерігалося. Залишки глиняної обмазки та різноманітні ями свідчать про наявність в цьому місці наземної споруди. Не виключено, що при її побудові використовувалися камені. Поклади кварциту відомі неподалік села Баничі, де кар'єр функціонує і сьогодні.

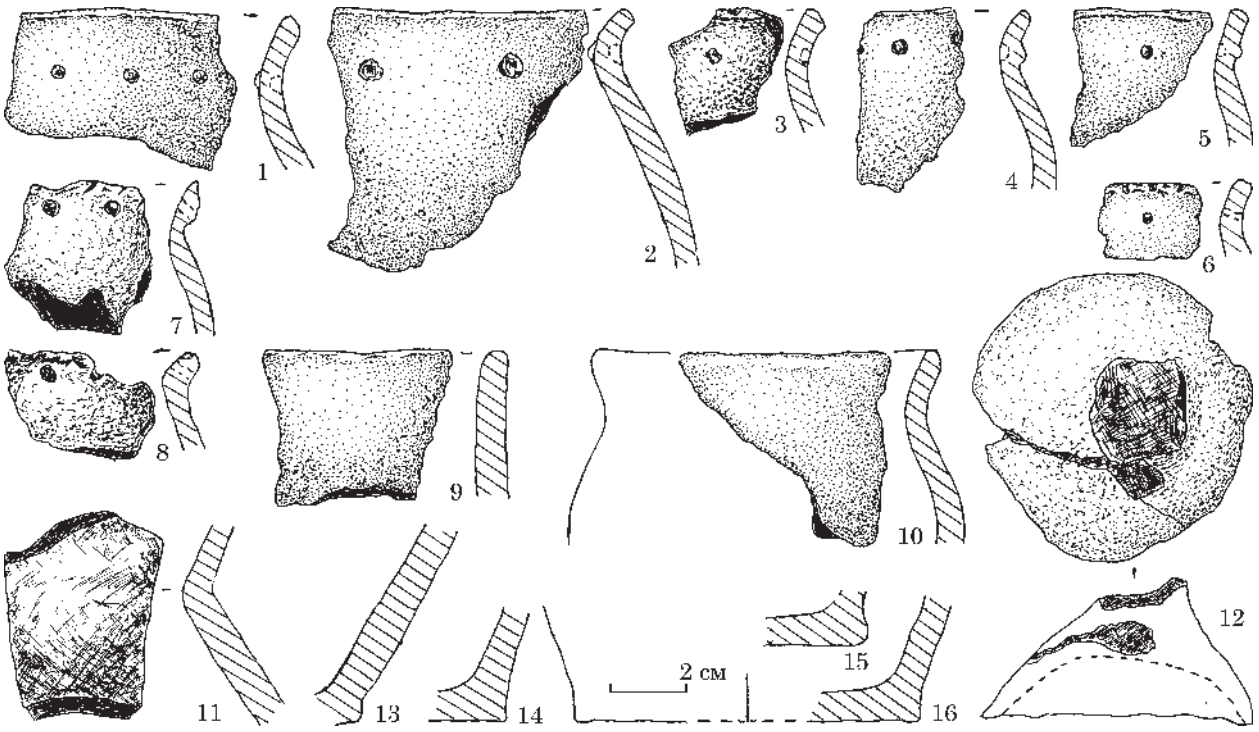

Рис. 116. Городище Вікторове Північне: фрагменти посуду скіфського часу

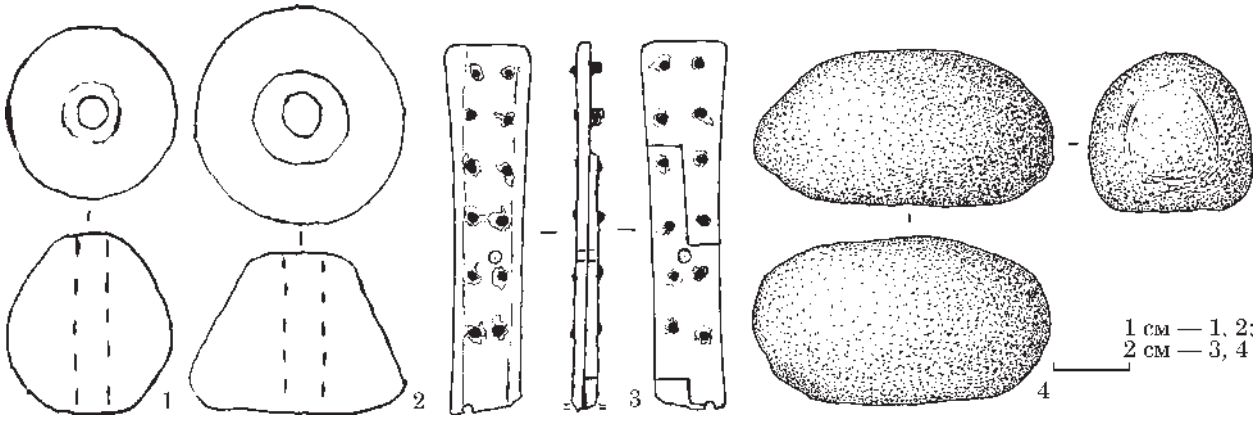

Рис. 117. Городище Вікторове Північне, шурф 2016 року, матеріал скіфського часу: 1, 2, 4 — глина; 3 — кістка

Городище одношарове. Виявлено матеріали скіфського часу (рис. 116; 117). Як виключення, одна невиразна стінка горщика, яку можливо попередньо атрибутувати як фрагмент посуду зарубинецької культури.

Фрагменти вінець горщиків з городища Вікторове Північне мають різноманітний декор. На трьох уламках під вінцями нанесені округлі вдавлення (рис. 116: 1—3), на двох — вдавлення з внутрішнього боку, в результаті чого на поверхні утворено виступ-перлина (рис. 116: 4, 5). Частина вінець прикрашена типовими проколами в поєднанні з вдавленнями по верхньому краю (рис. 116: 6—8). Один фрагмент горщика мав прямі вінця й був неорнаментований (рис. 116: 9). Серед іншого посуду: вінця невеликого кубка з підлощеною поверхнею, стінка лощеної корчаги, уламок кришки (рис. 116: 10—12). З північного укріплення походять чотири

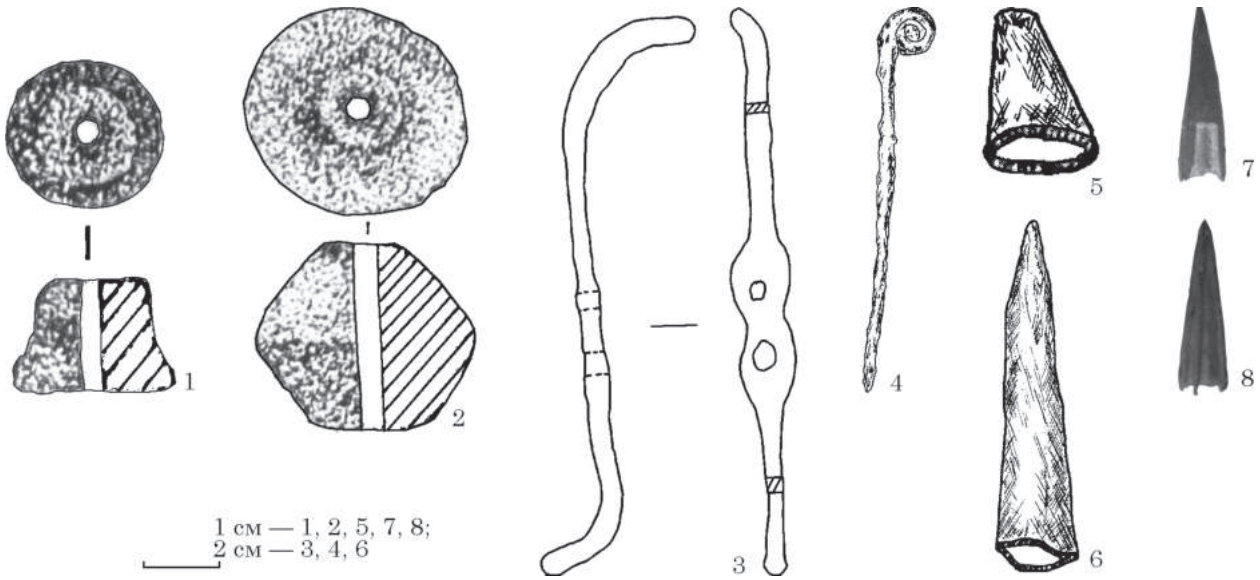

Рис. 118. Городище Вікторове Північне (?), «випадкові» знахідки: 1, 2 — глина; 3—6 — залізо; 7, 8 — бронза (за: Коваленко 2007)

глиняні пряслиця (рис. 117: 1, 2; 118: 1, 2). В заповненні ямки від стовпа знайдено уламок кістяного руків'я ножа (рис. 117: 3). Його розміри — 9,7 × 1,8 × 0,7 см. Виріб складався з кількох кістяних пластин, з'єднаних між собою 12 залізними заклепками. Одна половина була цільна, інша — складалася з трьох частин (збереглася одна). Майже в центрі та на краю руків'я наявні отвори. В нижній частині заповнення ями 2, серед каміння, знайдено типовий глиняний хлібець (рис. 117: 4).

Городище Північне Вікторове обстежив Ю. О. Коваленко. Закладено кілька шурфів (Коваленко 2007, с. 20—21). Особливий інтерес становлять випадкові знахідки, передані місцевим населенням до музею археології при Національному заповіднику «Глухів». Серед них залізний S-подібний псалій з двома отворами (рис. 118: 3). Подібні вироби добре відомі на лісостепових пам'ятках, де датовані в межах другої половини VI—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 37). Найхарактерніші вони для V ст. до н. е. Територіально найближчі аналогії походять з курганів поблизу Борзни (Чернігівська область) та Моісеївського городища (Курська область РФ). У першому випадку дата знахідки визначена V ст. до н. е. (Ильинская 1968а, с. 192, табл. XXXI), в другому — V—IV ст. до н. е. (Алихова 1962, с. 125, рис. 19: 20). Також до V—IV ст. до н. е. Ю. О. Коваленко відносить псалій (Коваленко 2007, с. 21).

Ще одна знахідка — залізна шпилька зі спіралеподібною голівкою (рис. 118: 4). Відповідно до розробок В. Г. Петренко, вона належить до 21 типу 2 варіанту й датована в широкому діапазоні — VI—III ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 18, табл. 12: 18). Схожі шпильки масово розповсюджені на пам'ятках басейну Ворскли (Петренко 1978, с. 18; Гречко 2010, с. 99, рис. 115: 20—26; 116: 1—19). Відомі вони і в ареалі поширення лісової милоградської культури. Виготовлені такі шпильки переважно з бронзи. Залізні трапляються рідше. Аналогічна шпилька знайдена на городищі Ворновка. Дата таких предметів визначена в межах кінця VII—VI ст. до н. е. (Лошенков 2011, с. 196, рис. 60: 4).

Складно визначитися щодо залізної ворворки, окрім того, що вона побутувала не раніше V ст. до н. е. (рис. 118: 5). Залізний вток спису, вірогідно, взагалі не відноситься до скіфського часу (рис. 118: 6).

З городища походить кілька бронзових наконечників стріл, один з яких відноситься до V ст. до н. е., другий — до кінця V—IV ст. до н. е. (рис. 118: 7, 8). Наявна інформація і щодо залізного дволопатевого наконечника

стріли або дротику зі втулкою (Коваленко 2007, с. 21).

З огляду на існуючі матеріали, дату городища Вікторове Північне можна попередньо визначити другою половиною V — початком IV ст. до н. е. Втім, слід враховувати походження речей, а відтак, питання хронології обох городищ в урочищі «Барвинкова Гора» залишається відкритим.

ГОРОДИЩЕ ІОНИНЕ, ПЕРЕМОГА

Перша згадка про городище міститься в праці П. М. Єременка (1906, с. 97). Пам'ятка розташована у важкодоступній лісовій місцевості і, мабуть, тому дослідники оминули її своєю увагою. Вірогідно, саме це укріплення, з огляду на прив'язку до місцевості, оглянув Е. О. Симонович. У звіті воно фігурує як

Рис. 119. Ресурс Google Earth, розташування городища поблизу села Іонине

Рис. 120. Городище Іонине, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Семенівське городище. В центрі майданчика було закладено маленький шурф та виконано зачистку ями на краю мису. Знахідки відсутні (Сымонович 1961, с. 87). Повторно городище виявив Ю. О. Коваленко на початку 2000-х років (Коваленко 2007, с. 22). У 2013 р. пам'ятку оглянули співробітники Сумської археологічної експедиції (Білинська, Білинський, Гордієнко 2013, с. 13—14).

Городище розташоване в 1,4 км на південний захід від північно-східної околиці села Іонине та в 2,5 км на північний захід від західної околиці села Перемога (рис. 119). Має форму неправильної трапеції. Розміри укріплення складають 75 × 40 м (рис. 120). Висота над рівнем заплави р. Есмань — 50—55 м. Майданчик нерівний, має ухил в південному напрямку. Перепад висот складає 3—4 м. З північного, напільного боку, городище укріплене двома валами та ровом (?) між ними. Зовнішній вал має ширину 7 м та висоту до 1,3 м (рис. 121). Внутрішній північний баштоподібний вал має ширину 22 м та висоту

Рис. 121. Городище Іонине, зовнішній північний вал, вигляд з верхівки внутрішнього валу (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 122. Городище Іонине. Внутрішній північний вал, вигляд з майданчика городища (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 123. Городище Іонине. Південний вал, вигляд з майданчика городища (фото Є. М. Осадчого)

Рис. 124. Городище Іонине. Південний вал та майданчик ескарпу, вигляд з боку стрілки мису

4 м (рис. 122). Рів або западина між двома валами завширшки 7 м та глибиною 2 м.

На південному краю майданчика влаштовано ще один вал висотою 2 м та шириною 15 м (рис. 123). Стрілка мису ескарпована на глибину 10 м. Ширина майданчика ескарпу — 6 м (рис. 124). Всі вали городища сильно пошкоджені ямами скарбошукачів.

Під час досліджень 2004 р. на пам'ятці знайдено типову кераміку скіфського часу орнаментовану проколами та шматки скам'янілого будівельного розчину сірого кольору (Коваленко 2007, с. 22).

У 2016 р. в 25 м на південь від внутрішнього північного валу, майже на краю май-

Рис. 125. Городище Іонине, шурф 2016 року

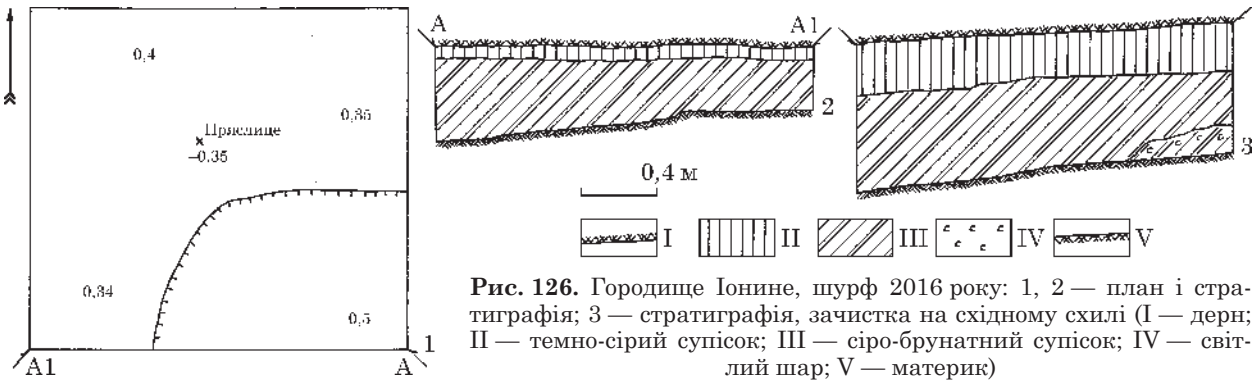

Рис. 126. Городище Іонине, шурф 2016 року: 1, 2 — план і стратиграфія; 3 — стратиграфія, зачистка на східному схилі (I — дерн; II — темно-сірий супісок; III — сіро-брунатний супісок; IV — світлий шар; V — материк)

Рис. 127. Городище Іонине, зачистка поблизу східного схилу городища

данчика закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м (рис. 125; 126: 1). Потужність культурного шару склала 0,35—0,4 м. В верхній частині, до глибини 10 см, знаходився темно-сірий супісок, нижче відтінок ґрунту ставав сіро-брунатним (рис. 126: 2). На рівні материка об'єктів не виявлено. Лише в південно-східному куті зафіксоване незначне заглиблення. Знахідки в верхній частині культурного

Рис. 128. Городище Іонине, шурф 2016 року: матеріал скіфського часу

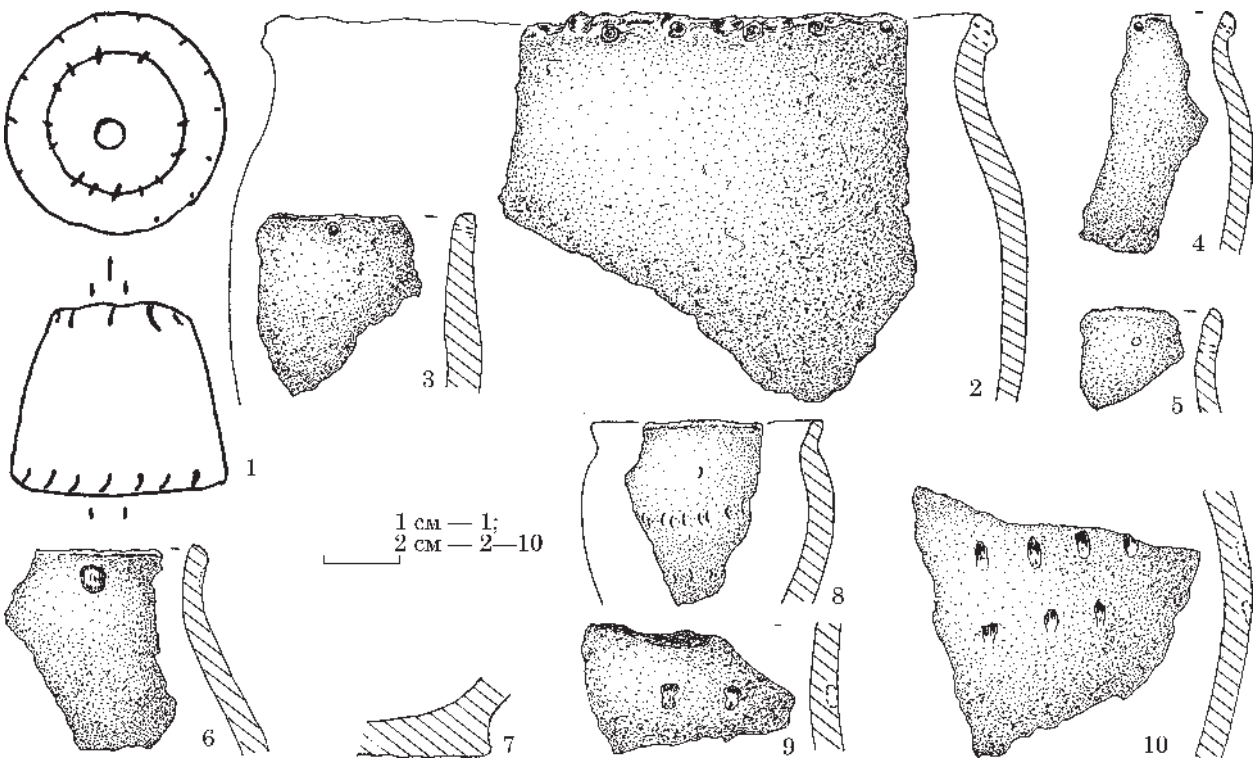

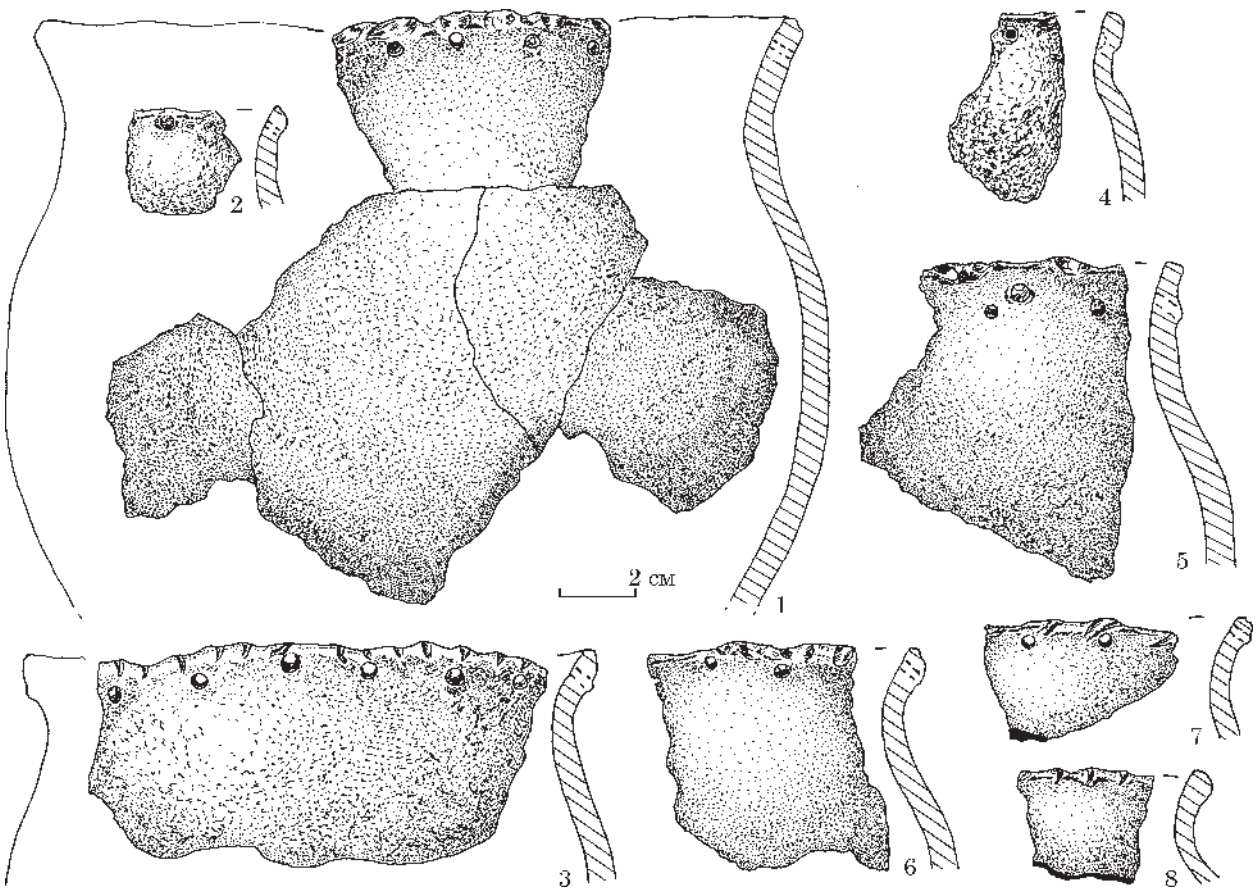

Рис. 129. Городище Іонине: матеріал із зачистки грабіжницької ями на східному схилі городища

шару відсутні. Вони виявлені на одному рівні, безпосередньо над материком.

Поблизу східного схилу, на місці грабіжницької ями виконано зачистку одного профілю (рис. 126: 3; 127). Потужність культурного шару на краю городища дещо більша і складає 0,7—0,8 м. Стратиграфія аналогічна зафіксованій в шурфі. Всі знахідки виявлені на глибині 0,4—0,5 м. Фрагменти горщиків відносно великі, подекуди від однієї посудини.

Матеріал із городища Іонине належить виключно до скіфського часу (рис. 128; 129). Переважна більшість вінець орнаментована типовими проколами інколи в поєднанні з різноманітними пальцево-нігтьовими вдавленнями по верхньому краю. Діаметри реконструйовано на фрагментах трьох горщиків. Вони складають 15, 19 та 20 см. У тісті домішки жорстви та піску. Поверхня горохувата. На кількох фрагментах є декор у вигляді вісімкоподібних вдавлень та насічок, які виконані косо поставленим прутиком. Поверхня добре загладжена, хоча домішки жорстви подекуди виступають назовні (рис. 128: 6, 9, 10). Ця кераміка близька або навіть тотожна посуду юхнівської культури. Умови її залягання свідчать про співіснування двох груп населення.

Рис. 130. Городище Іонине: бронзові знахідки, фонди Глухівського археологічного музею

Серед інших знахідок — фрагмент мініатюрного горщика, прикрашеного маленькими нігтьовими вдавленнями (рис. 128: 8). Діаметр вінець всього 6 см. Аналогічний де-

кор є й на верхній та нижній частинах трапеціеподібного пряслиця (рис. 128: 1).

В експозиції Глухівського археологічного музею представлено дві знахідки, що, начебто, походять з городища Іонине (рис. 130). Бронзовий тригранний наконечник з довгою втулкою відноситься до ранньоскіфського часу, до другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. Ще один предмет — уламок бронзового виробу у вигляді голови коня. Найближчу аналогію знаходимо на території Лісостепового Подоння, в одному з курганів групи «Часті кургани» (Медведев 1999, рис. 54: 17).

ГОРОДИЩЕ БОЖОК I (колишнє село Червоний Ранок)

Городище відоме за списками кінця XIX — початку XX ст. (Самоквасов 1878, прил. с. 3; 1908, с. 115; Уварова 1906, с. 80). Вперше пам'ятку оглянула Дніпровська лівобережна експедиція (Ляпушкин 1947, с. 5, уч. карт. № XVI; 1950, с. 55—56; 1961, с. 81). Зібрано підйомний матеріал, складено перший план (рис. 131). Кераміка відноситься до трьох епох: бронзової, ранньозалізної та слов'янської (роменська культура).

У 1950 р. на городищі провів шурфування Д. Т. Березовець. Потужність культурного шару в північно-східній частині склала 1 м, в центрі — 0,4—0,5 м. Так само виявлено кераміку скіфського часу та роменської культури (Березовец 1950, с. 19—20).

У 1968 р. О. В. Сухобоков у південній частині майданчика городища заклав розкоп площею близька 60 м^2. Досліджено об'єкти роменського часу. Матеріал представлено керамікою скіфського періоду, роменської культури та часів Київської Русі (Сухобоков 1968, с. 20—22, 26; 1975). Складено новий план городища (рис. 132). Вперше зафіксовано назву урочища «Пеньдерево».

У 1987 р. Лівобережна слов'яно-руська експедиція під керівництвом О. В. Сухобокова знову проводила обстеження в околицях села Божок (Червоний Ранок). На меті був огляд городища, де в 1968 р. проводилися розкопки,

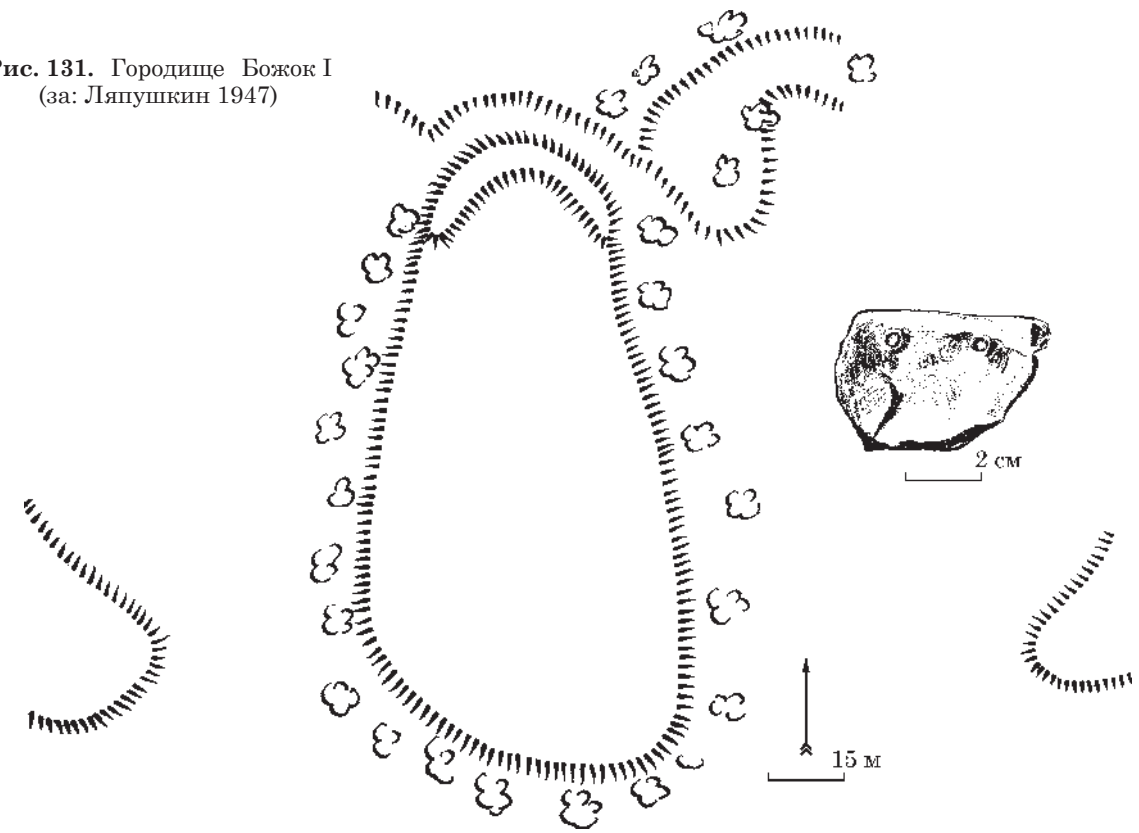

Рис. 131. Городище Божок I (за: Ляпушкин 1947)

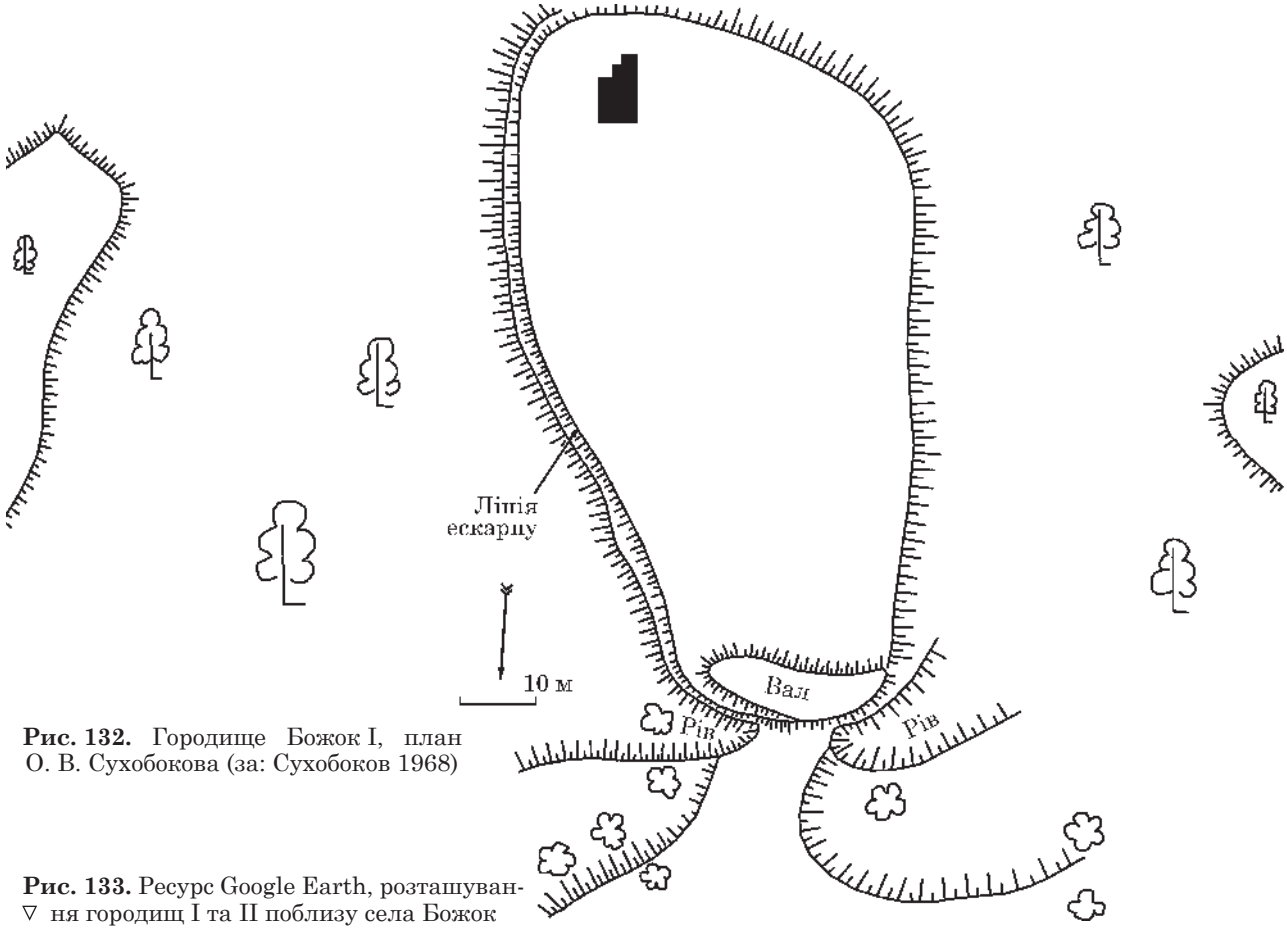

Рис. 132. Городище Божок I, план О. В. Сухобокова (за: Сухобоков 1968)

Рис. 133. Ресурс Google Earth, розташування городищ I та II поблизу села Божок

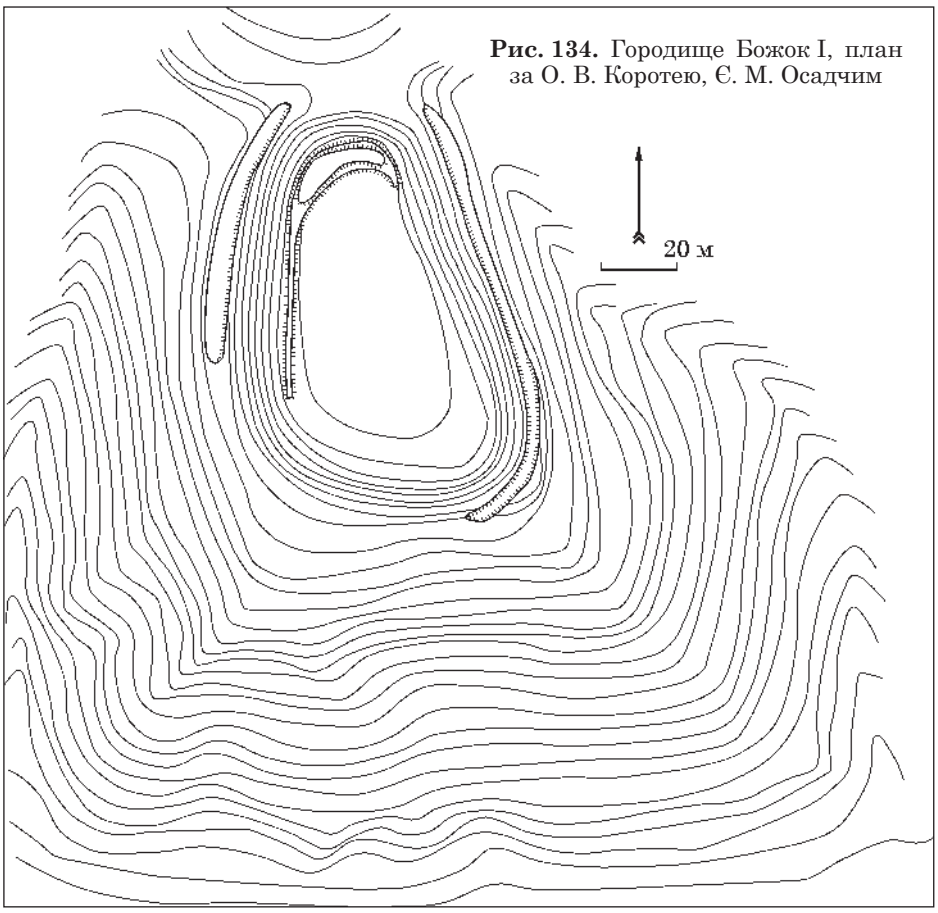

Рис. 134. Городище Божок I, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 135. Городище Божок I, вал, вигляд з поля

Рис. 136. Городище Божок I, ескарп

проте виявлено інше городище. Подано його опис та знято план, який суттєво відрізняється від плану 1968 р. (Сухобоков и др. 1987, с. 57—58; табл. 64; Покас 2003, с. 81). Яка пам'ятка була обстежена, залишається загадкою.

Городище розташоване в 0,8 км на південний захід від південно-західної околиці села Божок, за колишнім колгоспним садом (рис. 133). Займає мис овальної форми, утворений двома ярugами та схилом плато пра-

Рис. 137. Городище Божок І, майданчик

Рис. 138. Городище Божок І, шурф 2016 року, план і стратиграфія: I — дерн; II — темно-сірий супісок; III — сіро-брунатний супісок; IV — сіро-жовтий супісок; V — світлий шар; VI — вугілля, горілий шар; VII — печина ▽ та глиняна обмазка; VIII — материк

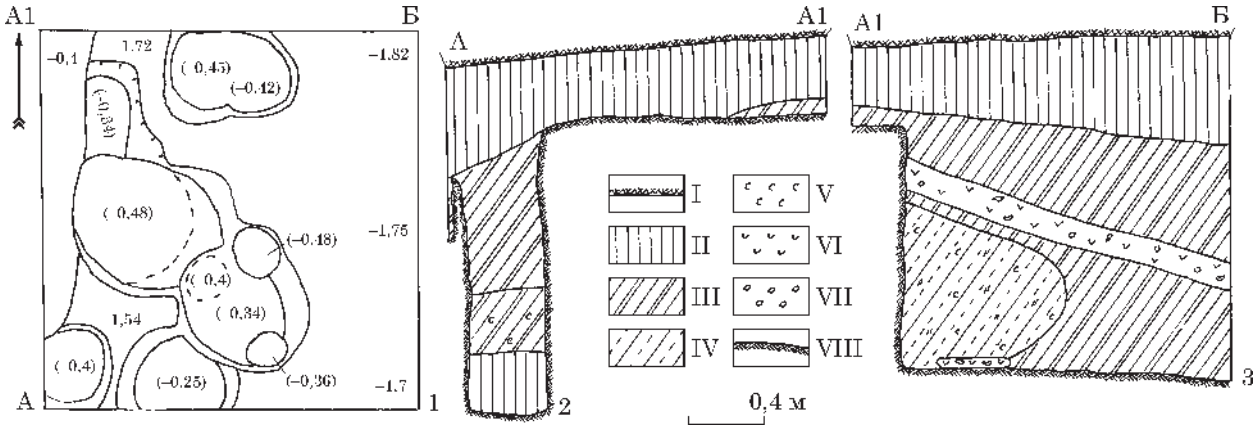

вого берега р. Сейм (рис. 134). Висота над рівнем заплави складає 31 м.

Розміри укріпленого майданчика 50 × 93 м. Від плато, з півночі, відділено валом висотою 1,7 м та шириною 7—8 м. Перед ним фіксується природна западина, котра сприймалася попередніми дослідниками як залишки рову, що заплив (рис. 135). Східний та західний схили ескарповані на глибину 6 м. Ширина майданчику 4—5 м (рис. 136). Майданчик городища по краях поріс лісом (рис. 137).

У 2016 р. було закладено *шурф* розмірами 2 × 2 м в 10 м на південь від валу, ближче до західного краю майданчика (рис. 138; 139). Потужність культурного шару склала 0,4 м. Досліджено частину споруди роменської культури заглибленої в материк на 1,25—1,3 м. В західній частині шурфу зафіксовано материкову стінку дому з глибокою (1,6 м) кутовою ямою від стовпа. Рівень підлоги наземної частини споруди фіксувався у вигляді горілого прошарку завтовшки 15 см на глибині 0,2—0,7 м від рівня материку. На цьому ж рівні розчищені залишки зруйнованої пічки, що впала з верхнього поверху.

Рис. 139. Городище Божок І, шурф 2016 року

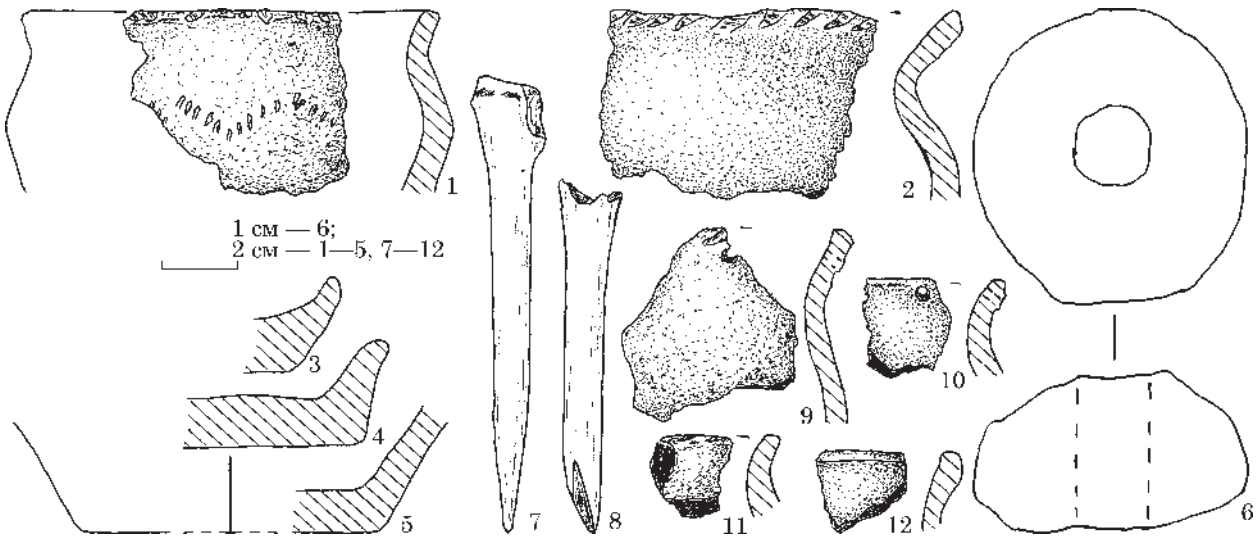

Рис. 140. Городище Божок I, дослідження 2016 року: 1—8 — матеріал роменської культури; 9—12 — кераміка скіфського часу

На рівні материка розчищено кілька ям від стовпів та господарські ями.

У межах шурфа знайдено переважно матеріал роменської культури. Зокрема, це уламки ліплених вінець, прикрашених типовим гусеничним орнаментом, уламки пателень, глиняне пряслице та дві кістяні проколки або шила (рис. 140: 1—8). Після розкопок 1968 р. О. В. Сухобоков визначив час існування слов'янського городища в межах IX—XII ст. (Сухобоков 1975, с. 111), хоча раніше ним було вказано більш вузьку дату — XI ст. н. е. (Сухобоков 1968, с. 22).

Кераміка скіфського часу, знайдена на поверхні городища, нечисельна (рис. 140: 9—12).

ГОРОДИЩЕ БОЖОК II, УРОЧИЩЕ «ЗА ДЖЕРДЖУНАМИ»

В околицях села Божок (колишня назва — Червоний Ранок) відомо два городища, відтак, складно сказати яке з них згадане в працях кінця XIX — початку XX ст. (Самоквасов 1878, прил., с. 3; 1908, с. 115; Уварова 1906, с. 80). Вірогідно, вперше городище описав О. В. Сухобоков у 1968 р. (Сухобоков 1968, с. 19—20). Повторно вчений оглянув пам'ятку в 1987 р. і тоді ж було знято перший план (рис. 141) та зібрано підйомний матеріал часів Київської Русі (Сухобоков и др. 1987, с. 58—59).

Городище розташоване в південно-східній частині села Божок, поруч з садибою за адресою вул. Берегова, 31 (рис. 133). Займає мис правого берега р. Божок, яка впадає в Сейм. Схили в північній частині зруйновані ерозією і зараз вони майже прямовисні. Зі сходу та заходу обмежено ярugами. Висота над рівнем заплави складає 16 м (рис. 142).

Городище майже трикутної форми розмірами 80 × 110 м. Складається з двох частин — північної та південної. Стрілка мису, або південна частина, має розміри 37 × 58 м. З півдня укріплена валом заввишки 2,5—3 м та шириною 10 м (рис. 143). Зовнішній схил валу майже прямовисний, внутрішній — більш пологий. Раніше ця частина використовувалася під городи, зараз — задернована. Південна частина городища має трапеціеподібну форму розмірами 35 × 68 м. З півдня укріплена ровом шириною 10 м та глибиною до 2 м. Між валом та ровом, на східному схилі, влаштовано ще один вал висотою 1 м. Східна стрілка мису укріплена ескарпом глибиною 2 м.

Оборонні споруди городища сильно пошкоджені дорогою на саму пам'ятку. Май-

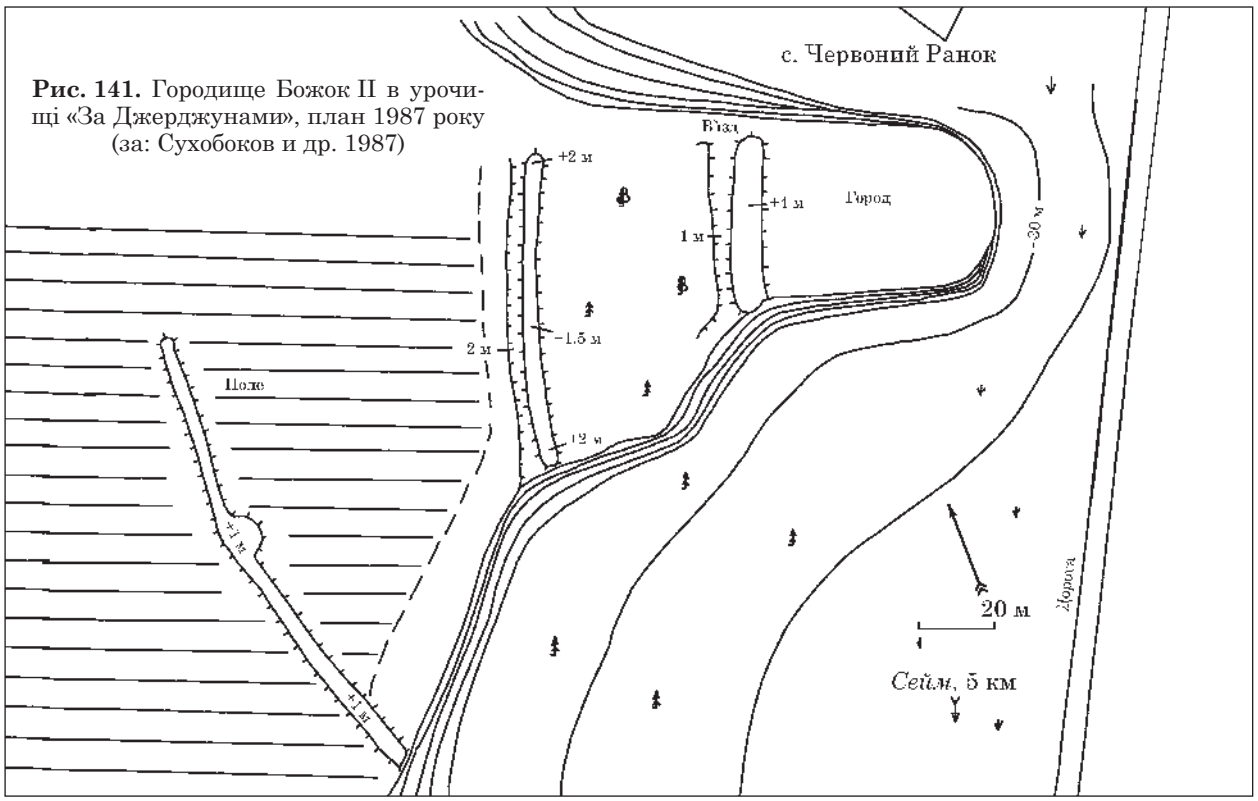

Рис. 141. Городище Божок II в урочищі «За Джерджунами», план 1987 року (за: Сухобоков и др. 1987)

данчик відносно рівний, задернований. Схили та укріплення поросли кущами та деревами.

На плані 1987 р. вказано ще один вал посеред поля. Вірогідно, його слід вважати сучасною антиерозійною обваловкою. Загалом, допущена помилка в орієнтуванні самого городища по сторонах світу, що і могло стати причиною неточностей (рис. 141).

У 2016 р. роботи на пам'ятці були обмежені зняттям плану. Жодних земляних робіт не проводилося, в тому числі і до наших обстежень. Поки що пам'ятку слід відносити до часів раннього середньовіччя, втім не виключено,

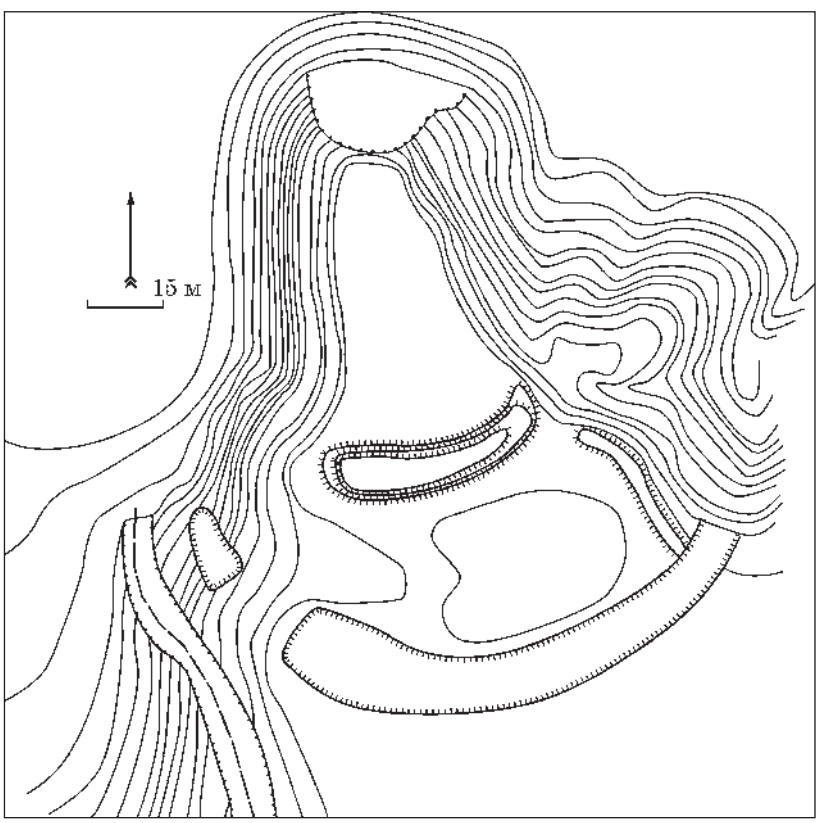

Рис. 142. Городище Божок II в урочищі «За Джерджунами», план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 143. Городище Божок II, «за Джерджунами». Вал та частина майданчику

що при подальших дослідженнях, з огляду на топографію, буде виявлено матеріал раннього залізного віку.

ГОРОДИЩЕ СПАСЬКЕ, УРОЧИЩЕ «ЛОБАНОВА ГОРА»

Кілька городків поблизу села Спаське, серед них і в урочищі «Лобанова Гора», згадувала П. С. Уварова (1906, с. 79). Вперше пам'ятку обстежила експедиція О. В. Сухобокова в 1987 році. Виконано кілька зачисток, закладено шурф 2 × 2 м. Потужність культурного шару склала всього 0,1—0,15 м. Знахідок не виявлено (Сухобоков и др. 1987, с. 57). Останній факт, з огляду на дослідження 2016 р., виглядає дивним. Безумовним досягненням була зйомка першого інструментального плану (рис. 144).

Удруге план складено в 1990 р. (рис. 145: 1). Пам'ятку обстежила Лівобережна ранньослов'янська експедиція. Проведено зачистку грабіжницьких ям (рис. 145: 2). Виявлено матеріал Київської Русі та ліпну кераміку (рис. 145: 3), культурно-хронологічна атрибуція якої залишилася нез'ясованою (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 31—32).

Городище розташоване в 2,1 км на південь від південної околиці села Спаське (колишнє Ленінське). Займає вузький мис правого корінного берега р. Сейм, що утворений двома довгими ярugами (рис. 146). Їх схили доволі круті. В південній частині мис має дві похилі стрілки (рис. 147).

Укріплений майданчик має форму видовженого овалу розмірами 113 × 26 м (рис. 148). Північна частина відділена від плато природною улоговиною. Тут знаходиться вал заввишки 2 м, зовнішній схил якого додатково ескарповано (рис. 149). Майданчик знаходиться під лісом. Перепад висот складає 2 м. Культурний шар сильно пошкоджено грабіжниками. Це і окремі ямки від роботи з металодетектором, і невеликі шурфи, і цілі «розкопи».

У південно-західній частині городища, на краю мису, на місці грабіжницької ями, закладено *шурф* розмірами 2 × 1,5 м

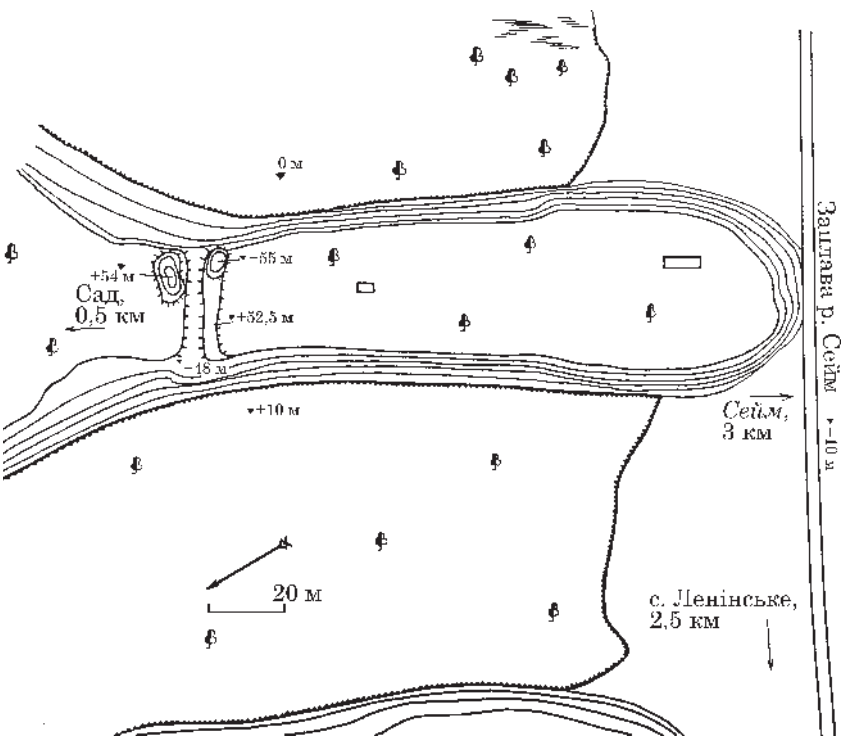

Рис. 144. Городище Спаське, «Лобанова Гора», план 1987 року (за: Сухобоков и др. 1987)

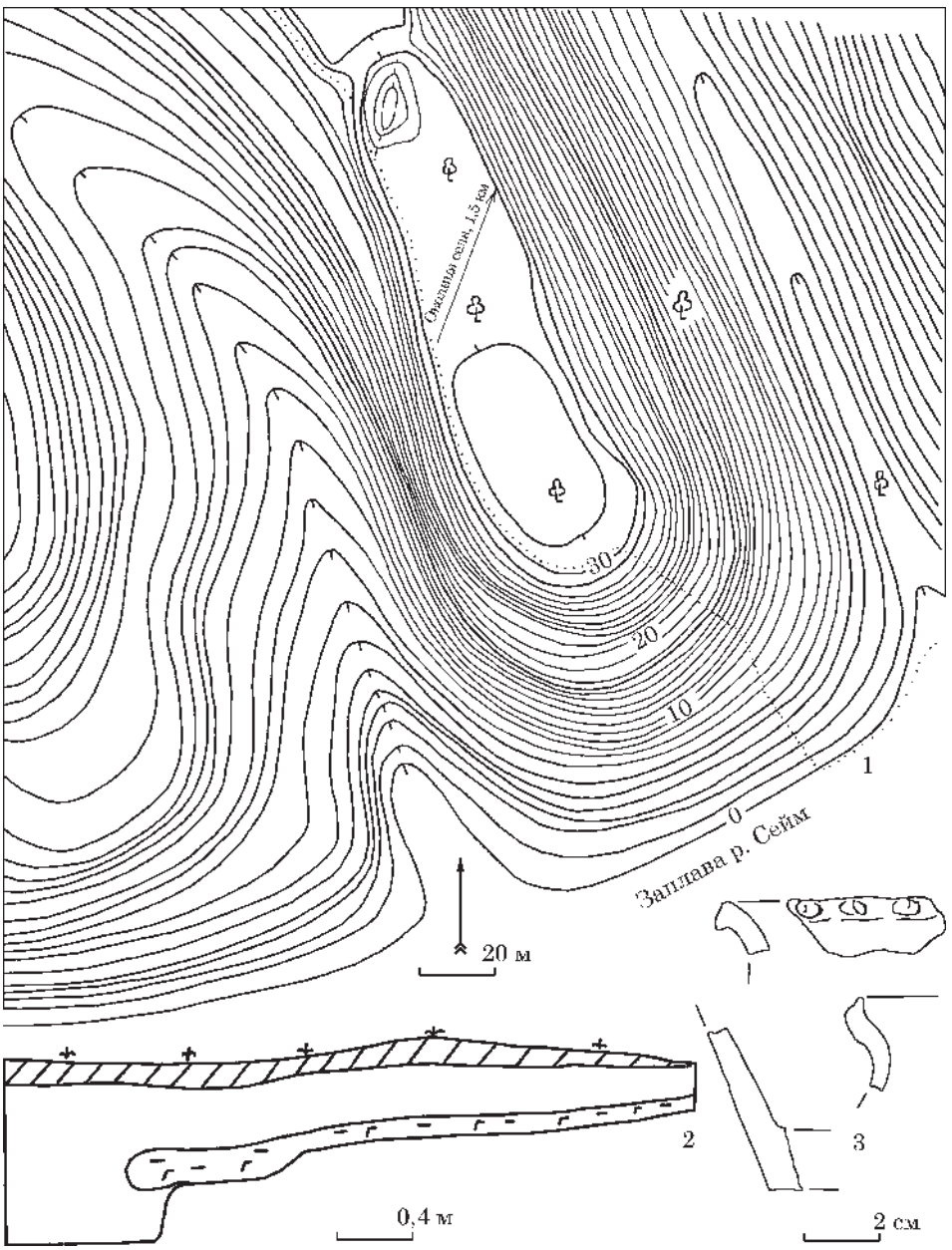

Рис. 145. Городище Спаське, «Лобанова Гора» (за: Обломский и др. 1990): 1 — план 1987 року; 2 — стратиграфія зачистки 1990 року; 3 — ліпна та гончарна кераміка

(рис. 150). Потужність культурного шару в цьому місці майданчику склала 0,9—1 м. Виділяються два шари. Верхній шар — це сірий лісовий супісок потужністю 0,3—0,5 м. Матеріал з нього репрезентовано речами часів Київської Русі. Нижній шар — жовто-брунатний супісок або передматериковий шар. Потужність в середньому 0,2 м (рис. 151).

Городище багатошарове. Вперше було заселено за доби раннього заліза. Матеріал нечисельний. Знайдено всього двоє вінець, одне з яких прикрашене пальцево-нігтьовими вдавленнями по краю, інше має декор у вигляді насічок по шийці та вдавленнями по зрізу вінець (рис. 152: 1, 2). Останній фрагмент за формою та орнаментацією може бути віднесений до посуду юхнівської куль-

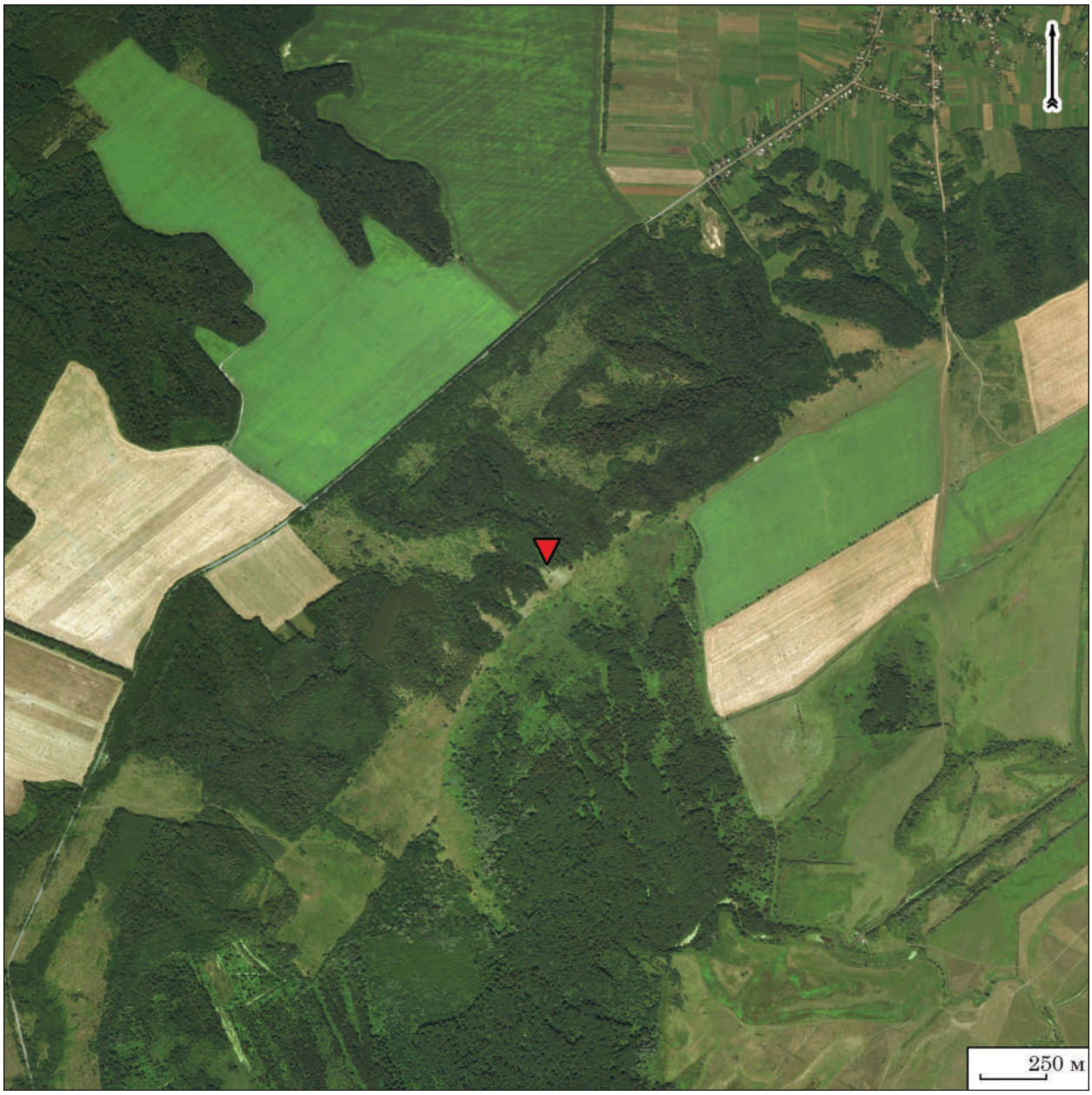

Рис. 146. Ресурс Google Earth, розташування городища Спаське в урочищі «Лобанова Гора»

тури. Серед інших знахідок уламок миски невеличких розмірів та фрагмент пряслиця (рис. 152: 3, 4). На одному з ліплених ден нанесено декор у вигляді нігтьових вдавлень по зовнішньому периметру (рис. 152: 5, 6). Аналогії такому способу орнаментації ден на посуді скіфського часу мені не відомі.

Основний матеріал городища представлено керамікою та виробами роменської культури (пізнього часу її існування) та Київської Русі. Зокрема, це уламки ліпленої та гончарної кераміки (рис. 153).

На краю мису встановлено невеличкий пам'ятний знак з написом «На цьому місці (місцева назва Лобанова Гора) ще в глибоку давнину часів Київської Русі в 9—11 ст. було городище». Під час обстеження городища в 2016 році, на фундаменті цього «постамен-

Рис. 147. Городище Спаське в урочищі «Лобанова Гора», вигляд із заплави

ту», виявлено 26 металевих предметів часів Київської Русі, які на думку грабіжників не мали цінності (рис. 154; 155). Серед речей ножі — один цілий та три фрагменти, уламок леза серпа, фрагмент бритви, уламок стріли ромбоподібної форми (рис. 154: 1—7). Невідомо, що було знайдено до цього, але грабіжників не зацікавила ціла кільцева фібула (рис. 154: 8). Знахідка доволі розповсюджена. Час її побутування охоплював X—XIII ст. [1] Інші знахідки представлено голкою та пластинами, що, вірогідно, є частиною ремінного набору (рис. 154: 9—11). На одній з них є залишки бронзового предмету. Залишили грабіжники фрагмент стругу, уламок пінцету або ножиці та три скоби (рис. 154: 12—16). Про високий статус окремих мешканців цього поселення свідчать знахідки платівок ламелярного обладунку

[1] Консультацію щодо металевих предметів з городища Лобанова Гора надав к. і. н. Д. В. Бібіков.

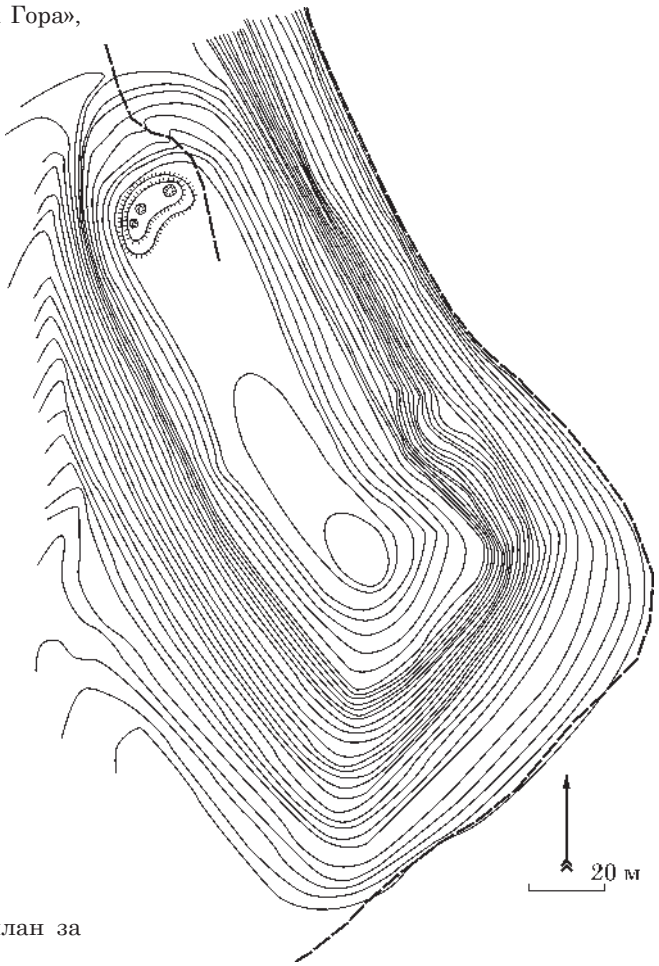

Рис. 148. Городище Спаське, «Лобанова Гора», план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 149. Городище Спаське в урочищі «Лобанова Гора», вал, вигляд з боку плато

Рис. 150. Городище Спаське в урочищі «Лобанова Гора», шурф 2016 року

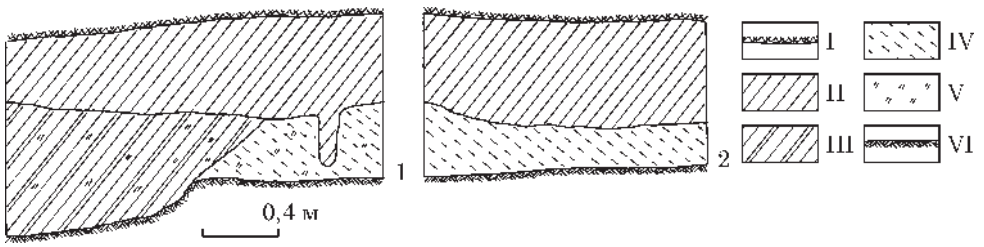

Рис. 151. Городище Спаське, «Лобанова Гора», шурф 2016 року, стратиграфія стінок: 1 — північно-західна; 2 — північно-східна (I — дерн; II — сірий супісок; III — сіро-брунатний супісок; IV — жовто-брунатний супісок; V — плямистий шар; VI — материк)

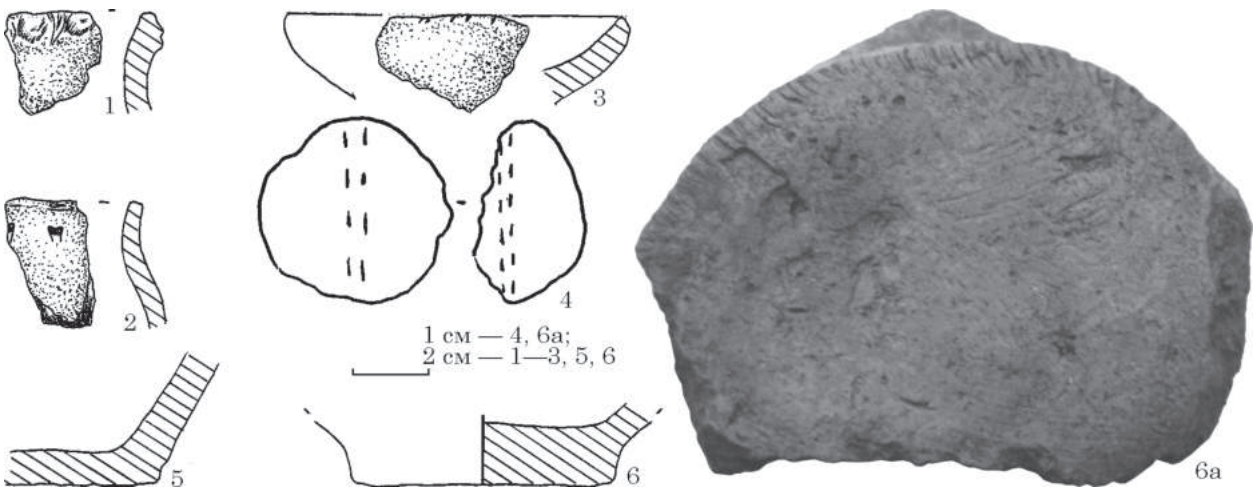

Рис. 152. Городище Спаське, «Лобанова Гора»: кераміка скіфського часу

(рис. 155: 1, 2). Призначення інших предметів, більшість з яких пластини різних розмірів, під питанням (рис. 155: 3—10).

При огляді грабіжницьких шурфів знайдено дві намистини. Одна з них виготовлена з сердоліку і є арабським імпортом (рис. 155: 11). Дата її визначена в межах X — першої половини XI ст. Інша — виготовлена з непрозорого синього скла (рис. 155: 12). Не виключено, що ця намистина є візантійським

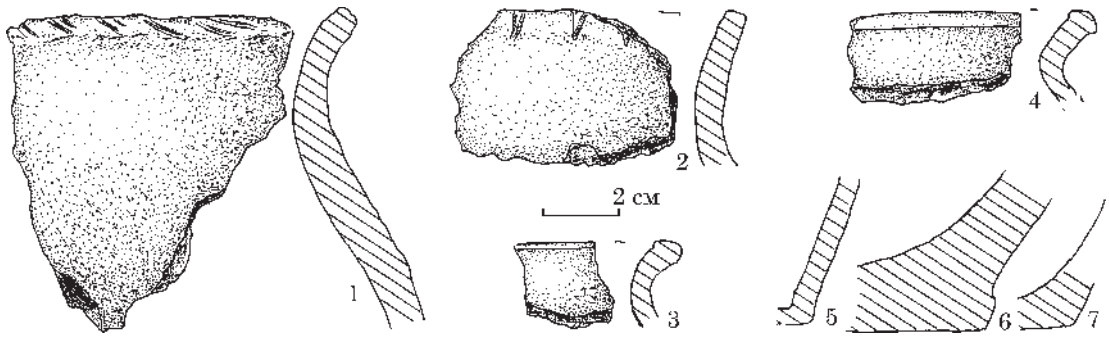

Рис. 153. Городище Спаське, «Лобанова Гора»: ліплена кераміка роменської культури та гончарна періоду Київської Русі

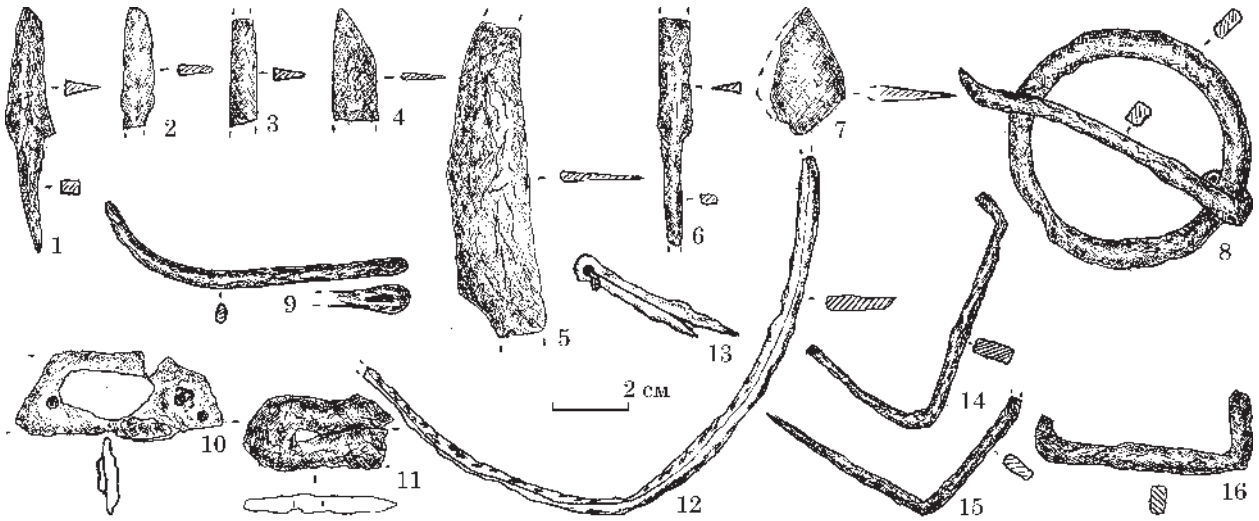

Рис. 154. Городище Спаське, «Лобанова Гора»: залізні предмети з грабіжницьких розкопок пам'ятки

імпортом, пік якого припадає на XI ст. Таким чином, з огляду на наявний матеріал, час існування давньоруського городища в урочищі «Лобанова Гора» має бути визначений в межах XI ст. Саме на початку цього століття більша частина роменського населення увійшла в орбіту впливу Києва, а матеріальний комплекс слов'янського населення увібрало в себе риси давньоруської культури, поки зовсім у ній не розчинилося (Григорьев 2000).

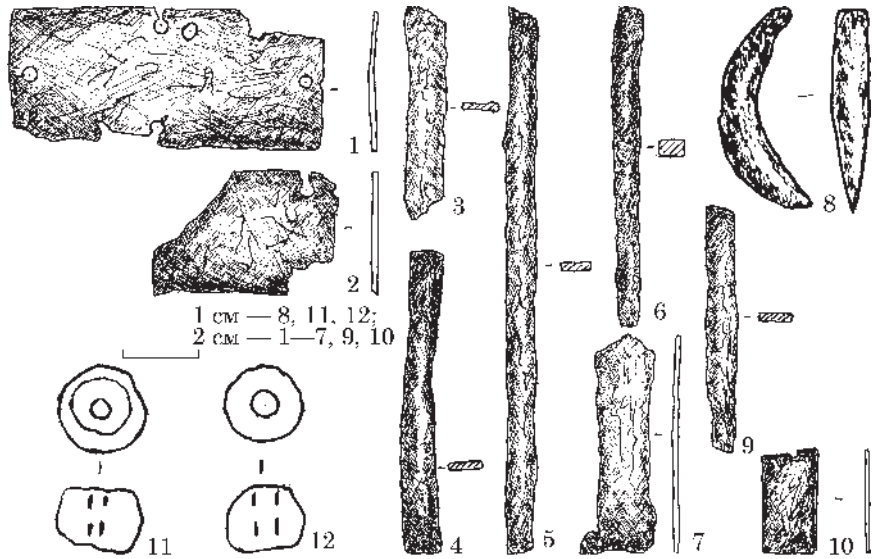

Рис. 155. Городище Спаське, «Лобанова Гора»: залізні предмети та намистини з грабіжницьких розкопок пам'ятки

ГОРОДИЩЕ МУТИН

Пам'ятка виявлена дослідженнями Путивльської експедиції 2016 року.

Городище розташоване в 0,2 км на схід від східної околиці села Мутин та в 3 км на північний схід від села Камінь (рис. 156). Займає західну частину довгого мису, утвореного схилом тераси правого берега р. Сейм та яругою. Мис трикутної форми. Південний схил доволі крутий. Північний має кілька покатих стрілок, що утворилися внаслідок ерозії. Майданчик рівний, поріс лісом. Розміри укріпленої частини — 245 × 150 м. Висота над рівнем заплави складає 35 м (рис. 157). З напільного боку знаходиться потужний вал шириною 25 м та висотою 4—4,5 м (рис. 158). В його насипу є великі нори,

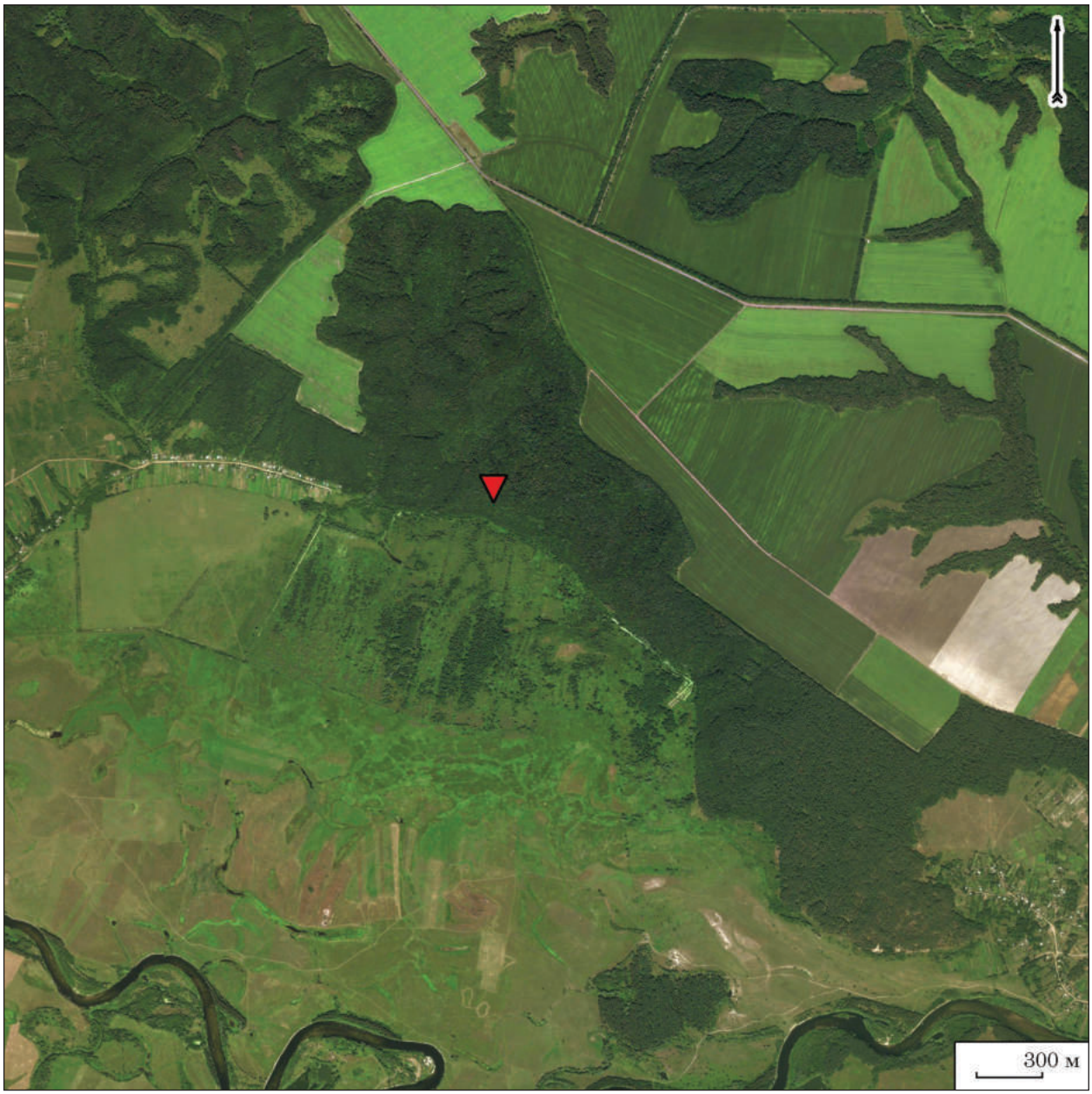

Рис. 156. Ресурс Google Earth, розташування городища Мутин

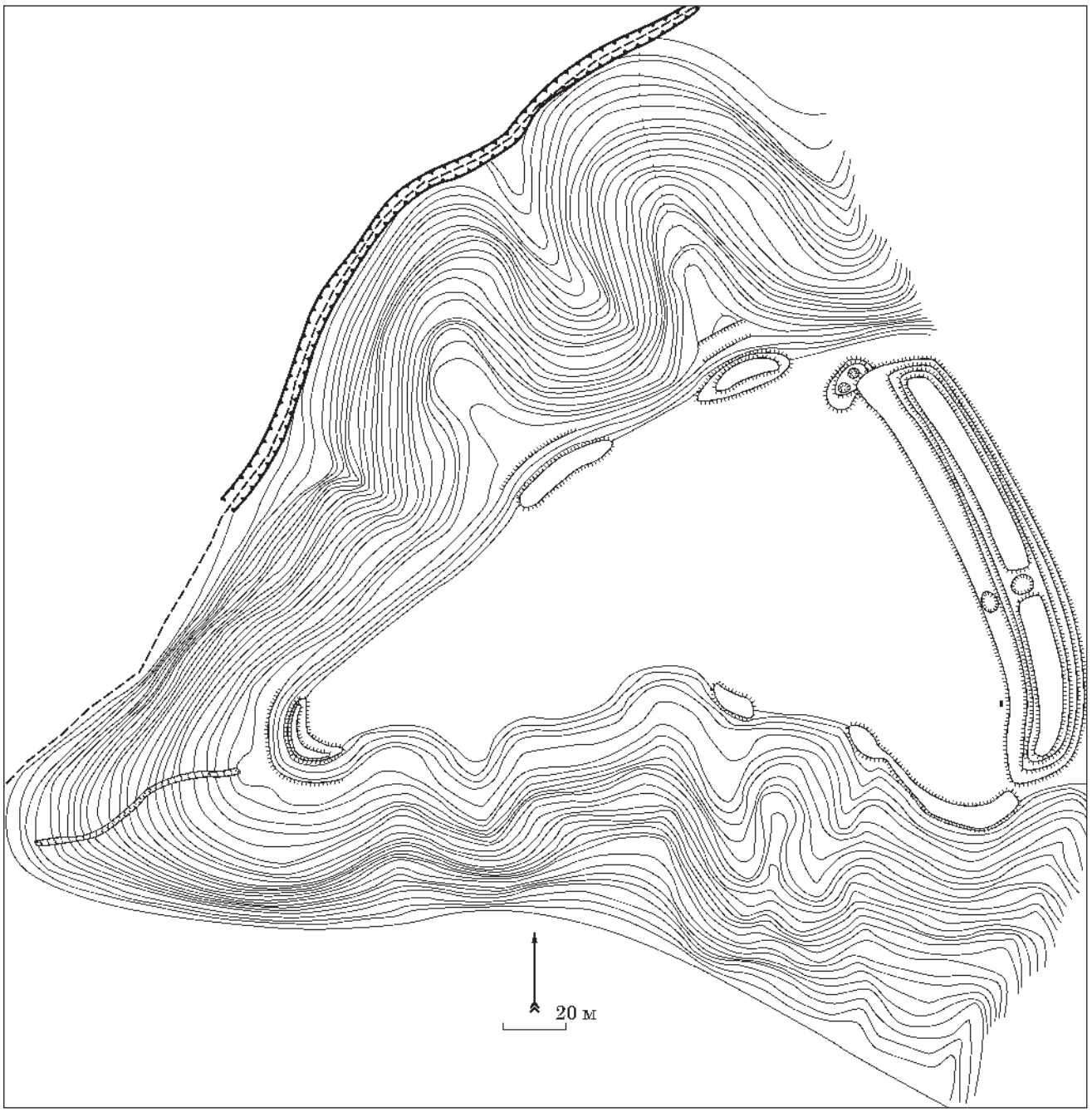

Рис. 157. Городище Мутин, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

викид з яких дозволяє говорити, що вал споруджено з темного, майже чорного ґрунту. В північній частині вал пошкоджено старою ґрунтовою дорогою.

У західній частині стрілки мису також споруджено вал заввишки 1,5—2 м. Схил тут додатково ескарповано на глибину 3 м. Ширина майданчику ескарпу складає близько 10 м.

Південний схил мису має значну природну крутизну. Тут укріплення зафіксовані тільки в південно-східній частині. Вал заввишки 1 м та шириною 6 м об'єднує напільні укріплення з фортифікацією на прямовис-

Рис. 158. Городище Мутин, вал: 1 — вигляд з боку майданчика; 2 — вигляд з боку плато

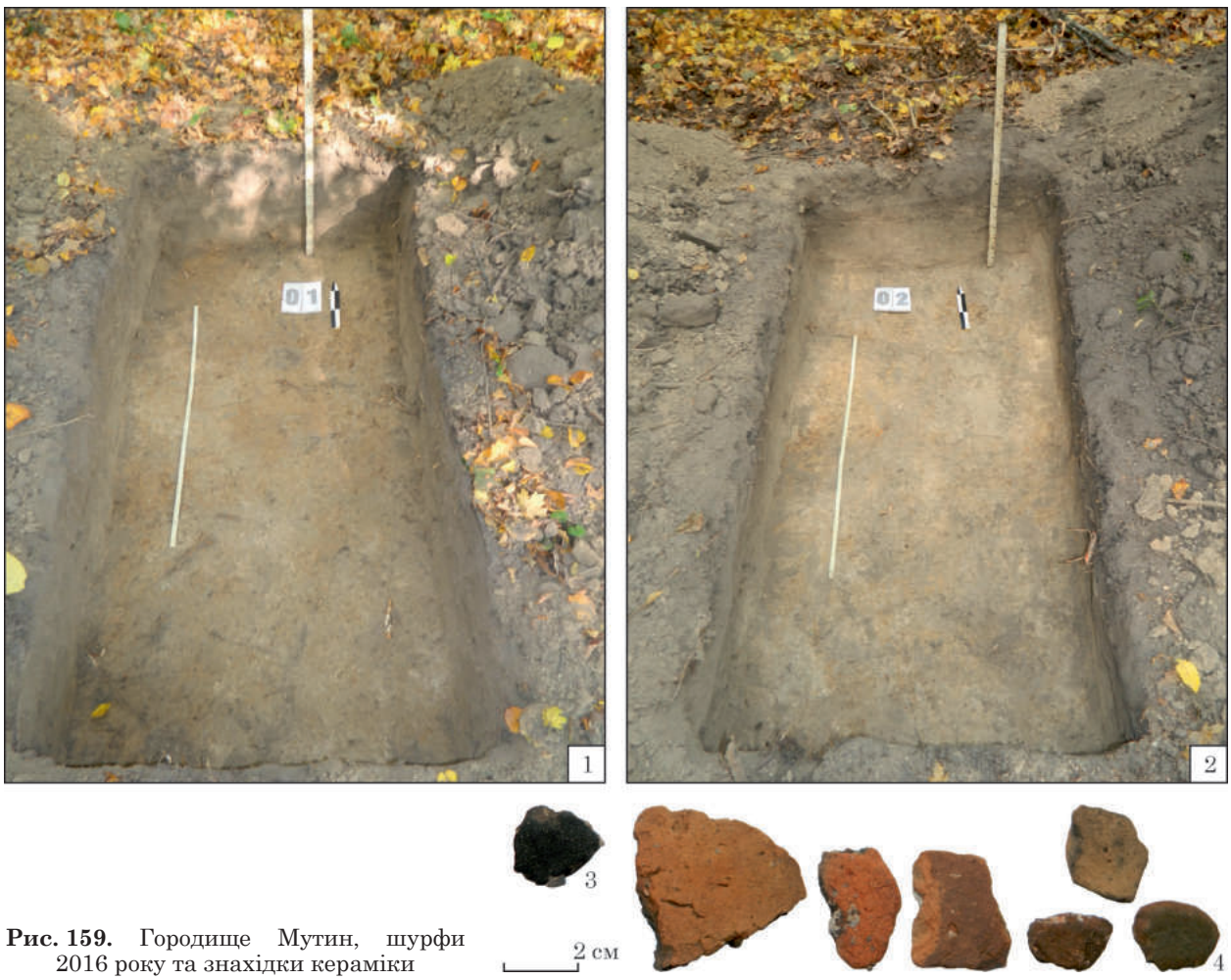

Рис. 159. Городище Мутин, шурфи 2016 року та знахідки кераміки

ному виступі схилу. Мисоподібні виступи в південній частині мають укріплення у вигляді вала шириною 5—6 м та висотою 1—1,3 м.

Північний схил має складний рельєф. Тут є кілька прямовисних мисоподібних виступів, кожен з яких укріплено. Найбільш захищеною є північно-східна стрілка. На краю влаштовано вал заввишки 2 м та шириною 10 м. Схил ескарповано на глибину 3 м. Нижче ескарпу прокладено рів шириною 6 м. Північно-західна стрілка укріплена валом висотою 1,5 м, а схил ескарповано на глибину 3 м. Інші ділянки схилу мають значний природний ухил та не вимагали додаткового захисту.

Детальний огляд поверхні майданчика городища щодо виявлення підйомного матеріалу, результатів не дав. Було закладено два *шурфи* розмірами 2 × 1 м. Один із них в північній частині, в 25 м від валу, інший — в південній частині, майже під валом (рис. 159: 1, 2). Потужність культурного шару склала 0,45—0,5 м. Він являв собою сірий лісовий супісок. Жодних слідів об'єктів виявлено не було. Знахідки представлені невиразними і малочисельними уламками стінок ліплених горщиків скіфського часу (рис. 159: 3, 4). В тісті посуду домішки жорстви.

ГОРОДИЩЕ КАМІНЬ

Вперше місцевість, де розташоване городище, описано О. М. Лазаревським як Златоустівський монастир. Він існував протягом

Рис. 160. Ресурс Google Earth, розташування городища Камінь

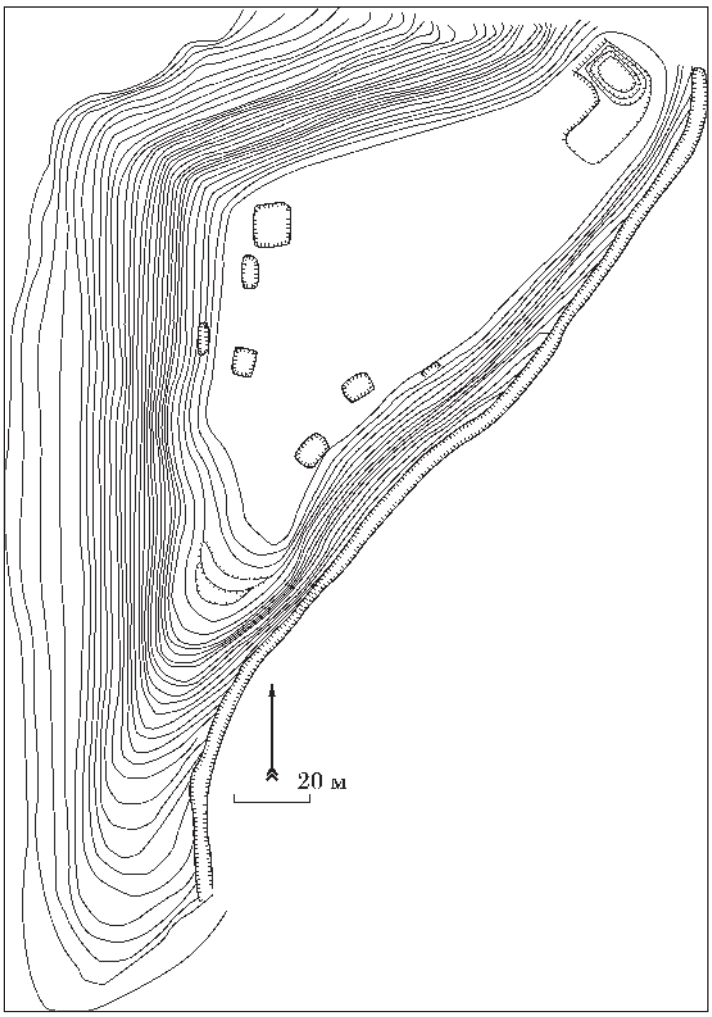

Рис. 161. Городище Камінь, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

1718—1786 років. Тут було побудовано дві дерев'яні церкви та вісім додаткових приміщень (Лазаревский 1893, с. 451; Коротя, Кравченко, Осадчий 2013, с. 177). Наявність монастирських споруд призвела до того, що ця територія довгий час не сприймалася як стародавнє укріплення. Городище виявлене навесні 2010 р. під час розкопок могильника рубежу ер (Жаров, Терпиловский 2012, с. 305; Терпиловский, Жаров 2013, с. 36). Закладено кілька шурфів, виявлено матеріал роменської культури та кераміку скіфського часу.

Розташоване за 1,2 км на північний захід від західної околиці села Камінь та за 1,9 км на південний схід від східної околиці села Мутин, в лісі (рис. 160). Займає мис правого берега р. Сейм при впадінні Клевені. Висота над рівнем заплави становить 30 м.

Городище в плані трапеціеподібної форми. Розміри майданчика становлять 25, 90 і 145 м (рис. 161). Від плато корінного берега Сейму городище відділене валом 4 м заввишки. Ширина підошви валу становить 30 м. У західній частині валу є прохід. Похила стрілка мису в південній частині відрізана валом та ровом, які знаходяться на 4 м нижче майданчика городища. По периметру майданчика зафіксовані ями та западини, що лишилися від монастирських споруд XVIII ст. Внутрішня частина напільного валу пошкоджена пізнішою спорудою. Нині городище вкрите суцільним лісом.

ГОРОДИЩЕ ДУНАЄЦЬ I, ДУНАЄЦЬКА СЛОБІДКА

Перша та єдина згадка про городище міститься в праці П. М. Єременка (1906, с. 99). Відомостей про його дослідження іншими археологами знайти не вдалося.

Пам'ятка розташована поблизу східної околиці села Дунаєць, що має назву Дунаєцька Слобідка, за 60 м на південь від садиби за адресою: вул. Слобідська, 9, в урочищі «Недільчине» (рис. 162). Займає мис, утворений яром та долиною пересохлого струмка. Висота над рівнем заплави становить 10—11 м.

Городище має форму, наближену до неправильного трикутника (рис. 163). Схили круті, без слідів ескарпування. Північна стрілка мису спотворена старим узвозом. З південної сторони городище укріплене дугоподібним валом шириною 7,5 м і висотою 1,3—1,5 м. По центру валу є пониження, яким нині проходить лісова дорога (рис. 164).

Майданчик та схили городища поросли лісом. Місцями є порушення культурного шару. Детальний огляд цих місць з метою

Рис. 162. Ресурс Google Earth, розташування городищ поблизу села Дунаєць: I — Дунаєцька Слобідка; II — Мазепин Погріб

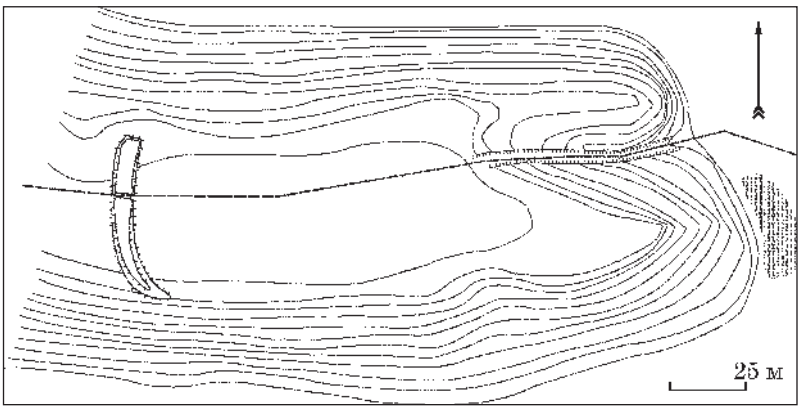

Рис. 163. Городище Дунаєцька Слобідка, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 164. Городище Дунаєцька Слобідка, вал (на фото Ю. О. Коваленко)

виявлення підйомного матеріалу, результатів не дав. За топографією та характером оборонних споруд, городище умовно можна зарахувати до скіфського часу.

ГОРОДИЩЕ ДУНАЄЦЬ II, УРОЧИЩЕ «МАЗЕПИН ПОГРІБ»

Як і у випадку з городищем Дунаєцька Слобідка, єдина згадка міститься в праці початку XX століття (Еременко 1906, с. 99).

Городище розташоване за 1,6 км на південь від південної околиці села Дунаєць, в урочищі Мазепин Погріб (рис. 162). Займає вузький мис, утворений двома відгалуженнями Каменського Яру (рис. 165). Висота над рівнем заплави становить 27 м.

Городище має витягнуту форму. Його розміри 160 × 45 м. З напільної сторони укріплене двома рядами ровів та валом. Рови відрізають мис від берегового плато. Відстань між ровами становить 3 м. Ширина першого рову — 6 м, другого — 4 м. Глибина складає близько 2 м.

Вал баштоподібної форми. Вершина спотворена ямою, що має глибину близько 4 м. Висота збереженої частини валу — 4,5 м. Ширина підошви валу

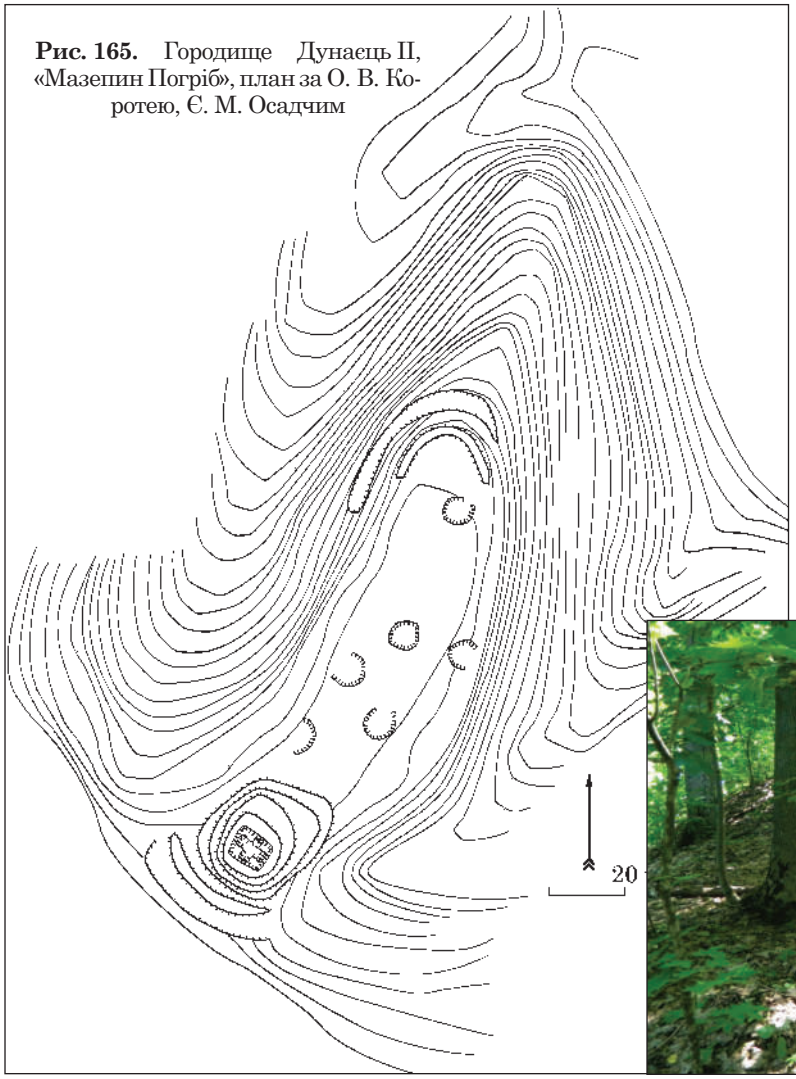

Рис. 165. Городище Дунаєць II, «Мазепин Погріб», план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 166. Городище Дунаєць II, «Мазепин Погріб», вал, вигляд з поля

становить 32 м (рис. 166). Північна частина городища укріплена підковоподібним валом висотою 1—1,3 м протяжністю 40 м. Ширина валу становить 2—2,5 м. На 4 м нижче майданчика городища по схилу мису прокладений рів шириною 4 м. Майданчик городища нерівний, має ухил до країв, пошкоджений численними ямами скарбошукачів. Виявлено кераміку скіфського часу.

ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ

Першу згадку про городище поблизу с. Ширяєве знаходимо в документі 1594 року: «*А межа той пашне с Титовыми детьми Рубихина да об межу з Донковскою пашнею Проскурнина концом по Большую по Рыльскую дорогу да по Ивановской рубеж по бортной дуб и по Курганье против высокого логу и по Михайлов лес Ширяева и по обе стороны дороги, что к Молчанскому монастырю…*» (Анпилогов 1967, с. 230). Прямої вказівки на існування стародавніх укріплень в документі немає, проте очевидно, що початкова назва городища була Курган'є. Термін курган часто використовувався місцевим населенням стосовно городищ Путивльщини і яскравий приклад тому городище роменсько-давньоруського часу Курган поблизу с. Волинцеве.

Згадка про городище міститься в працях Д. Я. Самоквасова (Самоквасов 1878, с. 229) [1]. Сам дослідник навряд чи бував в цих місцях, а свої відомості про городища, як відомо, він отримував від місцевих мешканців. Звідси і виникла «прив'язка» пам'ятки до с. Гончар.

Вперше городище поблизу с. Старі Гончари обстежив та зняв детальний план І. І. Ляпушкін. В результаті зачистки схилу було визначено потужність культурного шару (хоча й помилково), зібрано нечисельний матеріал (рис. 167). З'ясовано, що вперше мис було заселено за доби бронзи, про що свідчили поодинокі фрагменти кераміки того часу (Ляпушкин 1947, с. 6, уч. карт. № XXIII; 1950, с. 52; 1961, с. 134).

[1] Історія дослідження городища Ширяєве висвітлена в двох статтях автора (Каравайко 2018; 2020).

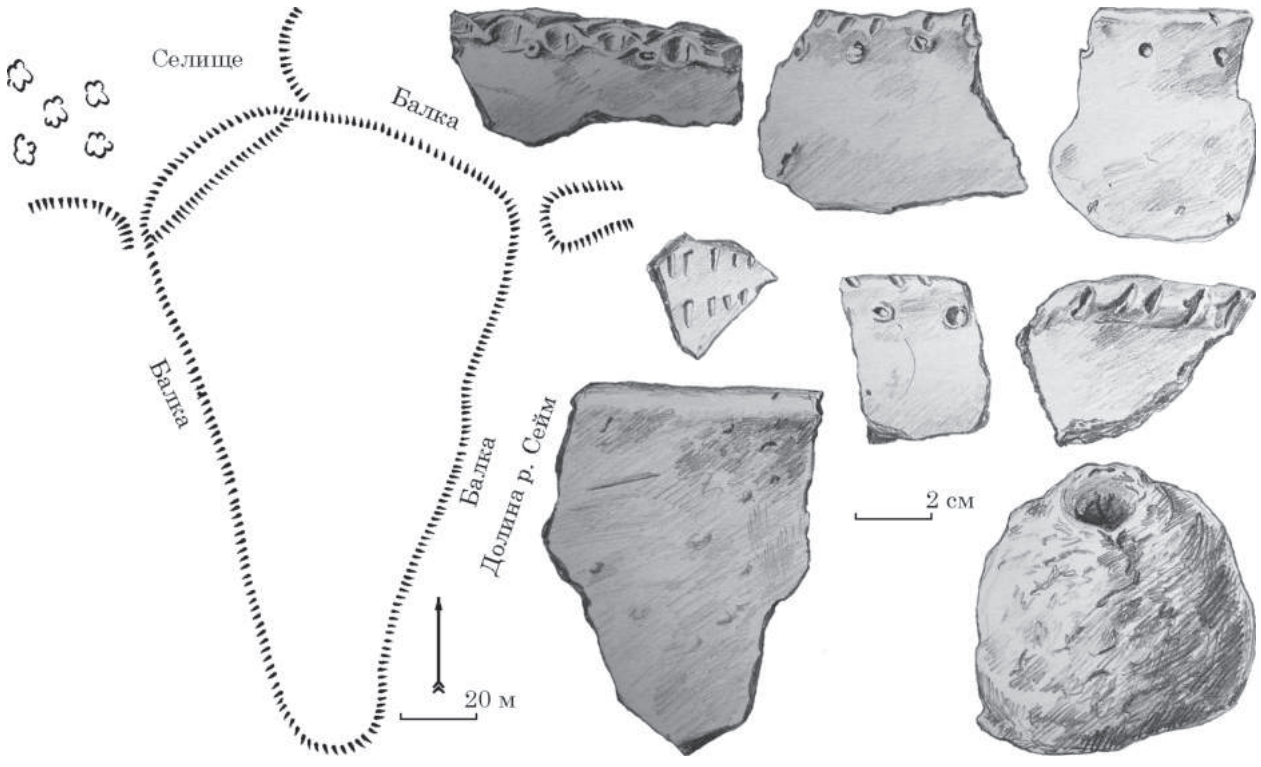

Рис. 167. Городище Ширяєве, план і знахідки кераміки (за: Ляпушкин 1947)

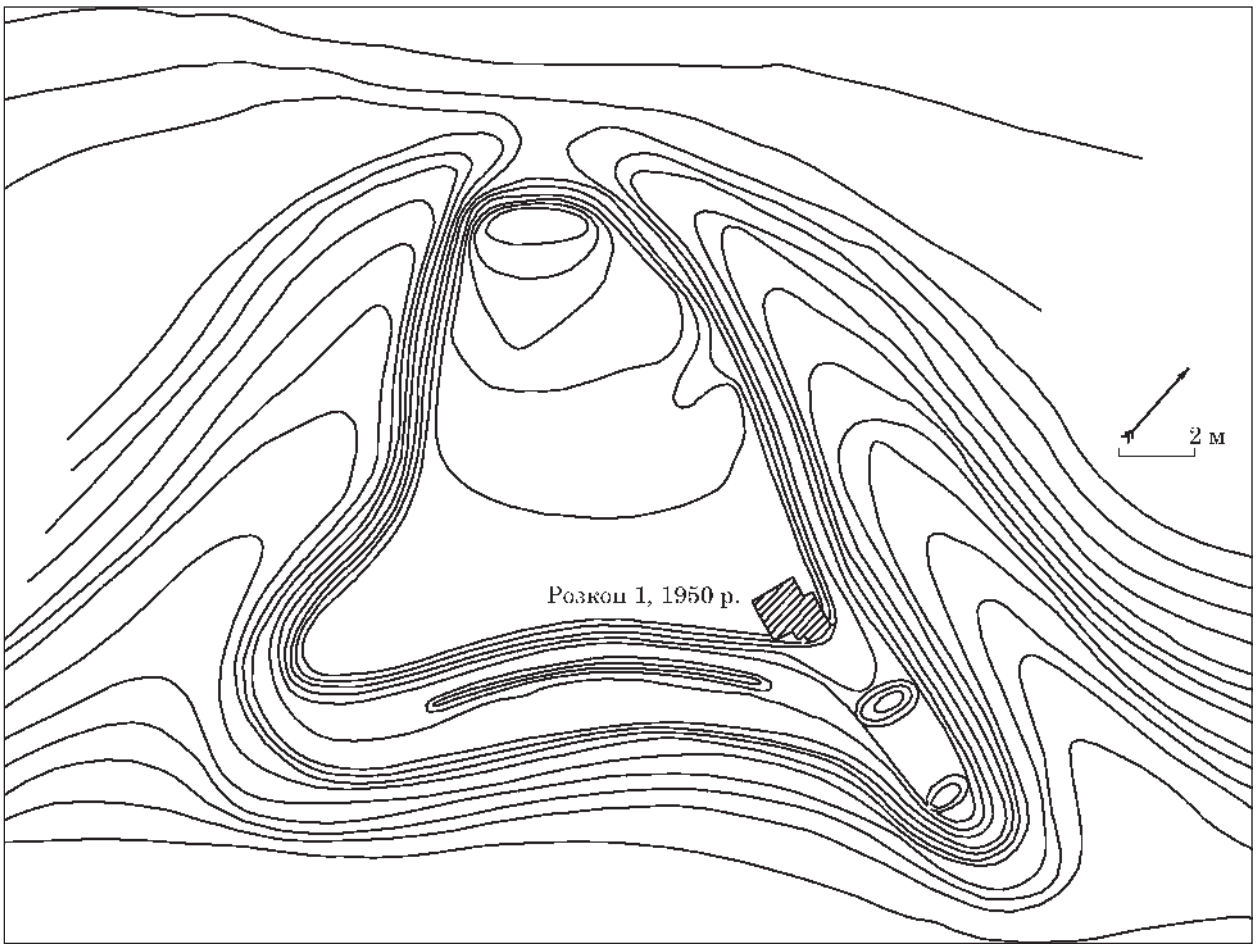

Рис. 168. Городище Ширяєве, план Д. Т. Березовця (за: Ильинская 1950а)

У 1948 та 1949 рр. дослідження на городищі проводив Д. Т. Березовець. Будучи фахівцем зі слов'яно-руської археології, дослідник не приділив належної уваги вивченню пам'ятки скіфського часу. Зокрема, це стосується тексту наукового звіту, де інформація про розкопки Ширяєвського городища вкрай обмежена й міститься переважно на сторінках польового щоденника (Березовець 1948; 1949). За приблизними підрахунками, протягом трьох робочих днів польових сезонів 1948 та 1949 рр. було досліджено близько 120 м^2, і це за наявності доволі потужного культурного шару. Польові креслення розкопок були втрачені [1], за винятком одного невеличкого клаптика міліметрівки з кресленнями стратиграфії трьох траншей (Каравайко 2018, рис. 6). Обмежена інформація, що була подана в звітах, призвела до того, що археологічні розкопки Д. Т. Березовця 1948—1949 рр. на городищі Ширяєве, фактично, втрачені для науки. Втім, колекція речей збереглася [2], що принаймні дозволяє охарактеризувати матеріальний комплекс пам'ятки. Важливим доробком дослідника є складання достатньо точного та якісного плану городища (рис. 168).

У 1950 р. вперше на території Середнього Сейму, на городищі Ширяєве, провела археологічні розкопки фахівець з археології раннього залізного віку — В. А. Іллінська (Ильинская 1950а). Поруч зі східною стріл-

[1] Відповідно до внутрішньої інформації Наукового архіву ІА НАН України (далі: НА ІА НАН України).

[2] НФ ІА НАН України, колекція № 157.

кою мису закладено розкоп площею 160 м^2. Ще один невеликий розкоп розмірами 4 × 4 м знаходився в 15 м на південний захід від західного кута розкопа 1, тобто ближче до центру майданчика. Інформація щодо нього обмежена розмірами, місцем розташування, кількома словами у щоденнику та переліком знахідок, занесених до польового опису. Результати досліджень висвітлені в статті (Іллінська 1953), яка на довгий час стала опорною роботою для вивчення старожитностей раннього залізного віку в межах Путивльського Посейм'я.

Пам'ятку неодноразово оглядали, але роботи носили поверховий характер (Мельниковская 1968, с. 3; Сухобоков 1986, с. 83).

Городище Ширяєве розташоване в 1,1 км на південний схід від околиці с. Ширяєве та

Рис. 169. Ресурс Google Earth, розташування городища Ширяєве

Рис. 170. Городище Ширяєве, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

на схід від с. Старі Гончари (рис. 169). Займає останець правого берега р. Сейм. Його висота — 43 м. Русло ріки віддалене на 7—8 км. Вся ця відстань являє собою заболочену заплаву, або Молчанське болото. Джерелом питної води свого часу, вірогідно, слугувала маленька річечка, що впадає до заплави північніше городища. На сьогоднішній день вона в кількох місцях перегороджена, в результаті чого утворилися ставки, а основне русло майже пересохло. Назва річки місцевим мешканцям невідома, проте, за усним повідомленням місцевого краєзнавця, в документах XVIII ст. фігурує назва Плотницький струмок, що бере свій початок у Плотницькому яру та впадає в Молчанське болото. Крім того, за повідомленнями місцевих жителів, ще донедавна в підніжжі городища існувало джерельце.

Майданчик має форму неправильного трикутника, загальною площею близька 0,5 га (рис. 170). Від поля городище відділене

Рис. 171. Городище Ширяєве, улоговина, що відділяє городище від поля, вигляд з верхівки валу

Рис. 172. Городище Ширяєве, вигляд з поля

Рис. 173. Городище Ширяєве, фото майданчика (зйомка з БПЛА, фото О. В. Коротя)

глибокою та широкою улоговиною (рис. 171). Видимих слідів рову не простежується, його зафіксовано роботами 2021 р. Північно-західний схил ескарповано, а на верхівці влаштовано вал заввишки 2 м і шириною 20 м (рис. 172). Висота оборонної ділянки в цьому місці сягає 7 м. З півдня та сходу останець має дві стрілки, що полого спускаються до заплави. З огляду на те, що це були найбільш вразливі місця в оборонній системі,

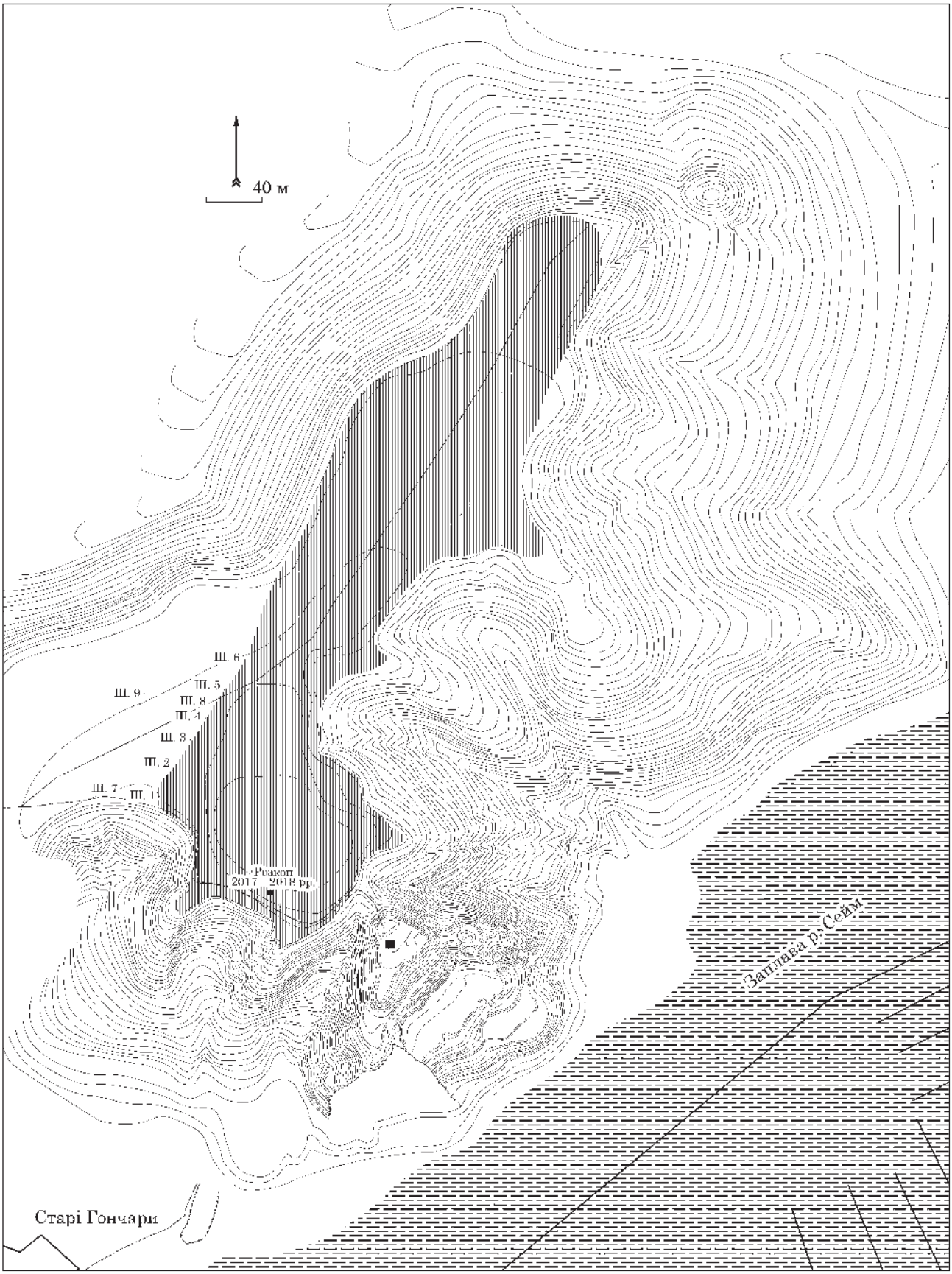

Рис. 174. Городище та поселення Ширяєве, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 175. Городище та поселення Ширяєве. Зйомка БПЛА. Фото О. В. Короті

тут влаштовано додаткові земляні укріплення. Так, південна стрілка в верхній частині мала рів, що візуально не простежений і був виявлений дослідженнями 2020 року. Так само ровом укріплена і східна стрілка мису. Як показали дослідження В. А. Іллінської, навпроти цієї стрілки, край майданчика свого часу було досипано та укріплено штучним випалом (Іллінська 1953, с. 111—112). Глиняні обпалені серцевини в основі валів відомі на багатьох городищах, що дозволяє припускати наявність на цьому місці валу, що не зберігся.

Надзаплавному схилу мису найбільш властиві ерозійні процеси. Не можна не відзначити на ньому наявність трави іншого кольору. По схилах нижче (в шурфах грабіжників) фіксуються залишки сильно обпаленої глини, яка, вірогідно, являє собою сліди серцевини валу, що сповз донизу. Частину останнього виявлено в результаті розкопок 1950 р. В. А. Іллінською.

Майданчик городища не має в'їзду, а відтак, жодного разу не орався. Поверхня задернована (рис. 173). Є кілька ям скарбошукачів та чітко видні залишки розкопів В. А. Іллінської [1].

За улоговиною на полі розміщено поселення загальною площею близька 22 га (рис. 174; 175). Тут виявлено матеріали бронзового віку, скіфського часу та доби Київської Русі.

ГОРОДИЩЕ ГОДУНІВКА

Городище відоме за публікацією В. В. Приймака, який попередньо зарахував пам'ятку до скіфського часу: «*Оскільки такі розміри городищ не характерні для звичайних давньоруських і роменських (в даному районі останні взагалі відсутні) пам'ятку слід віднести до раннього залізного віку*» (Приймак 1996, с. 165). В 2013 р. співробітники управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації спільно з Національним заповідником «Глухів» і Глухівським

[1] Розкоп 2 в 2019 році було повністю засипано.

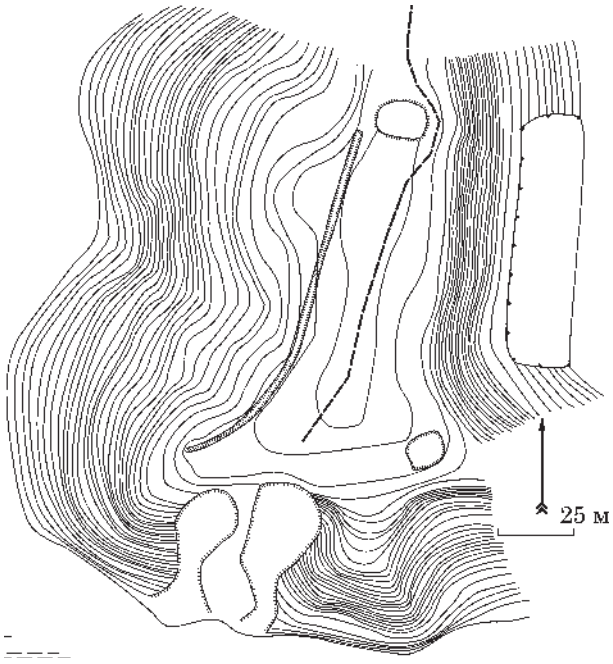

Рис. 176. Городище Годунівка, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

районним відділом культури і туризму оглянули ряд пам'яток Глухівського району, серед яких було і городище Годунівка (Коротя, Осадчий 2016, с. 54).

Городище розташоване на високому мисі (до 30 м) правого берега р. Есмань, неподалік села Годунівка (рис. 176; 177). Розміри укріпленого майданчика по сторонах складають 130, 90 та 26 м. З напільного боку облаштовано вал заввишки 1—1,5 м та шириною в нижній частині 10—20 м. По краю схилу східної частини мису проходить рів шириною 2 м та глибиною 1 м пізнього походження. Ця частина городища частково знищена крейдяним кар'єром. Поверхня майданчику нерівна, має ухил в бік тераси та ярів.

Активні пошуки городища в 2016 р. в лісовій місцевості поблизу села результатів не дали.

Рис. 177. Ресурс Google Earth, розташування городища Годунівка

ГОРОДИЩЕ «ГОРОДОК». ЛІТОПИСНИЙ ПУТИВЛЬ

Історію вивчення Путивльщини і, зокрема, городища «Городок» в центрі міста, результати його археологічних досліджень повною мірою висвітлено в окремій монографії (Сухобоков, Юренко 2019). Перші професійні розкопки провів у 1947 р. Д. Т. Березовець (1948, с. 1—2; 1952, с. 242). Тоді ж городище оглянув І. І. Ляпушкін, зібрано підйомний матеріал (1950, с. 50). Дослідження Д. Т. Березовця продовжив В. А. Богусевич у 1959—1960 рр. (Богусевич 1963) та Б. О. Рибаков у 1965 р. (Рыбаков 1966). Чи не найбільший внесок у дослідження стародавнього Путив-

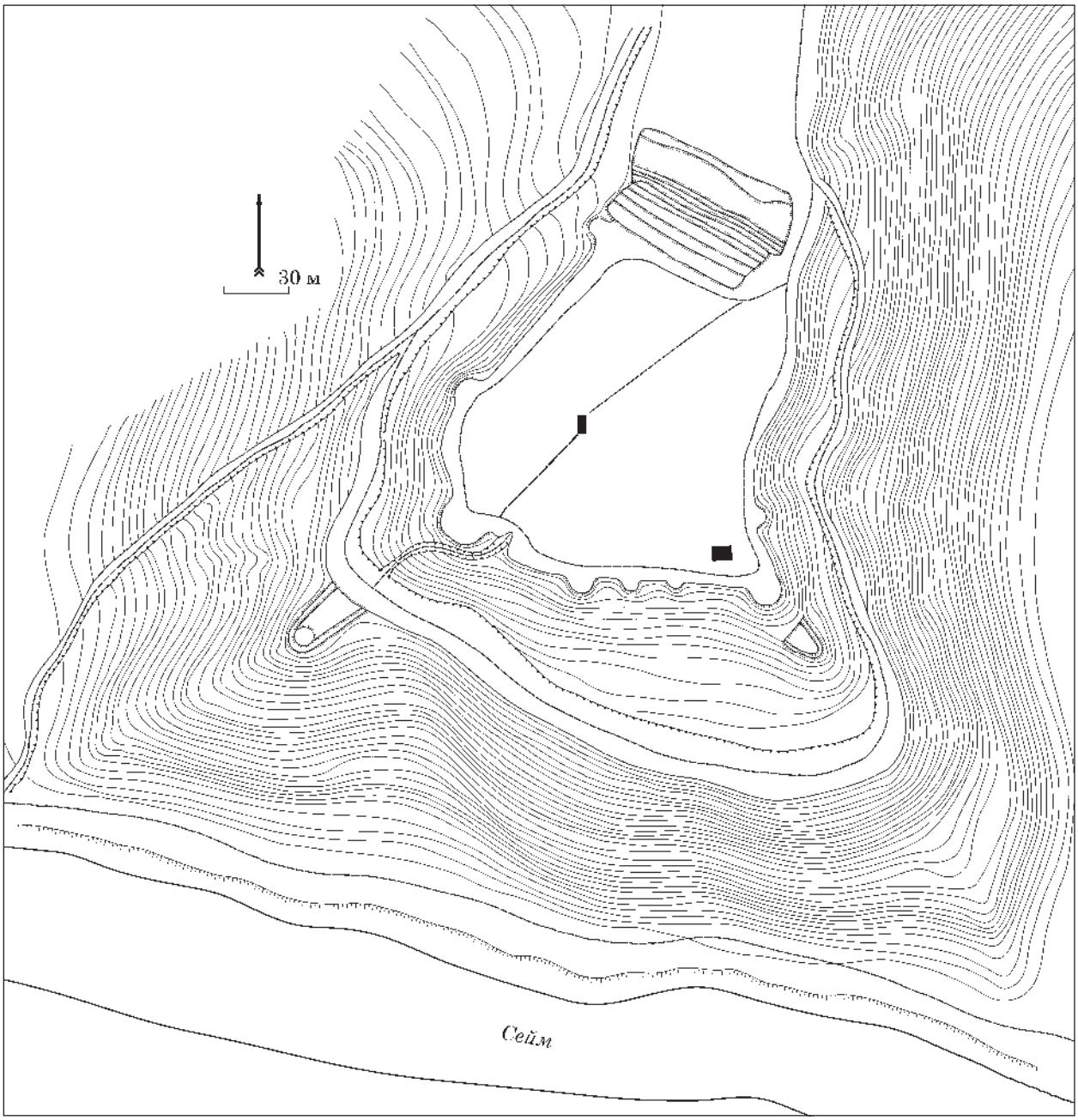

Рис. 178. Городище «Городок», м. Путивль, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

Рис. 179. Городище «Городок», м. Путивль (фото О. В. Короті)

ля зробив О. В. Сухобоков — керівник Лівобережної слав'яно-руської експедиції (Сухобоков 1980, с. 342; 1981, с. 312; 1982; 1986, с. 74—75). Останнім часом розкопки на городищі проводилися в 2006 р. (Звагельський 2011, с. 91).

Загальна площа городища складає 2,3 га (рис. 178; 179). Його розміри: (94—174) × 180 м. Укріплення влаштоване на мисі правого берега Сейму. Висота над рівнем заплави складає 42 м. З південної, східної та західної сторін городище обмежене схилами яруг та заплавою ріки. З північного, напільного боку знаходиться вал шириною 20 м та висотою 2—3 м. На його верхівці збереглися залишки земляного брустверу завширшки 2 м та висотою 1—1,3 м. Перед валом викопано рів, що зараз заплив. Його ширина — 15—17 м, глибина — 2 м. В північно-східній частині рову знаходиться укріплений прохід. Фортифікаційні елементи південного боку складаються з п'яти ронделів шириною від 3 до 8 м, ескарпу, глибиною 5 м та шириною майданчика 10—18 м. По кутах фортеці знаходяться додаткові укріплення: редан розмірами 4 × 5 м та автономне укріплення, створене за межами. Воно має форму витягнутого трикутника завширшки 5—12 м та довжиною 35 м. В його південній частині знаходиться округлий майданчик діаметром 3 м та висотою 1 м. По центру західного боку городища знаходиться рондель шириною 7 м. Ще один розташований в північно-західній половині, поряд з напільним валом. Його ширина складає 3 м.

У південно-східній частині городища свого часу існував Спасо-Преображенський монастир (Коротя, Кравченко, Осадчий 2013, с. 192—193).

Потужність культурного шару складає до 3,5 м. Виявлені матеріали роменської культури, доби Київської Русі та польсько-литовського періоду. Чи не єдина згадка про кераміку скіфського часу міститься у звіті про розкопки О. В. Сухобокова (1982, с. 4). Дослідження оборонних споруд дозволило говорити про слов'яно-руський період їх створення. Втім, топографічні умови аж ніяк не виключають існування на цьому місці городища скіфського часу, оборонні споруди якого та, вірогідно, й культурний шар в результаті багаторічних перебудов не збереглися.

ГОРОДИЩЕ «МИКІЛЬСЬКА ГІРКА», м. ПУТИВЛЬ

Вперше городище обстежене в 1947 р., зібрано підйомний матеріал (Ляпушкин 1947, уч. карт. XXII; 1950, с. 50; 1961, с. 128). Надалі оглядали пам'ятку Д. Т. Березовець (1952, с. 243; 1953, с. 32—35) та О. В. Сухобоков (Кучера, Сухобоков 1971,

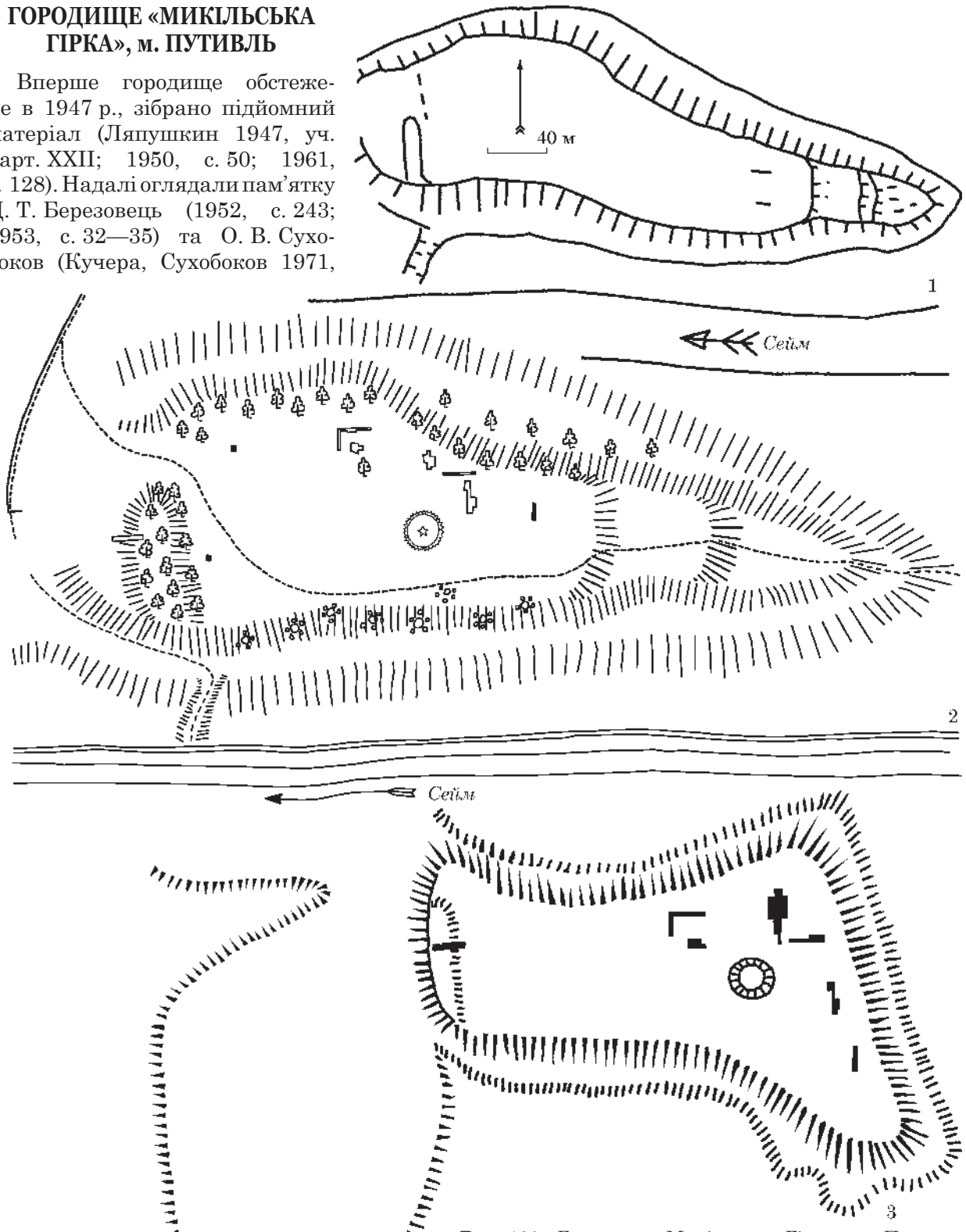

Рис. 180. Городище «Микільська Гірка», м. Путивль (за: 1 — Сухобоков, Кучера 1971; 2 — Сухобоков 1982; 3 — Сухобоков, Юренко 2019)

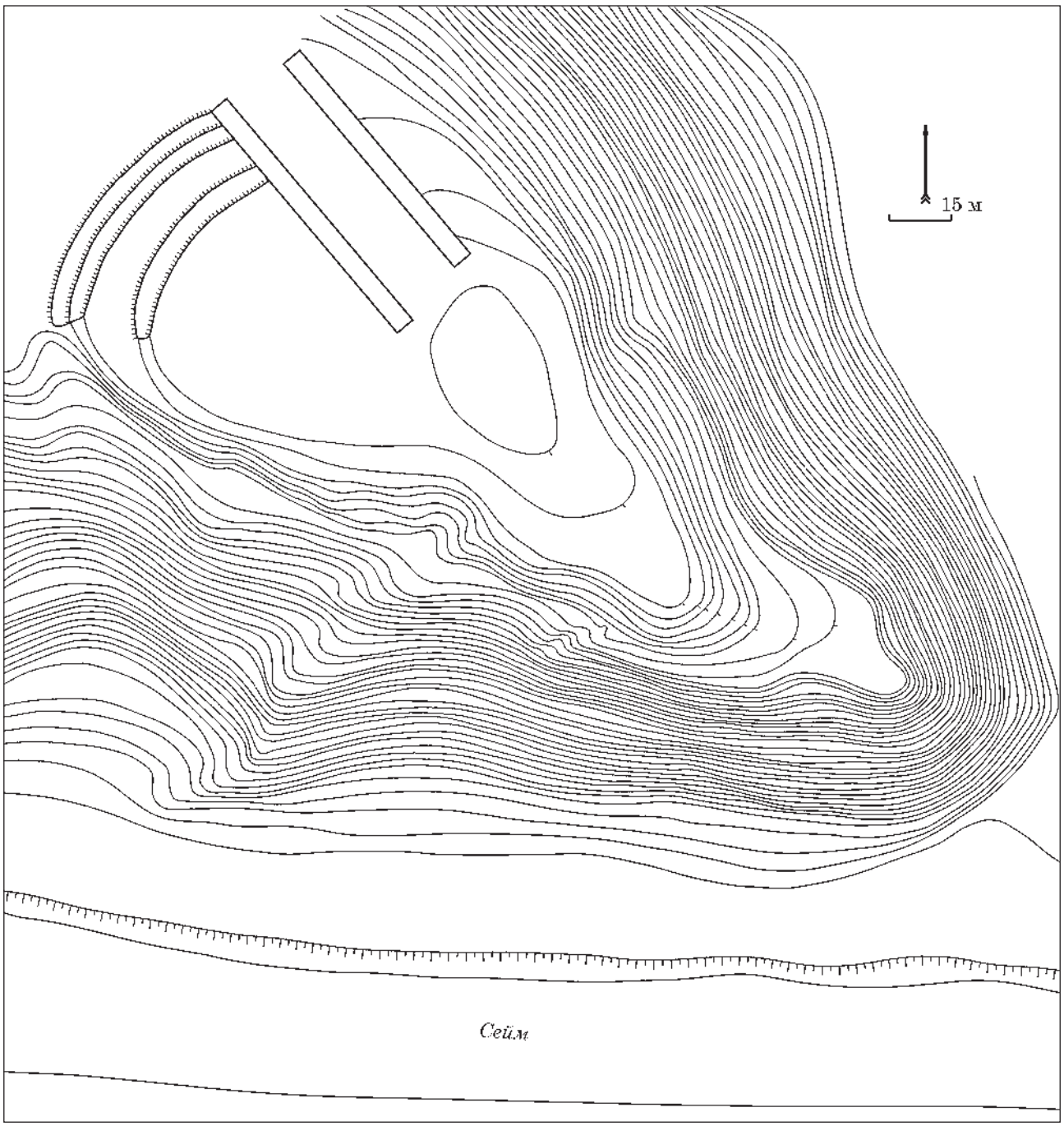

Рис. 181. Городище «Микільська Гірка», м. Путивль, план за О. В. Коротею, Є. М. Осадчим

с. 50—51). Перші та єдині на сьогодні археологічні розкопки проведені в 1979 році (Сухобоков 1980, с. 342; 1981, с. 312; 1982, с. 16—26). Результати досліджень та матеріал роменського та давньоруського часів введено до наукового обігу (Сухобоков, Юренко 2019, с. 158—182). Знахідки скіфської доби залишилися поза увагою дослідників. За роки досліджень було знято кілька планів пам'ятки, що відрізняються деталями (рис. 180).

Городище знаходиться в межах міста Путивль, в 350 м на захід від городища «Горо-

Рис. 182. Городище Микільська Гірка, м. Путивль (фото О. В. Короті)

док». Займає мис правого корінного берега Сейму висотою 40—50 м (рис. 181; 182). Розміри майданчику — 170 × 90 м. Загальна площа складає 1 га. З плато мис поєднано вузьким перешийком. Південно-західна частина городища має виступ трикутної форми, який розташовано нижче майданчика на 2,5—3 м. Вірогідно, він має природне походження, хоча не виключено, що схил було штучно змінено в пізньому середньовіччі. В західній частині знаходяться укріплення у вигляді залишків рову та берми. Залишки інших елементів фортифікації не простежені. Вочевидь, вони повністю знівельовані багаторазовими перебудовами (Сухобоков, Юренко 2019, с. 159). У XVI—XVII ст. тут розміщувався Миколо-Можайський монастир (Коротя, Кравченко, Осадчий 2013, с. 194—195).

Майданчик рівний. Культурний шар місцями перевідкладений. Його потужність складає від 0,6 до 1,8 м.

Розділ

II

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДИЩ [1]

У результаті археологічних розвідок 2012—2016 рр. вдалося нарахувати 26 городищ у басейні середньої течії р. Сейм (рис 183; табл. 1) [2]. Двадцять одне укріплення, безумовно, виникло в ранньому залізному віці. На чотирьох городищах (Гірки II, Божок II, Дунаєцька Слобідка, Годунівка) археологічні дослідження не проводилися. Їх віднесено до скіфського часу виключно за особливостями топографії та оборонних споруд. Окремо слід розглядати городище «Городок» у Путивлі. Попри значні дослідження, кераміки раннього залізного віку виявлено обмаль. До того ж, вона трапляється майже по всьому правому березі Сейму в районі Путивля (додаток 1). Мис цілком придатний для побудови укріплень, а їх рештки з причини постійних перебудов могли не зберегтися. Це також стосується й культурного шару скіфського часу, потужність якого могла бути незначною. Суто гіпотетично, «Городок» можна вважати укріпленням доби раннього заліза, втім довести це наразі неможливо.

Більшість городищ (15) облаштовано на правому високому березі Сейму. Інші розташовані на двох найбільших притоках — Есмані (6) та Клевені (5) (рис. 183; табл. 1). Лише два городища в межах сучасного Путивля знаходяться в безпосередній близькості від ріки. Всі інші від основного русла, що проходить в кількох кілометрах, відділяє або заболочена заплава, або величезне Мовчанське болото. Джерелом питної води в більшості випадків слугувала невеличка річка, що протікала поруч. На сьогоднішній день ці невеличкі притоки майже повністю обміліли, а їх назву не згадають навіть старожили. Подекуди, безпосередньо під мисом, на якому облаштоване городище, існувало природне джерельце (городища в урочищі «Барвінкова Гора», Ширяєве).

Значна кількість городищ скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя розміщена понад дрібними річками та мокрими ярами на певній відстані від більш чи менш великих річок (Фукс 1930, с. 105; Ильинская 1950а, с. 17; Моруженко 1985, с. 160). Лісові юхнівські городища Новгород-

[1] Розділ монографії опубліковано (Каравайко 2023).

[2] По всьому басейну р. Сейм є відомості про 55 городищ (Білинський 2018, с. 224).

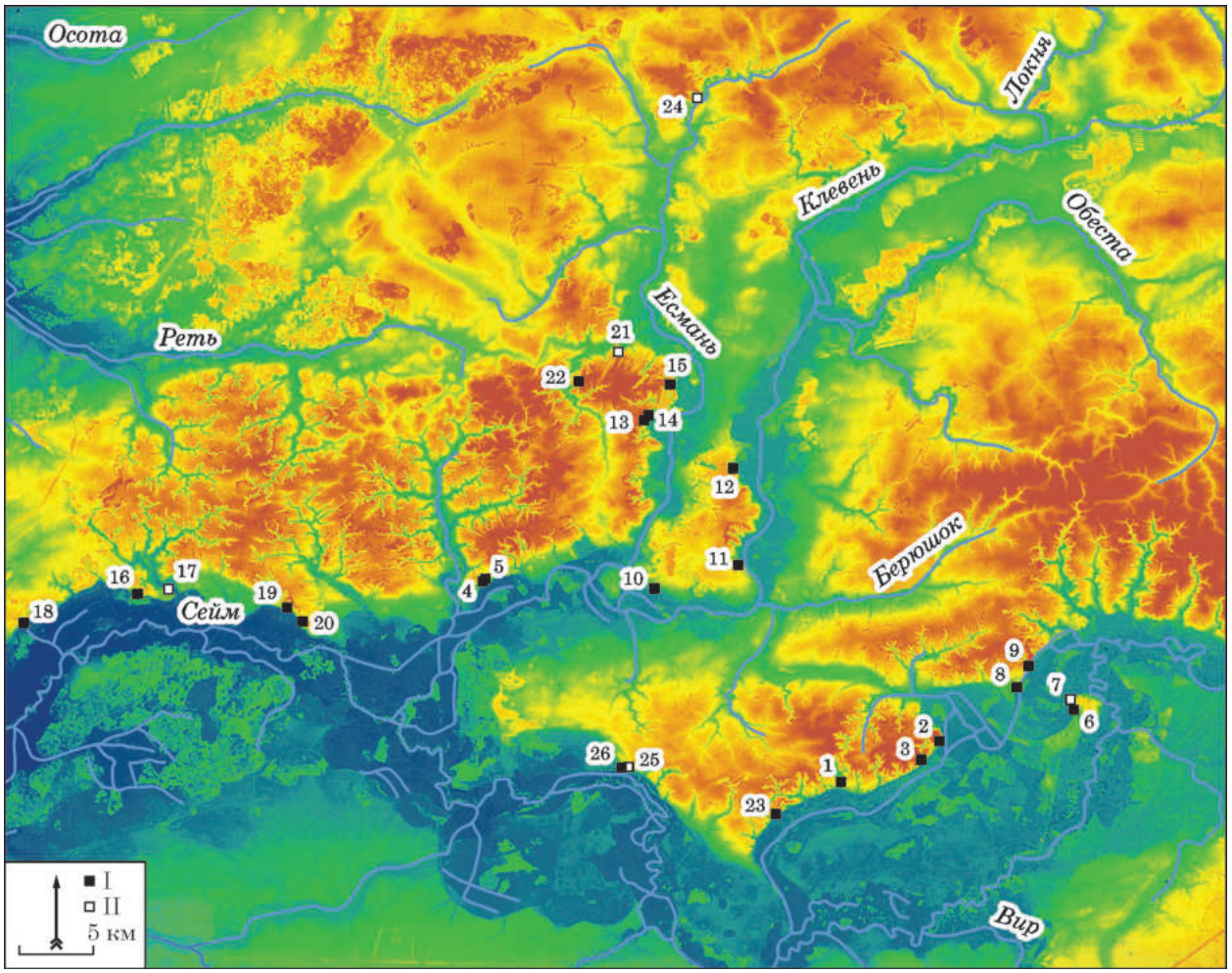

Рис. 183. Карта городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я: 1 — Линове; 2 — Нова Слобода I, «Скиток»; 3 — Нова Слобода II; 4 — Воргол Східне; 5 — Воргол Західне; 6 — Гірки I; 7 — Гірки II; 8 — Бунякине I, 9 — Бунякине II; 10 — Ротівка; 11 — Ховзівка; 12 — Будища; 13 — Вікторове Південне; 14 — Вікторове Північне; 15 — Іоніне; 16 — Божок I; 17 — Божок II; 18 — Спаське, «Лобанова Гора»; 19 — Мутин; 20 — Камінь; 21 — Дунаєць, «Дунаєцька Слобідка»; 22 — Дунаєць, «Мазепин погріб»; 23 — Ширяєве; 24 — Годунівка; 25 — Путивль, «Городок»; 26 — Путивль, «Микільська Гірка». **Позначки**: I — городища, надійно датовані скіфським часом; II — надійних даних щодо датування городища скіфським часом немає

Сіверського Полісся навпаки влаштовані безпосередньо на правому березі Десни і, як виняток, по берегам невеличкої притоки річки Малотечки (Каравайко 2012, с. 17). Ця різниця, в першу чергу, обумовлена географічними особливостями регіону, самим розташуванням мисів, що придатні для облаштування городищ.

Переважно городища невеликі (табл. 1). Двадцять одне укріплення займає площу від 0,2 до 0,8 га. Найменше з них — Ховзівка (0,2 га). П'ять городищ мають розміри від 1 до 2,7 га. Найбільше за площею укріплення — Мутин (2,7 га). За своїми розмірами городища Путивльського Посейм'я близькі укріпленням юхнівської культури Подесення (Каравайко 2012, с. 17—18) та значно менші ніж поселення Посулля, Ворскли та Сіверського Дінця (Крютченко 2019, с. 13).

З огляду на незначну кількість укріплених пам'яток мікрорегіону, кущову систему в їх розміщенні шукати марно. Відстань між городищами складає в середньому 5—6 км. Деякі городища розміщені попарно: на двох

Таблиця 1. Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я

Пам'ятка	Ріка	Площа, га	Культурна приналежність	Культурний шар	Оборонні споруди									Дата
					Вал, кількість			Рів		Ескарп				
					З поля	Край мису	Периметр, частина	З поля	Стрілка мису	По периметру	Частково периметр	Стрілка мису	Улоговина	
Линове	Сейм	0,50	РЗВ	О	1	—	—	—	—	—	—	—	+	—
Нова Слобода I	Сейм	0,80	РЗВ	××	1	—	—	—	2	+	—	+	+	—
Нова Слобода II	Сейм	0,30	РЗВ	О	1	1	—	—	—	—	—	+	—	—
Воргол Східне	Клевень	0,70	РЗВ, Ром.	×	1	2	—	—	?	—	+	+	+	VI
Воргол Західне	Клевень	1,00	РЗВ, Ром.	×	1	—	—	—	2	—	—	+	+	—
Гірки I	Сейм	0,40	РЗВ, Ром.	×	1		1	—	?	—	—	+	+	—
Гірки II	Сейм	0,60	РЗВ?, Ром., К. Р.	О?	□	□	□	□	□	□	□	□	□	—
Бунякине I	Сейм	1,60	РЗВ	О	1	—	—	—?	—	—	—	—	+	—
Бунякине II	Сейм	0,30	РЗВ, Ром.	×	1	—	—	+[1]	?	—	+	—	—	VI
Ротівка	Клевень	0,70	РЗВ.	О	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ховзівка	Клевень	0,20	РЗВ, Ром.	×	1	—	—	—	1	—	—	—	+	—
Будища	Клевень	0,50	РЗВ, К. Р.	×	1	—	—	—	2	+	—	—	+	VI—V
Вікторове Південне	Есмань	1,30	РЗВ	О	3	1	—	+	—	—	+	—	+[2]	—
Вікторове Північне	Есмань	0,50	РЗВ	×	1	—	—	—	—	—	—	—	+	V—IV
Іоніне	Есмань	0,30	РЗВ	×	2	1	—	+	—	—	—	—	—	VI
Божок I	Сейм	0,30	РЗВ, Ром.	×	1	—	1	—	—	—	+	—	+	—
Божок II	Сейм	0,50	РЗВ?, К. Р.	?	□	□	□	□	□	□	□	□	□	—
Спаське, Лобанова Гора	Сейм	0,30	РЗВ, Ром.	×	1	—	—	—	—	—	—	—	+	—
Мутин	Сейм	2,70	РЗВ	О	1	1	4	—	+	—	—	+	—	—
Камінь	Сейм	0,70	РЗВ, Ром	×	1	1	—	—	+	—	—	—	+	—
Дунаєцька Слобідка	Есмань	0,70	РЗВ?	О?	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мазепин Погріб	Есмань	0,30	РЗВ	×	1	1	—	+	+	—	—	—	—	—
Ширяєве	Сейм	0,40	РЗВ	××	1	1	—	+	+	—	—	+	+	VI—IV
Годунівка	Есмань	0,56	РЗВ?	О?	1?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Городок, Путивль	Сейм	2,00	РЗВ?, Ром., К. Р.	О?	□	□	□	□	□	□	□	□	□	—
Микільська Гірка	Сейм	0,60	РЗВ, Ром.	×	□	□	□	□	□	□	□	□	□	—

Умовні позначки. РЗВ — ранній залізний вік. Ром. — роменська культура. К. Р. — Київська Русь. О — невиразний культурний шар, обмаль знахідок та об'єктів. × — культурний шар потужністю 0,4—0,6 м, знахідки кераміки, залишки об'єктів. ×× — потужний культурний шар. □ — надійні відомості про укріплення скіфського часу відсутні.

Примітки: [1] рів роменського часу; [2] улоговина на північному краю мису.

сусідніх мисах (Воргол), на одному мисі (Вікторове), в кількох сотнях метрів або пару кілометрів одне від одного (Гірки I та II, Бунякине I та II, Мутин та Камінь тощо). В таких парах одна пам'ятка має виразний культурний шар зі знахідками та залишками об'єктів, інша — є фактично незаселеною, зі слабко вираженим шаром та незначною кількістю кераміки. Така закономірність простежена для 10 пар городищ (Осадчий 2020а, с. 240). Якщо ця схема вірна, то городище «Городок» у м. Путивль має бути своєрідним супутником заселеної «Микільської Гірки». Аналогічне попарне розташування мали городища Харківщини, але відстань між ними значно більша — від 3 до 12 км (Фукс 1930, с. 106). Парні городища на сусідніх мисах відомі і в ареалі юхнівської культури (Західне та Східне Юхнівські, Бужанка I та II, Киселівка I та II). На цих пам'ятках так само культурний шар має різну потужність та насиченість матеріалами.

Наявність парних городищ навряд звичайна випадковість. Не виключено, що вони різночасові. Якщо з будь-яких причин городище ставало непридатним для життя, його мешканці мали переселятися і влаштовувати нові укріплення в іншому місці. Вочевидь, далекі переміщення були неможливі, оскільки це призвело б до зміни вже знайомої ресурсної зони.

Виключно шар скіфського часу зафіксовано на одинадцяти пам'ятках. П'ять городищ до цієї доби віднесено умовно (Божок II, Годунівка, Дунаєцька Слобідка, Городок Путивль, Гірки II). Чотири з них не досліджувалися. На тринадцяти укріпленнях наявні культурні шари роменської археологічної культури та часів Київської Русі. На деяких виявлено кераміку доби бронзи, зарубинецької культури та пізнього середньовіччя (табл. 1). Щодо характеристики культурного шару та його потужності, маємо данні з 20 городищ. Подекуди вони неповні, втім умовно ці пам'ятки можемо поділити на кілька груп.

Найбільш потужний культурний шар зафіксовано на городищі Ширяєве. Його товщина сягає 2—2,1 м по краях та 0,85—1 м в центрі. Життя на цьому поселенні тривало фактично весь скіфський період. Виділено три житлові горизонти. Значний культурний шар простежено ще на одному городищі Путивльського Посейм'я — Новій Слободі I. Його потужність становить 1,3—1,4 м. Тут стратиграфічно фіксуються два горизонти.

На більшості городищ мікрорегіону наявний культурний шар товщиною в середньому 0,5 м. Серед знахідок — типова лісостепова кераміка та залишки об'єктів. До цієї групи належить 13 городищ (табл. 1). Умовно сюди зараховані такі пам'ятки як Воргол Західне та Спаське в урочищі «Лобанова Гора», адже даних для них недостатньо.

До третьої групи відносяться городища, стосовно яких достатньо часто використовується термін «городища-сховища». Під ним розуміють укріплені поселення з невиразним, слабко насиченим знахідками шаром та відсутніми об'єктами. Вказаний термін не зовсім вдалий, адже він передбачає існування окремих місць, що слугували прихистком під час військової загрози. Можливо, такі поселення слід називати слабконаселеними (Каравайко 2016), проте без чіткого розуміння причини їх появи питання залишається відкритим.

Городища-сховища поодинокі на території Правобережного Лісостепу, де їх віднесено до пізньоскіфського часу (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 25). В Дніпро-Донському лісостепу, за виключенням басейну р. Сейм, їх налічується 29 (Крютченко 2017, с. 190, табл. 1). Городища Сіверського Дінця виникають наприкінці середньоскіфського — на початку пізньоскіфського часу (Гречко 2010, с. 33). З об'єктивних причин, а саме відсутності хронологічних маркерів, точна дата городищ зі слабко насиченим шаром не визначена.

У басейні Середнього Сейму до таких городищ можна віднести наступні шість: Линове, Нова Слобода II, Бунякине I, Ротівка, Мутин, Південне Вікторове. Суто гіпотетично городищами-сховищами могли бути Гірки II (зовнішнє укріплення), Дунаєцька Слобідка, Годунівка, Путивль «Городок». Вкрай мало знахідок скіфського часу на Західному Ворголі, культурний шар цього періоду не зафіксовано (рис. 184). Ні за розмірами, ні за особ-

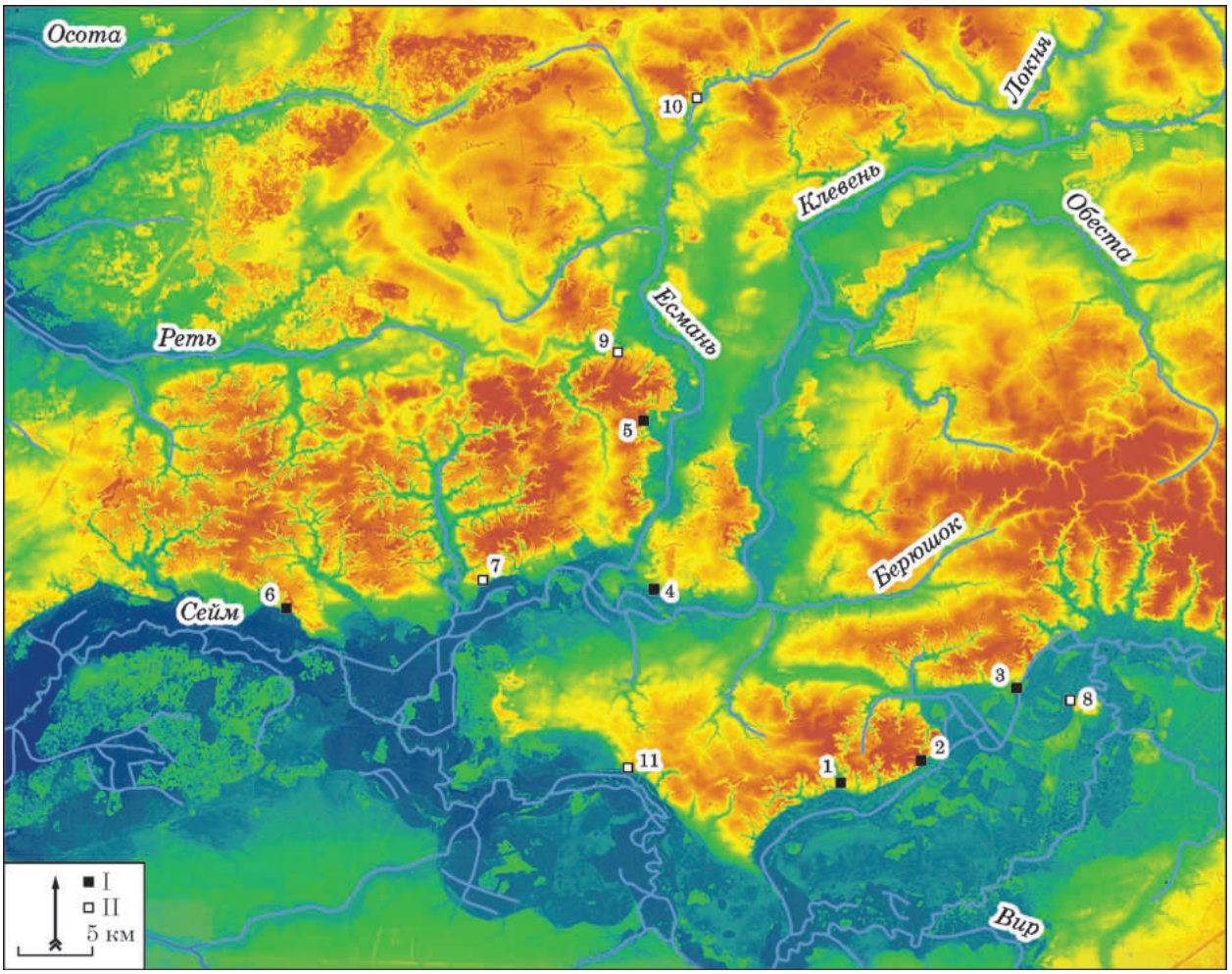

Рис. 184. Карта городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я з невиразним культурним шаром та поодинокими знахідками кераміки: 1 — Линове; 2 — Нова Слобода II; 3 — Бунякине I; 4 — Ротівка; 5 — Вікторове Південне; 6 — Мутин; 7 — Воргол Західне; 8 — Гірки II; 9 — Дунаєць, «Дунаєцька Слобідка»; 10 — Годунівка; 11 — Путивль, «Городок». **Позначки**: I — городища, на яких чітко зафіксовано невиразний шар скіфського часу; II — потенційні городища з невиразним культурним шаром

ливостями оборонної системи ці городища не виділяються із загального числа. На деяких вал незначний, відсутній ескарп. Городище Мутин відрізняється не лише значними розмірами, а й продуманою фортифікацією, що захищала поселення з усіх боків.

Культурний шар на цих городищах слабкогумусований, без видимих залишків органіки. Знахідки кераміки поодинокі. Об'єкт (господарську яму) виявлено лише на городищі Линове. Слід погодитися, що причини появи таких городищ різні. Це і короткий строк існування, і особливості рельєфу, і нерівномірна заселеність (Крютченко 2014).

Одна з версій походження таких городищ озвучена автором в 2016 р. (Каравайко 2016). Згідно з нею, слабкозаселені городища являли собою сезонні поселення, що існували короткий проміжок часу. Їх поява була спричинена кліматичними змінами. В останній чверті V — першій половині IV ст. до н. е. на Ворсклі, Пслі та в Посуллі змінюється характер поселень та їх топографія, а в сіверсько-донецькому регіоні ще й спостерігається скорочення кількості поселень та городищ (Гречко 2019, с. 30—31). В цей час відбувається зміна клімату до більш посушливого і, як наслідок, зниження рівня води в річ-

ках, що спонукало до переселення на перші надзаплавні тераси, ближче до води (Гречко, Билинский, Кушнир 2021, с. 337—339). Аналогічні процеси спостерігаються і в басейні Сейму. Падіння рівня води стало причиною запустіння регіону Чечевизня в Курському Посейм'ї (Чубур 2004, с. 190). Вірогідно, городища-сховища створювалися в цей час як адміністративні центри. Раціональність їх спорудження була продиктована необхідністю централізації населення, його об'єднання під егідою старійшин або іншої правлячої верхівки суспільства. За відсутності поховальних пам'яток, городища стають єдиним свідченням певної соціальної диференціації населення скіфського часу Посейм'я.

Ця та інші версії щодо функцій городищ з невиразним культурним шаром, зокрема їх існування як сховища за військової небезпеки та загону для худоби, розглянуті в окремій праці О. О. Крютченка. На думку дослідника, всі ці теорії не витримують критики або ж просто не доведені, а такі городища слід розглядати як першу фазу розвитку (становлення) укріплень або навіть як недобудову (Крютченко 2017, с. 190—192; 2019, с. 3). Частково можу з цим погодитися.

Усі обстежені городища мисові. Для облаштування укріпленого поселення обирався важкодоступний мис з крутими схилами, тобто природнім захистом. Не останнє місце в оборонній системі відігравали густі навколишні ліси. Створення захисних споруд на таких мисах не вимагало значних затрат праці [1]. Основою оборони був вал, споруджений на місці з'єднання мису з плато. Регіональною особливістю є їх баштоподібна форма, що зовні нагадує курганний насип (Осадчий 2020а, с. 240). Саме це стало причиною повсюдного пошкодження центральної частини валу місцевим населенням в пошуках скарбів. Городища з таким насипом в регіоні не поодинокі (Ширяєве, Ховзівка, Північне Вікторове тощо). Інші поселення укріплені звичайним фронтальним валом (Ротівка, Мутин тощо). Форма мису, тієї його частини, що знаходиться ближче до плато, обумовила наявність двох видів оборонних споруд. Ефективність оборони при наявності короткого та високого валу значно вища. Найпростіші укріплення у вигляді лише одного напільного валу, за відсутності інших оборонних споруд, мають 7 городищ (табл. 1). Лише на двох пам'ятках з боку поля розміщено два (Іоніне) та три вали (Південне Вікторове). Подекуди вал перекривав не лише вузький перешийок, що з'єднував мис з плато, а й виходив на край майданчика над яром чи полем (Гірки I, Божок I, Ширяєве). В цій частині він незначний, ледь помітний.

Миси Путивльського Посейм'я, як правило, мають не одну, а дві похилі стрілки, що плавно спускаються до заплави. Вочевидь, це одне з найменш природно захищених місць, що вимагало додаткової фортифікації. На 9 городищах вал облаштовано на стрілці (стрілках) мису (табл. 1). В окремих випадках насип виходить на край майданчика. Найбільшу кількість валів зафіксовано на городищі Мутин. Окрім напільного боку, на майданчику облаштовано ще 5 валів, які прикривають чисельні стрілки мису, найбільш вразливі ділянки.

Фактично всі лісостепові городища скіфського часу, і не тільки, з боку поля, перед валом, мають рів. Характерною особливістю укріплених поселень Посейм'я є наявність природної улоговини перед мисом, яка виконувала функцію штучного рову. Поглиблення від рову на цій ділянці візуально не фіксується. Подібна ситуація простежена на 17 відомих городищах (табл. 1) [2]. Свого часу було зроблено висновок про повну відсутність рову з боку поля на більшості укріплених мисів (Каравайко 2015, с. 66—68). Однак, дослідження на городищі Ширяєве 2021 р. спростовує це припущення. В глибокій улоговині, що відділяє мис від поля, закладено траншею поміж двома краями яруг. В результаті виявлено рів завширшки 5 м та глибиною 1,4—1,45 м, хоча на поверхні жодного заглиблення не простежувалося. Окремою групою стоять три городища

[1] При характеристиці захисних споруд до уваги не взято городища Гірки II, Божок II, два городища в межах м. Путивль.

[2] На городищі Бунякіне II рів чітко виділяється, проте він, вочевидь, пізніший.

на р. Есмань: Південне Вікторове, Іоніне, Дунаєць II в урочищі «Мазепин Погріб». На відміну від інших пам'яток регіону, напільний рів тут чітко виділяється (Каравайко 2017, с. 289).

Споруджувалися рови і на стрілках мису. Візуально вони фіксуються на 7 городищах (табл. 1). На городищі Ширяєве наявність рову на одній зі стрілок підтверджено археологічно.

Для облаштування городища обиралися важкодоступні миси з крутими схилами. В 12 випадках такий елемент фортифікації, як ескарп, не зафіксовано, адже природної крутизни було достатньо. На городищах Дунаєцька Слобідка та Годунівка ескарпування відсутнє з інших причин: вірогідно, їх просто не добудували. Тільки на двох городищах ескарп зроблено по всьому периметру майданчика (Нова Слобода I, Будища). Ще на чотирьох городищах ескарповано лише певну ділянку схилу (табл. 1).

Особливістю укріплених поселень Путивльського Посейм'я є не тільки наявність глибокої та широкої улоговини перед мисом, а й ескарпування її схилу попід валом. Таким чином, цей край городища виглядав як прямовисна стіна, на верхівці якої знаходився вал. Висота цієї оборонної ланки від рівня дна улоговини до верхівки валу сягала 5—8 метрів.

У більшості випадків (7 городищ) ескарповано одну або декілька стрілок мису. Припускаю, що ескарп був лише однією ланкою, що захищала мис в цьому місці. Вочевидь, він доповнювався ровом в нижній частині та валом на верхівці. Візуально, сьогодні ці захисні споруди можуть не фіксуватися. Найкраще вони збереглися на городищі Мутин (рис. 157).

Найбільш вразливою ділянкою будь-якої оборони був вхід або в'їзд. Подекуди на городищах наявний розрив в напільному валу, або з боку від нього проходить дорога. Вірогідно, такий «в'їзд» є результатом пізньої господарської діяльності. З огляду на питання про існування давнього в'їзду, показовим є городище Ширяєве. Його майданчик жодного разу не орався та не був засаджений лісом, адже заїзд на нього неможливий. Відсутній він був і за скіфського часу. Вхід на поселення візуально, а можливо й археологічно, зафіксувати неможливо. Вочевидь й інші укріплення мікрорегіону мали лише вхід. Важливо відзначити, що жодне з городищ лісової смуги, на відміну від лісостепу, не мало розривів валів для входу (Розенфельдт 1983, с. 37). За своїми розмірами та характером укріплень, пам'ятки Путивльського Посейм'я близькі пам'яткам лісу, і відрізняються від городищ Лівобережного Лісостепу в цілому та від городищ Курського Посейм'я, зокрема. Серед останніх показовим є Кузіна Гора, де досліджено два входи з боку поля та заплави. Останні мали вигляд двох довгих коридорів, що запиралися воротами (Алихова 1962, с. 94—95, рис. 2; 3: 1).

Огляд захисних споруд городищ середнього Сейму показує, що за мінімальних працевитрат створювалася потужна штучна система оборони, яка доповнювалася природним чинником: наявністю густих лісів, заболоченою заплавою, важкодоступними високими мисами. Відповідно до типології А. О. Моруженко, городища Путивльського Посейм'я відносяться до першого класу (мисові городища), першого та другого типів (переважно з одним, подекуди кількома валами з напільного боку). Найбільша кількість найпростіших городищ зосереджена саме на р. Сейм. Виключення тут становить поселення поблизу с. Воргол, яке, на думку дослідниці, відноситься до III типу, тобто до городищ, що складаються з основного укріплення та передгороддя (Моруженко 1985, с. 161). Як вже було зазначено вище, такий розподіл є помилковий, адже використано неточний план. Свій варіант типології запропонував О. О. Білинський (2018). Усі городища Сейму, за виключенням одного — Вікторове «Барвінкова Гора», він зарахував до типу I — простих городищ з однією лінією оборони. Городища на мису «Барвінкова Гора» розглянуті як єдине складне укріплення (тип II, підтип I), що складається з основного двору та передгороддя (Білинський 2018, с. 215, 220, 224—225). Таке єдине «яскраве» виключення з одноманітного ряду викликає певні сумніви. Довести або це два окремі городища, або єдиний комплекс вкрай про-

блематично, навіть шляхом археологічних досліджень. Як мінімум, на заваді стає майже повна відсутність знахідок та насиченого культурного шару на південному укріпленні. За суто логічною побудовою, ці городища слід розглядати як дві окремі пам'ятки. Створення укріпленого передгороддя (в даному випадку південного городища) здійснювалося з двох причин: для додаткового захисту основного поселення та з метою розширення його території (Білинський 2018, с. 215). Два городища розділяє довгий (більше 300 м) та вузький (10—15 м) перешийок. Для неприступності північного поселення простіше викопати рів на перешийку, ніж витрачати зусилля на чотири додаткові вали та рови на віддаленому майданчику. До того ж, північний вал в цьому місці створений для захисту від нападу з північного, а не південного напрямку (рис. 103; 106; 107). Отже, розглядати південне укріплення як передгороддя та додатковий захист північного, з точки зору логіки створення фортифікації, не можна. Дивним виглядає й мета розширення території, адже південна частина не заселена. Як правило, за необхідності оселялися на відкритій території неподалік городища. На сьогодні відкриті поселення зафіксовані поблизу укріплень Ширяєве, Воргол Східне та Західне, Гірки І, Ховзівка. З них дослідження проводилися лише на першому, про що мова піде нижче.

Таким чином, всі розглянуті городища доволі однотипні й мають бути зараховані до одного типу — типу І за О. О. Білинським (2018, с. 220) або О. О. Крютченком (2019, с. 7).

Роботи Путивльської археологічної експедиції 2012—2016 рр. не дозволяють в повній мірі дати загальну характеристику матеріального комплексу з городищ середньої течії р. Сейм. Попри це, певні спостереження все ж можна навести. Передусім було помічено, що серед посуду наявні горщики з високо піднятими плечиками та ледь відігнутими вінцями. Шийка коротка, добре намічена (рис. 185: 1). Така форма нехарактерна для набору посуду пам'яток Лівобережного Лісостепу, проте властива населенню лісової юхнівської культури (Каравайко 2018, с. 273). Детальніший аналіз керамічного посуду городищ Путивльського Посейм'я та Ширяєвського зокрема, дозволив скорегувати існуючу типологію горщиків скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2020, с. 25—32) та виділити окремий варіант першого типу (Каравайко, Пеляшенко 2018, с. 138). Горщики таких форм є характерною особливістю керамічного комплексу Посейм'я і не відомі на пам'ятках басейнів Ворскли, Сули, Псла та Сіверського Дінця.

Після масштабних обстежень городищ Лівобережжя, І. І. Ляпушкін зробив висновок про незначну кількість мисок на пам'ятках Сейму (Ляпушкин 1950, с. 60). Набагато пізніше, спираючись на матеріали розкопок городища Переверзеве І, цю тезу підтвердила А. І. Пузікова (1997, с. 40). Після досліджень городища Ширяєве В. А. Іллінська відзначала, що «кількість мисок тут значно менша, ніж звичайно зустрічається на так званих скіфських городищах південнішої смуги» (Іллінська 1953, с. 116). Дійсно, в процесі археологічних розвідок 2012—2016 рр. знайдено не так багато уламків мисок та іншого столового посуду. Результати досліджень городища Ширяєве свідчать про передчасність подібного твердження стосовно всіх пам'яток Посейм'я. Лише за два роки розкопок на площі в 80 м^2 знайдено уламки мисок в усіх трьох горизонтах, де по відношенню до горщиків, вони складають 13,6 % в верхньому шарі, 18,2 % в середньому та 4,9 % в нижньому (Каравайко 2019).

Абсолютно логічним виглядає малочисельність або майже повна відсутність античного імпорту. Так, в процесі археологічних розвідок виявлено лише один уламок стінки амфори зі слідами вторинного використання (рис. 25: 11). Не так багато фрагментів амфор та інших імпортних речей знайдено й на городищі Ширяєве, про що мова піде нижче. Для прикладу, на дослідженій площі 2768 м^2 городища Переверзеве І, що в верхньому Посейм'ї, не знайдено жодного фрагменту амфор (Пузикова 1997, с. 86). Вочевидь, цьому сприяла віддаленість не лише від грецьких колоній півдня України, але й слабкі зв'язки з великими центрами Лівобережного Лісостепу (Більськ, Басівка тощо).

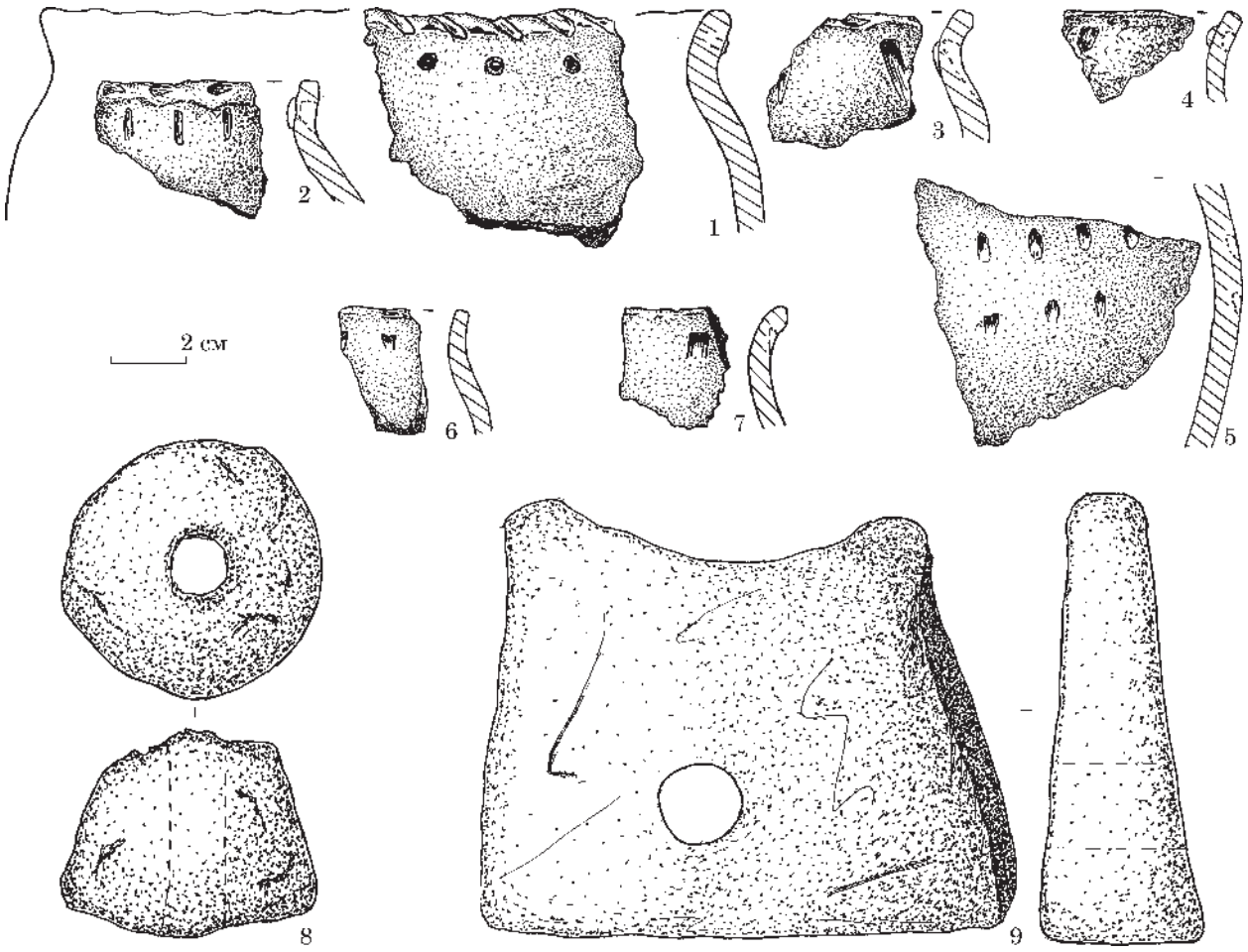

Рис. 185. Особливості матеріального комплексу городищ Путивльського Посейм'я, фрагменти кераміки та глиняні вироби: 1, 7—9 — Ширяєве; 2, 3 — Нова Слобода I; 4 — Гірки I; 5 — Іонине; 6 — Спаське, «Лобанова Гора»

Окремо слід зупинитися на характеристиці взаємовідносин зі світом лісових культур, зокрема юхнівської. Керамічний комплекс городищ Посейм'я та Десни близький не лише за формою горщиків (рис. 185: 1). Окремі фрагменти за їх орнаментацією є безумовно юхнівськими. Такий тип декору як насічки по плечиках чи шийці, що виконані косо поставленою щепкою, не властивий для комплексу більш південних пам'яток Лісостепу. Як виключення, поодинокі фрагменти кераміки з подібною орнаментацією знайдені на Східному Більську (Пеляшенко 2020, с. 65) і є впливом бондарихинських традицій на формування місцевої культури скіфського часу (Шрамко 1983, с. 79, рис. 5: 4). В межах Путивльського Посейм'я уламки горщиків з таким декором виявлені на 5 городищах (рис. 185: 2—7). Лише на одному з них проводяться планомірні розкопки, на інших закладено поодинокі шурфи.

Характерною особливістю матеріального комплексу юхнівської культури є наявність величезної кількості глиняних грузил та їх уламків. Слідом за фрагментами кераміки, це друга за масовістю категорія знахідок (Каравайко 2012, с. 96, рис. 62*;* 63). У ході обстеження городищ Воргол Західне та Гірки I знайдено уламки аналогічних грузил (Каравайко, Плаксіна 2016, с. 62, 64). У великій кількості такі вироби знайдені на городищі Ширяєве (рис. 185: 8). На пам'ятках скіфського часу Лівобережного лісостепу грузила таких форм не набули розповсюдження. Тут виявлені переважно конуси з паралельним до основи отвором.

Особливу увагу привертають знахідки на городищі Ширяєве глиняних виробів, які отримали умовну назву «рогата цеглина» (рис. 185: 9). Подібні речі характерні для населення юхнівської, городецької, д'яківської культур. Відомі вони в басейні Середнього та Нижнього Дону, на північному Кавказі (Каравайко 2012, с. 101). Найближчі аналогії походять з пам'яток Курського Посейм'я, зокрема з городища Переверзеве I, де їх знайдено в великій кількості (Пузикова 1997, с. 79—80). На більш південних поселеннях «рогаті цеглини» не мали розповсюдження.

Наявність типово юхнівської кераміки та інших виробів в шарах городищ Путивльського Посейм'я є безумовним свідченням перебування на цій території носіїв традиції її виготовлення, а головне, орнаментації. Вірогідно, «рогаті цеглини» зроблені безпосередньо юхнівським населенням. На мою думку, це є беззаперечним свідченням наявності змішаних шлюбів. Поява останніх була спричинена необхідністю уникнення процесу кровозмішення серед малочисельного населення Середнього Сейму (Лахмотов 2021, с. 77). Схожість в певних рисах матеріальної культури населення Посейм'я та Десни можна пояснити не тільки їх тісними зв'язками, але й аналогічними природно-кліматичними умовами та соціально-економічним розвитком. Вочевидь, слід погодитися з двома висновками В. А. Іллінської. **1**. «*Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхновською культурою лісних городищ Десни*» (Іллінська 1953, с. 121). **2**. «*Существование взаимных контактов со столь раннего времени свидетельствует о том, что в первой половине VI в. племена скифской и юхновской культур не только соседили друг с другом на Сейме и Десне, но к этому времени уже определилась их территориальная стабилизация, зона размежевания, и установились экономические и культурные взаимосвязи*» (Ильинская 1971, с. 19).

Згідно другої цитати В. А. Іллінської, заселення Посейм'я племенами з керамікою лісостепового вигляду відбулося в першій половині VI ст. до н. е. На сьогоднішній день з 26 оглянутих городищ маємо більш-менш чітку дату тільки для одного — Ширяєве (середина VI—IV ст. до н. е.). Для 5 пам'яток хронологічні рамки визначено доволі умовно, на підставі нечисельного, а подекуди й ненадійного матеріалу (табл. 1). Три з них попередньо датовані VI ст. до н. е., одне — VI—V ст. до н. е., ще одне — V—IV ст. до н. е.

Стосовно нижніх хронологічних рамок або часу виникнення городищ Путивльського Посейм'я, даних обмаль. Надійно датованих ранньоскіфським часом поселень в Посейм'ї поки що не виявлено. Немає підстав казати і про виникнення городищ на території Лівобережного Лісостепу раніше за другу — третю чверть VI ст. до н. е. (Гречко, Каравайко 2012, с. 55, рис. 2; Гречко 2021, с. 37). Процес залюднення Посейм'я є частиною загального руху населення, що одночасно відбувався по всій території Дніпро-Донецького Лісостепу. Хоча свого часу А. І. Пузікова обережно запропонувала опустити в часі заселення Посейм'я до VII ст. до н. е. (Пузикова 1997, с. 88), а В. А. Іллінська визначала цей час початком VI ст. до н. е. (Ильинская 1971, с. 19), говорити про дату раніше за середину VI ст. до н. е. поки зарано. Більшість городищ Курського Посейм'я існують нетривалий час і припиняють своє існування до початку середньоскіфського періоду. Свідченням того є ряд прикрас, знахідки псалій та серія наконечників стріл з городищ Переверзеве I, Мариця, Глебівське, Моісеївське, що мали незначну потужність культурного шару (Гречко, Каравайко 2012, рис. 2). Попередньо можемо синхронізувати ці пам'ятки з часом існування нижнього, третього, горизонту городища Ширяєве й, вірогідно, городищами Іоніне, Бунякіне II та Воргол Західне. Відмітимо нетривалість цього періоду, незначну потужність культурного шару.

У наступний період, кінець VI — третя чверть V ст. до н. е., продовжує існувати городище Ширяєве (другий горизонт). Вірогідно, синхронним (наскільки це можливо при ненадійних хронологічних маркерах) є Будища. На території Курського Посейм'я пам'яток цього часу обмаль. Наприкінці пер-

шої чверті V ст. до н. е. припиняє існування городище Кузіна Гора (Гречко, Каравайко 2012, с. 56). Широко, в межах V ст. до н. е., датуються нижні шари городища Кудеярів Бугор, кераміка яких більш типова для Путивльського, ніж Курського Посейм'я (Алихова 1962, с. 117—121).

Кінцем V—IV ст. до н. е. надійно датовано верхній шар городища Ширяєве. Можливо на початку цього періоду існує Вікторове Північне. Традиційно вважається, що в означений період основну частину Курського Посейм'я заселяють племена юхнівської культури, які витіснили «скіфоїдне» населення (Пузикова 1981, с. 100; 1997, с. 209). На неможливість насильницького витіснення перш за все вказує відсутність будь-якої військової організації юхнівських племен (Гречко, Каравайко 2012, с. 59). Припускаємо й певний хронологічний розрив між існуванням пам'яток з лісостеповим матеріальним комплексом, подекуди в поєднані з юхнівським, та «чистих» юхнівських городищ. Серед останніх назвемо городище Олександрівське (Алихова 1962, с. 128—129). До цього ж часу відноситься й могильник на майданчику Мариці (Пузикова 1981, с. 33—40). Городищ з матеріальним комплексом, аналогічним верхньому горизонту Ширяєве, в Посейм'ї поки що невідомо. Найближчим центром є Басівське городище в Посуллі. Відстань до нього складає менше 100 км. Тут так само виділено три горизонти. Кераміка з верхнього, першого горизонту, абсолютно ідентична першому горизонту городища Ширяєве (Іллінська 1965, с. 52, 65—66, рис. 16). Не виключено, що в майбутньому вдасться встановити зв'язки між цими пам'ятками і не тільки для IV ст. до н. е.

Припинення життя на багатьох городищах Посейм'я можна пояснювати двояко. Причиною цього явища могла стати експансія войовничих напівосілих чи кочових племен, яка не супроводжувалася масовим знищенням городищ та фіксується виключно за знахідками стріл. З іншого боку, цьому могли сприяти кліматичні зміни. Більшість городищ Путивльського Посейм'я розміщені на відчутній відстані від основного русла ріки та розташовані на берегах невеличких річок — струмочків. Різке потепління та зниження рівня води змусило населення покинути укріплені городища та переселитися на першу надзаплавну терасу, ближче до води. Ці зміни природного середовища могли не торкнутися мешканців городища Ширяєве, адже ще донедавна попід мисом існувало джерело з достатньою кількістю питної води. Аналогічну ситуацію було простежено і в регіоні балки Чечевизня в Курському Посейм'ї (Чубур 2004, с. 190). На сьогодні, городище Ширяєве залишається єдиним укріпленим поселенням Посейм'я, де виявлено шар IV ст. до н. е.

Наведена вище хронологічна схема існування городищ Путивльського Посейм'я є неповною та має, і буде поуточнюватися. Обмаль даних змушує констатувати, що питання хронології цих пам'яток залишається відкритим.

Розділ

III

ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ (дослідження 2017—2021 років)

Городище Ширяєве з ряду причин є найбільш перспективною та зручною для дослідження пам'яткою Путивльського Посейм'я. На майданчику відсутні насадження дерев, а поверхня жодного разу не оралася. Потужність культурного шару достатньо велика, що завадило його значній руйнації грабіжниками, «любителями» пошуку «скарбів» за допомогою металошукача. Як показали дослідження В. А. Іллінської, городище безперервно існувало протягом майже всього скіфського періоду, що робить його винятковим і не лише для басейну річки Сейм.

III.1. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

У 2017 р. Путивльська археологічна експедиція розпочала систематичні дослідження городища Ширяєве. Перший розкоп було закладено рандомно. Він розміщувався між напільним валом та центром майданчика (рис. 186). Розкопами наступних років площа навколо першого розширювалася. Роботи здійснювалися у відповідності до загальноприйнятої методики вивчення поселенських структур. Розкопи орієнтовані за сторонами світу, а внутрішній простір поділений на квадрати 2 × 2 м. Вибірка культурного шару проводилася послідовно за окремими горизонтами, яких фіксується три. Знайдений масовий матеріал розподілявся по квадратах та горизонтах. Глибини подано від рівня сучасної поверхні. Окремі знахідки отримували порядковий номер та наносилися на план з долею похибки в кілька сантиметрів. Для колекції відбиралися всі профільні частини посуду, орнаментовані стінки, всі уламки античних амфор. Кістки тварин розподілялися відповідно до горизонту й передавалися для палеозоологічних визначень (додаток 2). Крім того, проведено антропологічні визначення нечисельних кісток, палеоетноботанічні та іхтіологічні дослідження, визначення елементного складу металевих та інших зразків, породи дерева (додатки 3—7).

Під час робіт Путивльської археологічної експедиції було використано безпілотний літальний апарат, завдяки якому отримано якісні знімки археологічного комплексу поблизу с. Ширяєве. Проведено й ортофотозйомку з подальшим опрацюванням: відмив-

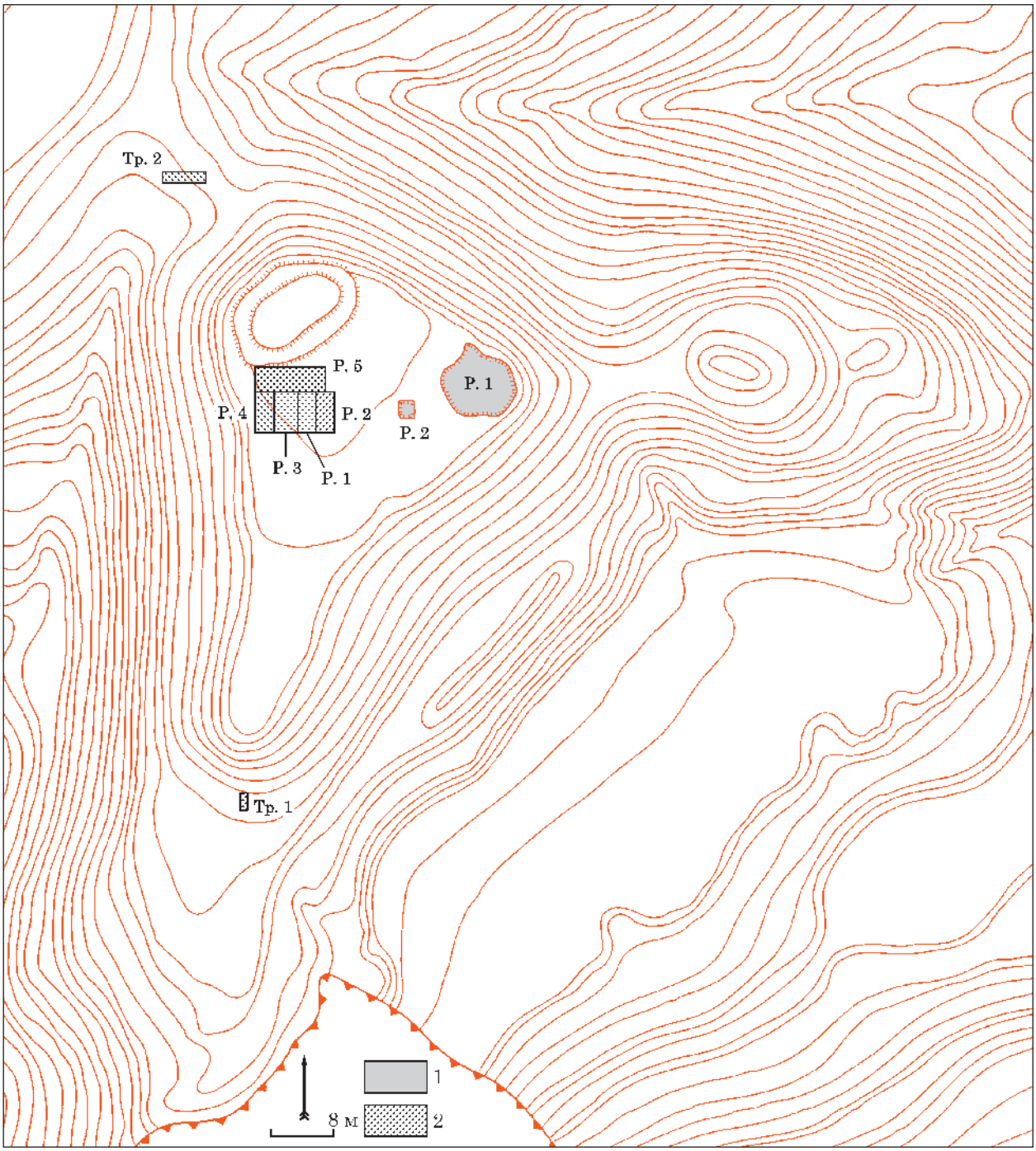

Рис. 186. План городища Ширяєве, схема розташування розкопів: 1 — розкопи В. А. Іллінської, 1950 р.; 2 — розкопи автора, 2017—2021 рр.

кою рельєфу та складанням матриці висот (рис. 187).

Розкопами Д. Т. Березовця й В. А. Іллінської була досліджена площа 296 м² (Каравайко 2018, с. 273). За п'ять років діяльності Путивльської археологічної експедиції вивчено 260 м². Таким чином, загальна досліджена площа городища Ширяєве складає 556 м².

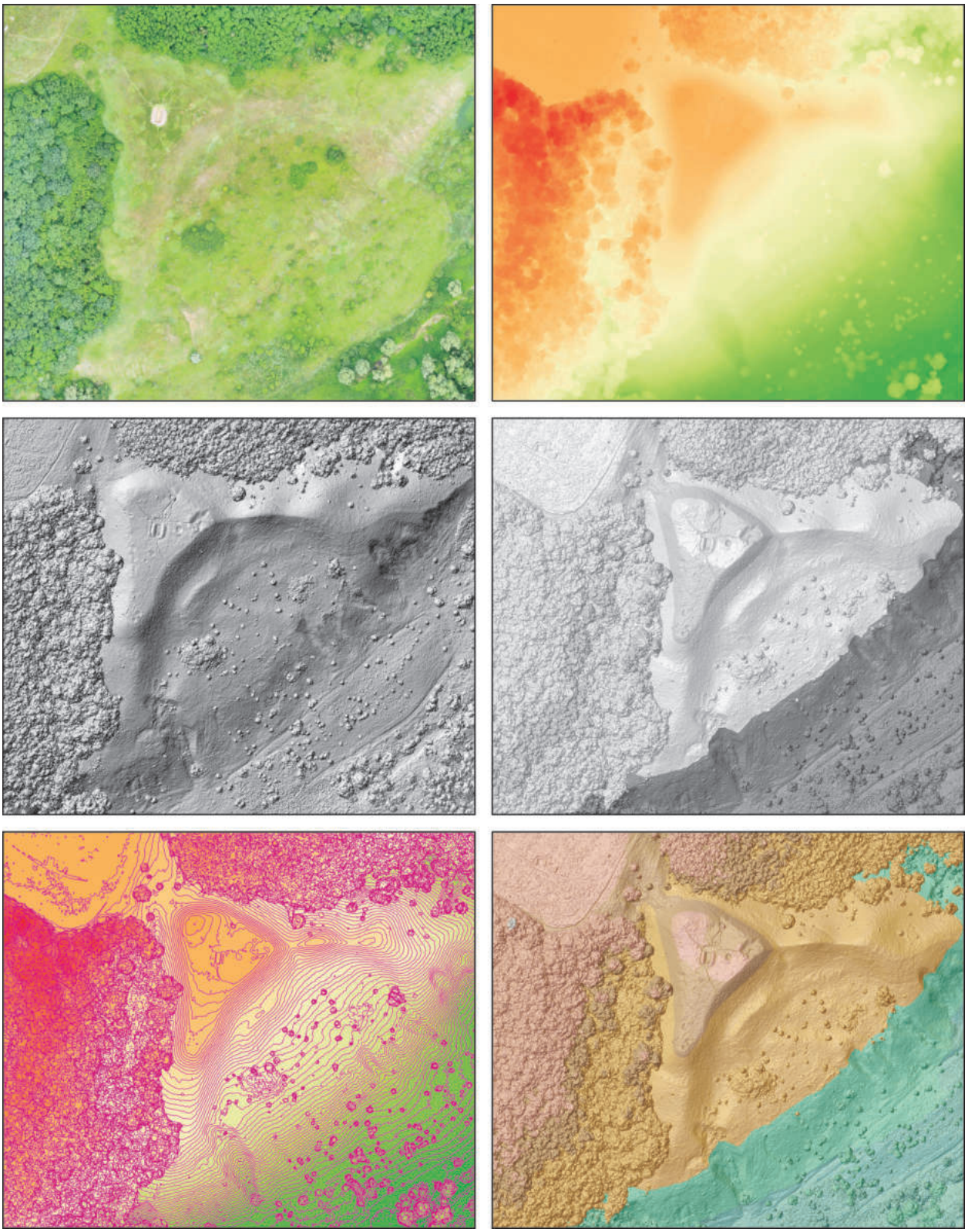

Рис. 187. Городище Ширяєве, ортофотозйомка (М: 1 : 5000)

III.2. СТРАТИГРАФІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНОГО ШАРУ

Перші відомості про характер культурного шару були отримані під час розкопок Д. Т. Березовця. Відповідно до єдиного аркуша міліметрівки з кресленнями стратиграфій, культурний шар сприймався дослідником як однорідний або поділявся на два прошарки: чорнозем та підзолистий ґрунт (Каравайко, 2018, рис. 6).

Повне уявлення про характер культурних нашарувань городища отримано під час досліджень 1950 р. Будучи скрупульозним дослідником, В. А. Іллінська зафіксувала п'ять стратиграфічних розрізів в межах розкопу 1 (рис. 188).

За результатами досліджень 2017—2021 рр. потужність культурного шару на городищі варіює від 2—2,1 м по краях та до 0,85—1 м — в центрі (рис. 189). За стратиграфією зафіксовано три горизонти, кожен з яких відрізняється за кольором ґрунту та

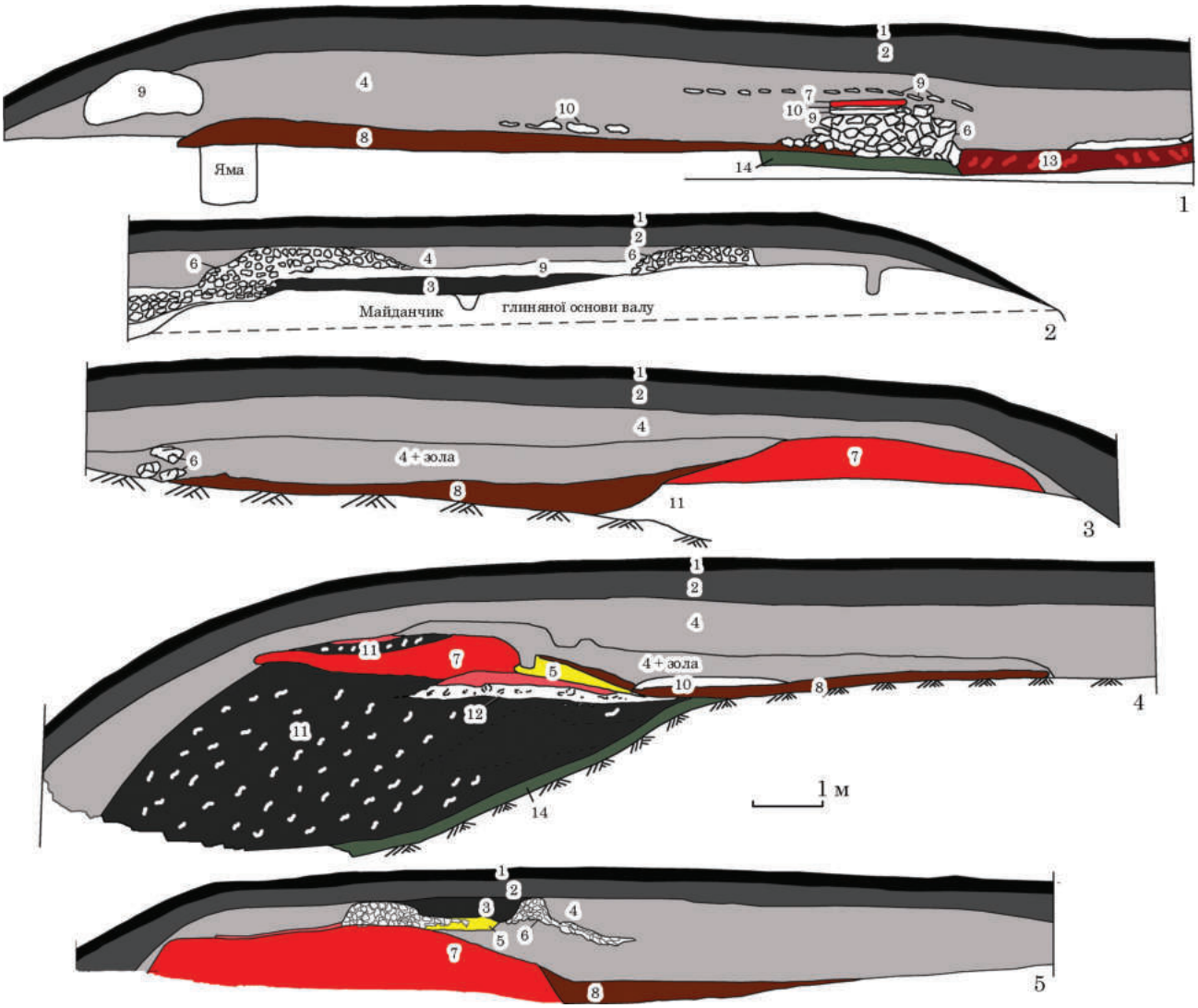

Рис. 188. Городище Ширяєве, стратиграфічні розрізи в межах розкопу 1950 року: 1 — дерновий шар; 2 — гумусований чорнозем з великою кількістю каміння; 3 — чорнозем; 4 — сірий золистий шар; 5 — жовта глина; 6 — камені; 7 — обпалений майданчик; 8 — брунатний шар, долівка житла; 9 — біла глина; 10 — попіл; 11 — шар мішаного чорнозему; 12 — попіл, сажа, обпалена земля; 13 — мішаний шар брунатної глини; 14 — похований чорнозем (за: Ильинская 1950а)

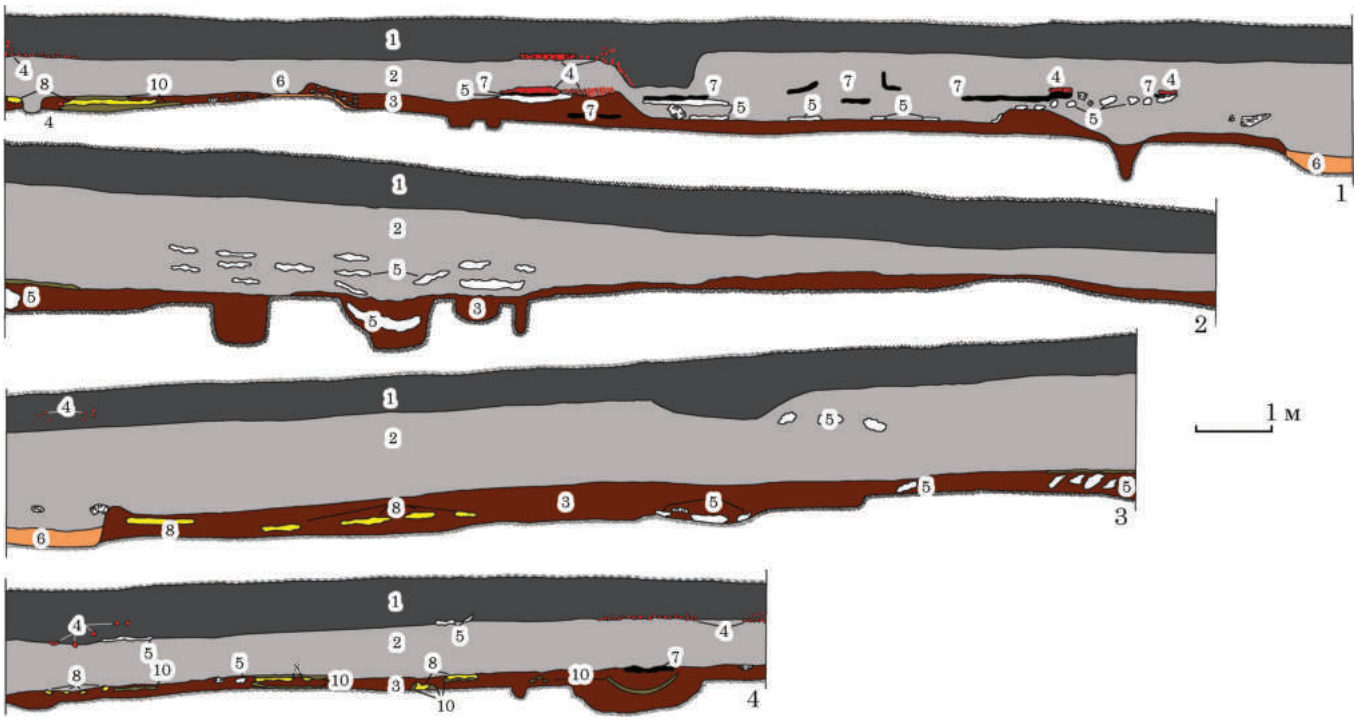

Рис. 189. Городище Ширяєве, стратиграфічні розрізи по периметру дослідженої площі 2017—2021 рр.: 1 — південна частина; 2 — північна частина; 3 — західна частина; 4 — східна частина (1 — темно-сірий шар; 2 — світлий попелястий шар; 3 — сіро-брунатний шар; 4 — глиняна обмазка; 5 — біла глина; 6 — слабообпалений шар; 7 — вугілля, попіл; 8 — прошарок глини; 9 — каміння; 10 — брунатний прошарок)

містить залишки об'єктів. Відображені вони і на кресленнях В. А. Іллінської (рис. 188), проте дослідниця відзначала, що «*керамічний матеріал, знайдений в шарах вище глиняної площадки, цілком однорідний і не дає можливості виділити які-небудь особливі риси, властиві різним хронологічним періодам*» (Іллінська 1953, с. 115). Як показали останні дослідження, це твердження виявилося помилковим.

Верхній шар, або *горизонт 1*, являє собою супісок сірого або темно-сірого кольору потужністю 0,5—0,7 м. Основна концентрація знахідок припадає на глибину від 0,4 до 0,5 м, на рівень, де фіксуються залишки жител. Шар насичений камінням дикого кварциту різних розмірів та фрагментами опаленої глиняної обмазки, подекуди з відбитками прутків. Особливо багато її в нижній частині горизонту. В великій кількості знайдено кістки дикої та домашньої худоби.

Середній шар, або *горизонт 2*, являє собою сірий золистий супісок. За своєю консистенцією від нагадує заповнення зольників пам'яток більш південних територій. Потужність цього шару складає від 0,4—0,5 м ближче до центру та до 1,0—1,25 м — поблизу краю майданчика. Знахідки трапляються по всій товщі, втім, дещо більше їх в нижній частині. Так само шар насичений уламками каміння різного розміру, фрагментами обмазки та кістками тварин. Для другого горизонту характерні вкраплення білої глини, подекуди її скупчення. Вони являють собою залишки обмазки жител.

Нижній шар, або *горизонт 3*, має сіро-брунатний колір і сягає потужності всього 0,1—0,3 м, а подекуди й узагалі не зафіксований. Ґрунт насичений залишками органіки, що негативно впливає на ступінь збереженості нечисленних металевих речей. Місцями в третьому горизонті простежені прошарки брунатного кольору — залишки дерева, прошарки білої глини, золи та вугілля, окремі незначні скупчення глиняної обмазки. Знахідок у цьому горизонті вкрай

мало, причому це стосується і такого масового матеріалу, як кераміка.

Призначення каміння, яким щільно насичений культурний шар, поки що залишається під питанням. Не виключено, що його застосовували в процесі житлобудівництва. Так, В. А. Іллінська відзначала, що на деяких камінцях зафіксовано в'яжучу вапнякову речовину (Ильинская 1950а, дневник 2, с. 1). Такий самий розчин виявлено і останніми дослідженнями. Ймовірно, він має природне походження.

У західній частині дослідженої площі спостерігається падіння рівня материку. Потужність культурного шару тут сягає двох метрів. Вірогідно, на початку заселення в цьому місці край мису мав пониження. При спорудженні домів майданчик вирівняли за допомогою штучної підсипки, частково виклали материковою глиною. Її прошарки добре фіксуються в стратиграфії західної стінки (рис. 189: 3). Вирівнювання східного схилу мису простежено і дослідженнями 1950 року (рис. 188: 4; Іллінська 1953, с. 110). Нівелювання майданчику та вирівнювання його країв зафіксовано на городищах Курського Посейм'я: Плаксинське, Кудеярова Гора (Алихова 1962, с. 87).

Материк являє собою лесоподібний суглинок жовто-білого кольору.

III.3. СПОРУДИ ТА ГОСПОДАРСЬКІ ЯМИ

Останні дослідження дозволяють підійти ближче до вирішення ряду питань, зокрема, пов'язаних з традицією житлобудівництва.

На сьогодні в межах Посейм'я відомо 45 жител скіфського часу (Билинский, Кабанов 2018), серед яких 26 споруд з городища Мариця (Пузикова 1981) та 13 — Переверзеве I (Пузикова 1997). Окремо слід розглядати довгу споруду городища Кузіна Гора (Алихова 1962). На деяких пам'ятках Посейм'я чіткі контури жител взагалі не фіксуються (Плаксинське, Кудеярова Гора, Олександрівське). Наявність наземного житла (?) передбачається виключно на основі скупченням опаленої глини, прошарків вугілля, концентрації знахідок (Алихова 1962, с. 87, 89, 128).

На території Путивльського Посейм'я, в межах середньої течії річки, до недавнього часу єдиною повністю дослідженою спорудою лишалася будівля городища Ширяєве, розкопана ще експедицією В. А. Іллінської (рис. 190). Вона наземна, мала розміри не менше ніж 8 × 8 м, з глинобитною підлогою, в якій зафіксовано чисельні ямки від стовпів та дві печі в

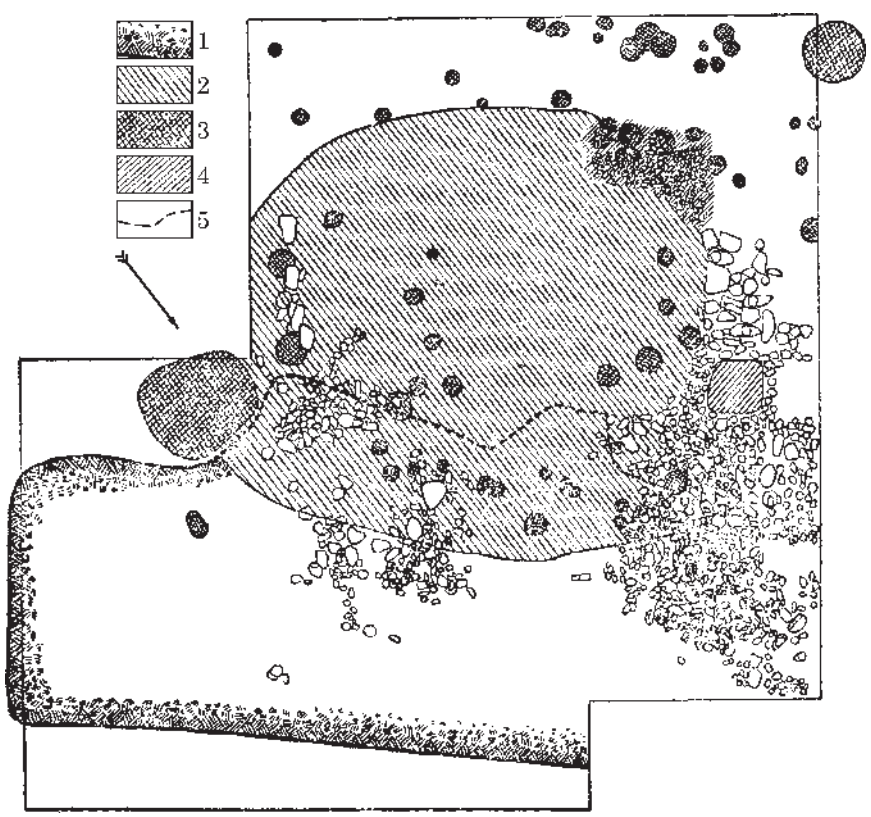

Рис. 190. План споруди в розкопі 1950 року (за: Іллінська 1953): 1 — глинобитний майданчик біля краю городища; 2 — глинобитна підлога житла; 3 — стовпові та господарські ями; 4 — вогнища; 5 — край глинобитного майданчика перекритого підлогою житла

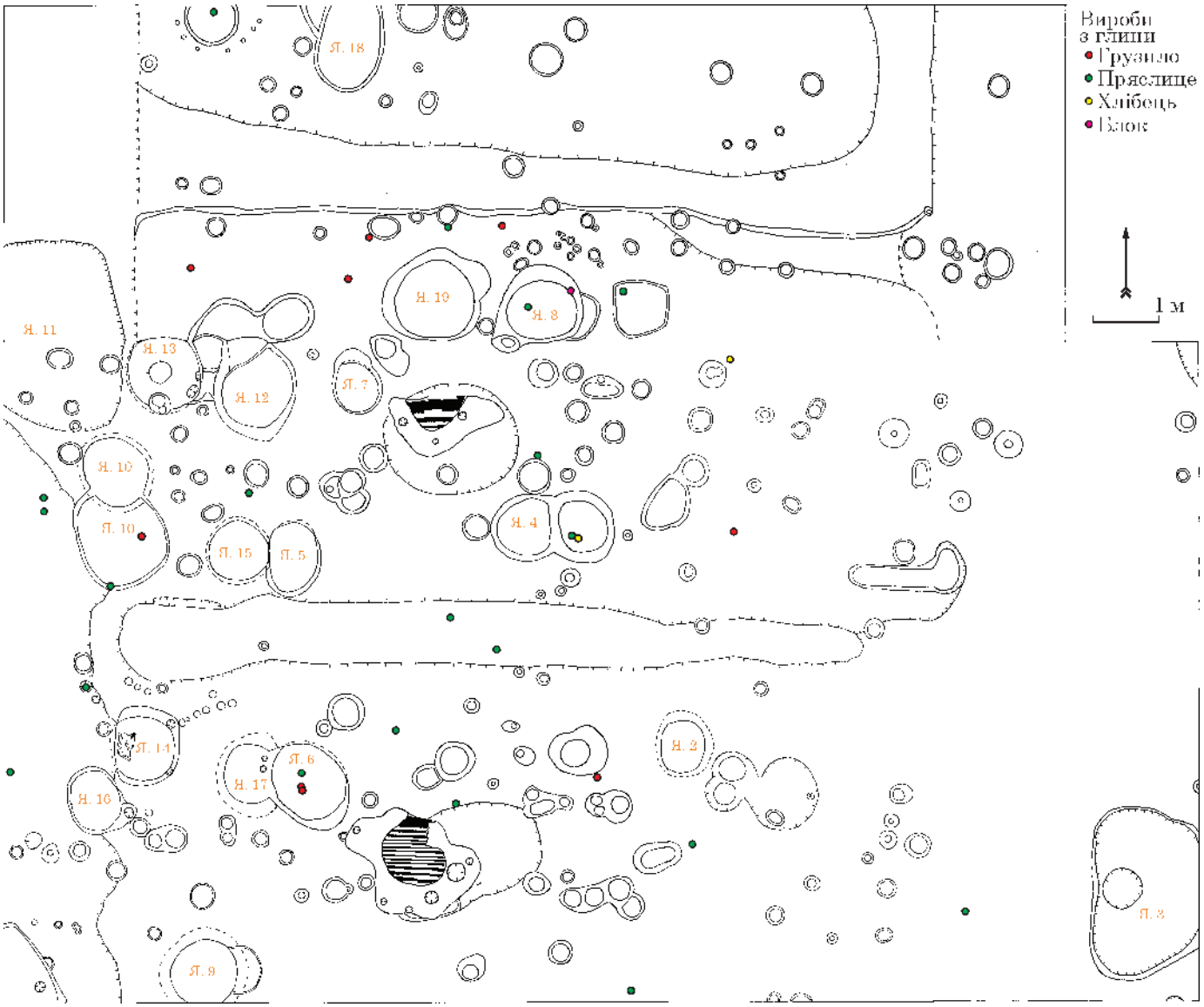

Рис. 191. Городище Ширяєве, план третього горизонту

середині (Іллінська 1953, с. 112—114; Каравайко, 2020, с. 527). Звертає на себе увагу деяка невпевненість дослідниці стосовно чітких меж та розмірів будівлі, що простежується на сторінках польового щоденника. Її залишки фіксувалися за специфічною обмазкою підлоги — так званим земом. Об'єкт не був заглиблений в материк та й певної системи в розташуванні ямок від стовпів не вдалося простежити. Розміри споруди були визначені, скоріш, на основі спостережень дослідниці та об'єктивно не були підтверджені. Як показали сучасні дослідження городища Ширяєве, всі наземні споруди (а на сьогоднішній день їх виявлено 7) мали заглиблений в середньому на 30 см котлован. Інша справа, що не завжди його можливо чітко простежити, якщо будівля виявлена не на материку, а в межах культурного шару. Дещо відрізняються й розміри, про що мова піде нижче.

На особливу увагу заслуговують печі, опис яких подано вкрай стисло. Так, від північно-західної печі «*збереглася основа, зроблена з*

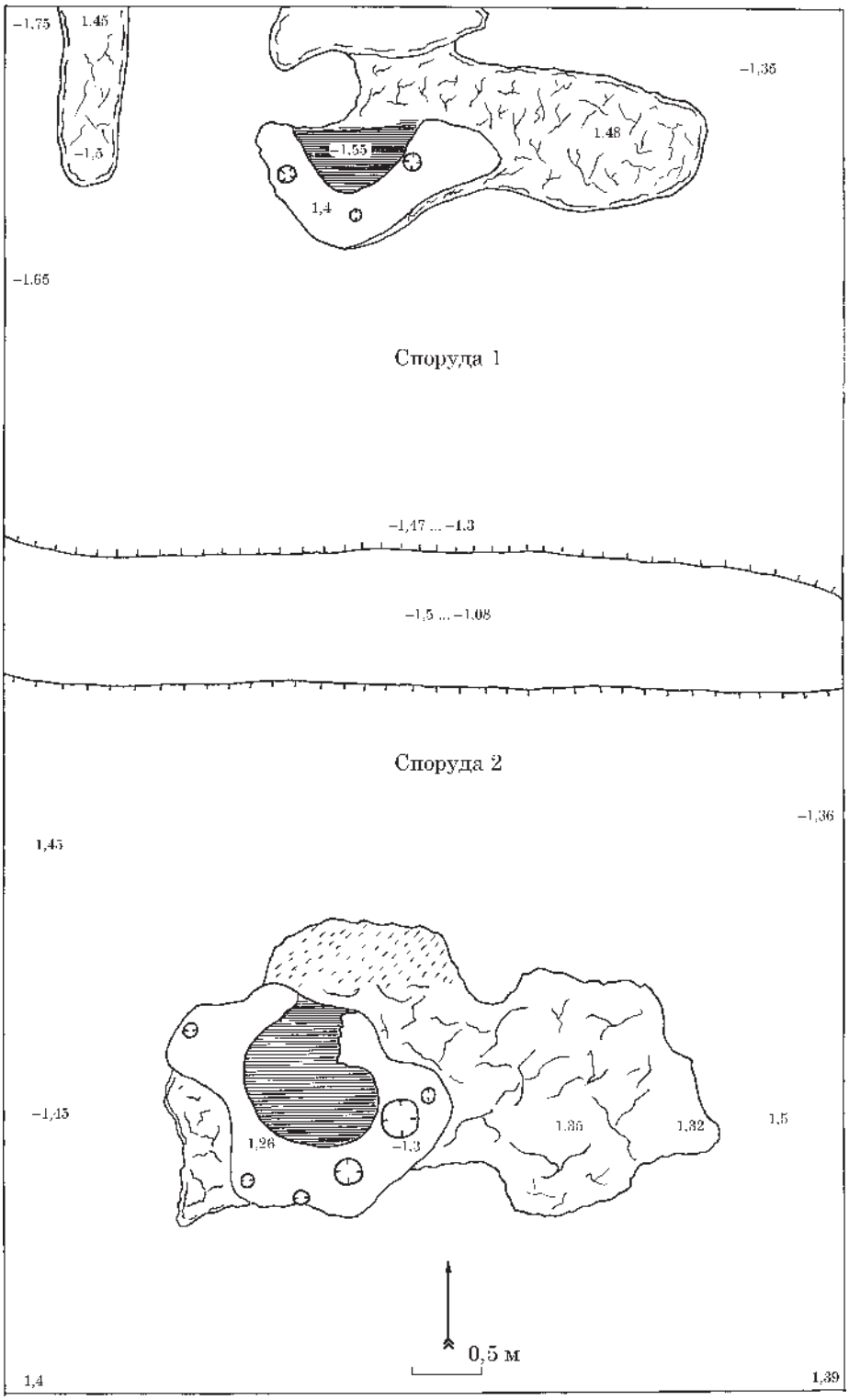

Рис. 192. Городище Ширяєве, розкоп 3 (2019 р.), залишки печей у спорудах третього горизонту

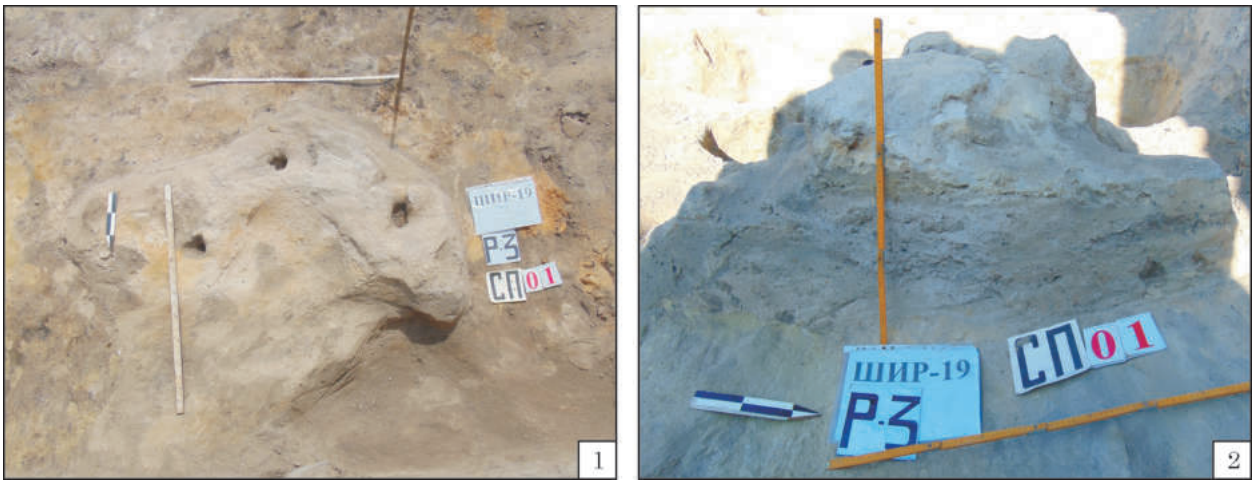

Рис. 193. Піч у споруді 1 з третього горизонту: 1 — загальний вигляд; 2 — розріз, вигляд зі сходу

білої глини та каменів, а також черінь розміром 1 × 1 м, з обпаленої глини з відбитками прутів». Західна піч зображена на плані у вигляді скупчення глини та каміння розмірами 2,8 × 1,8 м. Було зафіксовано, що «*основа її, товщиною 0,4 м, зроблена з білої та жовтої глини. Черінь викладений дрібним щебенем*» (Іллінська 1953, с. 113—114). Ступінь збереженості обох пічок не дозволяє робити висновки щодо їх конструкції. Уточнити деякі моменти дозволяють результати розкопок городища 2019 року.

Ще одним фактом, що стосується дослідженої споруди, є наявність двох печей. Існування двох опалювальних об'єктів, які знаходяться в межах однієї великої споруди, але в різних її частинах цілком виправдане з точки зору рівномірного обігріву. Аналогічна ситуація простежена в домах Суботівського городища (Гершкович 2016, с. 66). Але, судячи з польових креслень, відстань між печами складає всього 2,3 м. Отже, їх одночасне існування в межах одного житла виглядає сумнівним. Та й сама Варвара Андріївна сумнівалася в існуванні двох

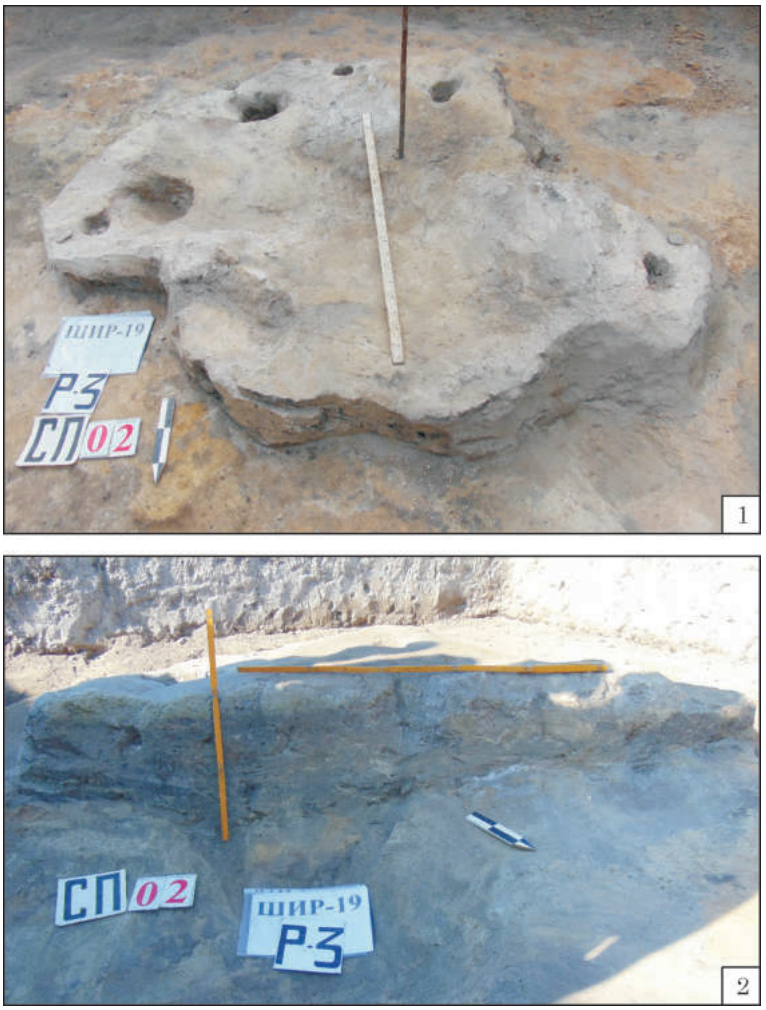

Рис. 194. Піч у споруді 2 з третього горизонту: 1 — загальний вигляд; 2 — розріз, вигляд з північного сходу

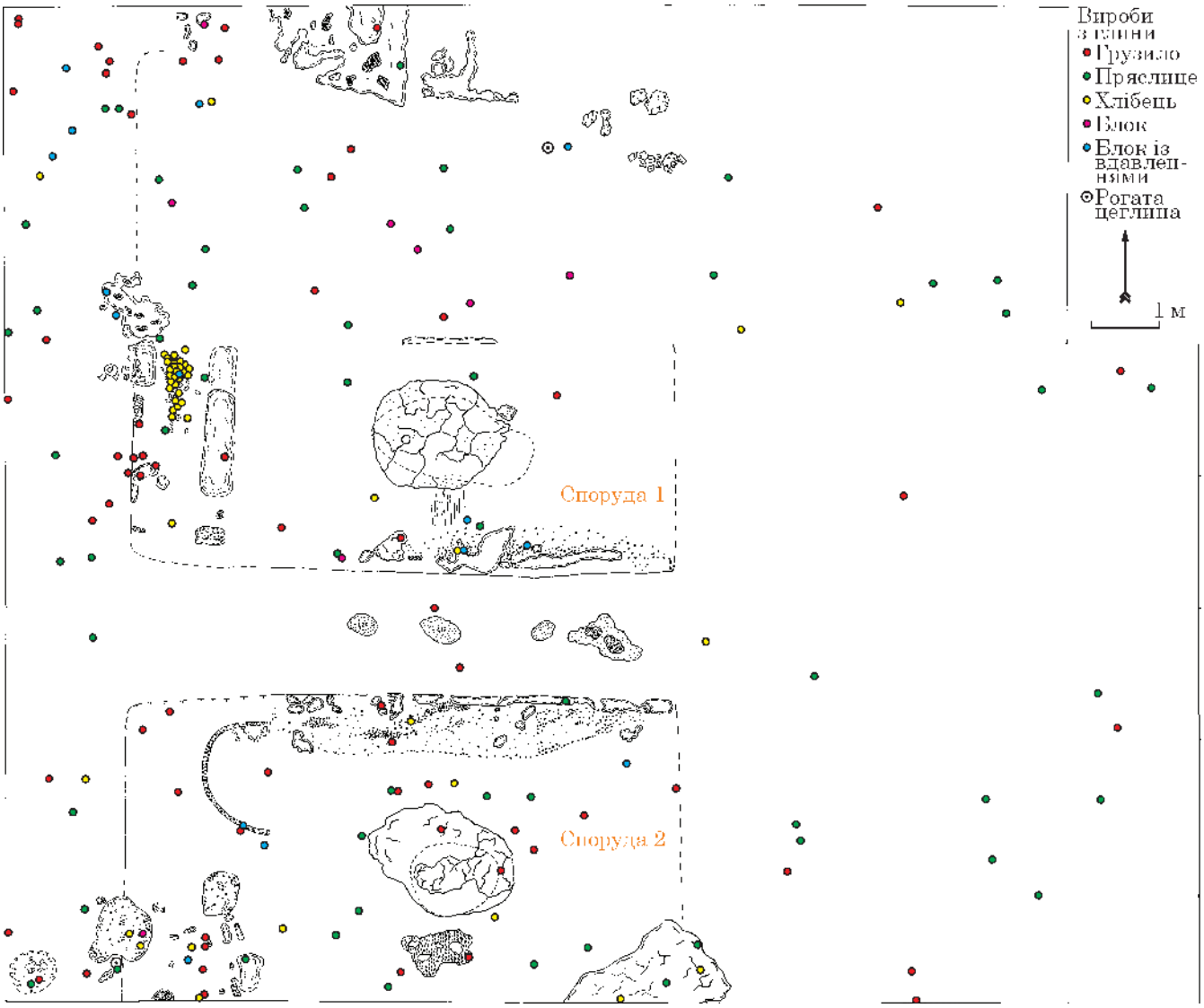

Рис. 195. Городище Ширяєве, план другого горизонту

вогнищ (Ильинская 1950, дневник, тетрадь 2, с. 46). З певною долею обережності можемо припустити, що В. А. Іллінська свого часу досліджувала не одну, а дві споруди, які знаходилися поруч. Основну увагу, за відсутністю заглиблення, дослідниця сконцентрувала на так званому «землі» — підсипці підлоги. Проте, він міг і не зберегтися в різних частинах дому, а систему в розташуванні ямок від стовпів, про що йшлося вище, виявити не вдалося. Наразі, думку, щодо наявності двох споруд в межах розкопу 1950 року залишимо тільки як припущення, обґрунтування якого стане можливим лише після археологічних досліджень поруч з розкопом В. А. Іллінської, а, вірогідно, й після його повторного розкриття.

Протягом 2017—2021 рр. в межах трьох горизонтів повністю досліджено три житла, по одній споруді в кожному шарі. Дослідження ще чотирьох жител лише розпочато.

Найкраще фіксується споруда з нижнього шару, яку дещо заглиблено в материк (рис. 191). Її розміри складають 6 × 12 м. Вона чітко орієнтована стінами по сторонах світу. Майже в центрі житла розміщено

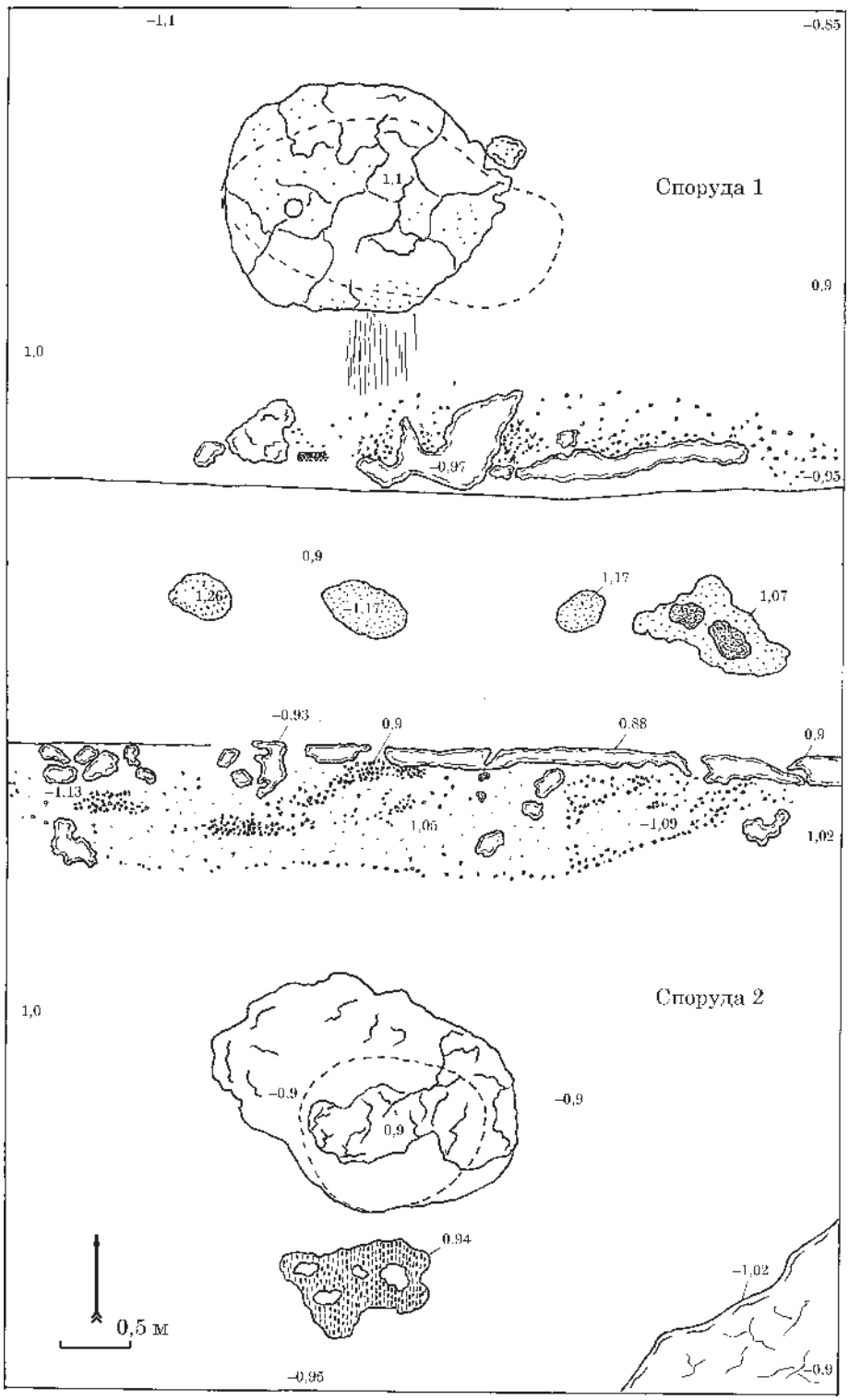

Рис. 196. Городище Ширяєве, розкоп 3 (2019 р.), залишки печей і стін споруд другого горизонту

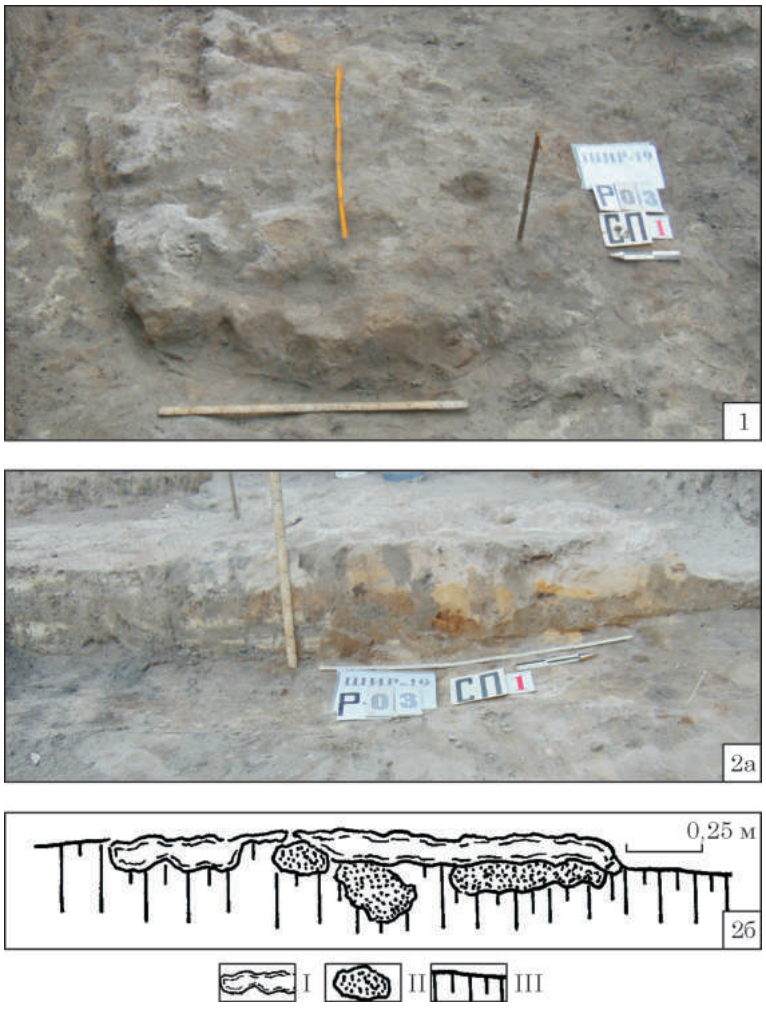

Рис. 197. Піч у споруді 1 з другого горизонту: 1 — загальний вигляд; 2 — розріз (I — щільна біла глина; II — обпалена червона глина; III — мішаний ґрунт)

піч, від якої збереглася половина (рис. 192; 193). Залишки череня діаметром 1 м оточені стінками з білої глини товщиною 0,4—0,5 м. В них простежені три округлі ямки від дерев'яного каркасу. Піч розміщено над овальною ямою завглибшки 0,25 м розмірами 1,7 × 2,1 м. Гирло, що не збереглося, знаходилося з півночі. Таким чином, в споруді зафіксовано просту купольну піч з однією камерою. На північ та південь від споруди знаходяться ще два будинки, вивчення яких лише розпочато. Відстань між домами сягає, в середньому, 0,8 м. У житлі, що на південь, піч збереглася набагато краще (рис. 192; 194). Її черінь, що мав розміри 1 × 1 м, пропалений нерівномірно на 5—10 см. Стіни були *in situ* і мали товщину 0,4—0,6 м, а в них зафіксовано округлі ямки діаметром 0,1—0,2 м від дерев'яного каркасу.

Долівка повністю дослідженого житла доволі рівна. Котлован заглиблено на 0,1—0,3 м відносно південної та північної стін. Зі сходу та заходу материкова поверхня майже рівна і має непомітний ухил до центру. Навколо печі виявлено кілька господарських ям [1]. Основна концентрація залишків об'єктів спостерігається в центральній та західній половинах будинку, на площі 6 × 8 м. В східній частині знаходилися лише поодинокі ямки від стовпчиків. Ймовірно, саме зі сходу, з центру майданчика, було влаштовано вхід.

У нижній частині горизонту 2, на глибині 0,9—1 м, повністю досліджено житлову споруду 1 (рис. 195). Будинок фіксувався за скупченням глиняної обмазки з відбитками прутків та завалами білої глини. Його розміри склали приблизно 8 × 8 м. *In situ* зафіксована лише невеличка ділянка південної стіни довжиною 1,65 м. Це смуга білої глини завтовшки до 16 см, з внутрішнього боку якої знаходилося скупчення дрібної глиняної обмазки з відбитками прутків. Невиразні завали білої глини та обмазки фіксувалися в районах західної та північної стінок. Східна межа споруди визначалася умовно, переважно за концентрацією матеріалу та дещо іншим відтінком ґрунту. Орієнтована стінами по сторонах світу.

У південній частині споруди, майже по центру, в 1,2 м від стіни, розчищено залишки пічки у вигляді округлого скупчення твердої білої глини розмірами 1,65 × 2 м та потуж-

[1] Частина з них належить до другого горизонту, однак не завжди вдавалось підтвердити це стратиграфічними спостереженнями.

ністю 0,1—0,15 м (рис. 196; 197). Під шаром білої глини знаходилися ділянки пропеченого ґрунту з включенням вугілля (рис. 197: 2). Жодних конструктивних особливостей, в тому числі і чіткого череню, простежити не вдалося. Виходячи з концентрації матеріалу, долівка дома була заглиблена не більш, ніж на 0,3 м. З причин одноманітного за кольором шару не завжди фіксувалися ями, що пов'язані зі спорудою.

На південь розміщувалася ще одна будівля. Частина її північної стіни добре збереглася, що дозволяє до певної міри відновити її початковий вигляд (рис. 198). Відстань між двома домами складала 1,8—1,9 м.

Наземна споруда з верхнього горизонту виявлена на глибині 0,5—0,6 м. Її контури визначалися за завалами глиняної обмазки та обпаленого ґрунту в районах південної та північної стін (рис. 199). Інші дві стіни не збереглися. Орієнтована чітко по сторонах світу. Розміри будівлі визначені в межах 10 × 8 м. За концентрацією матеріалу можна стверджувати, що долівка була дещо заглиблена. Залишків опалювальної споруди не виявлено. На північ розташована ще одна будівля, відстань до якої складає 2,6—2,7 м. Поблизу її південної стіни розчищено залишки печі, від якої зберігся потрісканий черінь розмірами 0,4 × 0,4 м та завтовшки 1 см. Він залягав на шарі ґрунту зі включенням перепаленої глини (рис. 200).

Матеріальний комплекс пам'ятки є показовим з точки зору хронологічних змін, проте жодним чином не свідчить про зміну населення городища Ширяєве за скіфського часу. Традиції домобудування, як і поховального обряду, є доволі консервативні та не схильні до кардинальних змін. З огляду на це, всі описані вище споруди мають бути ідентичними. Не суперечить цьому і факт однакової орієнтації жител по сторонах світу, що зберігається мінімум протягом двох століть.

Коротко розглянемо окремі конструктивні особливості жител. Перш за все, в око впадають різні площі двох верхніх і нижньої споруд. Розміри 8 × 8 та 10 × 8 м є суто археологічними вимірами залишків об'єктів і можуть не відповідати реальним. Лише одна стіна в споруді з середнього шару зафіксована *in situ*. В інших

Рис. 198. Залишки стіни однієї зі споруд другого горизонту

випадках маємо справу зі зруйнованими стінами, що впали. Чіткі межі вдалося встановити лише для споруди з нижнього горизонту. Її загальна площа складає 72 м^2. Ймовірно, дім було поділено на дві частини. Західна, житлова, мала площу 48 м^2 та опалювалася піччю. Тут розташовувалися ями-погреби. Східна частина, вірогідно, мала господарське призначення. Її площа складала 24 м^2. Вочевидь, аналогічну систему слід бачити і в спорудах з верхніх горизонтів. Частина, яка фіксувалася глиняними завалами стін є житловою. Принаймні, співпадає довжина (близька 8 м). На цю площу припадає більша частина знахідок (кераміка, знаряддя праці, прикраси тощо). Менше господарське приміщення в культурному шарі з об'єктивних причин зафіксувати не вдалося. Не виключено, що і потужність стін тут була меншою.

Кілька слів щодо конструкції стін. Слід зважати на одну особливість, що притаманна всім спорудам, в тому числі і частково

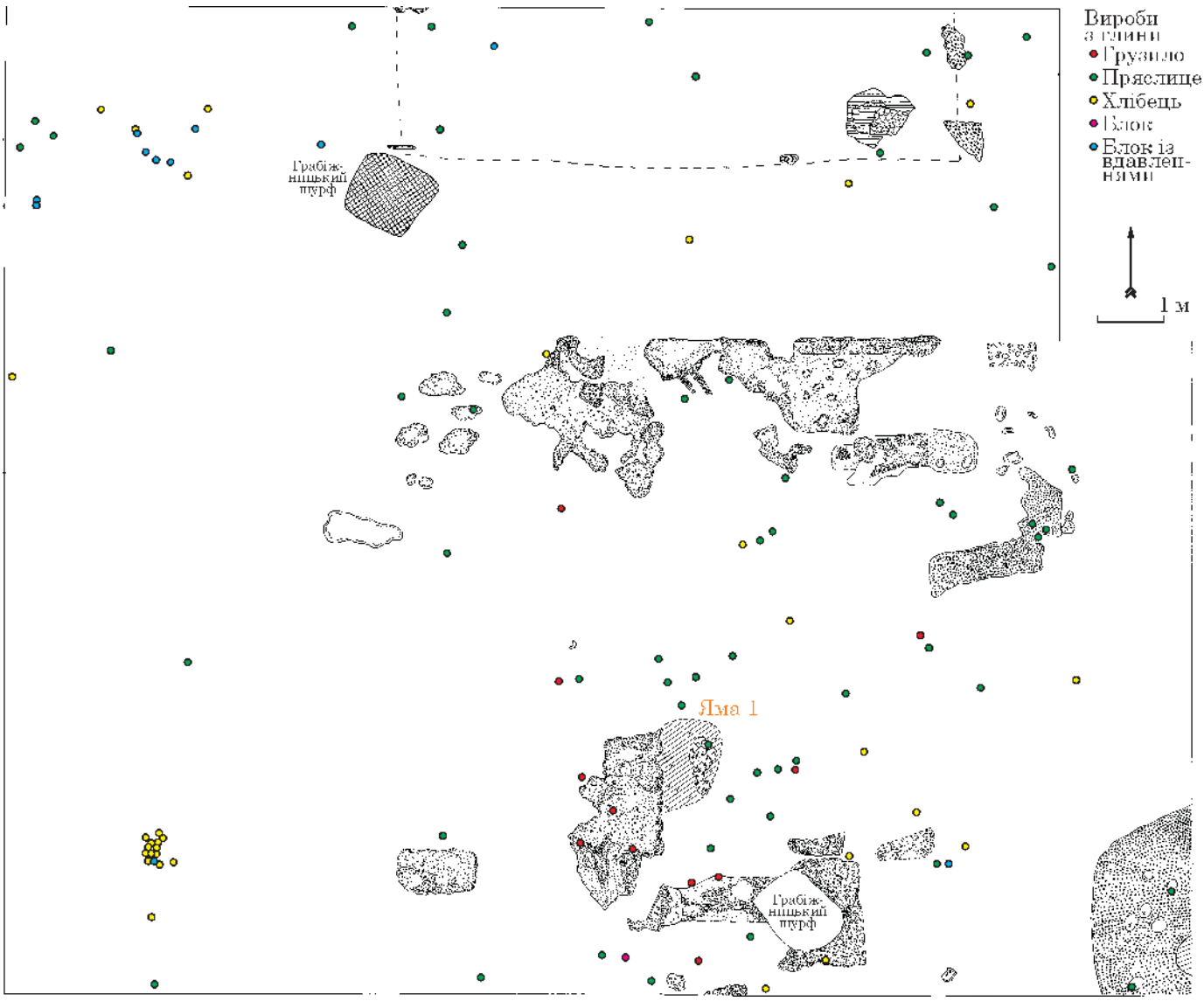

Рис. 199. Городище Ширяєве, план першого горизонту

дослідженим з двох верхніх горизонтів. Фактично, повністю відсутні будь які їх залишки зі сходу та заходу, в той час як південна і північні стіни збереглися принаймні у вигляді завалів обмазки та глини. На мою думку, попередньо це можна пояснити двома причинами. Перша: короткі стіни мали іншу, більш легку конструкцію. Друга причина — природній фактор. На городищі дують постійні східні вітри, що могло накласти відбиток на стан збереженості цих стін.

Значна частина наземних споруд скіфського часу лісостепової зони мала каркасно-стовпову конструкцію. Саме такі житла дослідила А. І. Пузікова на Сеймі (Пузикова 1981, с. 14—33; 1997, с. 24—31). Простежити систему стовпів на городищі Ширяєве можливо виключно в спорудах на рівні материка. Для згаданого вище житла, ямки від стовпів майже відсутні вздовж південної та західної стін. Виявлені вони лише поблизу північної стіни [1]. Для споруди з середнього шару було

[1] Відсутні ямки від стовпів (принаймні немає системи в їх розташуванні) і поблизу стін ще двох споруд нижнього горизонту, вивчення яких ще не закінчено.

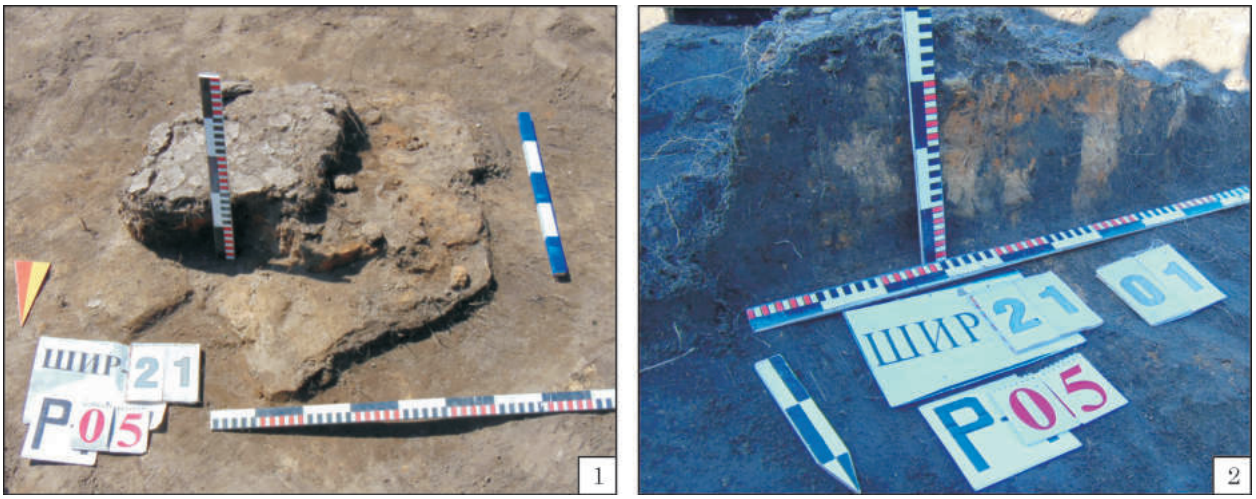

Рис. 200. Залишки печі в споруді першого горизонту

з'ясовано, що частиною стіни є плетінь, який обмазано глиною та піддано вогню. Після цього ззовні його обмазали шаром білої глини завтовшки в середньому 0,1 м (рис. 198). Подібна стіна мала б спиратися щонайменше на масивні стовпи, сліди яких майже відсутні. Нещодавно Д. О. Кабанов висловив припущення про наявність в наземних житлах Посейм'я зрубної конструкції, яку і доповнював плетінь з глиною (Билинский, Кабанов 2018, с. 21). Зруб достатньо важка конструкція, яка обов'язково дає усадку. Зважаючи на характер ґрунту на городищі, нижні вінця мали б полишити по собі слід, проте він відсутній. Натомість, у нижній споруді в південно-західному куті, безпосередньо в материковій стінці котловану житла зафіксовано невеличку канавку довжиною 1 м і завширшки 0,1 м. В материк її заглиблено на 0,05 м. Заповнення являло собою залишки деревинного тліну. Подібні вузькі відбитки деревини зафіксовані в районі стін споруд різних горизонтів. Вірогідно, основою стіни були горизонтально викладені плахи, а не цільні колоди. В окрузі городища Ширяєве знаходяться значні масиви листяних лісів, а ось хвойних дерев з рівними стовбурами, що використовуються при спорудженні типових зрубів, тут немає. Не було їх і в скіфський час, про що свідчать результати вивчення вугілля з розкопу (додаток 6). За етнографічними даними в районах, де зруби будували з листяних порід дерева, які не давали рівних стовбурів, використовували половини колод, а для усунення щілин застосовували плетінь (оббивали планками) обмазаний глиною (Чижикова 1987, с. 224).

На сьогодні маємо лише загальне уявлення про зовнішній вигляд будинків мешканців городища Ширяєве. Очевидно, що на каркас з колод накладався плетінь, який в свою чергу обмазувався глиною. Подібний прийом спорудження стін ще донедавна застосовувався горюнами (рис. 201). Сама обмазка була неоднорідна і складалася принаймні з двох видів глин, одна з яких — біла, виконувала й декоративні функції. Таким чином, ще не так давно оздоблювали фасад господарських приміщень місцеві мешканці сіл в околицях Путивля (рис. 202).

Організація внутрішнього простору споруд городища Ширяєве вивчена ще недостатньо. Не виключено, що ці доми мали таке ж планування, як і житло горюнів кінця XIX — початку XX ст., що є частиною етнографічного музею «Музей горюнської культури» Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Останнє складається з сіней, комори, теплушки з піччю та світлиці (Подшивайлова 2020, с. 63).

Вивчення житлових споруд городища Ширяєве лише розпочато, а відтак, окремі моменти чекають на поточнення. Залишається під питанням форма даху. Споруди

Рис. 201. Конструкція стіни дома: музей горюнської культури в с. Нова Слобода, Державний історико-культурний заповідник в м. Путивль

Рис. 202. Глиняна обмазка на стіні господарського приміщення, село Старі Гончари

городища Ширяєве значно відрізняються від інших лісостепових. За виключенням території Лісостепу Дону (Медведев 1999, с. 83), довгі дома не характерні для цієї зони. Така традиція домобудування більш притаманна населенню лісової смуги, зокрема, юхнівській культурі (Каравайко 2012, с. 28—35; Каравайко, Горбаненко 2012, с. 18—19) та іншим (Седов, 1969, с. 120; Апалс 1985, с. 35).

Найбільш повну аналогію довгим спорудам городища Ширяєво маємо на юхнівському городищі Торфель, що на Середній Десні. Вся документація та знайдений матеріал були втрачені під час окупації Смоленська в роки Другої світової війни. Інформація про житло міститься в невеличкій статті, повну цитату з якої вважаю за необхідне навести. «*В северной половине площадки городища открыты следы обширного многокамерного жилища, площадью 6 × 13 м, с несколькими очагами. Под каждого очага плотно выложен мелкими, сильно прокаленными камнями. Стены жилища были, по-видимому, выведены из мелких бревен или теса и обмазаны глиной. Куски обожженной, очевидно вследствие пожара, стенной обмазки в большом количестве рассеяны в прилегающих к жилищу участках культурного слоя. Некоторые фрагменты обмазки имеют отпечатки тонких жердей или прутьев. Можно предположить, что внутренние перегородки, разделявшие длинное жилище на отдельные семейные ячейки, конструировались из более легкого строительного материала — тонких жердей или плелись из прутьев. Эта плетенка обмазывалась глиной. Земляной пол был несколько углублен и, по-видимому, неоднократно подмазывался глиной. Толщу пола составляют сильно гумусированные отложения, насыщенные органическими остатками, осколками раздробленных костей и особенно большим*

количеством рыбьей чешуи, скопления которой прослойками залегают вблизи очагов. Основную массу предметов бытового и хозяйственного обихода, найденных внутри жилища, составляют различные керамические изделия и, главным образом, лепная глиняная посуда, затем всевозможной формы и размеров грузики, пряслица, детские игрушки и т. д. Найдены также поделки из рога и кости, кремневые орудия и отщепы кремня, железные и медные украшения. У южной стены, вне жилища, найдено скопление крупных глиняных шаров, имеющих в диаметре около 6—8 см» (Горюнова 1950, с. 149). Схожості в конструкції стін, поділ внутрішнього простору на окремі приміщення простежені ще на ряді споруд юхнівської культури. Близькі вони й розмірами окремих приміщень. Зокрема, опалювальна частина довгого дому юхнівського городища Киселівка II складає 42 м^2, а житла з Ширяєве — 48 м^2 (Каравайко 2012, с. 31). Характер житлових споруд є ще одним свідченням тісних зв'язків двох груп населення. Свого часу А. Є. Аліхова, з посиланням на М.В. Воєводського, відзначала схожість наземних споруд юхнівського населення та «північноскіфського», але зауважувала, що це не дає підстав для висновків про етнічну спільність цих груп (Алихова 1956, с. 41).

Для відтворення загального планування городища Ширяєве на сьогодні даних обмаль. Споруди виявлено по краях майданчика, в той час як в центральній частині (розкоп 2 1950 р. та розкоп 2 2018 р.) залишки жител відсутні, а знахідки, в тому числі й кераміки, не такі чисельні. Попередньо можна говорити про розташування домів вздовж країв майданчика по колу, або двома паралельними лініями. Аналогічний тип планування зафіксовано і на городищах Десни, і на пам'ятках Посейм'я (Пузикова 1981, с. 15; 1997, с. 24; Каравайко 2012, с. 26).

Одним з актуальних питань при вивченні житлобудівництва залишається інтер'єр самих жител. Як правило, його опис обмежувався місцем розташування печі або вогнища, в окремих випадках, спального місця. З урахуванням розкопок В. А. Іллінської, на городищі Ширяєве виявлено 7 печей. Певної системи в їх розташуванні на площі житла поки що не простежується. Відомі печі і на інших пам'ятках скіфського часу Дніпровського Лівобережжя (див. напр.: Шрамко 2005), хоча чисельно вони поступаються відкритим вогнищам. На пам'ятках Посейм'я достеменно печі зафіксовані лише на городищі Ширяєве. Всі житлові споруди повністю досліджених пам'яток Переверзеве I та Мариця опалювалися за допомогою відкритих вогнищ (Билинский, Кабанов 2018, с. 20). Постійного місця їх розташування не існувало (Пузикова, 1981, с. 15; 1997, с. 24). Опис вогнищ, що подає А. І. Пузікова, доволі сильно нагадує опис печей городища Ширяєве. Порівняємо печі Ширяєве з відкритими вогнищами жител на городищі Мариця (Пузикова 1981, с. 14—31). По-перше, в більшості жител частина вогнища знаходилася в заглибленні підлоги, а частина — вище (1981, с. 24). Аналогічні заглиблення простежені під печами і на Ширяєвському городищі. По-друге, в багатьох житлах над шаром пропаленого ґрунту з включенням золи та вугілля знаходився шар обмазки білої глини (1981, с. 19—22). Аналогічну стратиграфічну ситуацію простежено при розрізі печей городища Ширяєве. Перепалений шар з золою та вугіллям може бути перекритий шаром білої глини лише у випадку руйнації стін та склепіння печі. По-третє, дещо дивують форми та розміри вогнищ в невеликих житлах городища Мариця, подекуди асиметричні (1,7 × 0,7 м), подекуди надто великі, як для вогнища (2 × 1,75 м). Дві печі зі споруд нижнього горизонту городища Ширяєве початково фіксувалися у вигляді великих асиметричних завалів білої глини розмірами 4 × 1,2 та 3,2 × 1,8 м (рис. 203).

Порівняння вогнищ із жител городища Переверзеве I (Пузикова 1997, с. 24—31) з печами Ширяєве дає аналогічну картину. Можливо припустити, що мешканці вказаних городищ Курського Посейм'я для приготування їжі та опалення приміщення використовували саме печі, а не відкриті вогнища.

У ході досліджень культурного шару городища Ширяєве було помічено, що основна кількість кераміки, різноманітних виробів

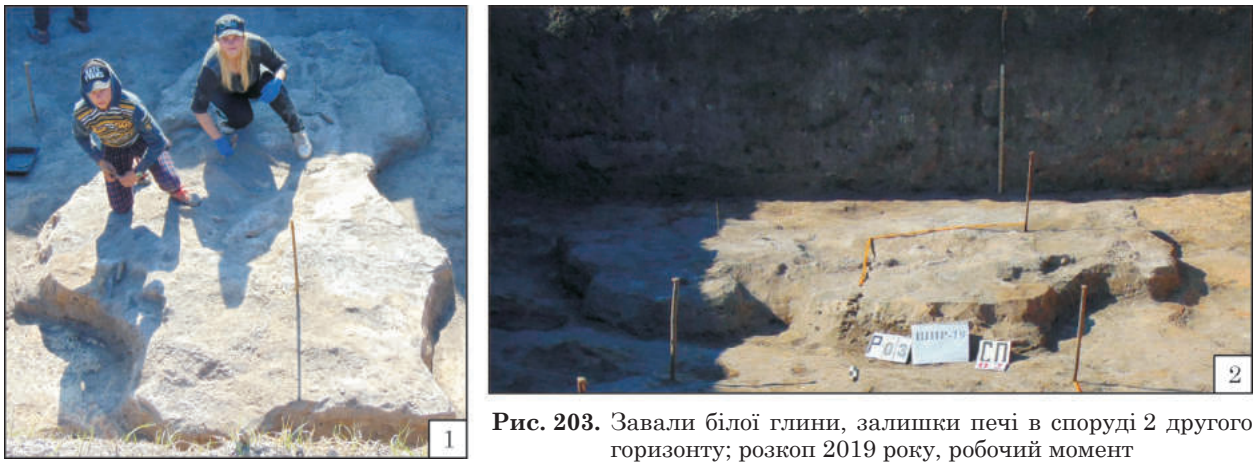

Рис. 203. Завали білої глини, залишки печі в споруді 2 другого горизонту; розкоп 2019 року, робочий момент

з глини та металу сконцентрована в межах споруд, переважно в їх житлових (опалювальних) частинах. Візуально було помітно, що в споруді 1 верхнього горизонту основна частина глиняних хлібців знайдена в центральній частині, а знахідки глиняних грузил тяжіють до західної стінки споруди (Каравайко 2021, с. 124).

Призначення глиняних грузил, хлібців та інших схожих, проте не тотожних, речей подекуди дискусійне, а часто незрозуміле. Точна локалізація на плані кожної такої знахідки є першим й необхідним кроком до розуміння її утилітарного чи культового застосування.

Для найдавніших споруд і нижнього горизонту загалом властива незначна кількість знахідок різноманітних глиняних виробів. Їх розташування в межах житла не має певної системи (рис. 191).

Інформативнішим є матеріал з дослідженої повністю споруди 1 другого горизонту (рис. 195). Основна концентрація знахідок припадає на частину споруди, в якій розміщувалася піч. Глиняні грузила виявлені переважно в південно-західному та північно-західному кутах. Поблизу західної стінки, навпроти печі розчищено скупчення глиняних хлібців загальною кількістю 29 цілих та два уламані екземпляри. Серед них виділявся один хлібець з глибоким вдавленням. Поруч знайдено велику кількість посуду. На іншій площі споруди знахідки хлібців поодинокі.

Глиняні вироби з глибоким вдавленням так само концентруються переважно вздовж західної стіни. Нечисленні знахідки глиняних блоків виявлені в центральній частині. Пряслиця безсистемно розкидані по всій площі споруди (рис. 195).

У споруді з верхнього горизонту основна кількість глиняних грузил знайдена поблизу південної стіни, неподалік південно-західного кута. Хлібці відсутні біля західної стінки. Виявлені вони в центральній та східній частині. В 4 м на захід від кута споруди, поза межами житла, знаходилося скупчення глиняних хлібців (тут згадаємо розташування глиняних виробів в споруді з юхнівського городища Торфель, про що мова йшла вище). Всього налічувалося 14 предметів, 13 з яких мали звичайну форму «пиріжка», один — округлої форми з глибоким центральним вдавленням. Знахідки пряслиць зафіксовані по всій площі споруди (рис. 199).

Ще однією ключовою категорією знахідок, що в змозі допомогти в питанні реконструкції інтер'єру, є кухонний і тарний посуд (миски, глеки, корчаги тощо). Жодних висновків щодо нижнього горизонту на основі цього матеріалу зробити неможливо. Тут знайдено лише по одному фрагменту миски та корчаги. В другому горизонті їх дещо більше — 27 фрагментів. Концентрація такого посуду на один археологічний квадрат 2 × 2 м складає 0,4 фрагмента. Певних скупчень столового або тарного посуду не простежено. Як виключення, чотири уламки миски та одна стінка невеликого кубку знайдені поруч зі скупченням глиняних хлібців.

Найбільшу кількість уламків столового й тарного посуду знайдено у верхньому го-

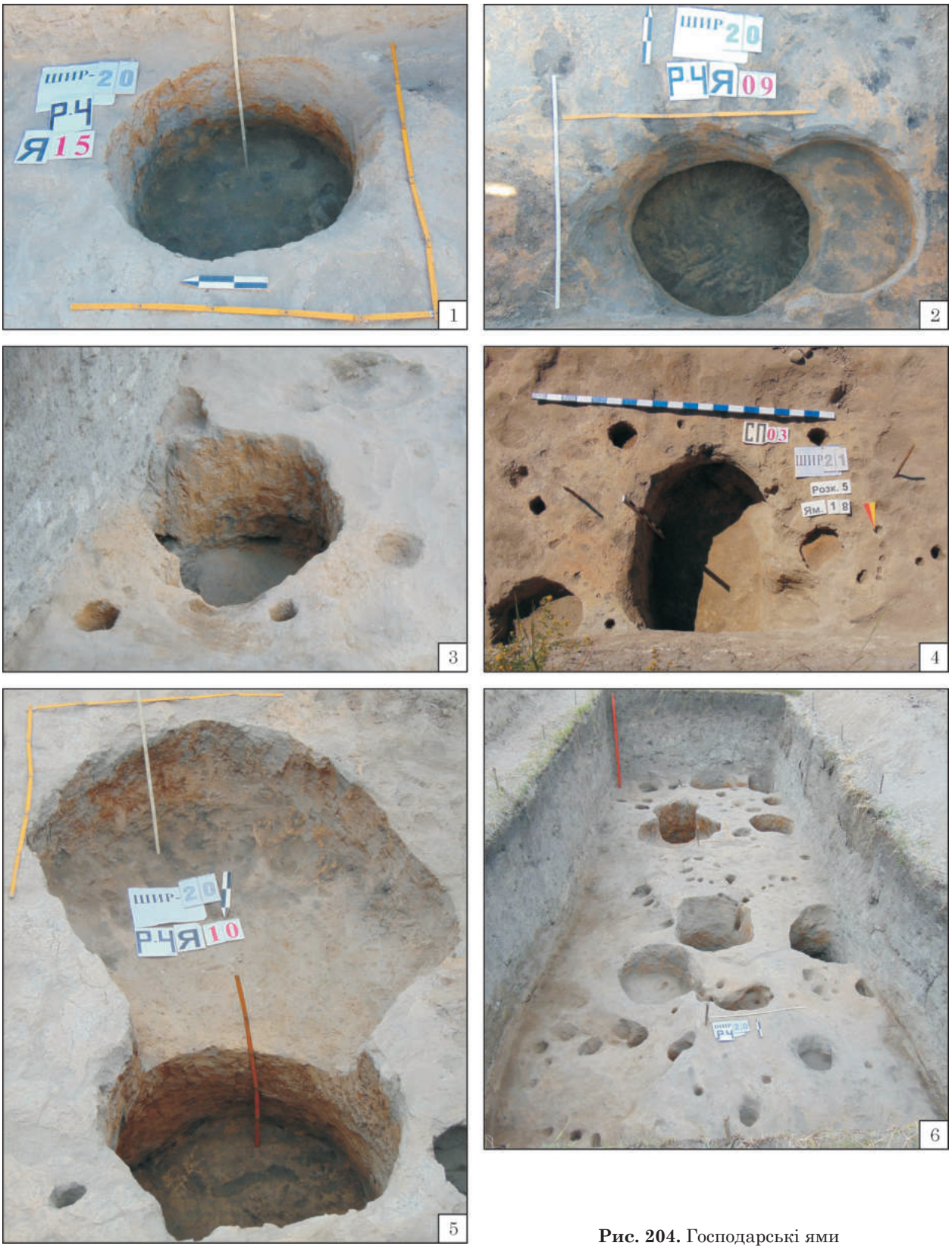

Рис. 204. Господарські ями

ризонті — всього 69 штук. Таким чином, на один археологічний квадрат 2 × 2 м припадає 1,4 фрагмента. Показник доволі незначний для остаточних висновків. Поки що можемо констатувати, що поблизу західної і східної стінок знайдено дещо більше уламків такого посуду.

Отже, більшість матеріалу виявлено поблизу західних стін двох споруд. Дальня від входу частина дому, відповідно, найтепліше місце, використовували для прийому їжі, при роботі з ткацьким верстатом[1]. Певне місце тут відводилося для служіння культу. Не виключено, а скоріш за все, саме тут мала знаходитися лежанка для сну. Поки що це попередні висновки, підтвердження або спростування яких є справою майбутнього.

Вивчення споруд і самого городища Ширяєве лише розпочато. Житла місцевих мешканців суттєво відрізняються від аналогічних споруд Лівобережного Лісостепу скіфського часу. Чітко простежуються традиції лісових культур, зокрема, юхнівської. В культурному шарі городища знайдені фрагменти вінець горщиків та так звані «рогаті цеглини», які відносяться до цієї культури. Лише частково з'ясовано конструктивні особливості жител. Перспективним в цьому напрямку виглядають не лише подальші археологічні розкопки, а й етнографічні дослідження. Зроблено перші кроки по вивченню інтер'єру житлових споруд. Щорічне накопичення матеріалу, пов'язане з систематичними дослідженнями городища Ширяєве, безумовно, внесе свої корективи.

Господарські ями. Невід'ємною частиною житла та господарського простору навколо нього є різноманітні ями, або, говорячи сучасною мовою, льохи для зберігання продуктів (рис. 204: 1). За п'ять років досліджень виявлено 19 ям-погребів. Певне їх число не вдалося зафіксувати в одноманітному сірому шарі першого горизонту. Більшість ям мали округлу форму діаметром близько одного метру. Стінки плавно розширювалися до дна, завдяки чому в розрізі ями мали дзвоноподібну форму. Їх глибина сягала 1—1,3 м. Заповнення, як правило, однорідне. Лише кілька ям містили в собі знахідки кераміки та інших речей. В більшості випадків матеріалу знайдено вкрай мало. Як і в культурному шарі, в заповненні ям знайдено багато каменів різного розміру.

Нерідко в ямах-погребах з одного або двох боків влаштовували невеличку сходинку (рис. 204: 2). Частина таких господарських об'єктів мала легкий навіс, або перекриття, що фіксується за наявністю невеличких ямок по периметру (рис. 204: 3, 4). Подібна конструкція добре відома за етнографічними даними (Зеленин 1991, с. 83). Вище вже мова йшла про господарську яму, досліджену на городищі Линове та її етнографічні паралелі в горюнській культурі (рис. 16; 17). Залишки перекриття, що впало, у вигляді прошарку білої глини з фрагментами опаленої обмазки та вугілля було зафіксоване і в одній з ям городища Ширяєве.

Подекуди ями розташовані впритул одна до одної, або безпосередньо змикаються (рис. 204: 5). При цьому глибина таких ям різна. Можливо, що вони різночасові, втім не виключено, що це єдиний одночасний комплекс.

Основна кількість ям-погребів сконцентрована в опалювальній частині споруди поблизу печі (рис. 204: 6). За межами споруд, в центральній частині майданчику городища, поки що виявлено лише одну яму, призначення якої поки що під питанням.

Розміри всіх досліджених ям незначні, що вказує на обмежені об'єми зберігання продукції, яка розрахована на окремо взяту родину.

III.4. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Матеріальний комплекс городища Ширяєве багатий, інформативний та показовий з точки зору динаміки змін упродовж майже трьох сторіч періоду функціонування. Розподіл знахідок за виділеними горизонтами не виключає похибки, проте в цілому відображає загальну картину розвитку та еволюції матеріальної культури.

[1] З огляду на скупчення глиняних грузил, їх кількість та відносно малу площу західної ділянки житла можемо говорити про використання вертикального ткацького верстату.

ПОСУД

Ліплений посуд мешканців городища Ширяєве представлено горщиками, банками, мисками, корчагами, глеками, кубками, посудинами малих форм.

Горщики. Наймасовіший матеріал. Їх доля в різних горизонтах складає від 79,1 до 93,4 % від загальної кількості ліпленої посуди городища Ширяєве (табл. 2).

Уперше на пам'ятках Посейм'я розподіл за типами цієї категорії кераміки виконано саме за матеріалами городища Ширяєве. Після досліджень 1950 р. В. А. Іллінська виділила три типи горщиків, форми двох з яких не типові для іншої території Лісостепу (Іллінська 1953, с. 115). Свою типологію застосувала А. Є. Аліхова та виокремила 9 типів за керамічним комплексом городища Кузіна Гора (Алихова 1962, с. 112). В результаті опрацювання колекцій виділено 6 типів горщиків з городища Мариця (Пузикова 1981, с. 44—56) і 8 — з городища Переверзеве I (Пузикова 1997, с. 38—40). Не так давно здійснено типологічний розподіл горщиків та іншого ліпленого посуду з городища Ширяєве розкопок В. А. Іллінської (1950 р.) та автора (2017 р.). В результаті виділено окремий 4 варіант 1 типу, який побутував виключно на пам'ятках Сейму і не властивий іншій території Дніпро-Донецького Лісостепу (Каравайко, Пеляшенко 2018).

Для опису ліпленого посуду, в тому числі і горщиків, нижче застосовується типологічна класифікація, розроблена нещодавно К. Ю. Пеляшенком (Пеляшенко 2020, с. 24—30).

Горщики з розкопок городища представлені трьома типами, два з яких мають кілька варіантів.

Тип 1 — слабкопрофільовані горщики. Варіанти визначені за різновидом відгину вінець. *Варіант 1* — горщики з плавно відігнутими вінцями і вираженою шийкою, що переходить у слабкопрофільований бочонкоподібний тулуб. *Варіант 2* — горщики з короткими слабко відігнутими вінцями і короткою шийкою, що переходить у слабкопрофільований бочонкоподібний тулуб. *Варіант 3* — горщики з широким горлом та сильно відігнутими вінцями (діаметр верхньої частини перевищує найбільший діаметр тулуба). *Варіант 4* — горщики зі слабко відігнутими вінцями, короткою шийкою, що переходить в високі плечика з подекуди вираженим перегином.

Тип 2 — середньопрофільовані горщики високих пропорцій, широкогорлі, мають середньопрофільовану шийку, витягнутий тулуб та середньої висоти плечика. До цього типу мною віднесені й верхні частини горщиків з майже прямими вінцями та різким переходом шийки в плечика, які візуально нагадують 4 варіант типу 1, однак загальні обриси тулуба більш профільовані, ніж в горщиках першого типу [1].

[1] На ці морфологічні особливості мою увагу звернув К. Ю. Пеляшенко.

Таблиця 2. Городище Ширяєве, співвідношення різних категорій посуду в трьох горизонтах городища

Горизонт	Показник	Горщики	Банки	Миски	Миски з денця	Глечики	Корчаги	Кухлі	Кубки	Малі форми	Вотивні	Кришки	Разом
1	Од.	416	6	45	6	8	6	4	7	20	5	3	526
	%	79,1	1,1	8,6	1,1	1,5	1,1	0,8	1,3	3,8	1,0	0,6	100,0
2	Од.	402	4	21	2	1	1	—	2	32	5	—	470
	%	85,6	0,9	4,5	0,4	0,2	0,2	—	0,4	6,8	1,0	—	100,0
3	Од.	183	2	1	—	—	1	—	—	7	2	—	196
	%	93,4	1,0	0,5	—	—	0,5	—	—	3,6	1,0	—	100,0
Разом	Од.	1001	12	67	8	9	8	4	9	59	12	3	1192
	%	84,0	1,0	5,6	0,7	0,8	0,7	0,3	0,8	4,9	1,0	0,2	100,0

Таблиця 3. Городище Ширяєве, типологія горщиків

Горизонт	Показник	Тип 1, варіант				Тип 2	Тип 3, варіант		Разом	Визначеність		Разом
		1	2	3	4		1	2		Так	Ні	
1	Од.	80	9	11	49	23	17	—	189	189	227	416
	%	42,2	4,8	5,8	25,9	12,2	9,0	—	100,0	45,4	54,6	100,0
2	Од.	64	53	7	108	37	13	2	284	284	118	402
	%	22,5	18,7	2,5	38,0	13,0	4,6	0,7	100,0	70,6	29,4	100,0
3	Од.	43	10	—	29	33	5	3	123	123	60	183
	%	35,0	8,1	—	23,6	26,8	4,1	2,4	100,0	67,2	32,8	100,0
Разом	Од.	187	72	18	186	93	35	5	596	596	405	1001
	%	31,4	12,1	3,0	31,2	15,6	5,9	0,8	100,0	59,5	40,5	100,0

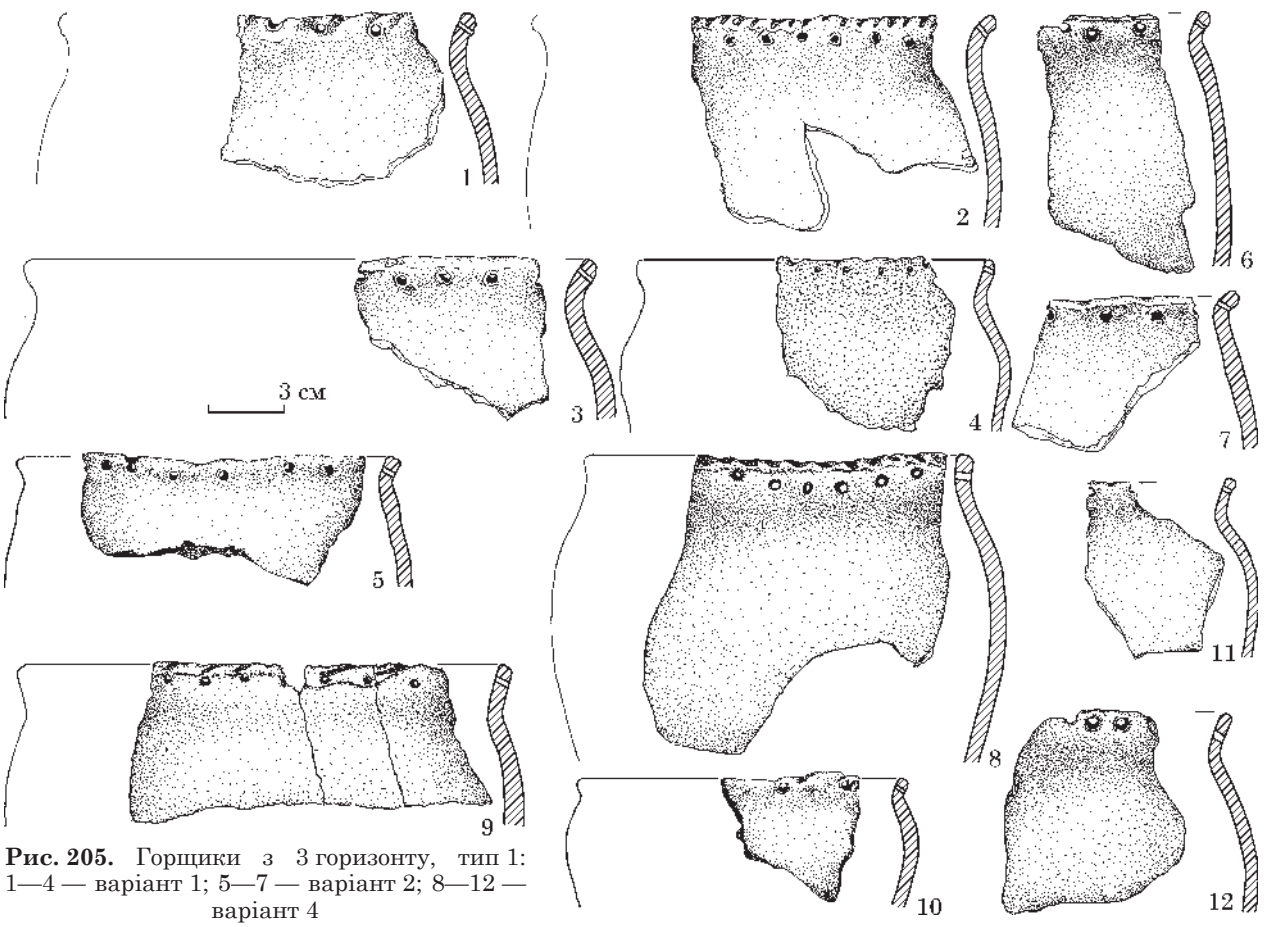

Рис. 205. Горщики з 3 горизонту, тип 1: 1—4 — варіант 1; 5—7 — варіант 2; 8—12 — варіант 4

Тип 3 — горщики з розвиненою профільовкою. Відповідно до оформлення шийки та плечиків, К. Ю. Пеляшенко виділив два варіанти. *Варіант 1* — горщики з плавно відігнутими вінцями та вираженою широкою шийкою, що переходить у високе плече з найбільшим розширенням тулубу у верхній, рідше — середній частині. *Варіант 2* — горщики з різко відігнутими вінцями й короткою шийкою, що майже одразу переходить у тулуб.

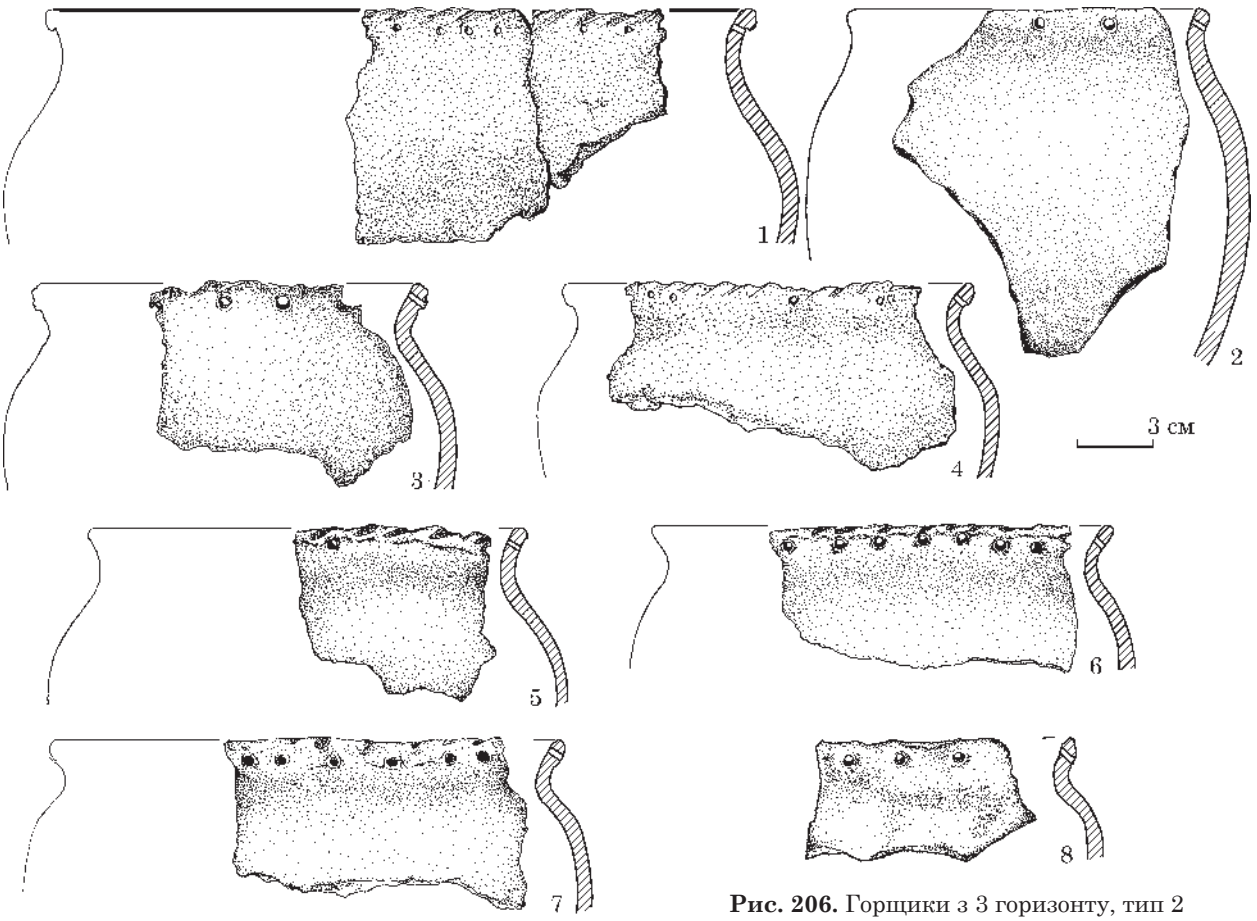

Рис. 206. Горщики з 3 горизонту, тип 2

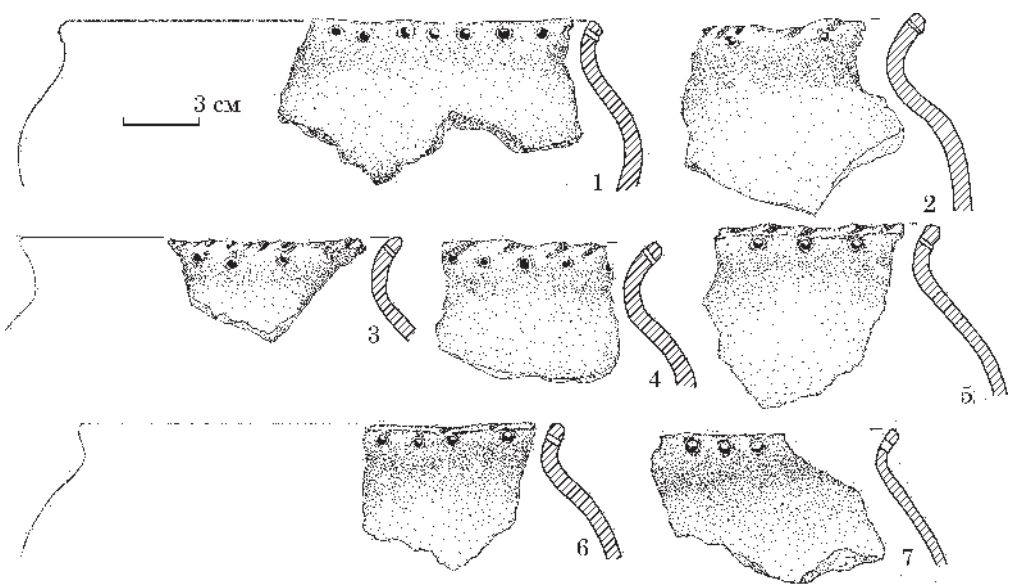

Рис. 207. Горщики з 3 горизонту, тип 3: 1—5 — варіант 1; 6—7 — варіант 2

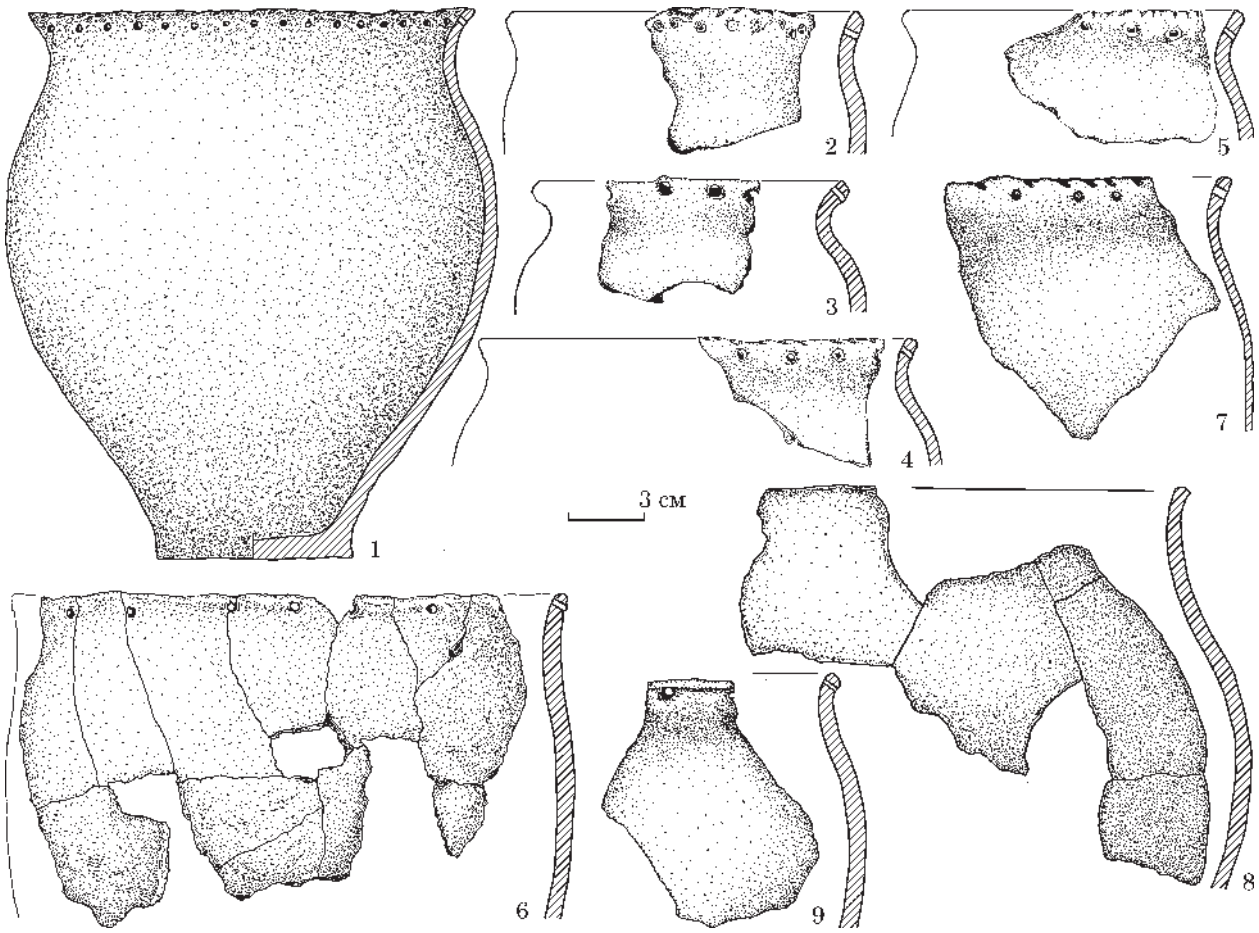

Рис. 208. Горщики з 2 горизонту, тип 1: варіант 1

Типи 4 та ***5*** за К. Ю. Пеляшенком (2020, с. 29—30), не характерні для керамічного комплексу городища Ширяєве.

Усього в колекції з п'ятирічних розкопок городища налічується 1001 фрагмент вінець горщиків (серед них одна ціла посудина)[1]. Діаметр вдалося встановити в 118 випадках. Він складає в більшості випадків 16—24 см, але є поодинокі знахідки уламків вінець діаметром 28—30 см. Дрібні уламки, що не можуть бути використані для морфологічної типології складають 405 одиниць або 40,5 % від загальної кількості. Для двох нижніх горизонтів цей показник наближується до 30 %, а в верхньому шарі сягає більше половини — 54,6 % (табл. 3). Морфологічний розподіл горщиків та іншої кераміки за горизонтами, що наведений нижче, може мати незначну похибку, адже чіткої межі між шарами не завжди можливо було простежити.

Горщики 3-го горизонту. Для типології використано всього 123 фрагменти (табл. 3). Абсолютно переважать слабкопрофільовані посудини, що складають 66,7 % (рис. 205). Домінують горщики 1-го варіанту (35 %). На другому місці (23,6 %) посуд 4 варіанту 1 типу, що не властивий населенню інших територій Лісостепового Лівобережжя.

Середньопрофільовані горщики (тип 2) складають 26,8 % (рис. 206). Серед них 5,7 % мають форму, наближену до горщиків 1 типу 4 варіанту (рис. 206: 7, 8). Профільовані посудини 3 типу нечисельні — 6,5 % від загальної кількості (рис. 207).

[1] Усі, без виключення, фрагменти вінець, знайдені під час розкопок, внесені до колекційного опису та передані на зберігання до фондів Державного історико-краєзнавчого музею в м. Путивль.

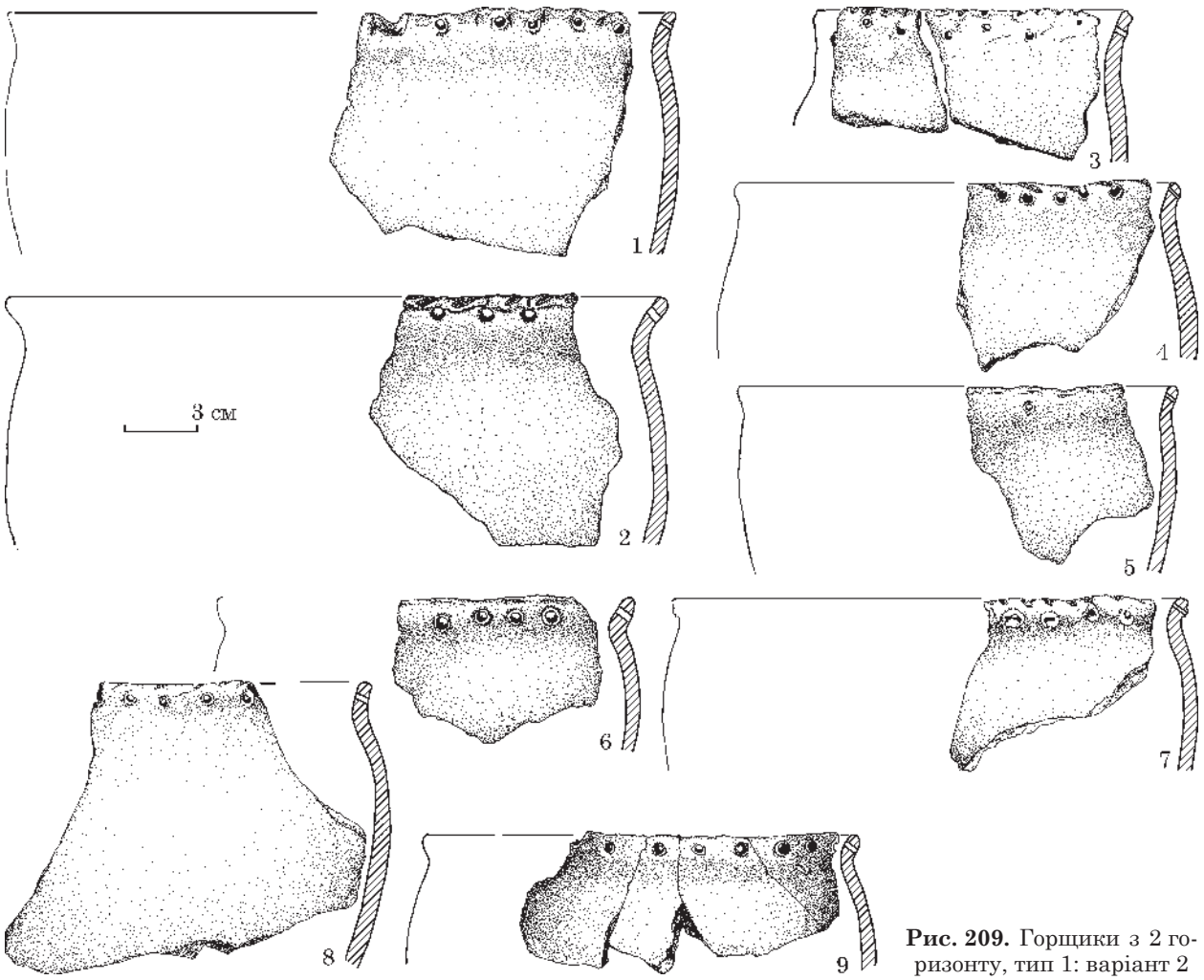

Рис. 209. Горщики з 2 горизонту, тип 1: варіант 2

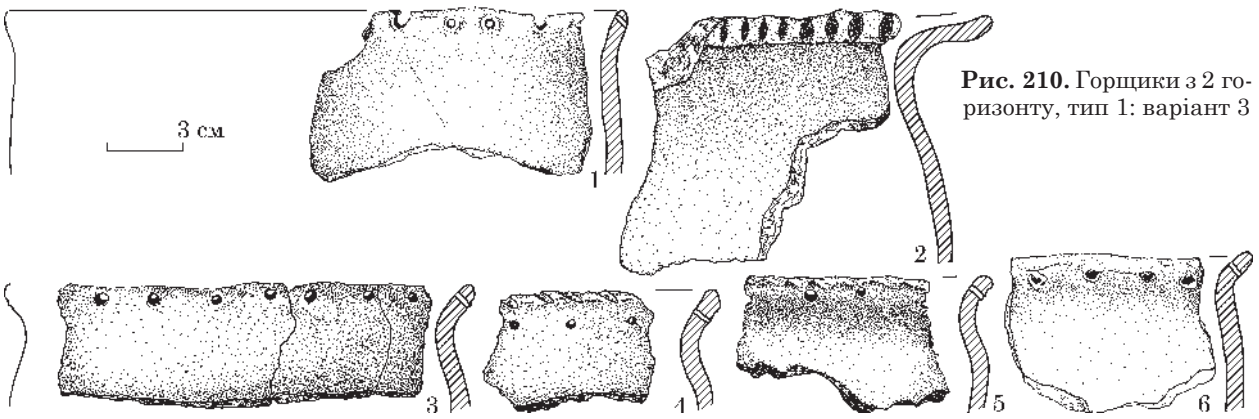

Рис. 210. Горщики з 2 горизонту, тип 1: варіант 3

Горщики 2-го горизонту. Для цього шару ситуація дещо інша. Тут так само домінують слабкопрофільовані горщики (рис. 208—211), що складають 81,7 % від усього комплексу, однак істотно переважає посуд 4 варіанту (табл. 3; рис. 211). Незначний відсоток (13 %) складають середньопрофільовані горщики (рис. 212). Серед них

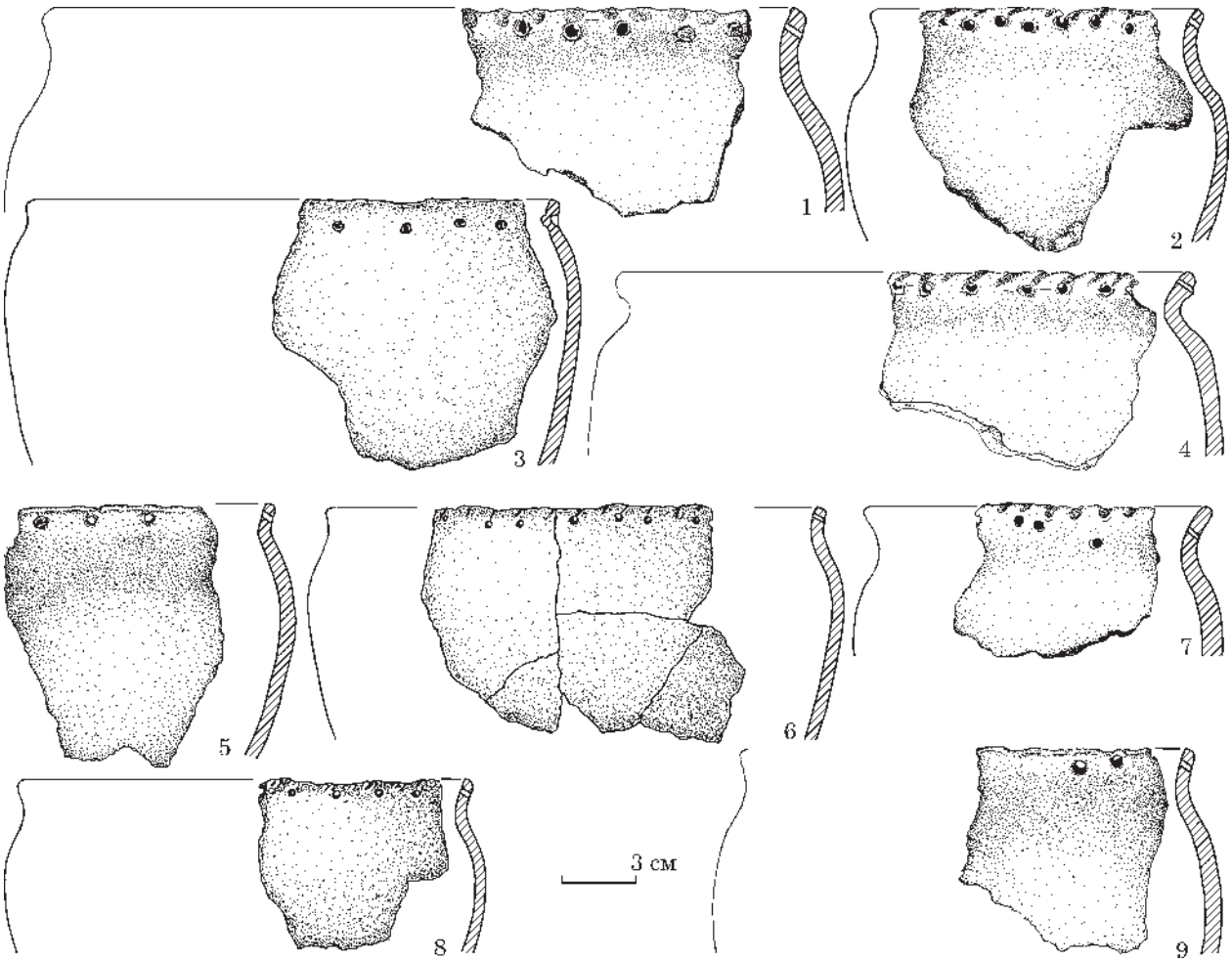

Рис. 211. Горщики з 2 горизонту, тип 1: варіант 4

4,2 % за формою близькі 1 типу 4 варіанту, втім мають більш розвинений тулуб (рис. 212: 7—9). Як і в нижньому горизонті, профільовані посудини на останньому місці (табл. 3; рис. 213).

Горщики 1-го горизонту. В верхньому шарі, як і в інших, превалюють слабкопрофільовані горщики (78,7 %), переважно 1 варіанту (табл. 3; рис. 214—216). У порівнянні з 2 горизонтом, зменшується кількість горщиків 4 варіанту (рис. 216). Їх відсоток майже такий, як в нижньому шарі (табл. 3). Кількість середньопрофільваних горщиків суттєво не змінюється (рис. 217). Серед них зовсім малий відсоток вінців з високими плечиками та ледь відігнутим краєм (2,1 %). Збільшується відсоток профільованих горщиків (тип 3), проте цей ріст незначний — 9 % (рис. 218).

Для повної картини слід коротко розглянути денця горщиків. Візуально можна виділити денця з прямою придонною частиною, дещо увігнутою та з чіткою закраїною (рис. 219). Діаметр більшості варіює від 7 до 10 см. Нечисельні горщики мали денце діаметром 11—12 см. Подекуди простежено сліди підсипки полови, злаків та піску під час формування горщика. В одному випадку денце мало увігнуту внутрішню площину, що може свідчити про використання певної підставки (рис. 219: 8).

Орнаментація горщиків в загальних рисах цілком аналогічна декору ліпленого посуду з пам'яток Лівобережного Лісостепу (рис. 220). Відсоток неорнаментованих горщиків незначний — від 1,6 до 7,5 %. Спостерігається тенденція до збільшення кіль-

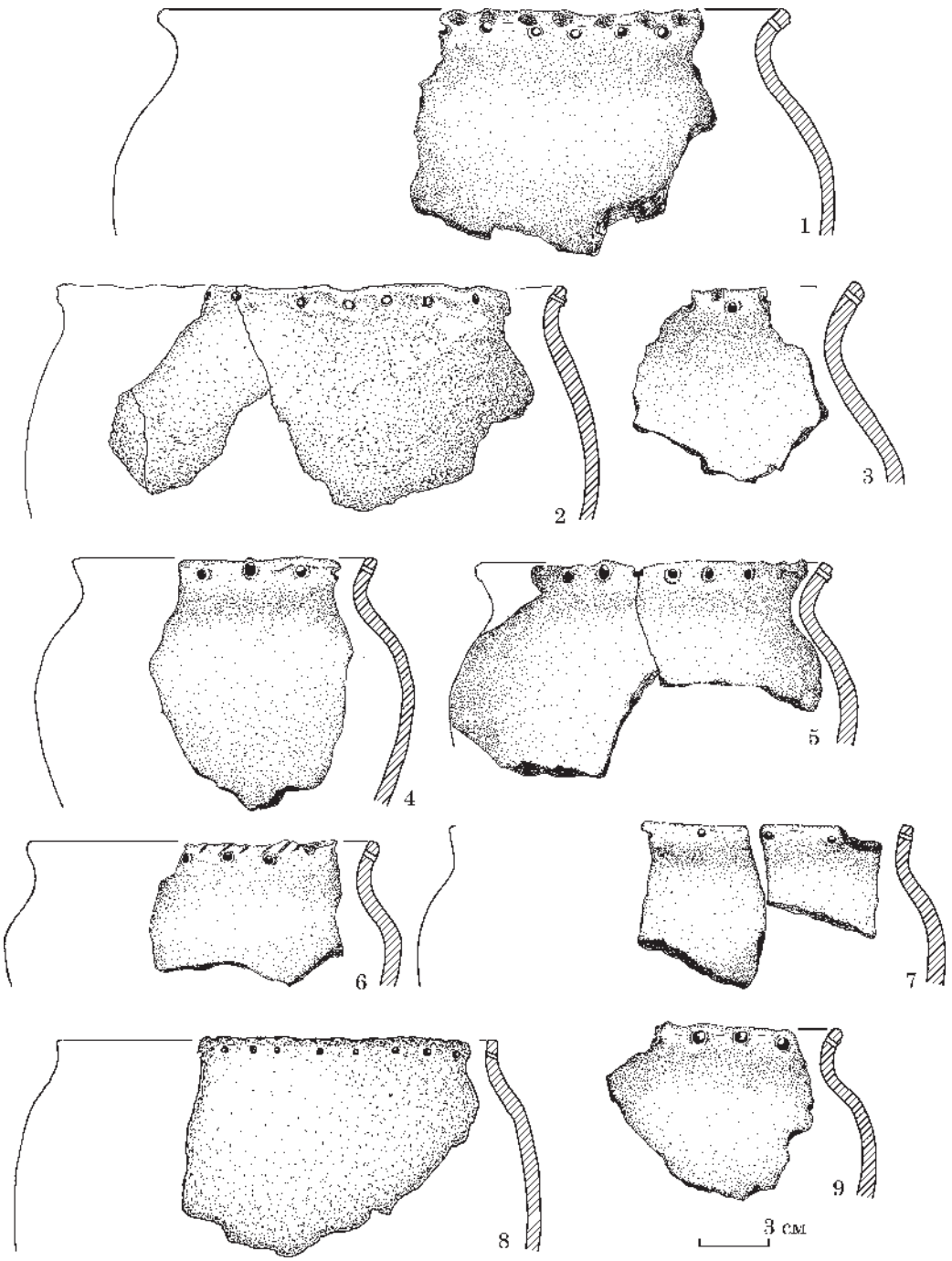

Рис. 212. Горщики з 2 горизонту, тип 2

кості таких посудин від VI до IV ст. до н. е (табл. 4).

У найдавнішому третьому горизонті абсолютно переважають горщики, прикрашені проколами в комбінації з різноманітними вдавленнями або насічками по краю вінця (61,5 %). Дещо менше посудин, що прикрашені виключно проколами (35,3 %). Інші види орнаменту поодинокі (табл. 4; рис. 220: А). Обидва види декору продовжують домінувати на горщиках і в пізніший час, серед посуду другого горизонту (рис. 220: Б). Суттєві

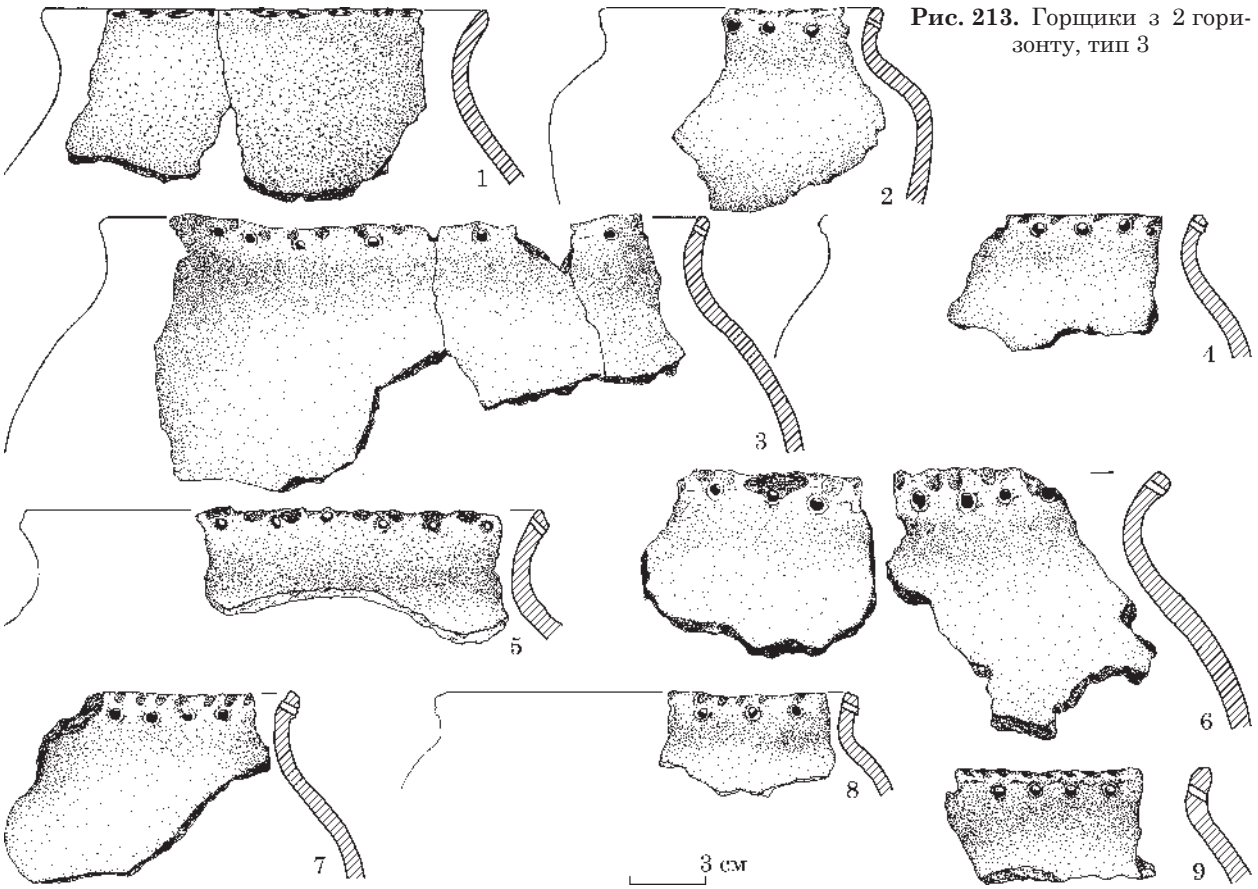

Рис. 213. Горщики з 2 горизонту, тип 3

Таблиця 4. Городище Ширяєве, види орнаменту на горщиках

Орнамент	Горизонт 1		Горизонт 2		Горизонт 3	
	Од.	%	Од.	%	Од.	%
Насічки (пальцьові вдавлення) по краю вінця	205	48,0	37	8,8	1	0,53
Те саме, в комбінації з проколами	119	27,9	218	52,0	115	61,50
Проколи	56	13,1	136	32,3	66	35,30
Не орнаментовані	32	7,5	12	2,9	3	1,60
Насічки косопоставленою щепою	6	1,4	5	1,2	1	0,53
Валик	2	0,5	—	—	1	0,53
Вдавлення	5	1,2	7	1,6	—	—
Перлини	1	0,2	5	1,2	—	—
Глибокі пальцево-нігтьові вдавлення по корпусу	1	0,2	—	—	—	—
Всього	427	100,0	420	100,0	187	100,00

зміни відбуваються наприкінці V — в IV ст. до н. е. У той час (горизонт 1) основним видом декору стають різноманітні вдавлення або насічки по краю вінця за відсутності типових проколів (рис. 220: В1—В5). Такий орнамент мають майже половина горщиків з верхнього шару. Прикрашений таким чином посуд траплявся і в двох нижніх шарах (табл. 4), проте, вочевидь, він знаходився в пізніх заглиблених об'єктах, які не вдалося зафіксувати. Подібний декор набув найбільшого поширення у населення Середнього Дону в IV ст.

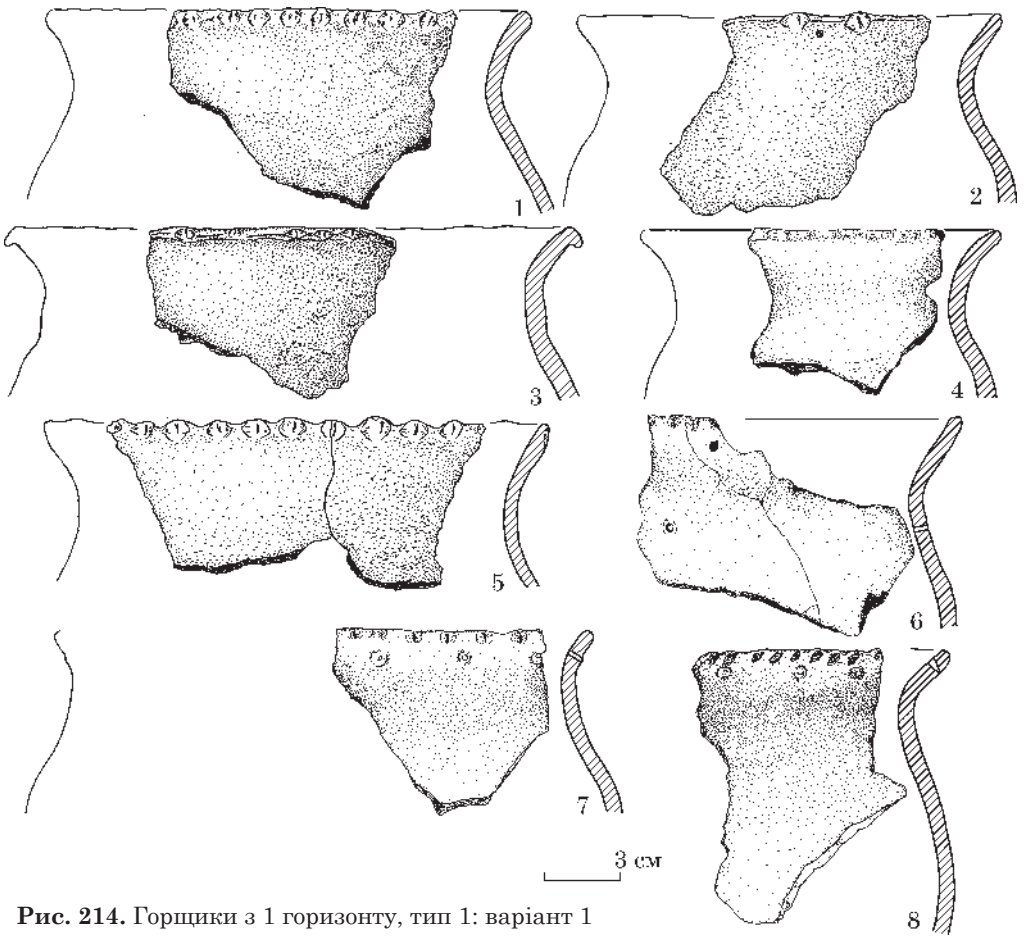

Рис. 214. Горщики з 1 горизонту, тип 1: варіант 1

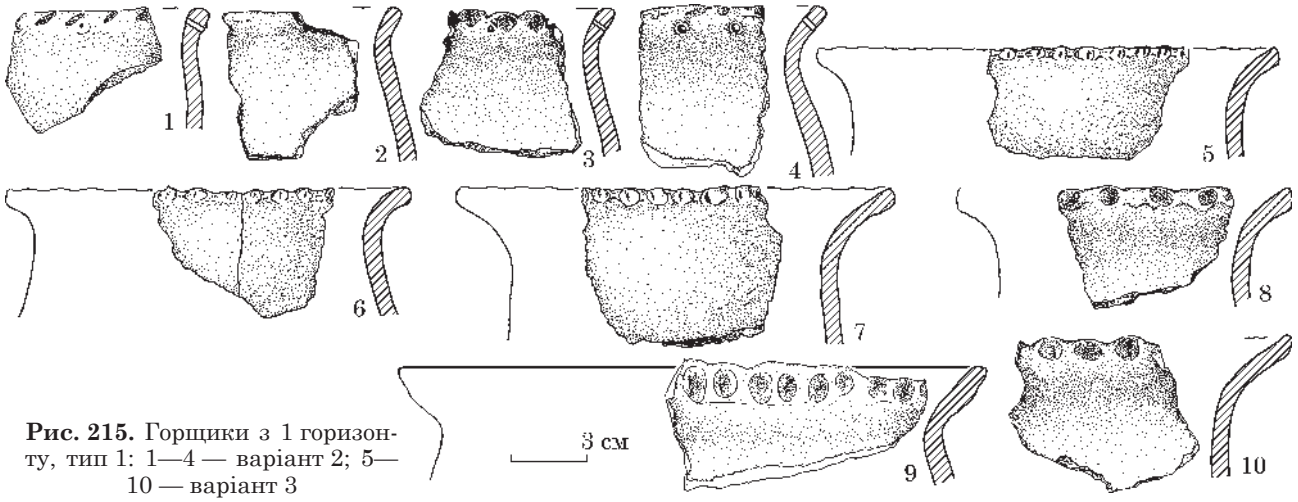

Рис. 215. Горщики з 1 горизонту, тип 1: 1—4 — варіант 2; 5—10 — варіант 3

до н. е. (Пеляшенко 2020, с. 32). У верхньому горизонті, в порівнянні з попередніми, суттєво зменшується відсоток горщиків з проколами (табл. 4; рис. 220: В6—В8).

До рідкісних видів орнаменту відносяться насічки, виконані щепкою, що поставлена під певним кутом (рис. 221). Всього за п'ять років досліджень знайдено 12 уламків гор-

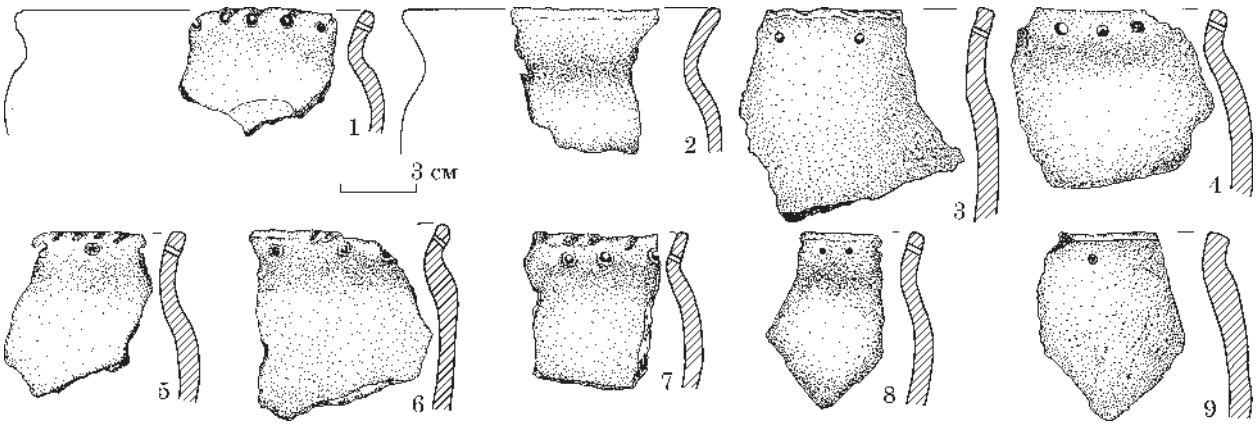

Рис. 216. Горщики з 1 горизонту, тип 1: варіант 4

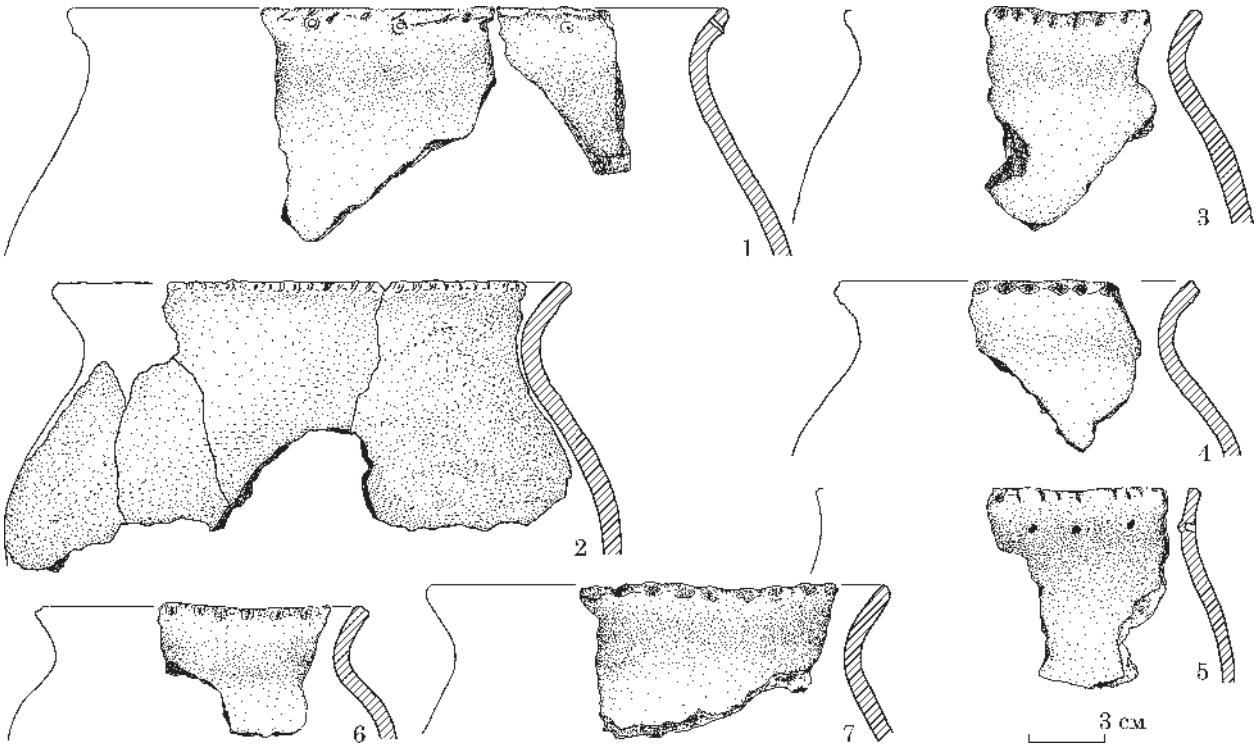

Рис. 217. Горщики з 1 горизонту, тип 2

щиків з таким декором (табл. 4). На окремих екземплярах такі насічки виконано невміло та недбало, на інших — чітко та охайно. Інколи насічки скомпоновані в трикутники верхівкою донизу, подекуди їх скомбіновано з типовими лісостеповими проколами. Орнамент у вигляді насічок притаманний виключно посуду юхнівської культури і абсолютно не характерний для горщиків з поселень Лівобережного Лісостепу.

Незначний відсоток горщиків прикрашено округлими, подекуди аморфними вдавленнями, виконаними із зовнішнього боку (табл. 4; рис. 222: 1—6). Окремі нечисленні фрагменти декоровані «перлинами», що утворилися в результаті вдавлення із внутрішнього боку (табл. 4; рис. 222: 7—9). Найбільшу кількість таких горщиків знайдено в другому горизонті. Орнамент у вигляді різних наколів був характерний для горщи-

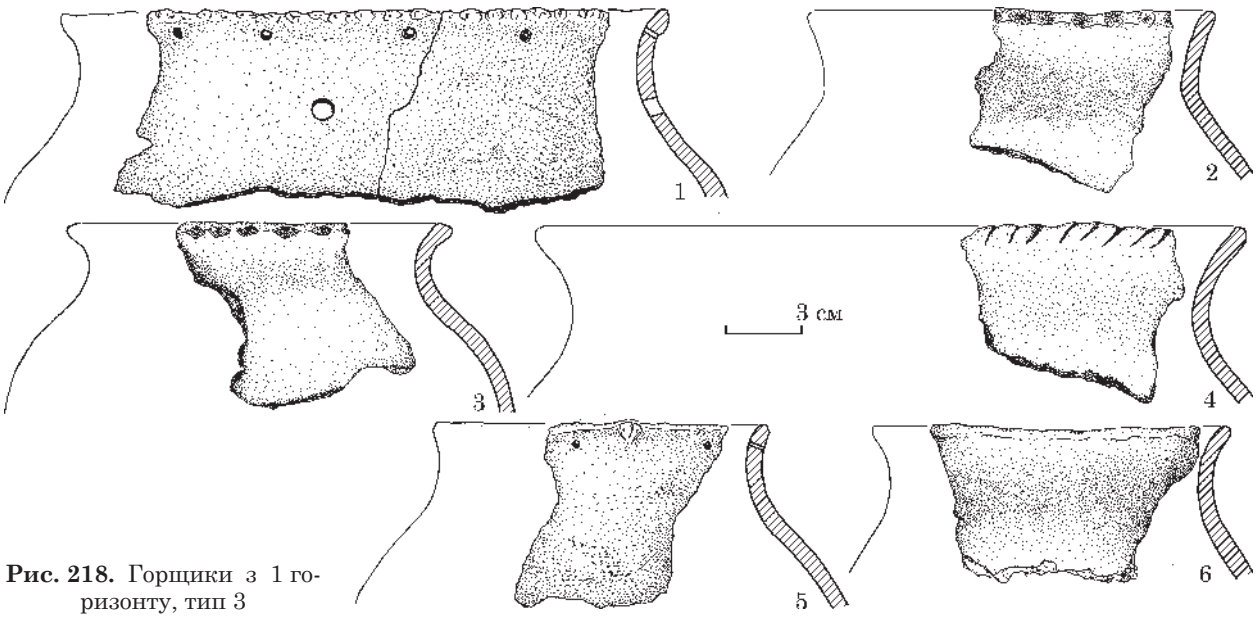

Рис. 218. Горщики з 1 горизонту, тип 3

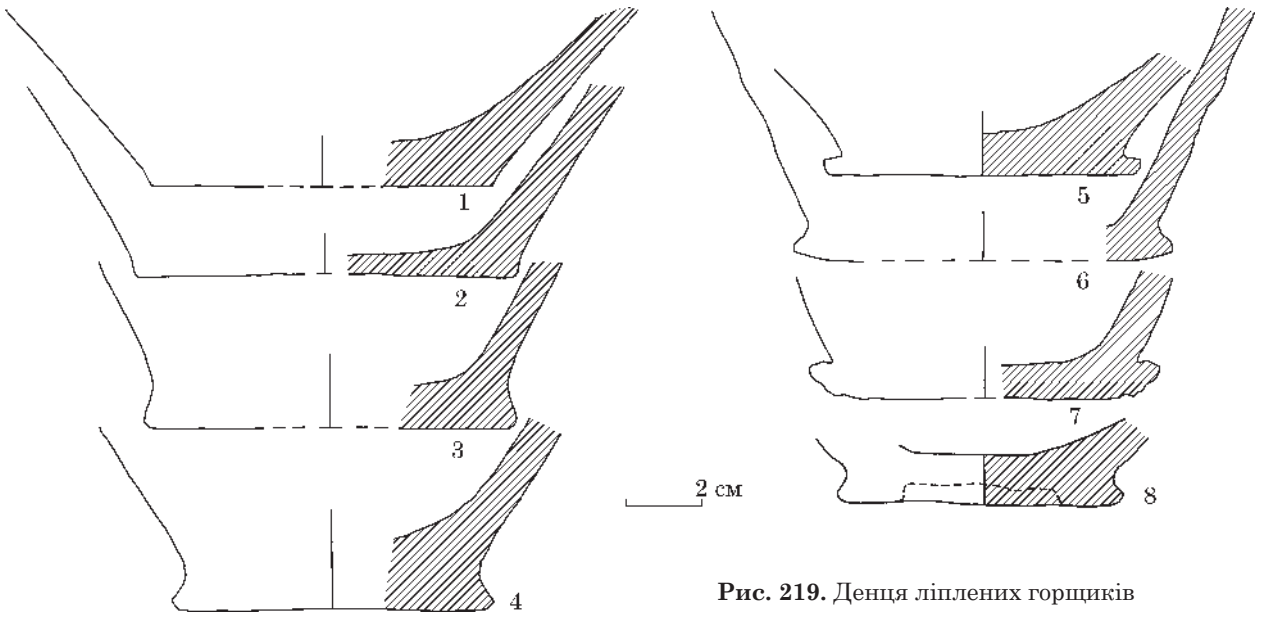

Рис. 219. Денця ліплених горщиків

ків Посулля і в меншій мірі трапляється на посуді з пам'яток іншої території Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2020, с. 31). Як виключення, деякі пам'ятки басейну р. Псел, де вінця з перлинним орнаментом складають майже половину колекції (Білинський, Кабанов 2015, с. 125). Достатньо високий відсоток горщиків з перлинами на городищах Курського Посейм'я (Пузикова 1981, с. 44; 1997, с. 37), що є одним з факторів, який визначає специфічність цього регіону.

Рідкісним видом декору є наліпний пружок по краю вінця. Знайдено лише 1 фрагмент (рис. 222: 10). Такий архаїчний орнамент трапився на уламку горщика з верхнього горизонту. Аналогічна знахідка, і теж в єдиному екземплярі, є в колекції з розкопок городища Ширяєве 1950 року (Каравайко 2018, с. 273, рис. 8: 2).

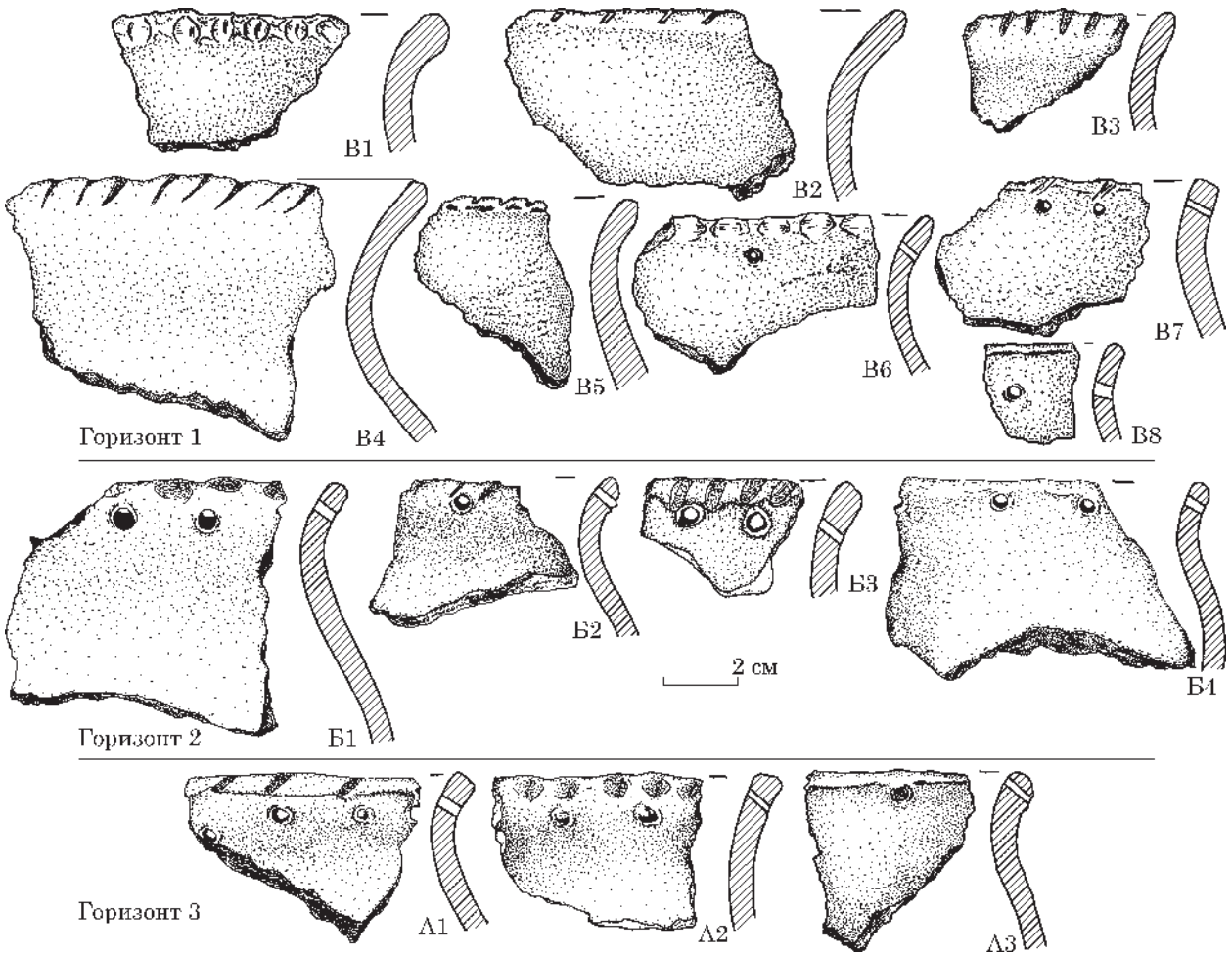

Рис. 220. Основні види орнаменту горщиків з трьох горизонтів городища Ширяєве

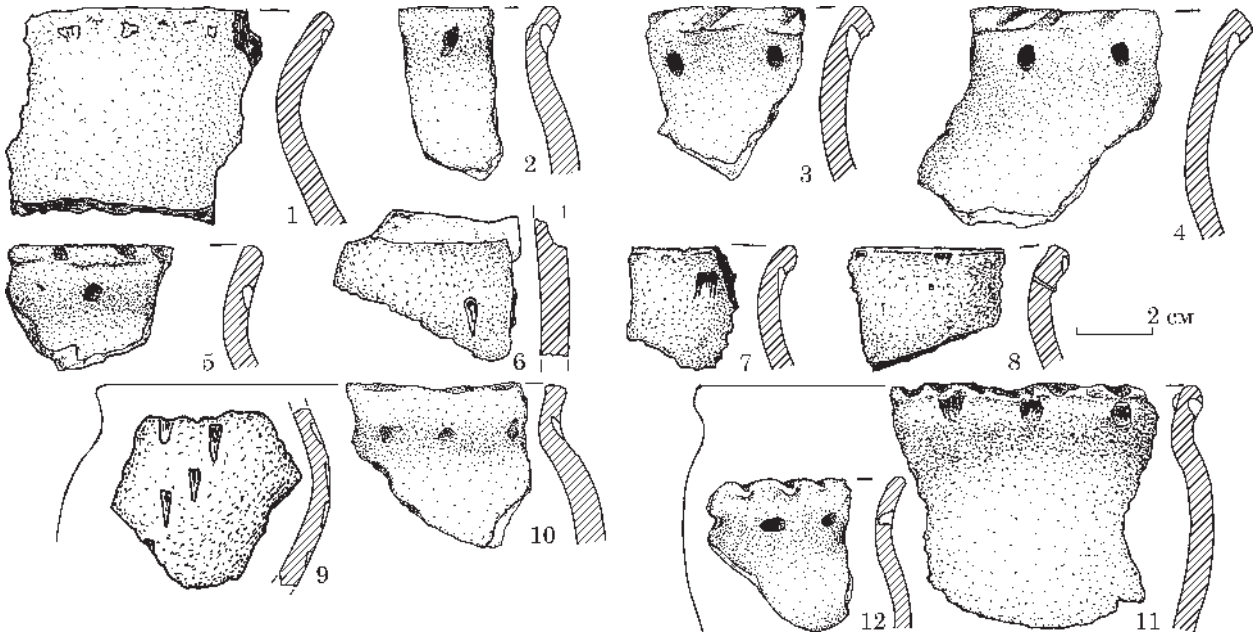

Рис. 221. Фрагменти орнаментованих горщиків юхнівської культури з городища Ширяєве: 1—6 — горизонт 1; 7—11 — горизонт 2; 12 — горизонт 3

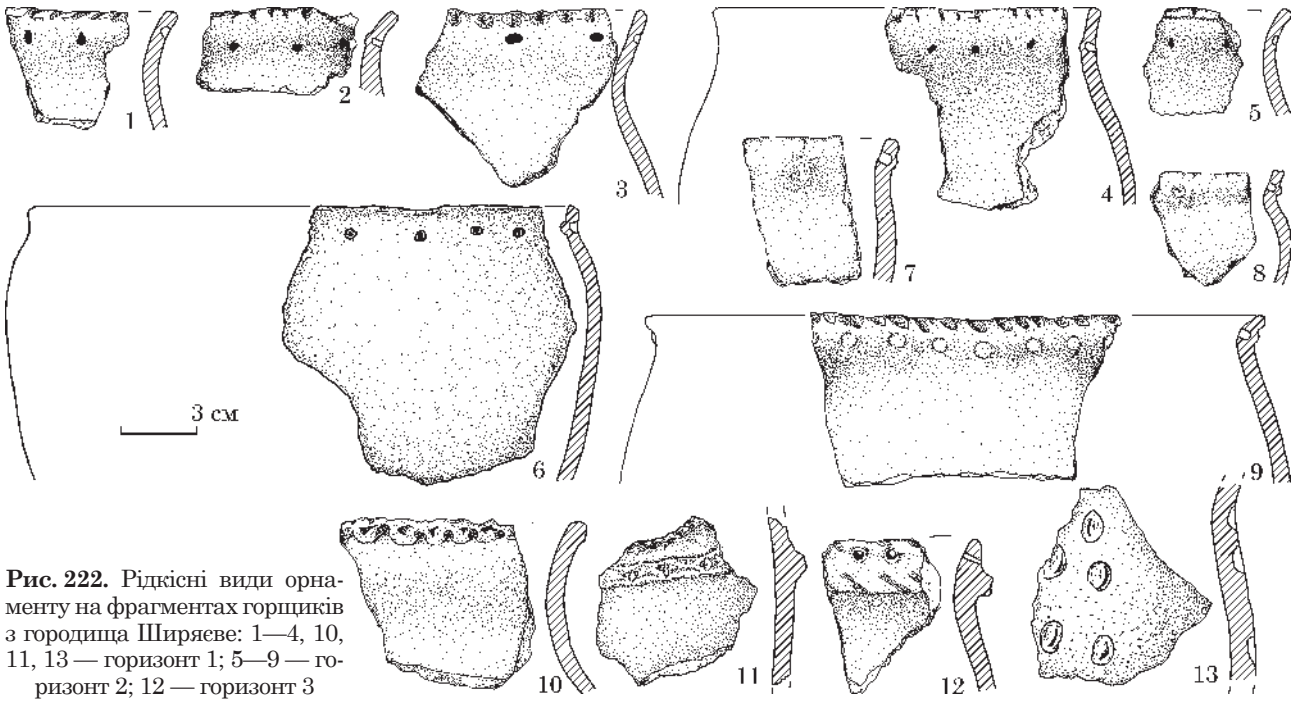

Рис. 222. Рідкісні види орнаменту на фрагментах горщиків з городища Ширяєве: 1—4, 10, 11, 13 — горизонт 1; 5—9 — горизонт 2; 12 — горизонт 3

Ще два фрагменти прикрашено відтягнутим пружком попід вінцем та дещо нижче його. Один з пружків розділений пальцевими вдавленнями, інший — неглибокими борозенками (рис. 222: 11, 12). Аналогічний першому — уламок горщика, що походить і з розкопок В. А. Іллінської (Каравайко 2018, рис. 8: 3). Аналогічні другому — кілька фрагментів з городища Мариця (Пузикова 1981, с. 44, рис. 22: 5, 7). В цілому, декорування посуду за допомогою пружків на Сеймі, на відміну від інших територій Дніпро-Донецького Лісостепу, не було поширене.

Нетиповим для скіфського часу, з огляду на тісто та орнаментацією, виглядає фрагмент стінки, прикрашеної округлими пальце-нігтьовими вдавленнями (рис. 222: 13). Поки що ця єдина знахідка виявлена в верхньому горизонті.

Банки. Ліплені посудини без чітко вираженої шийки з прямими вінцями є поодинокими знахідками в культурному шарі городища Ширяєве (рис. 223). Всього їх знайдено 12 фрагментів, що складає 1 % від загальної кількості ліпленого посуду (табл. 2). Така незначна вибірка не дозволяє робити висновки. Поки що, попередньо, можна казати про збільшення кількості таких посудин від раннього до пізнього горизонту (2, 4 та 6 знахідок відповідно; табл. 5). За абрисом тулуба, К. Ю. Пеляшенко (2020, с. 33—34) виділяє *2 варіанти*: *1* — з вертикальними, або трохи випуклими стінками з прямими вінцями (рис. 223: 1—8) та *2* — з бочонкоподібним тулубом та увігнутими вінцями (рис. 223: 10—12). Перший варіант подекуди важко відрізнити від слабкопрофільованих горщиків 2 варіанту (Пеляшенко 2020, с. 33). Банки обох варіантів (V тип, за А.І. Пузіковою) відомі з городищ Мариця та Переверзеве I, де були знайдені в малій кількості (Пузикова 1981, с. 53; 1997, с. 39). Не мали вони широкого розповсюдження і на іншій території Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2020, с. 33).

Орнаментація банок не відрізняється від декору горщиків лісостепової кераміки. Два екземпляри мають типово юхнівський орнамент і вочевидь виготовлені мешканцями лісової смуги (рис. 223: 10, 12).

Миски. Традиційно вважається, що серед ліпленого посуду місцевого населення миски посідають друге місце за кількістю після горщиків, в тому числі і малих форм (Гейко 2011, с. 161; Пеляшенко 2020, с. 35). Після широкомасштабних розвідок середини XX ст.

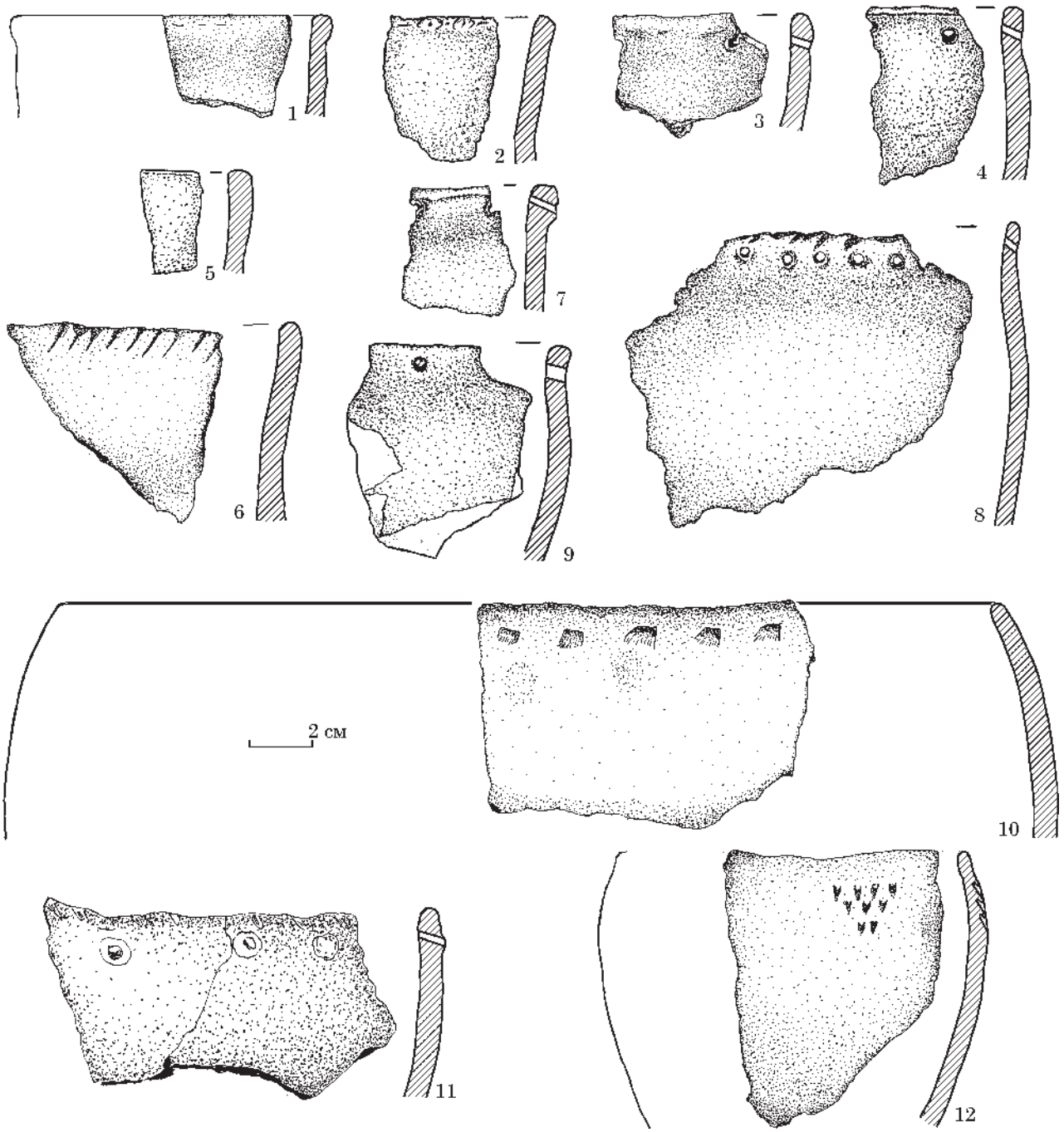

Рис. 223. Банки: 1—9 — варіант 1; 10—12 — варіант 2 (1—6 — горизонт 1; 7, 8, 10, 11 — горизонт 2; 9, 12 — горизонт 3)

І. І. Ляпушкін відмітив вкрай незначну кількість такого столового посуду на пам'ятках Сейму (Ляпушкин 1950, с. 60). Цей висновок був підтверджений результатами робіт А. І. Пузікової. Для городища Мариця дослідниця, з посиланням на ряд публікацій, відзначала, що «*…миски были самым распространенным после горшков видом посуды почти во всех синхронных культурах…*» (Пузикова 1981, с. 60). У вказаній праці від-

Таблиця 5. Городище Ширяєве, типологія банок і мисок

Горизонт	Банки, варіант			Миски								
				Типи						Дно	Разом	Миски з денця
	1	2	Разом	I	II	III	IV	V	VI			
1	6	—	6	2	1	4	17	7	12	2	45	5 (1)
2	2	2	4	—	1	2	9	3	2	4	21	2
3	1	1	2	—	—	—	1	—	—	—	1	—
Разом	9	3	12	2	2	6	27	10	14	6	75	8

сутні кількісні показники щодо знахідок мисок, однак, з огляду на наведену ілюстрацію, їх було вкрай мало. При аналізі керамічного комплексу городища Переверзеве I було зроблено висновок щодо незначної кількості мисок, що характерно для всіх городищ Посейм'я (Пузикова 1997, с. 40). Крім того, на Глібовському городищі на дослідженій площі 884 м^2 знайдено обмаль мисок, а на поселенні Жерновець при розкопаній площі 720 м^2 виявлено тільки один фрагмент (Пузикова 1997, с. 91—92, 103). Нажаль, конкретних даних щодо кількості та відсоткового співвідношення мисок немає, відтак, слід констатувати їхнє мале число.

Після досліджень 1950 р. городища Ширяєве В. А. Іллінська також відзначила, що «*кількість мисок тут значно менша, ніж звичайно зустрічається на так званих скіфських городищах південнішої смуги*» (Іллінська 1953, с. 116). Мені вдалося нарахувати 20 фрагментів мисок (серед них одне денце) з розкопок Д. Т. Березовця та В. А. Іллінської[1] (Каравайко 2018 с. 276—277, рис. 11). Ще один уламок походить з відпрацьованого ґрунту розкопу 2 1950 р. (Каравайко 2020, с. 529, рис. 3: 8). Попередні статистичні дані щодо мисок городища Ширяєве та їхній типологічний розподіл містяться в двох роботах (Каравайко, Пеляшенко 2018; Каравайко 2019).

Загалом, на площі 240 м^2 знайдено 67 фрагментів мисок, що складає 5,6 % від усього ліпленого посуду (табл. 2; рис. 224; 225). Розподіл цих знахідок за горизонтами виглядає наступним чином. В нижньому шарі виявлено тільки 1 уламок миски (0,5 % від усіх знахідок посуду). В другому горизонті відсотковий показник значно вищий (21 одиниця) і складає 4,5 %. Найбільшу кількість фрагментів мисок знайдено в верхньому, 1-му горизонті (45 фрагментів та 8,6 %). На матеріалах пам'яток території Дніпро-Донецького Лісостепу простежена тенденція до поступового зменшення кількісного відсотку мисок від раннього до пізньоскіфського часу (Пеляшенко 2020, с. 41). Для керамічного комплексу городища Ширяєве цей висновок прямо протилежний. Вважати його остаточним зарано, адже зі збільшенням дослідженої площі показники можуть суттєво змінюватися. Зокрема, на основі матеріала розкопок 2017—2018 рр., з урахуванням колекції 1950 р., отриманні цифри значно різнилися (Каравайко 2019, с. 295—296).

Миски, як правило, мали добре загладжену поверхню, проте лискування майже не використовувалося. В тісті домішки піску та дрібних включень жорстви та шамоту. Орнаментовані екземпляри поодинокі. Лише на двох вінцях зафіксовано декор у вигляді пальценігтьових вдавлень по вінцю та під ним. Ще два прикрашені вінця мисок походять з розкопок В. А. Іллінської (Каравайко 2018, рис. 11: 8, 10). Так само, на пам'ятках басейнів Сіверського Дінця та Псла миски переважно не мали орнаменту (Пеляшенко 2020, с. 41).

Найбільш вживаними протягом всього часу існування городища Ширяєве були миски (***тип 4***, за: Пеляшенко 2020) з округлим, округло-конічним корпусом та вертикально поставленим бортиком (табл. 5; рис. 224:

[1] Колекція НФ ІА НАН України № 157.

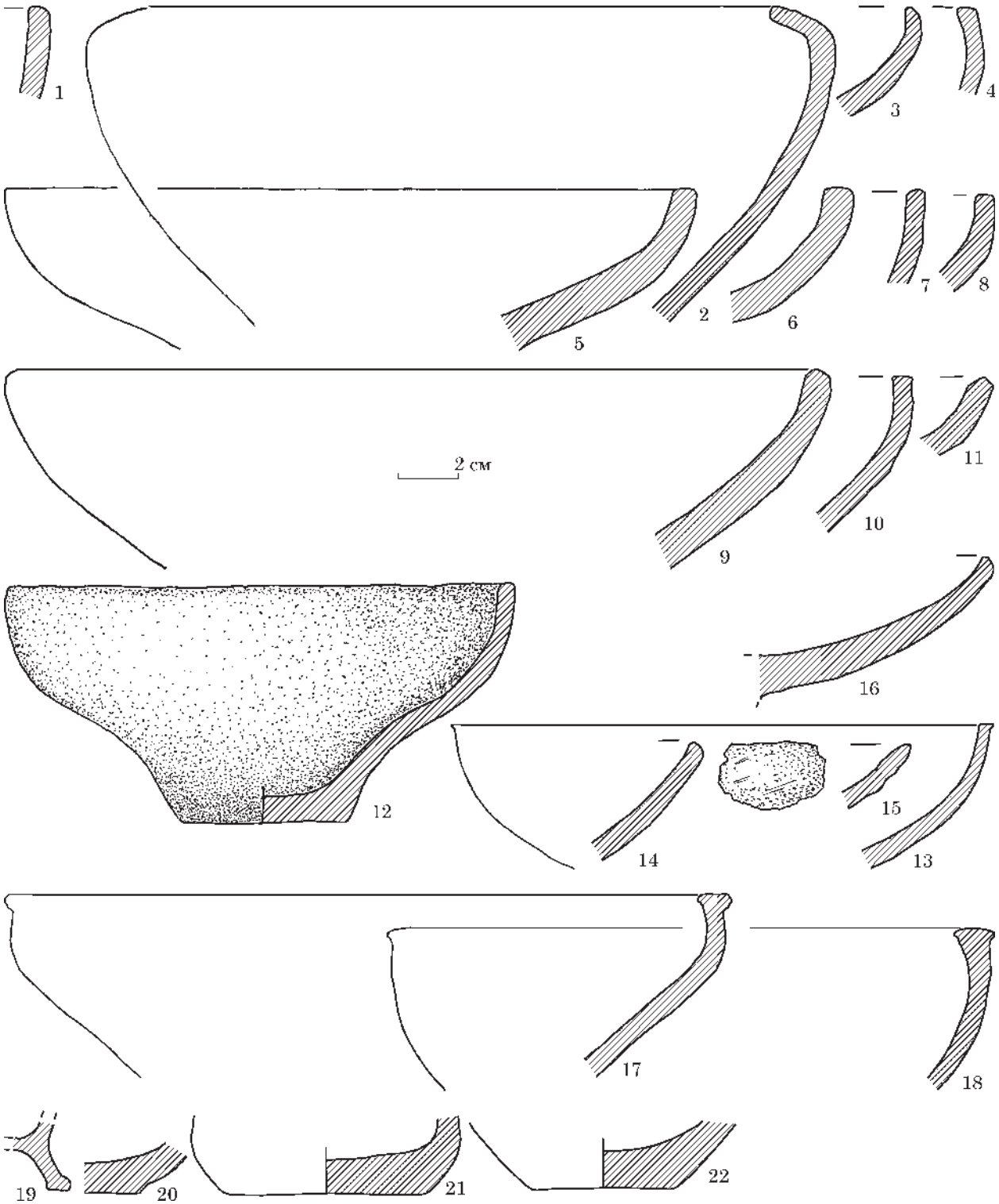

Рис. 224. Миски з 3 й 2 горизонтів: 2 — тип 2; 3, 4 — тип 3; 1, 5—13 — тип 4; 14—16 — тип 5; 17, 18 — тип 6; 19—22 — фрагменти дна (1— горизонт 3; 2—22 — горизонт 2)

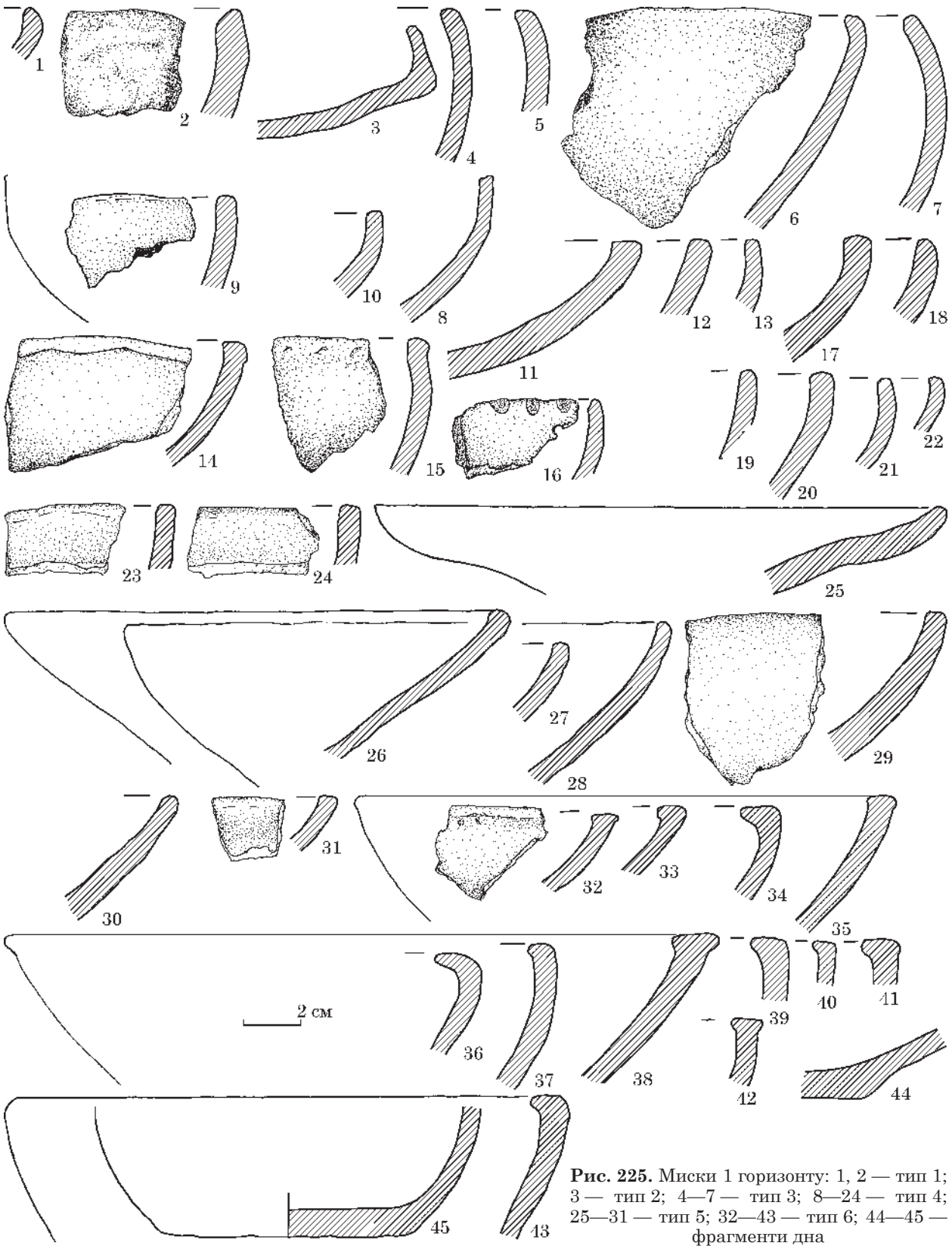

Рис. 225. Миски 1 горизонту: 1, 2 — тип 1; 3 — тип 2; 4—7 — тип 3; 8—24 — тип 4; 25—31 — тип 5; 32—43 — тип 6; 44—45 — фрагменти дна

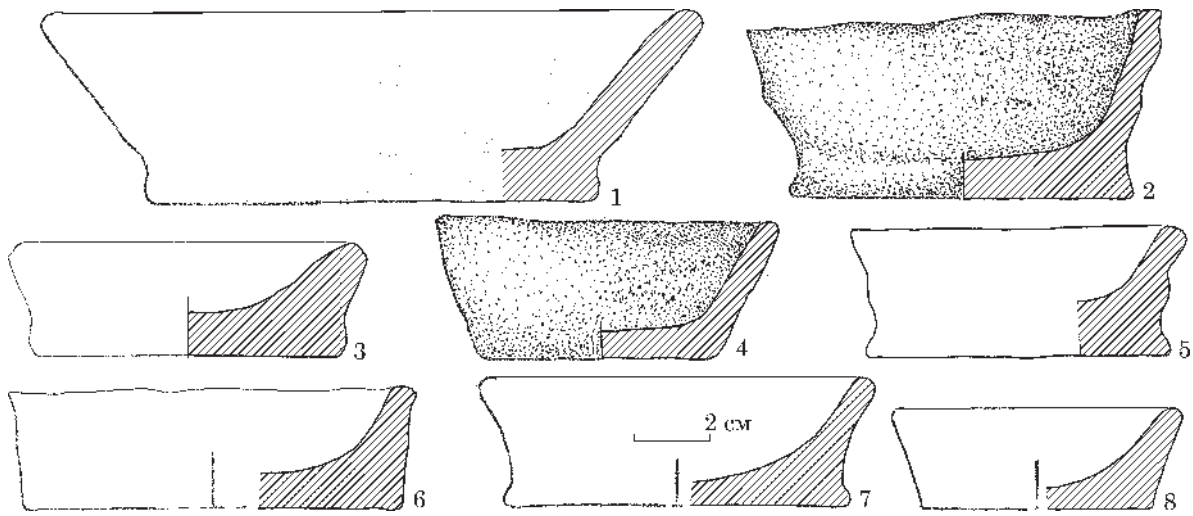

Рис. 226. Миски, виконані з нижньої частини горщика: 1—6 — горизонт 1; 7, 8 — горизонт 2

5—13; 225: 8—24). Це загальнопоширена форма для більшості пам'яток Лівобережного Лісостепу скіфського часу (Пеляшенко 2020, с. 39). Для другого горизонту миски інших типів знайдені приблизно в однаковій кількості (рис. 224). В верхньому шарі на другому місці знаходяться миски ***типу 6*** — округлої, рідше округло-конічної форми з «грибоподібним» вінцем» (табл. 5; рис. 225: 32—43). Подібні миски характерні переважно для пізньоскіфського часу (Пеляшенко 2020, с. 40). На третьому місці в 1 горизонті — конічні миски ***5 типу*** (табл. 5; рис. 225: 25—31), які є рідкісним в ужитку населення Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко, 2020, с. 39). Знахідки інших форм поодинокі. Слід відзначити відсутність мисок 7 типу, які не набули поширення на Лівобережжі. Лише один такий фрагмент походить з розкопок В. А. Іллінської (Каравайко 2018, рис. 11: 20).

На окрему увагу заслуговують невеличкі миски, виготовлені з дна розбитого горщика шляхом заточки його країв (рис. 226: 1—3; 5—8). Миски подібних форм та розмірів рідко спеціально виготовляли з окремого шматка глини (рис. 226: 4). Аналогічний виріб походить з городища Гірки (рис. 61: 17), ще два — з городища Переверзеве I (Пузикова 1997, с. 40). На основі матеріалів з городища Шабалінове, що розташоване в гирлі Сейму, О. М. Мельниковська дійшла висновків, що використання нижньої частини горщика є ранньою хронологічною ознакою, адже пізніше такі миски виготовляли за традиційною технологією (Мельниковская 1975а, с. 99). Матеріали городища Ширяєве дещо суперечать цьому твердженню. В верхньому горизонті знайдено 6 таких виробів, один з яких виліплений окремо, в 2 горизонті — дві мисочки (рис. 226; табл. 5).

Глечики. Ця група посуду є вкрай малочисельна і складає всього 0,8 % від загальної кількості (табл. 2). Фрагментарність матеріалу не дозволяє визначити типи чи варіанти, відтак обмежусь тільки кількісними показниками. Переважна більшість глечиків (8 штук) знайдена в межах першого горизонту і лише 1 фрагмент — в другому. Загалом, широке використання цього посуду на всій території Дніпровського Лівобережжя припадає на кінець V—IV ст. до н. е. (Пеляшенко 2020, с. 49). Поверхня старанно загладжена майже до блиску. Орнамент відсутній (рис. 227).

Корчаги. В загальній кількості складають 0,7 % від усього посуду городища (табл. 2), втім, така ситуація характерна і для комплексів інших пам'яток скіфського часу Лівобережжя (Пеляшенко 2020, с. 42). Всього знайдено 8 фрагментів, 6 з яких були в межах 1 горизонту та по одному екземпляру в другому та третьому (рис. 228). Поверхня у більшості лискована і лише на кількох

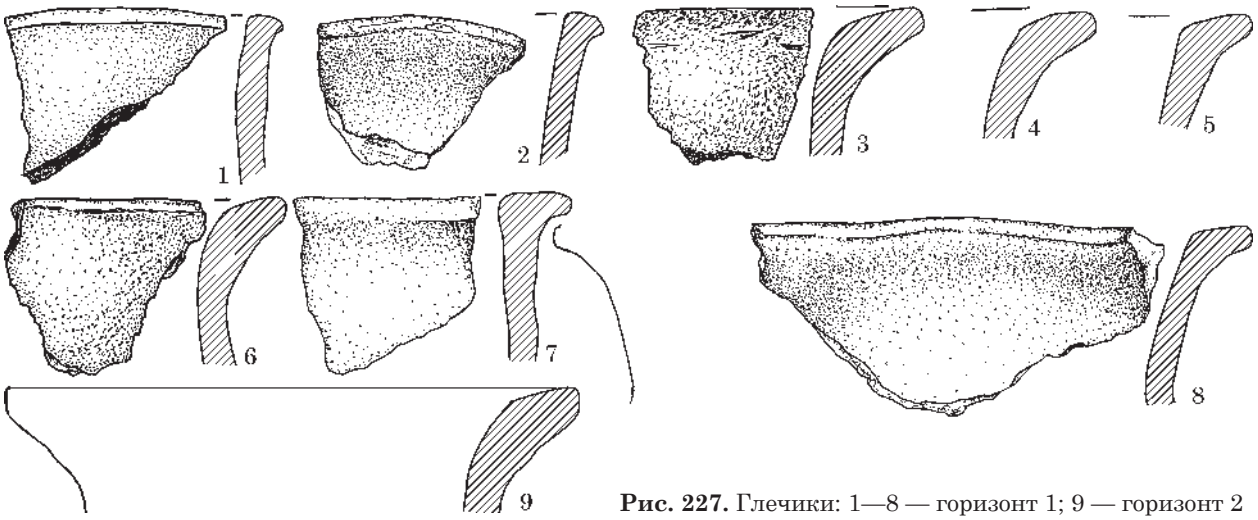

Рис. 227. Глечики: 1—8 — горизонт 1; 9 — горизонт 2

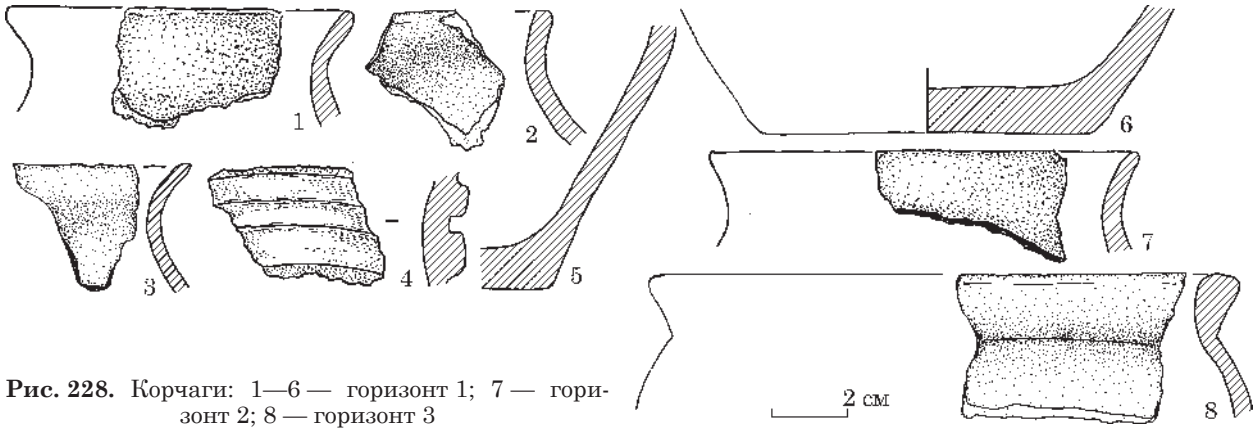

Рис. 228. Корчаги: 1—6 — горизонт 1; 7 — горизонт 2; 8 — горизонт 3

екземплярах гарно загладжена. Орнамент відсутній.

Кухлі або невеликі посудини видовжених пропорцій з однією ручкою. Вони нечисленні та знайдені виключно в першому горизонті (табл. 2; рис. 229). Три екземпляри представлені фрагментом вінець з ручкою та стінок зі слідами кріплення ручок (рис. 229: 2—4). Один кухоль вдалося реставрувати. Він мав висоту 19 см, діаметр вінець — 15 см, донця — 8 см. Найбільше розширення припадає на середину і складає 19 см. Діаметр шийки — 14,5 см. В верхній частині фіксуються сліди від кріплення одного вушка. Поверхня добре загладжена, майже лощена. Орнамент відсутній (рис. 229: 1).

Кубки. Нечисленна категорія, що складає 0,8 % від усієї кількості ліпленого посуду (табл. 2). Уламки кубків знайдені переважно в верхньому горизонті, і лише 2 фрагменти — в другому (рис. 230). Частина таких знахідок за формою нагадують черпаки, проте в культурному шарі не знайдено жодної характерної ручки, що дозволяє інтерпретувати їх однозначно.

Поверхня в більшості випадків добре загладжена, подекуди залискована. Орнамент відсутній. Всі наявні знахідки кубків фрагментовані, що не дозволяє виконати їх типологічний розподіл. Серед усіх виділяється один фрагмент вінця рідкісної форми (рис. 230: 2). Схожі посудинки знайдені під час дослідження Мотронинського городища, де вони так само були нетипові для місцевого керамічного виробництва (Бессонова, Скорый 2001, с. 76, рис. 47: 2, 4—6).

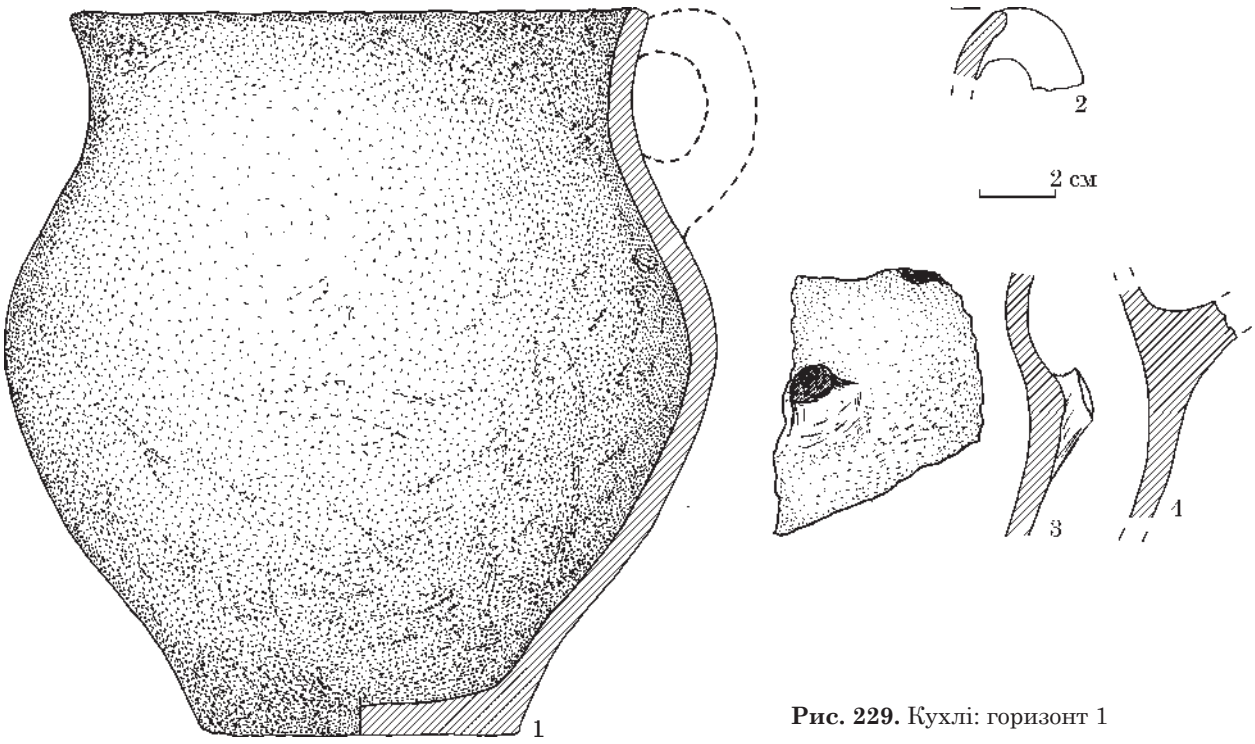

Рис. 229. Кухлі: горизонт 1

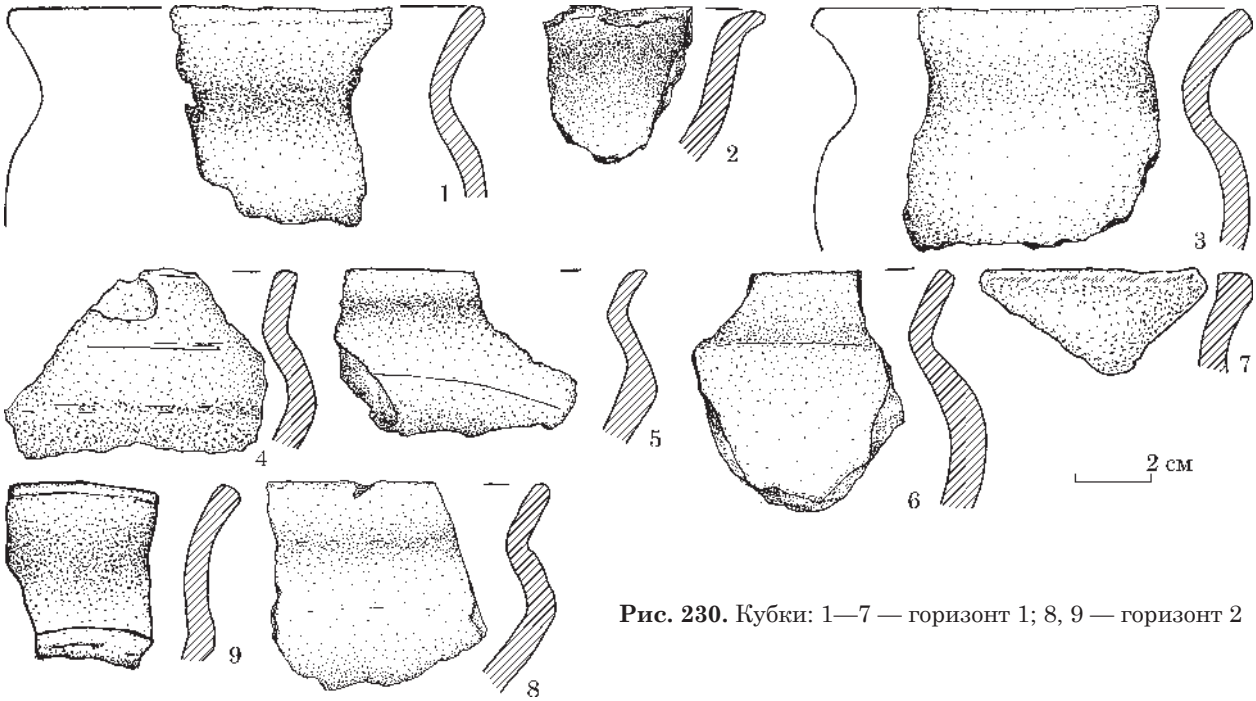

Рис. 230. Кубки: 1—7 — горизонт 1; 8, 9 — горизонт 2

Посудини малих форм (рис. 231—233). В кількісному відношенні (4,9 %) ця категорія посуду займає третє місце після горщиків та мисок (табл. 2). Найбільше їх знайдено в межах другого горизонту. Цей посуд представлено переважно невеличкими горщичками, які, зазвичай, повторюють форми стандартних (рис. 231; 232: 1—26, 28—32; 233: 1—7,

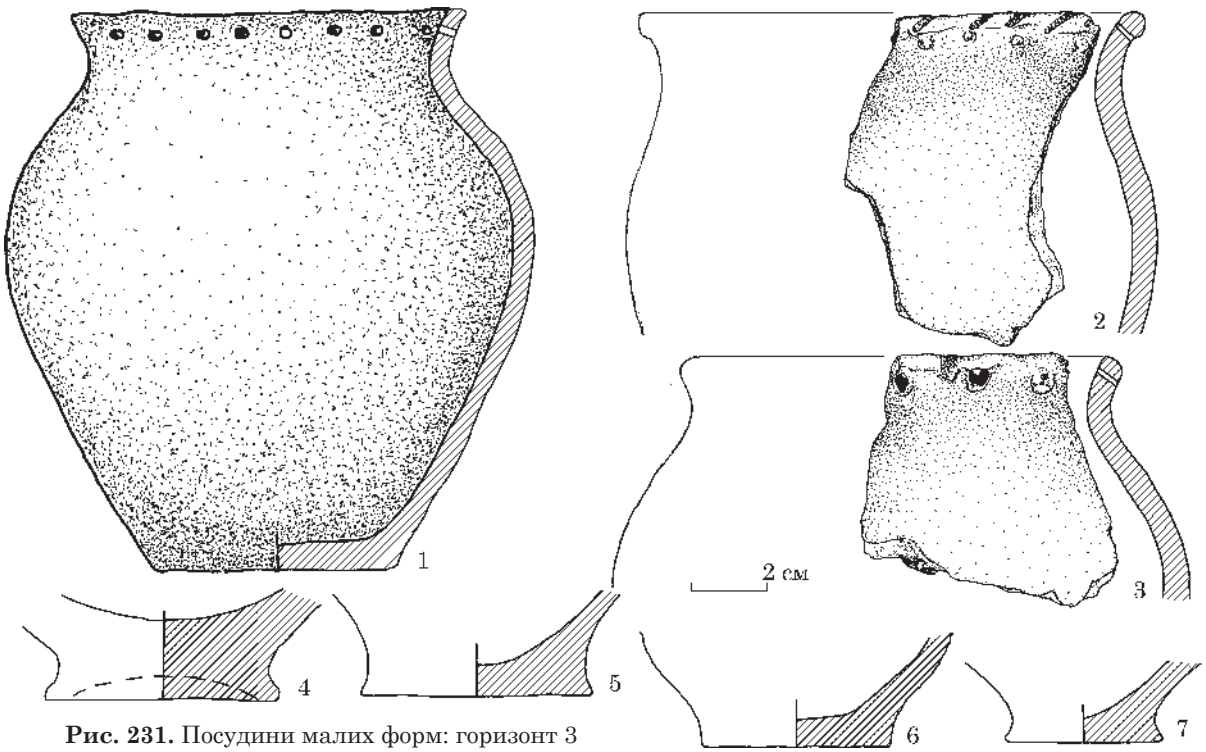

Рис. 231. Посудини малих форм: горизонт 3

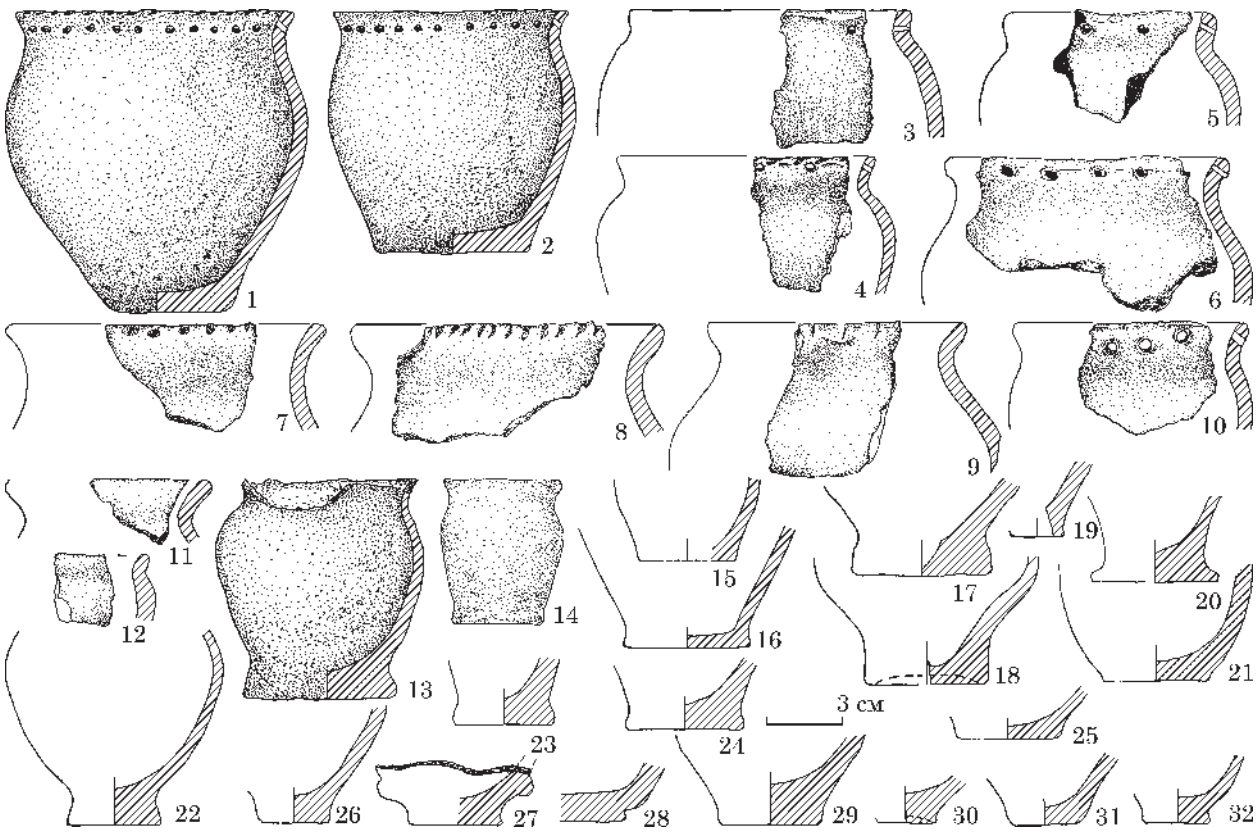

Рис. 232. Посудини малих форм: горизонт 2

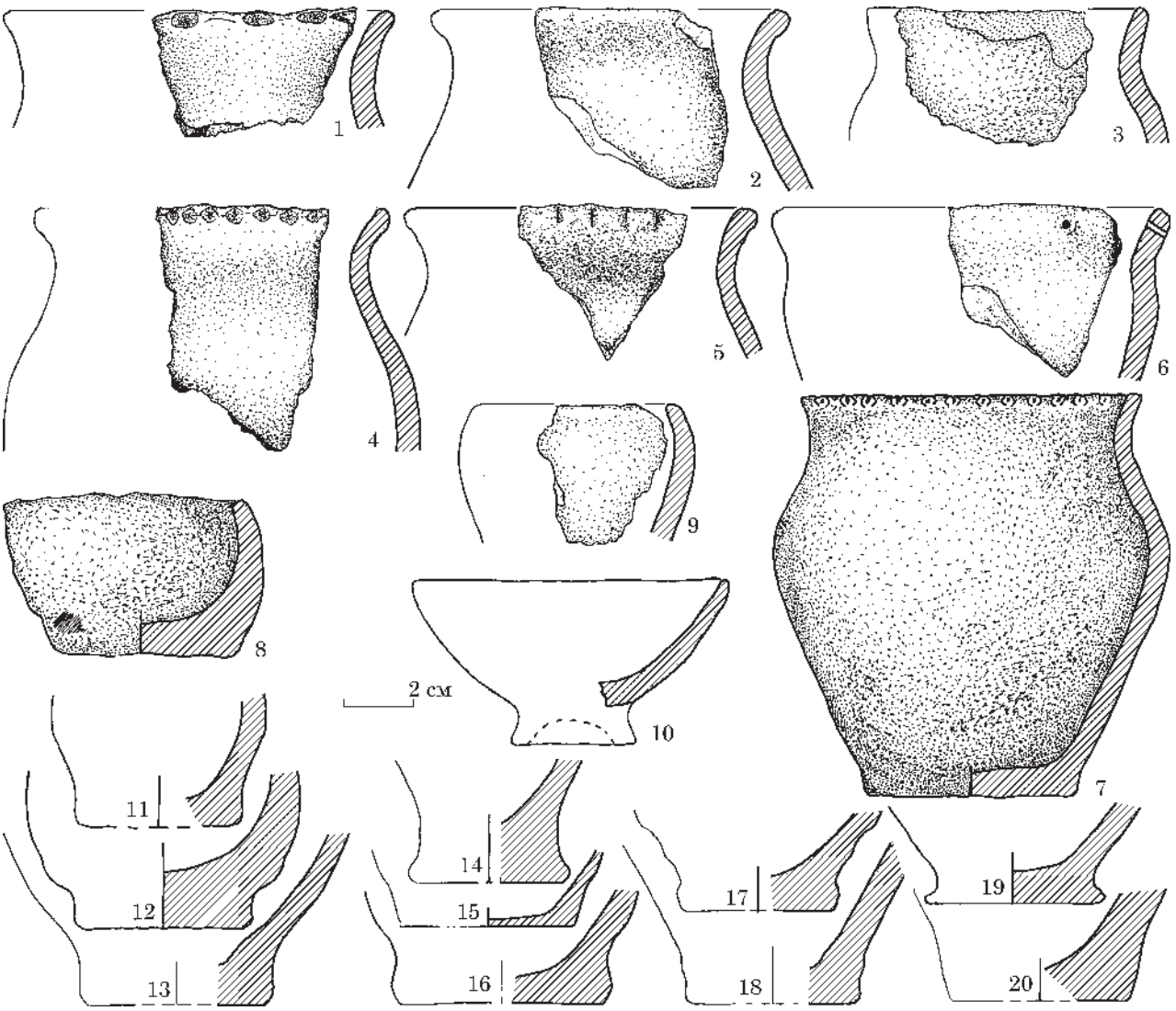

Рис. 233. Посудини малих форм: горизонт 1

11—20). Рідше трапляються малі мисочки (рис. 232: 27; 233: 10) та малі банки (рис. 233: 8, 9). Відзначу, що варіабельність форм посуду малих розмірів властива для найбільш пізнього горизонту (рис. 233). Орнамент присутній на більшості фрагментах вінець. Він повторює декор стандартних горщиків. Знахідки посудин малих форм на інших поселеннях Дніпровського Лівобережжя складають від 1,2 до 10,1 % від загальної кількості ліпленого посуду (Пеляшенко 2020, с. 57).

Вотивні посудинки (рис. 234). Посудини, які з огляду на їх розміри та ємність умовно віднесені до культових. Їх масова частка в комплексі посуду незначна — всього 1 %. Знахідки походять з усіх трьох горизонтів. Всі виліплені з одного шматка глини. Орнамент відсутній. Домішки піску та жорстви ледь помітні.

Кришки (рис. 235). Доволі рідкісні вироби, що майже не трапляються на пам'ятках скіфського часу Лівобережжя Дніпра (Пеляшенко 2020, с. 61). З розкопок городища Ширяєве походить три фрагменти, які можливо ототожнювати саме з кришками. Всі виявлені в межах першого горизонту. Аналогічні предмети Б. А. Шрамко розглядав як світильники (Шрамко 1983, рис. 11: 13, 14).

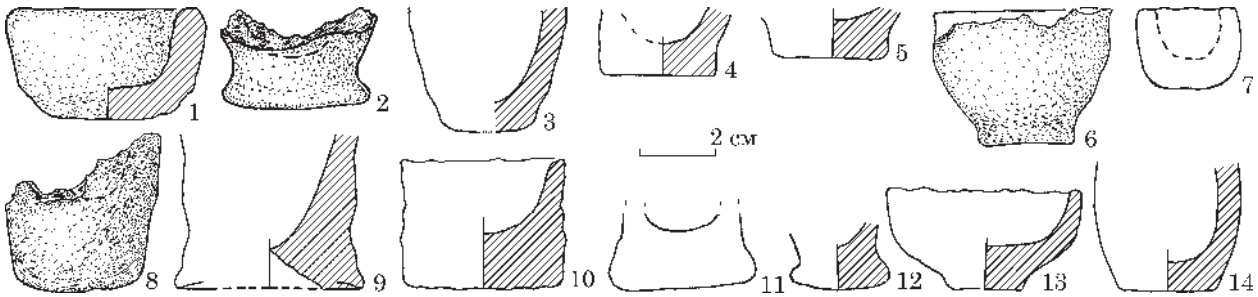

Рис. 234. Вотивні посудинки: 1—7 — горизонт 1; 8—12 — горизонт 2; 13, 14 — горизонт 3

Після розгляду комплексу ліпленого посуду городища Ширяєве стало можливим провести порівняння та визначити особливості керамічних традицій населення скіфського часу Путивльського Посейм'я. Безумовно, ця колекція має багато спільного с комплексами пам'яток Лівобережного Лісостепу VI—IV ст. до н. е.

Перш за все, зверну увагу на морфологію горщиків. Протягом всього часу існування укріпленого поселення Ширяєве його мешканці надавали перевагу виготовленню слабкопрофільованих горщиків. Значний відсоток з них ліпили за взірцем посуду лісових культур, зокрема сусідньої юхнівської. Саме 4 варіант 1 типу є найхарактернішою формою для населення Подесення (Каравайко 2012, рис. 46—52). Особливо цей вплив відчувається на матеріалах 2-го горизонту, де відсоток таких горщиків найвищий — 42,2 %. В межах 3-го та 1 горизонтів він дещо нижчий й приблизно однаковий (табл. 3). Аналогічний профіль та пропорції мали горщики на пам'ятках Курського Посейм'я та Верхнього Дону (Пузикова 1981, рис. 24—26; Медведев 1999, рис. 26—30). Територія верхньої течії Сейму була заселена племенами, що належали колу лісостепових культур скіфського часу, які в середині V ст. до н. е., покинули цю місцевість, а їм на зміну прийшли племена юхнівської культури (Алихова 1962, с. 115—117; 122—128; Пузикова 1981, с. 100; 1996, с. 209). Така зміна не виключає тісних контактів двох груп населення. На підставі керамічної колекції з розкопок Пекшевського городища О. П. Медведєв дійшов такого висновку. Лісостепове («скіфоїдне») населення, яке мігрувало із заходу, вступило в тісні зв'язки з носіями традиції текстильної

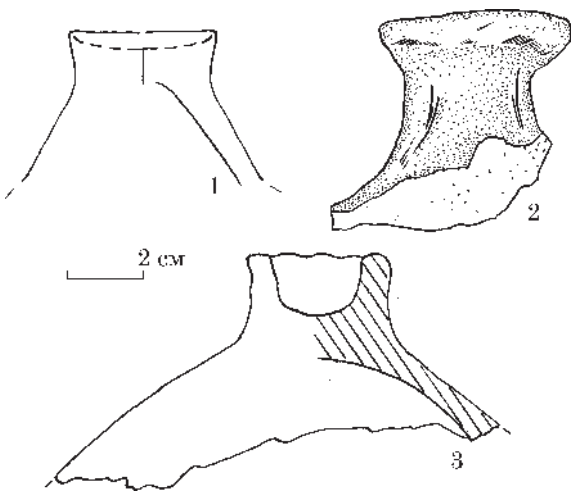

Рис. 235. Кришки: горизонт 1

кераміки, що знайшло своє відображення в морфології та орнаментації ліпленого посуду (Медведев 1999, с. 75—76). Кераміка з нижніх шарів Пекшевського городища своєю формою нагадує і горщики юхнівської культури, і описані вище (4 варіант 1 типу) ширяївські. Очевидно, високі горщики з вузьким дном та високими, чітко вираженими плечиками притаманні ряду археологічних культур лісової смуги.

Крім того, на матеріалах поселень Дніпро-Донецького Лісостепу простежено значне зростання відсотку середньо- (32—40 %) та сильнопрофільованих горщиків (42—50,4 %) наприкінці V—IV ст. до н. е. (Пеляшенко 2020, с. 28). Вочевидь, ця тенденція не спостерігається на городищі Ширяєве, що є ще однією місцевою особливістю.

У керамічному комплексі достатньо незначний відсоток мисок та ще менший кубків, глечиків, корчаг, кухлів. При цьому варіабельність форм посуду спостерігається

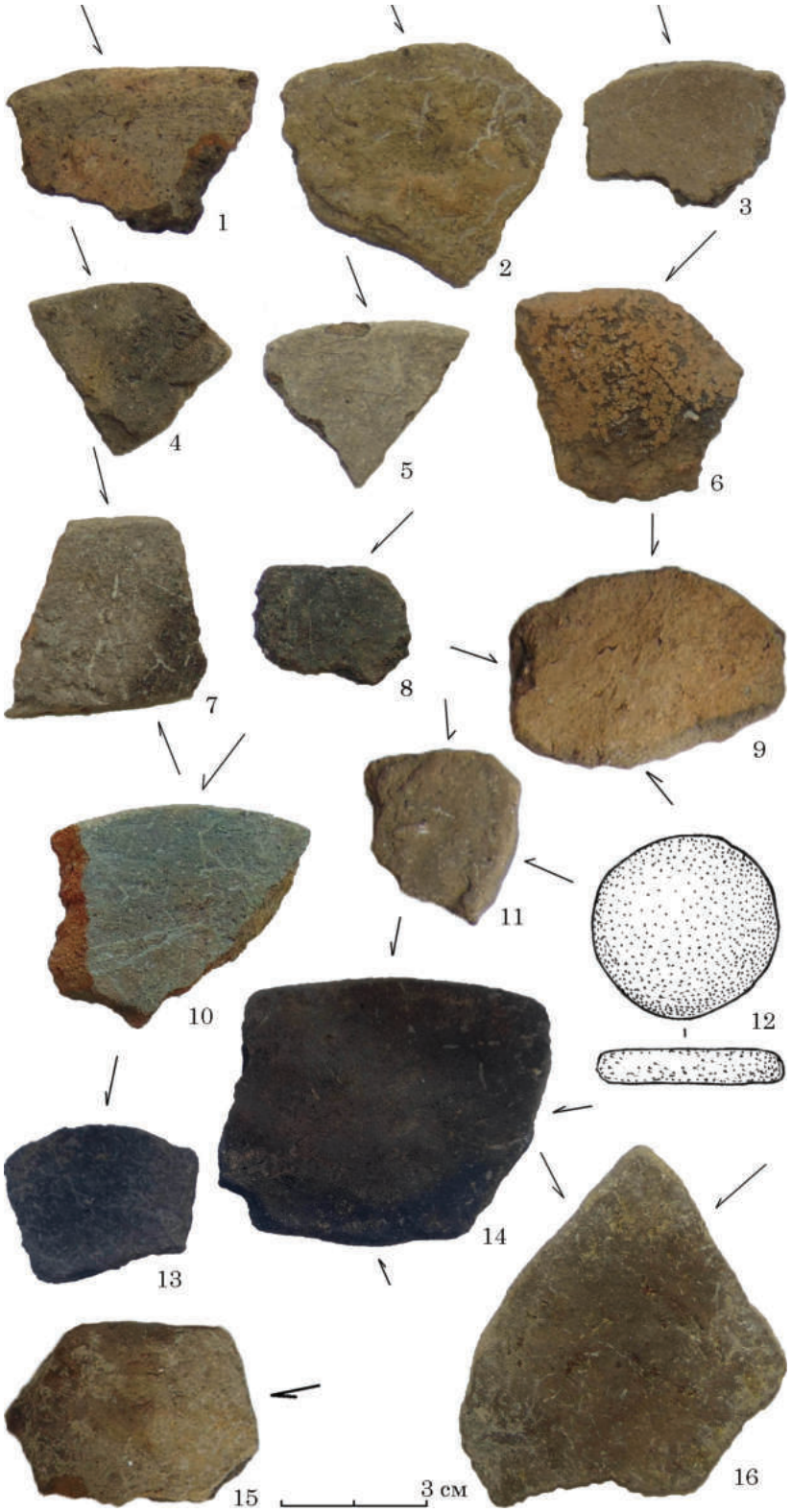

Рис. 236. Стінки глиняного посуду із обточеними краями: 1—12 — горизонт 1; 13—16 — горизонт 2

тільки для 1-го горизонту. В двох нижніх шарах горщик, за незначним виключенням, залишається, фактично, єдиною категорією посуду (табл. 2). Відмінність та примітивізм кераміки Посейм'я відзначала й А.І. Пузікова (Пузикова 1981, с. 99).

ІНШІ ВИРОБИ З ГЛИНИ

Фрагменти стінок ліпних горщиків із одним або кількома обробленими краями. Переважна більшість з них, 13 штук, знайдена в верхньому горизонті, 4 стінки — на глибині 0,7—0,9 м, тобто в межах другого шару (рис. 236). Не виключено, що вони знаходилися в заглиблених об'єктах першого горизонту, які не вдалося прослідкувати в пересохлому одноманітному ґрунті. Такі речі невеликі, вміщуються на долоні та зручно тримаються в руці. Очевидно, що вони призначалися для загладжування якихось поверхонь (глина, шкури?), хоча не виключаю й іншої функції. Аналогії таким стінкам широко представлені на багатьох пам'ятках Лісостепу (Гейко 2011, с. 126—129; рис. 40; Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков 2018, с. 101, рис. 73: 21—23), проте вони мають форму круга або наближаються до неї. Саме такий виріб знайдено поки що тільки один (рис. 236: 12). На більшості стінках з городища Ширяєве заточені краї виконано на звичайних аморфних уламках. Схожий виріб, але виготовлений зі стінки амфори, знайдено в Посейм'ї на городищі Скиток, поблизу

Таблиця 6. Городище Ширяєве, пряслиця з розкопок 2017—2021 років

Горизонт	Разом	Показник	Стан		Декор		Типи					
			Цілі	Уламки	+	—	Конусоподібні	Біконічні	Сфероподібні	Дископодібні	Форма горщика	Форма котушки
1	64	Шт.	52	12	10	54	2	46	13	2	1	—
		%	81,2	18,3	15,6	84,4	3,1	71,9	20,3	3,1	1,6	—
2	58	Шт.	50	8	9	49	15	35	7	—	—	1
		%	86,2	13,8	15,5	84,5	25,9	60,3	12,1	—	—	1,7
3	20	Шт.	17	3	1	19	12	6	2	—	—	—
		%	85	15	5	95	60	30	10	—	—	—
Без прив'язки	3	Шт.	3	0	0	3	1	1	1	—	—	—
		%	100	—	—	100	33,3	33,3	33,3	—	—	—
Разом	145	Шт.	122	23	20	125	30	88	23	2	1	1
		%	84,1	15,9	13,8	86,2	20,7	60,7	15,9	1,4	0,7	0,7

Нової Слободи (рис. 25: 11). До проведення трасологічних досліджень остаточні висновки щодо їх призначення робити передчасно. Існує версія про їх використання як лощил (Гершкович 2016, с. 134, рис. Н2), а відтак іх правильна форма необов'язкова. Експериментальні дослідження А. В. Гейко спростовують це припущення. На думку дослідника, округлі стінки застосовувалися для гри, а уламки інших форм — як шпателі для загладжування ліпленого посуду та лощил для обробки шкіри (Гейко 2011, с. 128).

Пряслиця. Ця категорія технічної кераміки з пам'яток Лівобережного Лісостепу свого часу проаналізована А. Л. Щербанем (2007). Спираючись на ці доробки, було розглянуто пряслиця з розкопок 1948—1950 рр. Всього в колекції нараховується 49 екземплярів. Переважна більшість з них має форму конусу (43 %), або ж біконічні (43 %). Орнаментованих екземплярів небагато — всього 7 штук, що складає 14 %. В декорі переважають солярні мотиви. (Каравайко 2018, с. 282, рис. 15). Нагадаємо, що цей матеріал не стратифікований. Наразі, за результатами розкопок 2017—2021 рр., маємо змогу розглянути пряслиця по кожному хронологічному періоду та прослідкувати зміни (або їх відсутність) у формі та орнаментації.

За п'ять років знайдено 145 пряслиць, причому відсоток цілих екземплярів достатньо високий (табл. 6). Переважно всі виготовлені із окремого шматка глини окрім трьох [1], що вирізані зі стінок амфори. Ще одне пряслице виготовлено із уламку ліпної посудини. Знахідки цих речей сконцентровані переважно в межах споруд, або в безпосередній близькості від них. Окремих скупчень прослідкувати не вдається.

Кількість пряслиць в двох верхніх шарах приблизно однакова. Значно менше їх знайдено в третьому горизонті. Варіабельність форм незначна. Найбільш розповсюдженими були біконічні пряслиця, рідше трапляються конічні та сфероподібні. Одиничними екземплярами представлені пряслиця у формі горщику, дископодібні та у вигляді котушки (рис. 237). Жодних підстав говорити про принципову зміну форм у часі, на основі існуючого матеріалу, немає.

Декор мають близько 14 % таких виробів (рис. 238; табл. 6). Переважно це солярні знаки. Найпопулярнішим мотивом є хрест, що нанесено на пласкій верхній частині виробу. Цікаво, що на протилежному кінці городища, в межах розкопів В. А. Іллінської, такий знак на пряслицях не траплявся взагалі (Каравайко 2018, рис. 15). Крім того зафіксовано орнамент у вигляді кола із прокрес-

[1] У тому числі й екземпляр з розкопок Д. Т. Березовця.

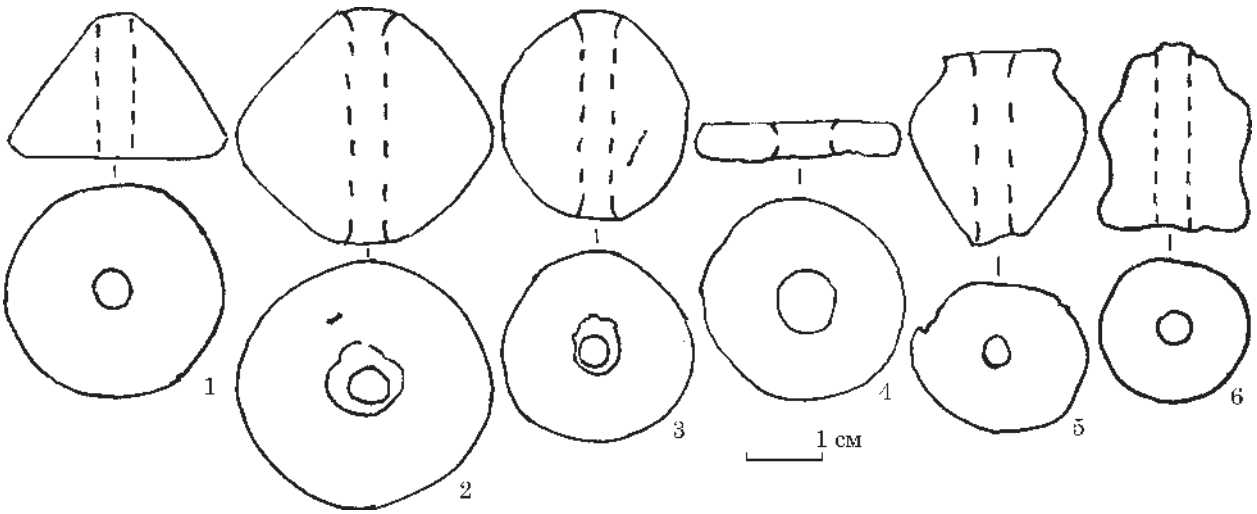

Рис. 237. Основні форми пряслиць городища Ширяєве

лених ліній, кола «крапок», «ялинки», зигзагу, які розташовані в одній частині і краще сприймаються при проекції з верху. Лише в одному випадку орнамент прокресленими лініями, які перехрещуються, займав всю поверхню пряслиця. В більшості випадків такі візерунки слід вважати культово-декоративними. Лише в одному випадку на пряслиці прокресленою лінією зображена петля (?), що на мою думку, пов'язано виключно з технологічним процесом і не несе культового навантаження (рис. 238: 20).

Якихось суттевих змін в сюжетах орнаментації або кількості прикрашених пряслиць, втім як і змін форм самих виробів, протягом VI—IV ст. до н. е. у мешканців городища Ширяєве не спостерігається. Втім, не виключено, що з накопиченням матеріалу певні тенденції все ж вдасться зафіксувати.

Грузила. Грузила, або важки — глиняні вироби розмірами від 12 × 8 см до 5 × 5 см, що мають наскрізний отвір діаметром 1—2 см. Останній, подекуди, виконано недбало, від чого діаметри в верхній та нижній частинах суттєво різняться. На сьогоднішній день враховано 123 екземпляри, які переважно збереглися цілими. З них 34 походять з колекції розкопок Д. Т. Березовця та В. А. Іллінської (табл. 7). Такі грузила мають різні форми, а відтак можна виділити кілька типів (рис. 239).

Тип 1: циліндричні (діаметр основи менший за висоту). Варіант цього типу — катушкоподібні грузила, що мають звуження посередині (рис. 239: 1, 2);

Тип 2: прямокутні (діаметр основи більший за висоту; рис. 239: 3);

Тип 3: округлі (рис. 239: 4);

Тип 4: овальні (рис. 239: 5);

Тип 5: трикутні, або у формі зрізаного конусу. За розташуванням отвору виділено два варіанти: 1 — отвір виконаний перпендикулярно широкій основі (рис. 239: 6); 2 — отвір паралельний (рис. 239: 7).

Велика кількість грузил асиметричні, що ускладнює їх розподіл за типами, відтак, подана типологія є доволі умовною.

Найбільше поширення отримали грузила, що мали в розрізі форми циліндру, овалу, кола та прямокутника. Перший тип дещо переважав (табл. 7). Трикутні не мають широкого розповсюдження. На окрему увагу заслуговують грузила 5 типу 2 варіанту. Їх знахідки поодинокі, на відміну від іншої території Лівобережного Лісостепу, зокрема в порівнянні з кількістю конусів з розкопок Книшевського городища (Гавриш 2000, с. 106, рис. XXVI: 15). Дещо передчасним є висновок про повну їх відсутність на пам'ятках Сейму (Дараган 2017, с. 141). В колекції з розкопок 1948—50 рр. знайдено два конуси з глибокими вдавленнями, які з певною обережністю можна відносити до грузил цього типу. Нижче такі вироби будуть розглянуті детальніше.

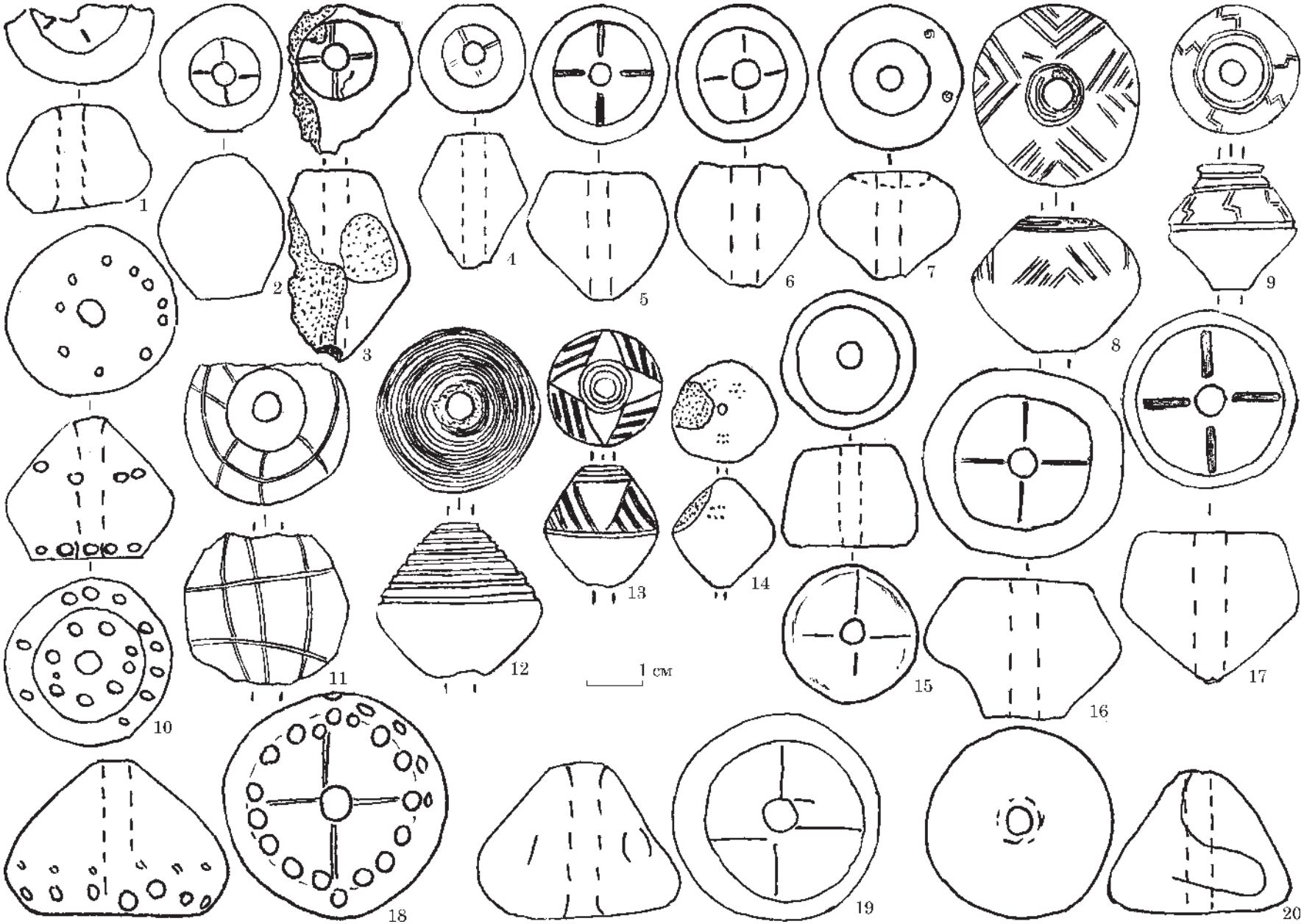

Рис. 238. Орнаментовані пряслиця: 1—10 — горизонт 1; 11—19 — горизонт 2; 20 — горизонт 3

Таблиця 7. Городище Ширяєве, глиняні грузила та хлібці

Походження матеріалу	Грузила							Хлібці	
	Циліндр	Коло	Овал	Трикутник, отвір		Прямокутник	Всього	Овал	Коло
				вертикальний	горизонтальний				
1 горизонт	7	3	1	1	—	1	13	25 (2)	1
2 горизонт	18	13	13	3	3	15	65	46 (3)	2
3 горизонт	3	1	3	—	1	—	8	4 (1)	—
Без прив'язки	2	—	1	—	—	—	3	—	—
Колекція 1948—50 рр.	15	9	1	3	—	6	34	14 (1)	3
Разом	45	26	19	7	4	22	123	89 (7)	6

Примітка. В дужках вказано число хлібців, що мають вдавлення.

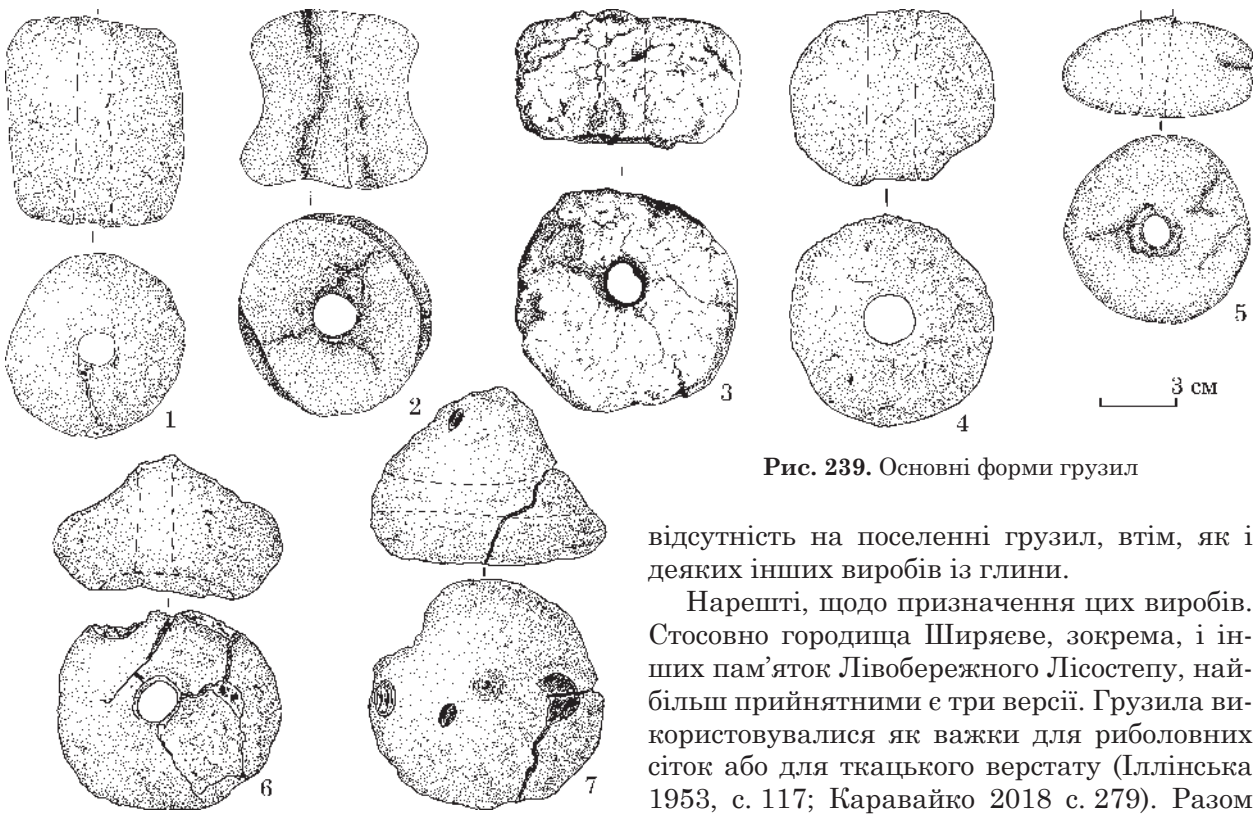

Рис. 239. Основні форми грузил

Наступним важливим показником грузил є вага. Вона коливається від 160 до 700 гр, в середньому (більшість) 300—400 гр.

За валом городища розташоване поселення, яке, за попередніми даними, датоване V—IV ст. до н. е. Широкомасштабні обстеження (збір матеріалу) та незначні розкопки — всього 48 м^2, дозволяють говорити про відсутність на поселенні грузил, втім, як і деяких інших виробів із глини.

Нарешті, щодо призначення цих виробів. Стосовно городища Ширяєве, зокрема, і інших пам'яток Лівобережного Лісостепу, найбільш прийнятними є три версії. Грузила використовувалися як важки для риболовних сіток або для ткацького верстату (Іллінська 1953, с. 117; Каравайко 2018 с. 279). Разом з цим, не виключає культового призначення цих речей, принаймні, на завершальній стадії їх використання, М. М. Дараган (2017, с. 147—149). Інші версії навряд слід розглядати, хоча б з причини великої кількості таких знахідок, адже важко знайти альтернативне розумне та раціональне пояснення. Довести культове призначення будь-якої речі вкрай важко. Так само складно відокремити ткацькі грузила від рибальських. Така

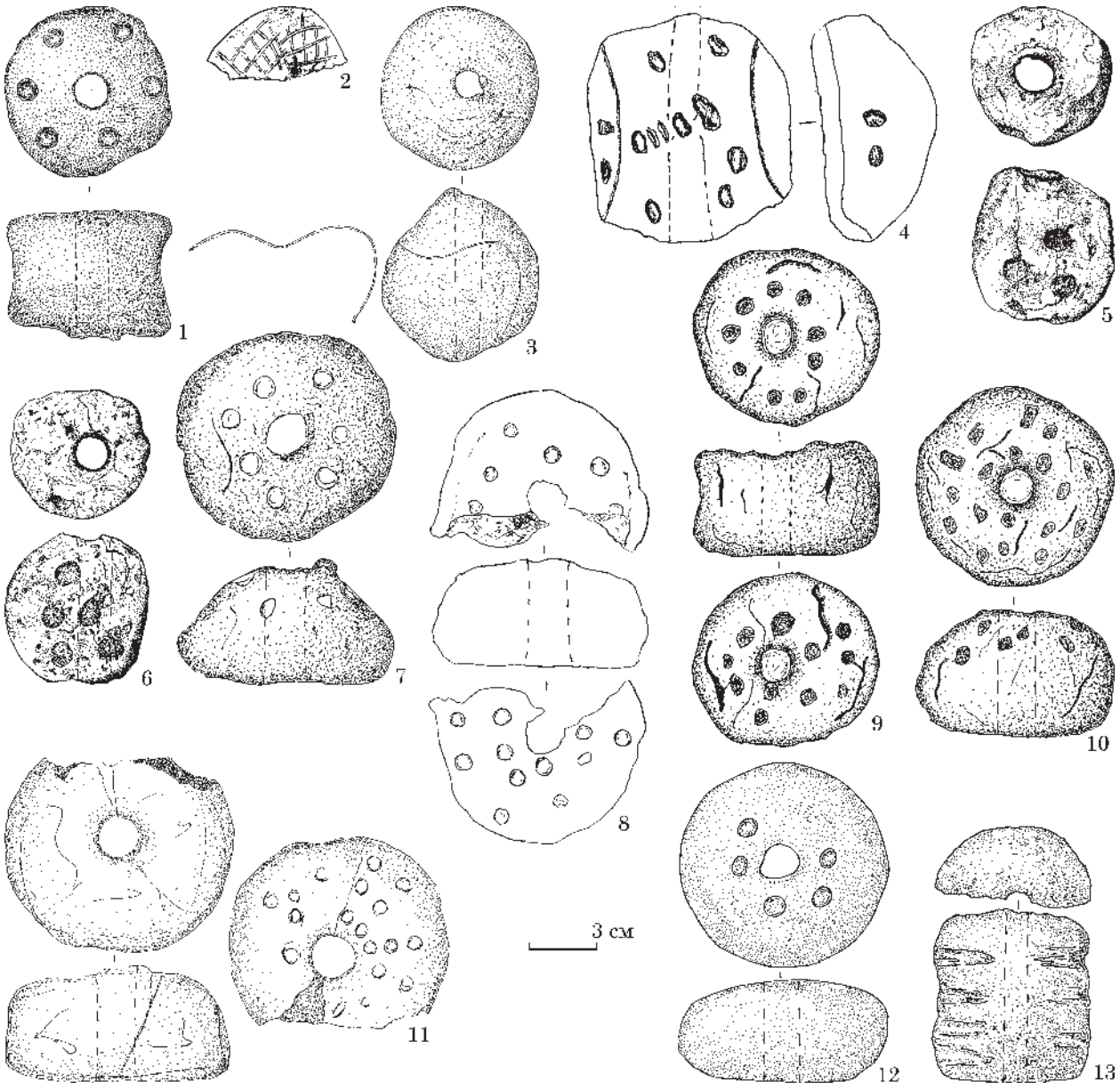

Рис. 240. Орнаментовані грузила: 1, 2 — горизонт 1; 3—11 — горизонт 2; 12 — горизонт 3; 13 — колекція розкопок 1948—1950 років

спроба була зроблена на матеріалах юхнівської культури, де глиняні грузила та їх фрагменти займають друге місце серед всіх знахідок, після посуду. До уваги бралися контекст знахідки, ступінь випалу та обробки поверхні тощо (Каравайко 2007; Горбаненко, Каравайко 2012, с. 46—47). Остаточні висновки робити зарано, проте грузила городища Ширяєве можемо розглядати виключно як ткацькі і це попри те, що в культурному шарі пам'ятки знайдено риб'ячу луску. Аналіз останньої показав, що вона належить переважно таким хижакам як сом, щука та окунь. Залишки коропових, а це основний вид риби в річках, відсутні (додаток 7). Відтак, сітки не використовували. Спосіб ловлі хижої риби інакший.

З огляду на концентрацію знахідок грузил (рис. 195; 199), можна припустити, що ткацький верстат розміщувався поблизу за-

хідної, дальньої від входу стіни. Незначні розміри цієї частини дому наштовхують на думку про вертикальну конструкцію верстату, про що мова йшла вище.

Орнаментовані вироби нечисельні (рис. 240). Найчастіше наносили декор у вигляді неглибоких округлих вдавлень, що поодинокі, або розташовані безсистемно. Подекуди, такі вдавлення розміщені по колу на одній з пласких поверхонь виробу. В одному випадку фрагмент грузила було прикрашено паралельними «канавками» (рис. 240: 13), в іншому — на плоскій поверхні уламку грузила нанесено прокреслені лінії, що перетинаються (рис. 240: 2). Звертає на себе декор у вигляді лінії, яка утворює петлю (рис. 240: 3). Аналогічно прикрашено одне з пряслиць, про що мова йшла вище. Це є ще одним опосередкованим доказом на користь використання цих виробів в ткацькому виробництві.

За матеріалами городища Ширяєве час існування грузил можемо розповсюджувати майже на весь скіфський період. Мала кількість знахідок важків в нижньому горизонті поки що може бути пояснена незначною потужністю цього шару.

Глиняні хлібці мають широке розповсюдження на багатьох пам'ятках пізнього бронзового — раннього залізного віку. З городища Ширяєве враховано 95 хлібців, 78 з яких є чітко стратифікованими знахідками (табл. 7). Такі пиріжки мають овальну форму, легко вміщуються в долоні та мають в середньому розміри: 8—10 см довжиною та 5—6 см заввишки (рис. 241). Кілька хлібців має кулясту форму (всього 6 екземплярів) діаметром близько 5 см (рис. 241: 8).

Маса хлібців менша за масу грузил на 100 гр, у середньому, та складає 200—300 грамів. На деяких хлібцях одна з основ пласка, що, вірогідно, зроблено для більш стійкого розташування на поверхні. Випал добрий та рівномірний. А от якість обробки поверхні може відрізнятися. Окремі екземп-

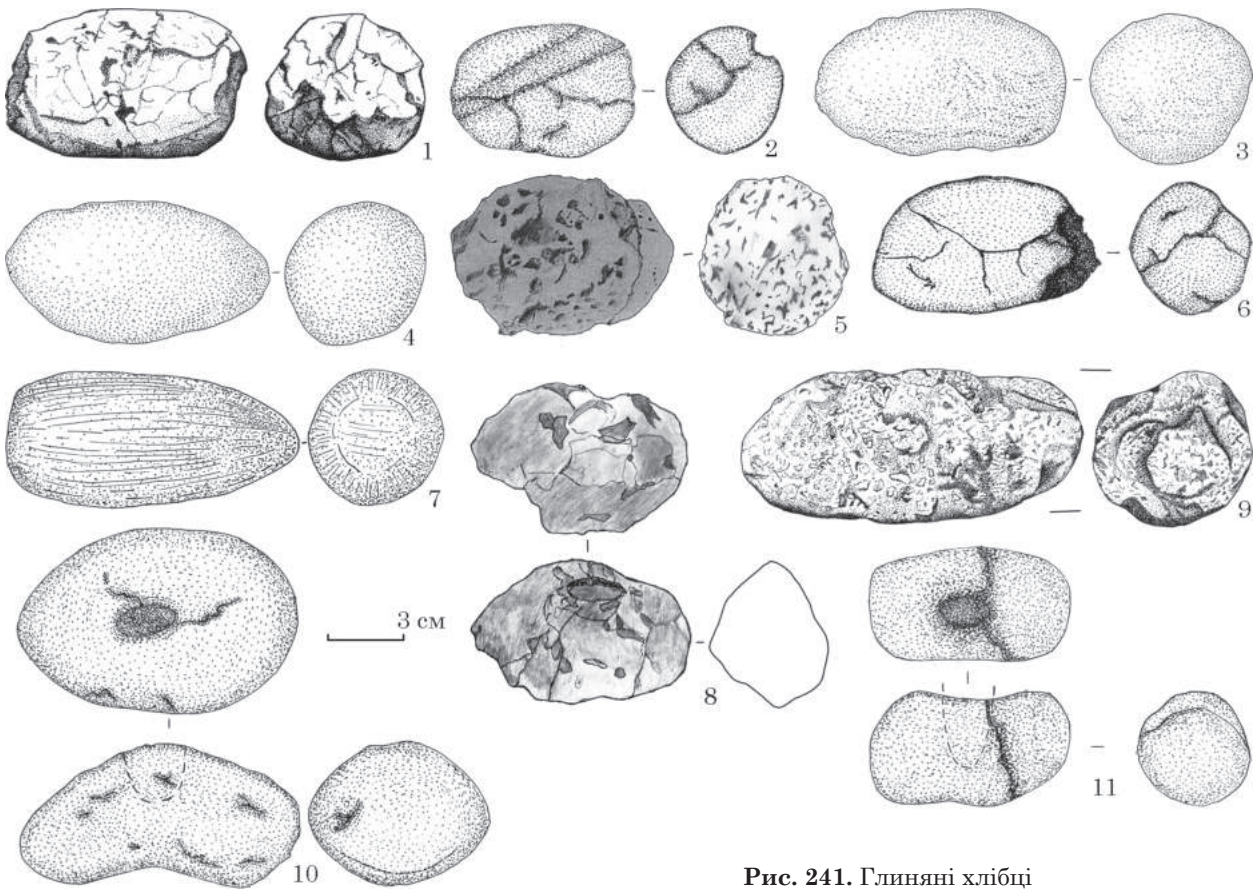

Рис. 241. Глиняні хлібці

ляри гарно загладжені, мають чітку форму, інші дещо аморфні та виконані більш недбало. Одиничні «пиріжки» мають на поверхні глибокі сліди від розчісування травою (?) (рис. 241: 7). Трапляються і хлібці, виліплені нашвидкуруч. Їх поверхня горохувата та має тріщини, які утворилися під час випалу (рис. 241: 5). Орнамент на цих виробах відсутній. Зрідка (7 екземплярів) по центру нанесене вдавлення — або глибоке, або ледь помітне (рис. 241: 8, 10—11).

Особливості розміщення хлібців в межах досліджених споруд розглянуті вище. Важливо відзначити наявність скупчень таких виробів, де один предмет обов'язково має глибоке вдавлення-ямку. Не виключено, що з накопиченням матеріалу це стане в пригоді при вирішенні питання про їх призначення. На сьогодні більшість дослідників одностайно визнають їх вотивними речами (Супруненко 2014, с. 71—73; Дараган 2017, с. 151—152). Не виключено, що вони пов'язані з культом землеробства і є копією звичайного хліба. Знахідки глиняних хлібців на поселеннях Дніпро-Донецького Лісостепу не такі вже й чисельні (Задніков 2020, с. 33). Разом з тим, ці вироби широко представлені на багатьох поселеннях лісової юхнівської культури (Каравайко 2012, с. 103). Відомі і в похованнях, як приношення померлому (Каравайко 2010). Щодо походження цих виробів на пам'ятках Лівобережного Лісостепу, С. А. Задніков обережно припустив існування північних, юхнівських, традицій виготовлення пиріжків (Задніков 2020, с. 33). Подібне припущення вважаю дещо передчасним, однак воно відкриває широке поле для подальших досліджень. Разом з тим, ще А. Є. Аліхова відзначала, що яйцеподібні блоки знайдені разом з юхнівською керамікою на Плаксинському городищі (Алихова 1962, с. 109, 115).

Глиняні вироби з глибокими вдавленнями. Як правило, їх розглядають як грузила та відзначають інший спосіб кріплення, наприклад у мішечках. Такі глиняні предмети в достатній кількості представлені на городищі Ширяєве (рис. 242). За формою та вагою вони аналогічні описаним вище грузилам, проте кількісно відчутно поступаються. Деякі вироби схожі з хлібцями, що мають центральне вдавлення. При цьому розподіл предметів за категоріями, за відсутністю чітких критеріїв, вкрай ускладнюється.

За п'ять років дослідження городища знайдено 23 екземпляри: 13 — в першому горизонті та 10 — в другому. Основна кількість таких глиняних блоків з глибоким вдавленням знайдена в першому горизонті розкопу 5, при цьому типових грузил на цій площі не було виявлено взагалі. Ще 13 штук враховано із колекції розкопок 1948—1950 років.

Більшість глиняних блоків має одне вдавлення, окремі екземпляри — два, при чому виконані вони з протилежних боків. Чотири глибокі вдавлення присутні на глиняному конусі, що нагадує грузила другого варіанту 5 типу (рис. 242: 8). На схожих двох виробах вдавлення одне і розташоване паралельно широкій основі (рис. 242: 9, 10).

Орнаментованих предметів відомо лише два. Один декоровано кількома невеличкими вдавленнями, інший — прокресленими лініями, що відходять від центру обох пласких основ (рис. 242: 11, 12).

Питання про призначення цих виробів і досі залишається дискусійним. Наприклад, Б. А. Шрамко розглядав їх як підставки та не виключав можливість їх застосування на рибацьких сітках (Шрамко 1998, с. 117). М. М. Дараган не виділяла їх в окрему категорію конусів, а відтак, припускала й аналогічну функцію (Дараган 2017). Щодо використання таких предметів, відзначимо одну знахідку з колекції 1948—1950 років. Це конічне «грузильце», в якому передбачалося зробити два глибоких вдавлення з протилежних боків (рис. 242: 7). Випадково (?) зроблено отвір, в який перед випалом вклали маленький шматок глини. Очевидно, для майстра було принциповим наявність саме двох вдавлень, а не отвору. Разом з тим в колекції з городища Ширяєве присутні грузила з асиметричним отвором, який з одного боку сходить майже нанівець, а відтак стає нефункціональним. На мою думку, використання таких виробів як грузил для сіток, або на ткацькому верстаті, виглядає сумнівним. Вірогідно, цю категорію знахідок слід розглядати окремо від типових грузил.

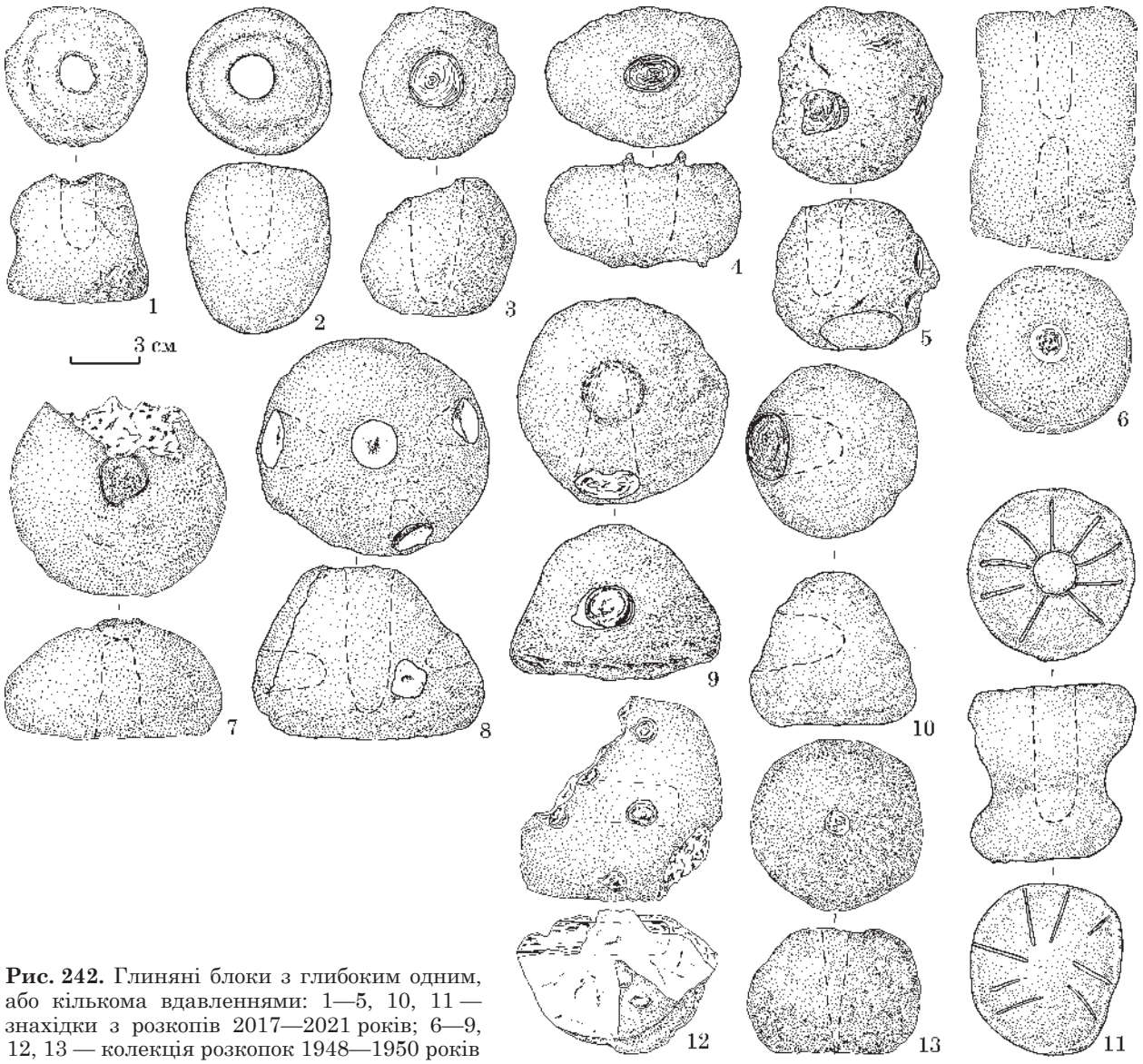

Рис. 242. Глиняні блоки з глибоким одним, або кількома вдавленнями: 1—5, 10, 11 — знахідки з розкопів 2017—2021 років; 6—9, 12, 13 — колекція розкопок 1948—1950 років

«Рогаті цеглини» — назва, що затвердилася в науковій літературі, але призначення виробу досі залишається дискусійним. На сьогоднішній момент їх знайдено 5 екземплярів, два з яких збереглися майже повністю (рис. 243). Вони являють собою прямокутний глиняний блок на відносно широкій і пласкій основі з двома виступами-«рогами» в верхній частині та центральним отвором. Один виріб не мав виступів. Розміри найбільшого екземпляру становлять 15,7 × 16,2 × 10,5 см. Випал майже відсутній, через це «рогаті цеглини» вкрай крихкі. Орнамент у вигляді неглибоких вдавлень зафіксовано тільки на одному виробі (рис. 243: 4).

Ці вироби відомі в матеріалах сусідньої юхнівської та інших лісових культур раннього залізного віку (Каравайко 2012, с. 100—103), а також в Курському Посейм'ї (Пузикова 1981, с. 87; 1997, с. 78—80), але, загалом, не характерні для лісостепових пам'яток Лівобережжя. Втім, останнє твердження може виявитися передчасним. Завдяки поганому випалу «цеглини» дуже крихкі, а відтак їх знахідки фрагментарні і важко піддаються інтерпретації. До прикладу, уламки «цеглин»

походять із зольника 11 Західного укріплення Більського городища (Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Заднiков 2018, с. 100—101; рис. 72: 7—12). Предмет, схожий на «рогату цеглину», знайдено й на поселенні в урочищі Царина, в межах великого Більського укріплення (Скорий та ін. 2019, с. 117; рис. 152: 2).

Що стосується призначення «рогатих цеглин», існує кілька точок зору, проте основними є дві, що розглядають їх як культовий предмет чи підставку біля вогнища, при чому остання найбільш прийнятна (Сыроватко 2003, с. 72, 78). Всі «рогаті цеглини» з городища Ширяєве знайдені в опалювальній частині дому, неподалік печі і, поки що, виключно в межах другого горизонту. На городищах Нартове та Переверзеве І цеглини виявлені в безпосередній близькості до укріплень (Пузикова 1997, с. 80).

Намистини. За всі роки досліджень городища знайдено всього дві глиняні намистини. Обидві округлої форми, діаметром близько 1,4 см (рис. 244: 1, 2). Подібні прикраси прості у виготовленні й були поширені в багатьох археологічних культурах. Зокрема, відомі у населення сусідньої юхнівської культури (Каравайко 2012, рис. 68: 1—6) та на пам'ятках Курского Посейм'я (Алихова 1962, с. 102, 106, 127, рис. 7: 3—7; 19: 10, 15). Широко розповсюджені в дьяківській культурі, відомі на пам'ятках милоградської культури Білорусі, але не знайдені на милоградських поселеннях України (Лошенков 2011, с. 226—228).

Ще одну прикрасу — трикутну підвіску — виготовлено зі стінки амфори (рис. 244: 3). Не

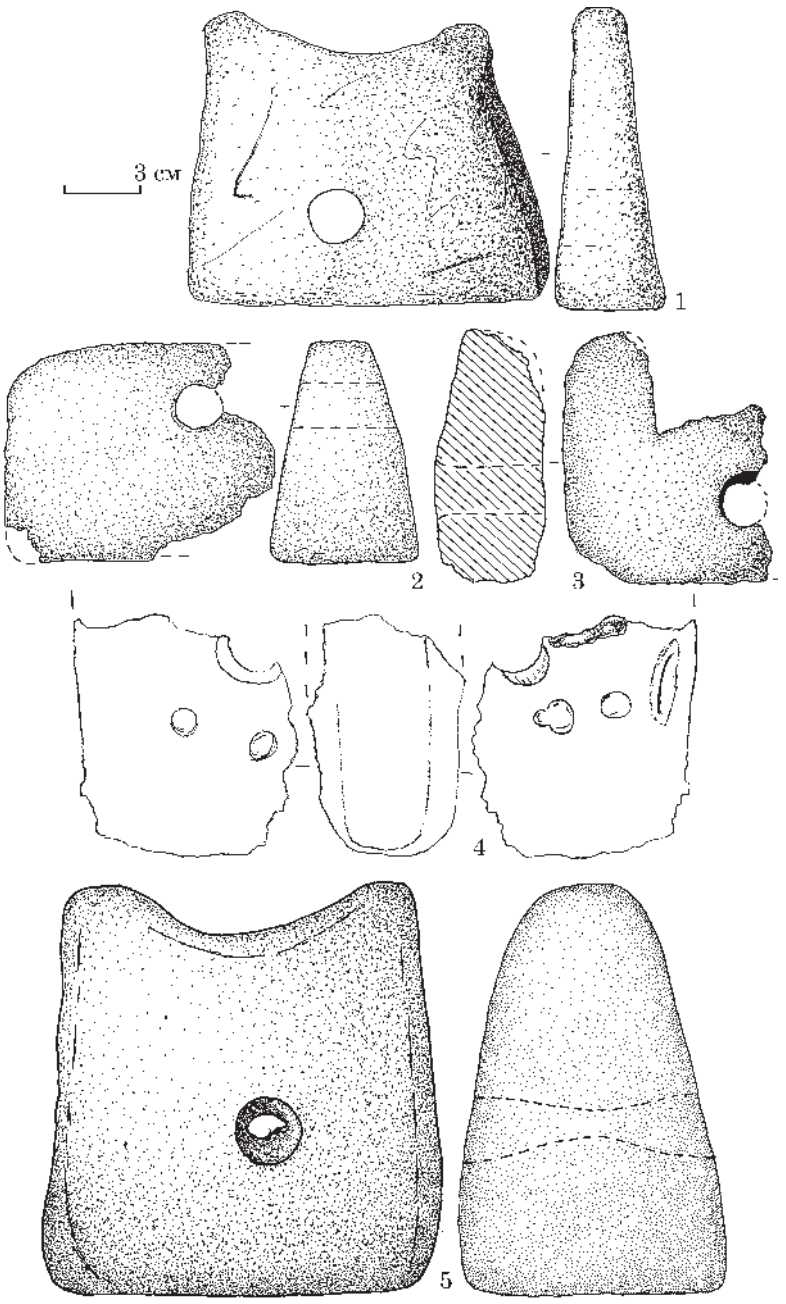

Рис. 243. «Рогаті цеглини»

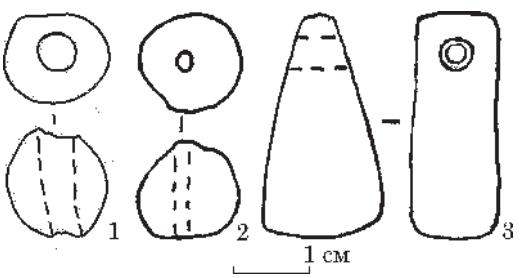

Рис. 244. Глиняні намистини та підвіска з уламку амфори: 1 — горизонт 1; 2 — горизонт 3; 3 — горизонт 2

виключено, що вона є реплікою імпортної скляної пірамідальної підвіски, знайденої в ході досліджень В. А. Іллінської (Іллінська 1953, табл. III: 4). Обидві знахідки походять з другого горизонту. Аналогічну привіску знайдено на городищі коло хутора Городище в басейні Сіверського Дінця (Либеров 1962, с. 45, рис. 10: 10).

Інші вироби з глини (рис. 245; 246). Чіткої межі між окремими категоріями знахідок (з певним функціональним призначенням) провести неможливо. Деякі предмети складно віднести до тієї чи іншої категорії, або взагалі атрибутувати.

Поодинокі знахідки глиняних приземкуватих прямокутних в перетині блоків з округлими основами (рис. 245: 1—5). Як виключення, в межах другого горизонту розкопу 5 їх знайдено 6 екземплярів. Їх розміри невеликі: заввишки 4—5 см, шириною — 5—8 см. Діаметр основ — 6—9 см. Подекуди такі вироби мають витягнуті пропорції (рис. 245: 6, 7). Аналогічний глиняний блок знайдено на 11 зольнику Західного укріплення Більського городища (Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков 2018, рис. 43: 2). В межах другого горизонту знайдено уламок глиняного блоку з отвором (рис. 245: 8). Аналогічні вироби, так само фрагментовані, походять з розкопок В. А. Іллінської (рис. 245: 9, 10). Ще один схожий предмет має глибоке бокове вдавлення (рис. 245: 11). Їх відрізняє якість обробки поверхні, правильні форми та рівний та плаский край як у молотка. Така візуальна схожість дозволяє зробити припущення, що ці предмети були інструментами та застосовувалися, наприклад, для додаткової обробки (підготовки) глини. До цієї ж категорії, вірогідно, слід відносити і блоки без отвору.

До розряду вотивних предметів слід віднести нечисельні знахідки мініатюрних хлібців, що своєю формою відрізняються від описаних вище і нагадують невеличкі округлі млинці (рис. 246: 1—4). За п'ять років досліджень городища знайдено лише 4 екземпляри. Такі самі розміри та форму мають вироби з центральним отвором, які дещо нагадують грузила (рис. 246: 5—7). Діаметр складає 5—6 см, висота — 1,5—2 см. Їх знайдено тільки два. Ще один походить з розкопу В. А. Іллінської. З обережністю можна припустити, що ці вироби використовувалися в процесі ткацтва та входили в один комплект разом з грузилами звичних розмірів.

Дещо незвичний хлібець знайдено в межах першого горизонту. Він має одне центральне та чотири бокові глибокі вдавлення (рис. 246: 8). Навряд їх можна вважати декоративним елементом. Доволі незвичним, з точки зору розташування отвору, є грузило з

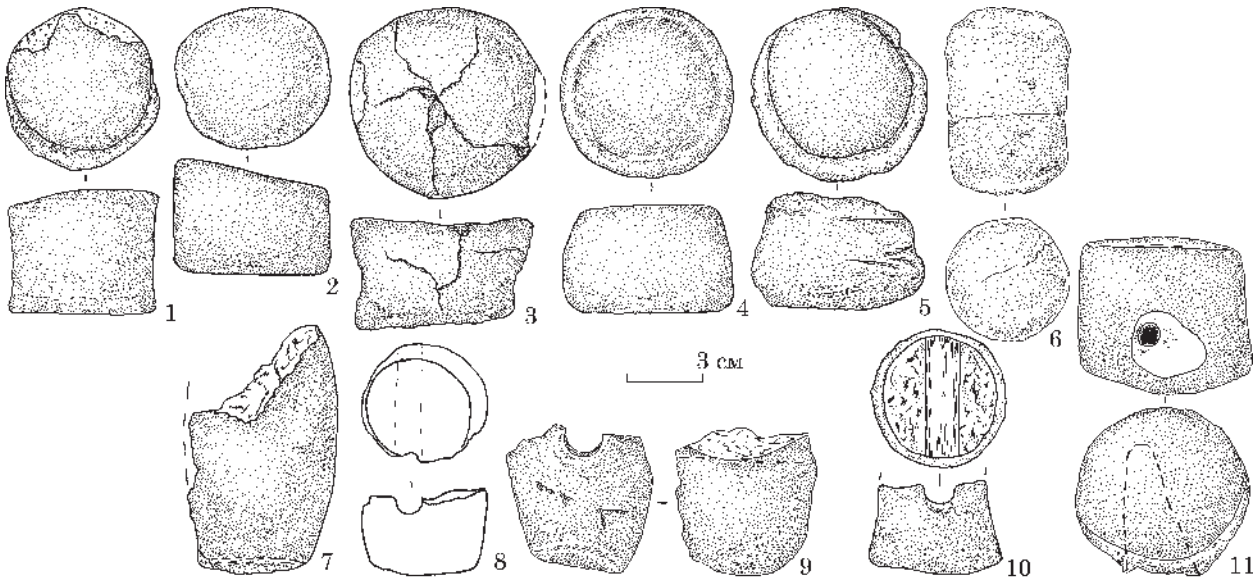

Рис. 245. Вироби з глини: 1—4, 8 — горизонт 2; 5 — горизонт 3; 6, 7, 9—11 — колекція 1948—1950-х років

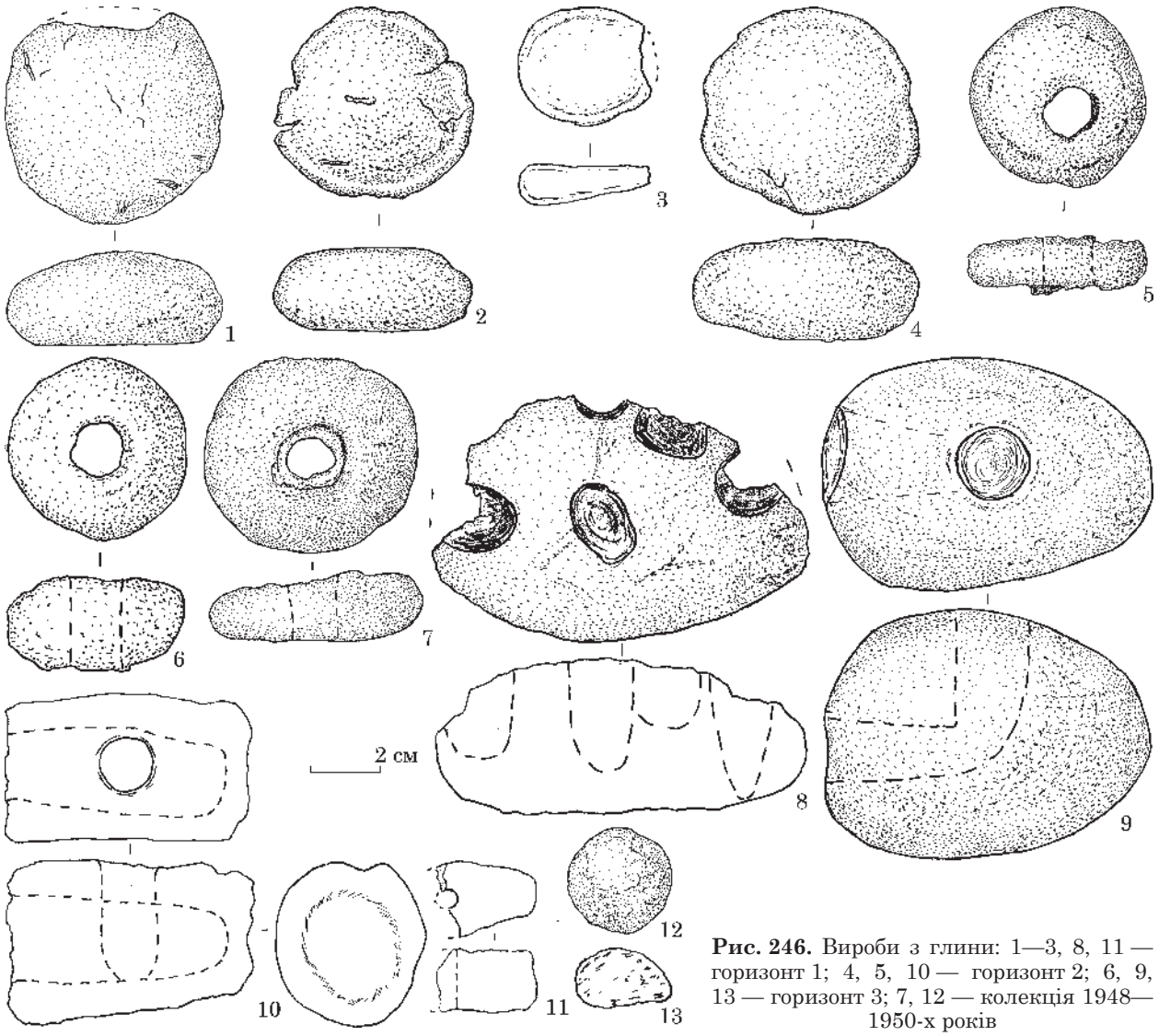

Рис. 246. Вироби з глини: 1—3, 8, 11 — горизонт 1; 4, 5, 10 — горизонт 2; 6, 9, 13 — горизонт 3; 7, 12 — колекція 1948—1950-х років

третього горизонту (рис. 246: 9). Ці два вироби, з певною обмовкою, можна відносити до категорій хлібців та грузил, а відтак і припускати аналогічну функцію.

Ще один предмет поки що не піддається жодній інтерпретації. Він являє собою глиняну «трубку», один край якої закритий. Довжина складає 7 см, найбільший діаметр — 4,4 см. По центру, в одній із стінок, зроблено отвір (рис. 246: 10).

Звертає на себе увагу уламок пряслиця (?) незвичної форми (рис. 246: 11). Такий тип не зафіксовано на території Лівобережного Лісостепу (Щербань 2007, додаток В1). З розкопок Д. Т. Березовця походить знахідка кульки діаметром 3 см, що, можливо, була частиною брязкальця. Схожий предмет знайдено в нижньому горизонті городища (рис. 246: 12, 13).

Вище було зроблено лише припущення щодо функцій того чи іншого виробу. Завданням було звернути увагу на ряд речей незрозумілого призначення. Лише з накопиченням матеріалу можливо наблизитися до вирішення питання їх застосування. Вочевидь, справедливим є твердження щодо поліфункціональності таких виробів і використання їх як допоміжних в побутовій та ремісничій сферах (Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков 2018, с. 73).

ВИРОБИ З КАМЕНЮ

Попри те, що культурний шар дуже насичений «диким» камінням, самих виробів вкрай мало. Передусім, це камені, що використовувалися для розтирання зерна (рис. 247: 1—6). Вони мали округлу форму, з однією або декількома спрацьованими гранями й зручно вміщувалися в долоні. Зернотерок або каменю, на якому перемелювали зерно, знайдено лише два (рис. 247: 7, 8). Робочий майданчик рівний і увігнутий в результаті довгого використання. Інші краї мають горохувату нерівну поверхню. Обидві зернотерки виготовлені з кварциту.

Брусків для заточки за п'ять років досліджень знайдено тільки два (рис. 248: 1, 2). Обидва фрагментовані і не мають чітких геометричних форм. Такі предмети є універсальними та використовувалися для заточки не тільки залізних речей (Шрамко 1973, с. 43—44). З розкопок В. А. Іллінської походить невеликий уламок бруска прямокутної форми з просвердленим отвором для підвішування (рис. 248: 3). Такий інструмент більш спеціалізований й використовувався переважно для легкої правки та доводки леза (Шрамко 1973, с. 44). Звертає увагу округлий камінь з глибоким жолобком на одній з граней (рис. 249). Не виключено, що його так само використовували для загострення інструменту великих розмірів.

З пісковику виготовлено округлі й пласкі предмети діаметром в середньому 5—6 см та товщиною від 1 до 2,5 см (рис. 248: 4—6). Вірогідно, вони так само використовувалися для розтирання, проте навряд зерна, адже пісковик надто крихкий. Ще два вироби з каменю

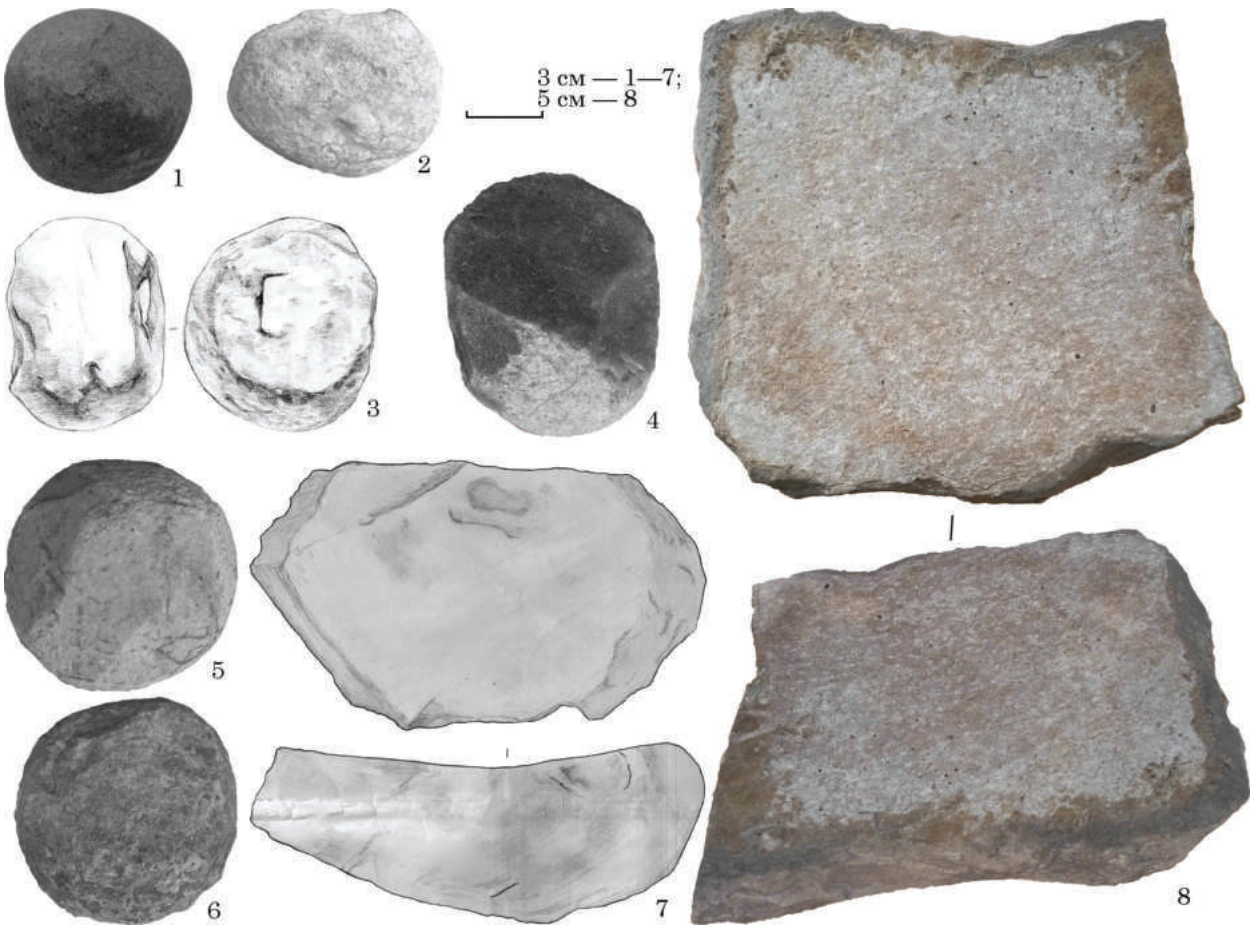

Рис. 247. Кам'яні терочники та зернотерки: 1, 7 — горизонт 1; 2 — горизонт 2; 3—6, 8 — горизонт 3

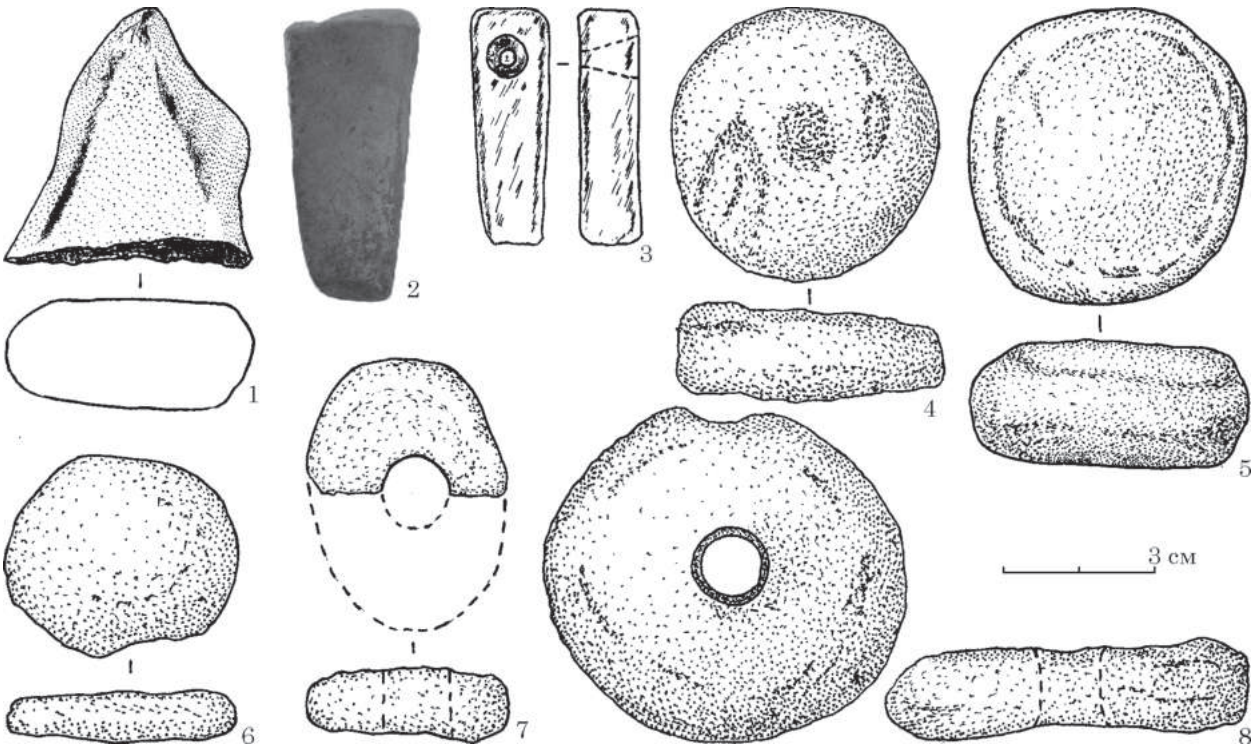

Рис. 248. Вироби з каменю: 1—2, 4 — горизонт 1; 5—8 — горизонт 2; 3 — розкоп 1950 року

такої ж породи мали округлі отвори в центральній частині і зовні дещо нагадували глиняні грузила малих форм (рис. 246: 5—7; 248: 7, 8). Не виключена й аналогічна їх функція.

КІСТЯНІ ВИРОБИ

Попри насиченість культурного шару кістками диких та домашніх тварин, виробів з самої кістки на диво мало. За всі роки дослідження пам'ятки їх виявлено не так багато, всього двадцять п'ять предметів (рис. 250). Передусім, це цілі екземпляри та уламки різного роду проколок, шил та голок, інструментів для ткацтва або плетіння сіток (рис. 250: 1—13). Інші предмети нечисельні. Зокрема, це два руків'я від ножів (рис. 250: 14, 15). Одне з них виготовлено з двох частин, з'єднаних за допомогою 7 (8?) залізних заклепок, інше цільне — з фрагменту рогу лося. Уламок кістяного виробу, схожого на накладку, декоровано двома рядами рельєфних борозенок (рис. 250: 16). Атрибуція ще кількох виробів невизначена. На щелепі парнокопитної тварини просвердлено два от-

Рис. 249. Камінь з глибоким жолобком

вори, краї виробу загладжено (рис. 250: 18). Припускаю, що подібну річ могли використовувати у ткацтві. Аналогічний виріб походить з розкопок поселення Царина та інтерпретується як пряжка (Скорий та ін. 2019, с. 120; рис. 136: 4). Фрагмент трубчастої кістки оленя мав сліди лощіння і, можливо, являв собою залишки горла бурдюка (рис. 250:

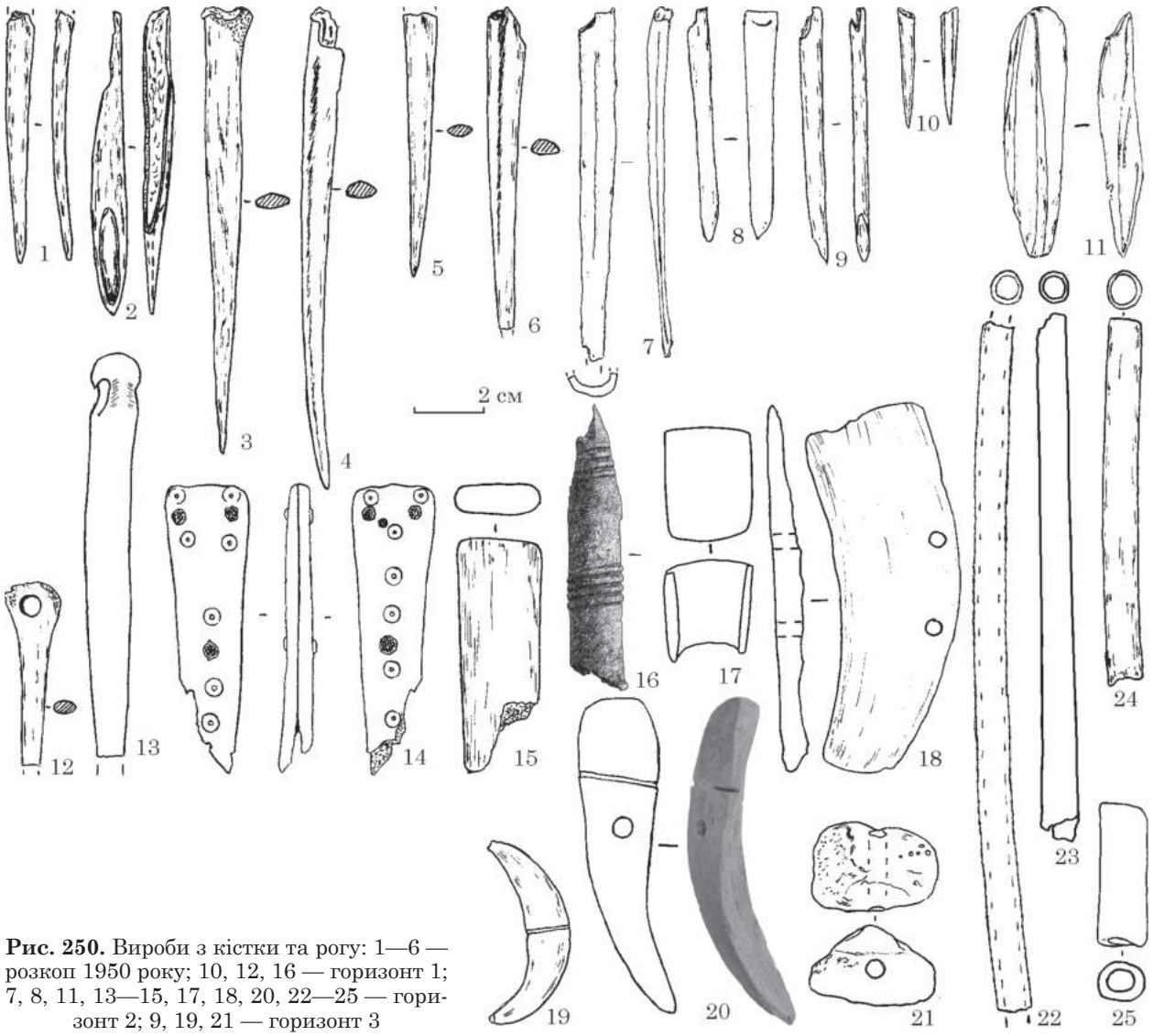

Рис. 250. Вироби з кістки та рогу: 1—6 — розкоп 1950 року; 10, 12, 16 — горизонт 1; 7, 8, 11, 13—15, 17, 18, 20, 22—25 — горизонт 2; 9, 19, 21 — горизонт 3

17). Схожий виріб знайдено на Олександрівському городищі в Курскому Посейм'ї, де його визначено як кільце для стрільби з луку (Алихова 1962, с. 129; рис. 19: 7). Три предмети відносяться до культової сфери. Серед них невелике ікло з борозенкою для підвішування посередині (рис. 250: 19), що належить молодій (дикій?) свині віком до 4 місяців та фрагмент барабанного пузиря свині з просвердленим отвором (рис. 250: 21). Ще одна підвіска зроблена з ікла кабана. В центральній частині вона має отвір, вище якого прорізано неглибоку борозенку. Такий подвійний спосіб кріплення, вірогідно, свідчить про те, що це ікло було не самостійним амулетом, а складовою частиною певного культового костюму.

У межах другого горизонту знайдено три трубчасті кістки птахів зі слідами лощіння (рис. 250, 22—24). Принаймні одна з них належить орлу. Одне з вірогідних застосувань таких речей — доїння кобилиць саме у спосіб, який описав ще Геродот (Herod. IV, 2). Утім, є й інше пояснення цих предметів як великих пронизок. Схожі кістки птахів походять з розкопок городища Кузіна Гора (Алихова 1962, с. 102). Ще одна порожниста кістка мала добре загладжені краї та залощену поверхню й відрізнялася значно меншими розмірами (рис. 250: 25).

Рис. 251. Рогові мотики

Майже на всіх фрагментах рогів, знайдених під час дослідження, зафіксовані сліди різання та пиляння. Так, один з рогів мав на краю ще й сліди залощеності (спрацьованості?; рис. 251: 1). Абсолютно ідентичні знахідки походять з розкопу В. А. Іллінської (рис. 251: 2, 3). Імовірно, ці роги застосовувалися в якості мотик.

Отже, косторізна справа у населення городища Ширяєве була нерозвинена. Вочевидь, в деяких випадках кістка з легкістю замінювалася деревиною, нестачі якої в околицях поселення не відчувалося. Зокрема, руків'я ножів могли виготовляти саме з дерева. Причини малої кількості предметів з кістки ще належить з'ясувати. Найбільша кількість знахідок кістяних виробів припадає на середній горизонт. Вкрай мало їх, в порівнянні з іншим матеріалом, в верхньому шарі. За виключенням Моісеївського городища, вироби з кістки на пам'ятках Курського Посейм'я складають незначний відсоток (Алихова 1962, с. 92, 127). На повністю дослідженому городищі Переверзеве I асортимент та кількість кістяних речей незначні (Пузикова 1997, с. 85).

ЗАЛІЗНІ ВИРОБИ

Розвиток залізоробної справи у мешканців городища Ширяєве передусім зумовлений близькістю ресурсу. Мовчанське болото поруч з поселенням було невичерпним джерелом високоякісної залізної руди. Концентрація заліза в окремих металевих предметах з розкопу доволі висока й сягає 60 — майже 100 %. Під час досліджень виявлені і поодинокі уламки горнів для плавки заліза (додаток 5).

Предмети із заліза представлені ножами, серпами, іншим знаряддями праці, деталями одягу та прикрасами.

Ножі. Універсальні знаряддя праці, знахідки яких є доволі масовими на більшості пам'яток. На площі 240 м^2 їх виявлено 19 екземплярів, 7 з яких цілі, або несуттєво уламані (рис. 252). Для порівняння, на повністю досліджених трьох городищах Курського Посейм'я знайдено 57 ножів: Кузіна Гора — 19 (Паньков 2014, с. 175), Мариця — 20 (Пузикова 1981, с. 71), Переверзеве I — 18 (Пузикова 1997, с. 60). Техніко-технологічну характеристику виготовлення ножів населенням Дніпровського Лівобережжя, в тому числі і Посейм'я, детально описав та узагальнив С. В. Паньков (2014, с. 174—178).

У нижньому, 3 горизонті знайдено два однотипні ножі з прямими спинкою та лезом та нечіткими уступами з обох сторін живця (рис. 252: 18, 19). Розміри цілого екземпляру наступні: довжина — 4,8 см, найбільша ширина — 0,9 см, довжина живця — 1,1 см. Початкова довжина фрагментованого ножа мала складати близько 8 см, ширина леза — 1,7 см, довжина живця — 2,6 см. За типологією Б. А. Шрамка вони відносяться до першої групи ножів третього типу, але являють собою перехідну форму, що побутує з часів архаїки (Шрамко 1965, с. 140—141, рис. 2: 8, 9).

Найбільшу кількість ножів та їх уламків (10 одиниць) знайдено в 2 горизонті. Цілі

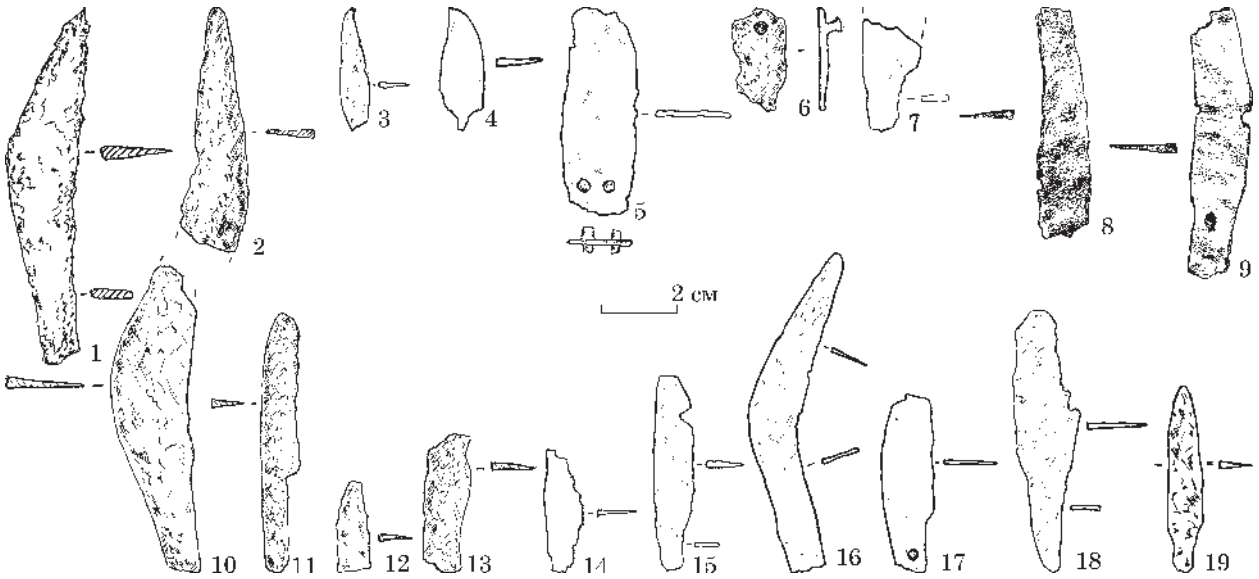

Рис. 252. Залізні ножі: 1—7 — горизонт 1; 8—17 — горизонт 2; 18, 19 — горизонт 3

екземпляри представлені двома типами. Перший з прямою спинкою, прямим або дещо вигнутим лезом та живцем, який чітко виділяється з боку леза (рис. 252: 11, 15). Вони мають довжину 6,7 та 5,6 см, ширину леза — 1 та 0,9 см, довжину живця — 2,5 та 1 см. Такі ножі (тип 1 за Б. А. Шрамком) були масово розповсюджені на території Лісостепу протягом всього скіфського часу (Шрамко 1965, с. 137—139). Екземпляри з городища Ширяєве відрізняються формою спинки без виразного вигину. Значно рідше трапляються ножі типу 2 групи 1 (за Б. А. Шрамком) з сильно вигнутою, «горбатою» спинкою, прямим або дещо увігнутим лезом. Живець не виділений. Кут вигину спинки дорівнює 135—140°. Довжина ножів 8 та 9—9,5 см, ширина леза — 1,3 та 2 см (рис. 252: 10, 16). Аналогічні вироби відомі в юхнівській, д'яківській та ананьїнській культурах (Шрамко 1965, с. 139—140, рис. 2: 1). В цьому ж горизонті знайдено й два фрагментовані ножі з однією заклепкою на живці, який майже не виділено (рис. 252: 9, 17). За Б. А. Шрамком, це ножі 2 групи типу 1, що з'являються ще за часів архаїки (Шрамко 1965, с. 141).

У першому горизонті знайдено 7 ножів, лише один з яких цілий. Він абсолютно ідентичний другому типу, що описаний вище. Його довжина 9 см, найбільша ширина леза 1,9 см (рис. 252: 1). Схожий ніж виявлено під час розкопок городища Переверзеве I, що правда вигин його спинки не такий крутий (Пузикова 1997, рис. 22: 33). Аналогічні серпоподібні ножі походять з ранньозарубинецького поховання могильника Велемичі I, де їх знайдено поруч з типовим скіфським вістрям спису (Поболь 1983, с. 25, рис. 16: 9, 10). В верхньому шарі знайдено уламки живців з однією та двома заклепками (рис. 252: 5, 6). Їх фрагментарність не дозволяє казати про певний тип.

Серпи. Під час досліджень 1950 р. в одній з ямок на рівні материка, розчищено чотири металеві предмети, серед яких було два залізні серпи (рис. 253: 1, 2). Обидва складалися з двох спаяних пластин. Наведу їх опис за В. А. Іллінською: «*Серп гостроконечний, круто зігнутий. Найбільша кривизна біля основи спинки. Довжина серпа 14,5 см, ширина біля основи 2,5 см, він поступово звужується за рахунок скосу внутрішнього боку. Рукоятка має вигляд гачка, загнутого до спинки. Другий серп мав ту ж форму. Від нього збереглася частина спинки та гачка. Ширина пластини, з якої він зроблений, 2 см*» (Іллінська 1953, с. 117). Серпи належать до 3 типу (за Ю. О. Красновим) і є нечисленними знахідками на пам'ятках

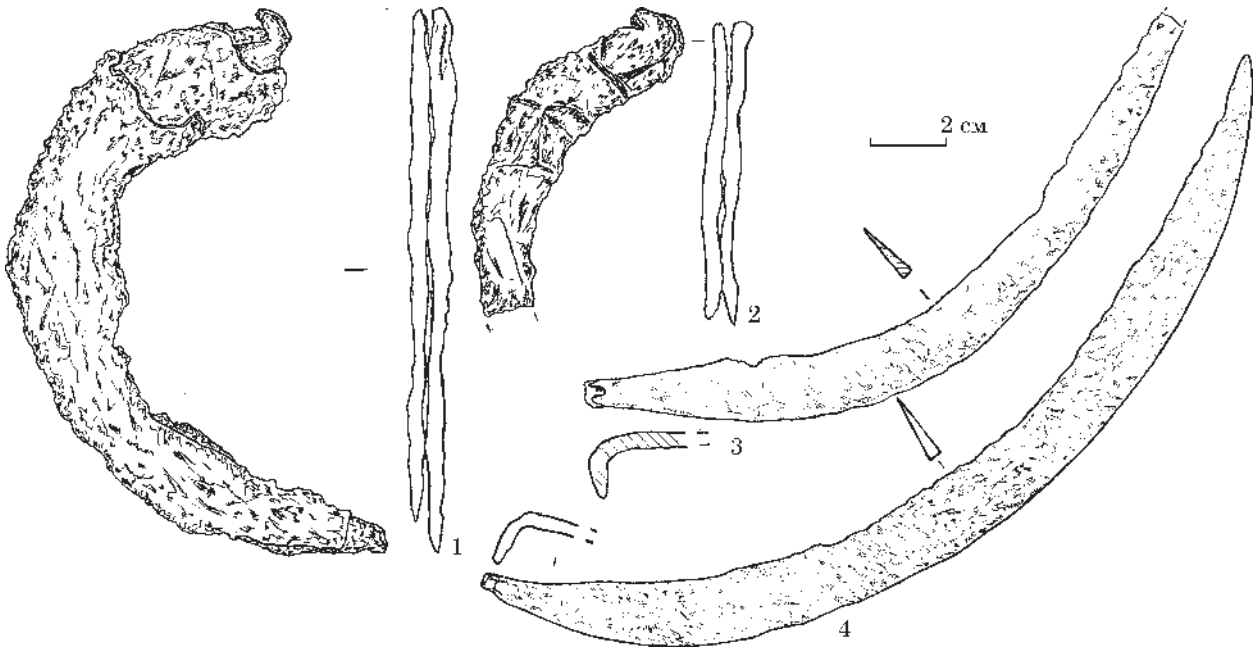

Рис. 253. Залізні серпи: 1, 2 — розкоп 1950 року, горизонт 3; 3 — горизонт 1; 4 — горизонт 2

скіфського часу Лісостепу, відрізняються від них вигином леза та знаходять прототипи в серпах зрубної культури (Краснов 1971, с. 73; Либеров 1962, с. 40, рис. 9: 1; Гречко 2010, рис. 90: 1, 8—9). В Посейм'ї схожий серп походить з городища Мариця (Пузикова 1981, с. 65, рис. 37: 28).

Ще по одному серпу виявлено в першому та другому горизонтах (рис. 253: 3, 4). Обидва симетричні, слабко вигнуті, з кінцевим гачком, повернутим під кутом 90° до основи. Зазвичай, їх називають стовпчикові серпи. За Ю. О. Красновим, вони відносяться до першого типу, що широко використовувалися землеробським населенням Лівобережного Лісостепу, а з середини I тис. до н. е. і населенням лісової смуги (Краснов 1971, с. 71—72). Розміри серпів з Ширяєве: довжина 19,5 та 24,7 см, ширина леза 1,6—1,8 см. Ареал аналогій доволі широкий, від знахідок на південному Кам'янському городищі (Граков 1954, рис. 14: 1) до північних городищ на Сеймі Кузіна Гора (Алихова 1962, рис. 5: 11, 12) та Мариця (Пузикова 1981, с. 65, рис. 37: 27, 29—33) і далі в культурах лісу (Лошенков 2011, с. 131—146).

Інструменти. Асортимент інструментів на сьогоднішній день незначний. Ці речі були багатофункціональні і застосовувалися в різних галузях. Серед них — залізні зубила та пробійники (рис. 254: 1, 2). Один з них мав чітко виділену квадратну «шляпку», яка необхідна для нанесення сильного та акцентованого удару. Такий інструмент застосовували в слюсарній або ж деревообробній справі. Могли залучати і для рубки бронзових масивних предметів задля їх повторного використання (Косиков 1992, с. 65). Другий інструмент відрізнявся відсутністю «шляпки» (розклепаної верхівки) та більш широким робочим краєм й цілком міг мати аналогічне призначення. Такі вироби трапляються на багатьох пам'ятках Лісостепу (Шрамко 1994, с. 47, рис. 1: 46, 47) та суміжних територій (Граков 1954, табл. XVI; Каравайко 2012, с. 116, рис. 72: 6, 7).

Доволі чисельними є знахідки різноманітних шил, проколок, різців (рис. 254: 3—10). Оригінальний залізний інструмент у вигляді маленької лопаточки, відігнутої під кутом майже 90 градусів від округлого в перетині стрижня-руків'я (рис. 254: 10). Схожий предмет виявлено на поселенні Жерновець 3 (Пузикова 1997, рис. 34а: 10). Відзначу знахідку залізного свердла, або ж буравчика (рис. 254: 11). Аналогічний інс-

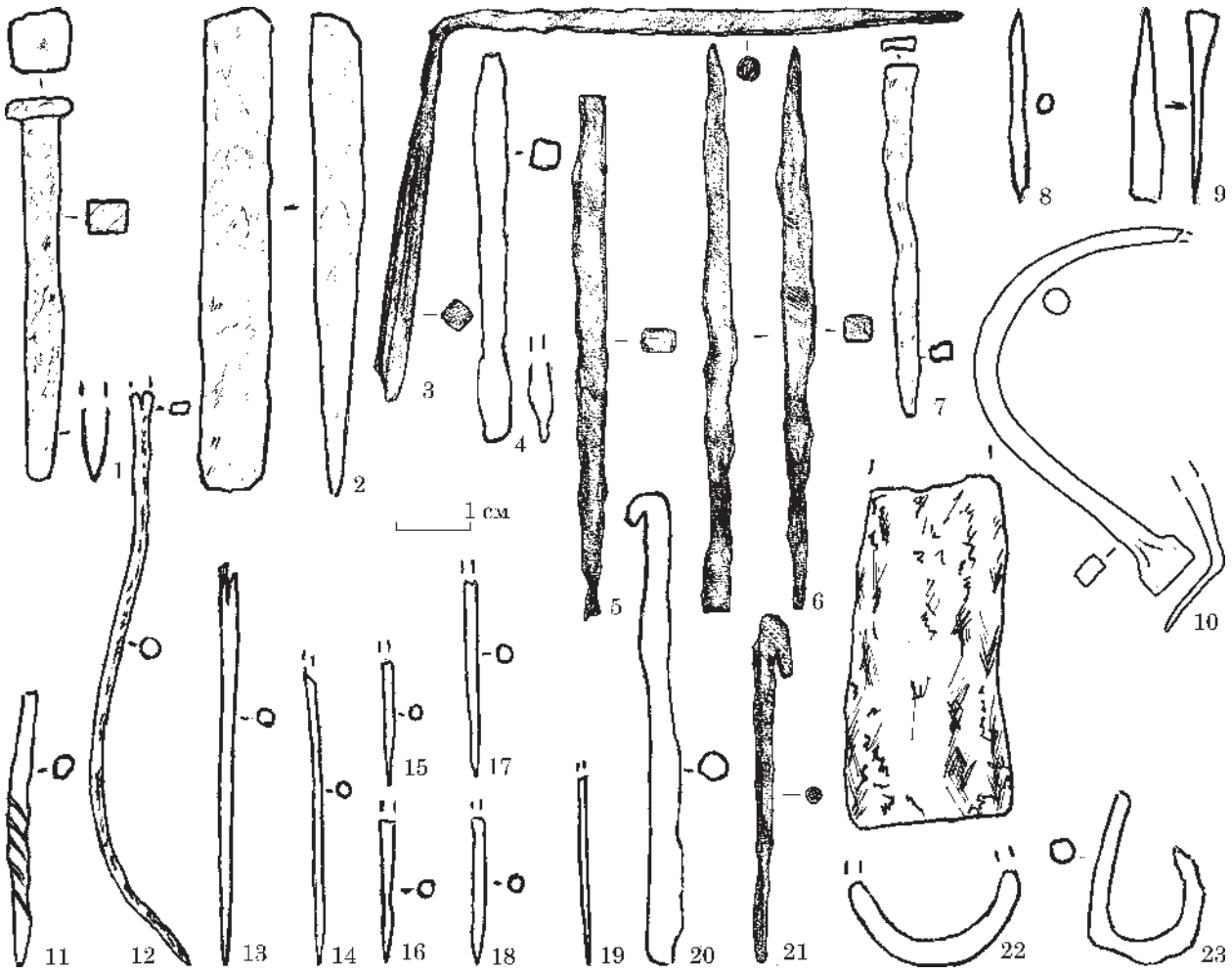

Рис. 254. Залізні інструменти: 4—7, 10—12, 22 — горизонт 1; 1—3, 8, 13—18, 20, 21, 23 — горизонт 2; 9, 19 — горизонт 3

трумент походить з розкопок Більського городища (Шрамко 1987, рис. 46: 5). Голки для шиття представлені двома майже цілими екземплярами з частково зламаним вушком та кількома вістрями (рис. 254: 12—19). Інструментом швачки, ймовірно, є два предмети із загнутими верхівками, які, можливо, застосовували для плетіння або ж прошивання шкір (рис. 254: 20, 21). Найбільшу кількість інструментів виявлено в другому горизонті (12 екземплярів), дещо менше (7 штук) — в першому. В нижньому шарі вони майже відсутні (всього 2 екземпляри). На тенденцію збільшення кількості спеціалізованих знарядь праці в V—IV ст. до н. е. в комплексах пам'яток Ворскли та Псла вказує І. Б. Шрамко (Шрамко 1994, с. 46).

До інших виробів із заліза належать уламок втулки та фрагмент рибальського гачка (рис. 254: 22, 23).

Прикраси, деталі одягу. Представлені переважно *шпильками*, яких за п'ять років досліджень знайдено 12 екземплярів (рис. 255). Реальна їх кількість більша, адже знайдено й уламки стрижнів, що могли бути частинами шпильок. У такому випадку такі знахідки не враховано.

У третьому горизонті знайдено лише одну шпильку з навершям у вигляді кільця, розміщеного з боку від центральної вісі стрижня. Зламаний стрижень зберігся на довжину 4 см (рис. 255: 12). За В. Г. Петренко, шпилька належить до 21 типу 2 варіанту. Подібні невеличкі шпильки були широко розпов-

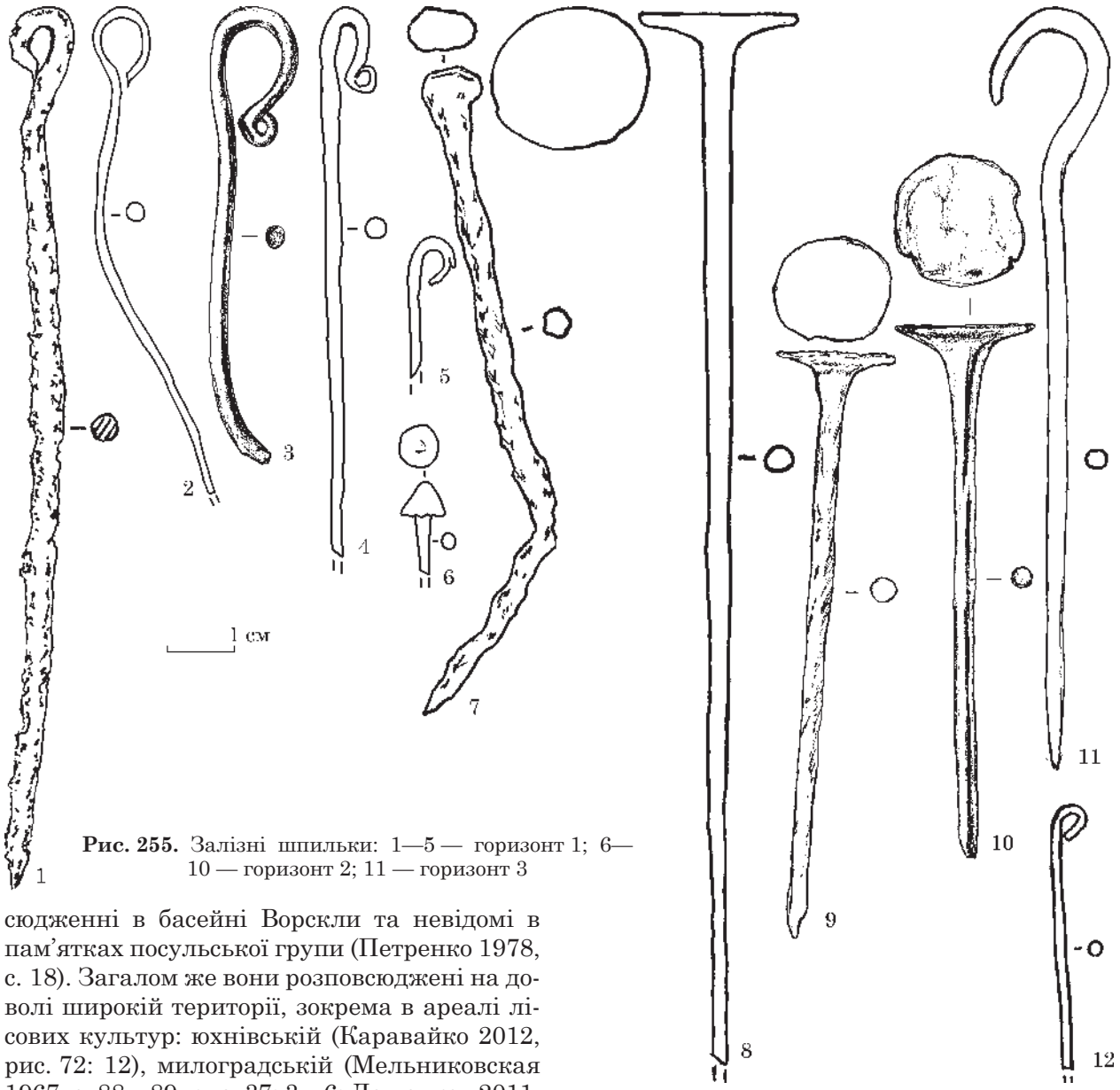

Рис. 255. Залізні шпильки: 1—5 — горизонт 1; 6—10 — горизонт 2; 11 — горизонт 3

сюдженні в басейні Ворскли та невідомі в пам'ятках посульської групи (Петренко 1978, с. 18). Загалом же вони розповсюджені на доволі широкій території, зокрема в ареалі лісових культур: юхнівській (Каравайко 2012, рис. 72: 12), милоградській (Мельниковская 1967, с. 88—89, рис. 37: 3—6; Лошенков 2011, с. 192, рис. 60: 8—15), дніпро-двинській (Шадиро 1985, с. 63, рис. 38: 18—24).

З другого горизонту походять 5 знахідок шпильок, чотири з яких мають цвяхоподібну голівку та належать до 5 типу 2, 3 та 4 варіантів (Петренко 1978, с. 12—13). Залізна шпилька з невеличкою та невиразною шляпкою (варіант 2) мала довжину 10,3 см та діаметр стрижня 0,4 см (рис. 255: 7). Аналогічні предмети, виготовлені також із заліза, характерні для комплексів пам'яток басейну Ворскли (Петренко 1978, с. 12). Найбільша шпилька має зламаний стрижень, довжина якого була більша за 15,6 см. Діаметр шляпки становить 2—2,3 см (рис. 255: 8). Саме завдяки розміру верхівки її слід відносити до 4 варіанту 5 типу. Ще дві шпильки, до речі знайдені майже поруч, мають довжину 8,7 та 8 см та діаметр шляпок 1,5—1,8 см та 2 см (рис. 255: 9, 10). За В. А. Іллінською, саме область Посулля була центром, звідки розповсюдилися цвяхоподібні шпильки (Ильинская 1968а, с. 145). Відомі вони не лише в Лісостепу, а й у сусідній лісовій юхнівсь-

кій культурі, хоча тут їх знахідки поодинокі (Каравайко 2012, рис. 72: 14), на пам'ятках милоградської культури, де переважають бронзові екземпляри (Мельниковская 1967, с. 86—88, рис. 37: 16—21). Невідомі вони в ареалі дніпро-динської культури (Шадиро 1985, рис. 38) та у племен «штрихової» кераміки (Лошенков 2011, с. 190). Цікаво відзначити, що саме залізні шпильки цього типу знайдені на Басівському городищі (Іллінська 1965, с. 69, рис. 20: 7—9) і пам'ятках милоградської культури Чернігівщини (Жаров 1995, с. 50, рис. 1: V: 15; Шекун 1995, с. 157, рис. 1: IV: 1), тобто територіально близьких до Ширяївського городища.

Ще одна шпилька (рис. 255: 11) з другого горизонту мала посохоподібне навершя та може бути зарахована до 19 типу 4 варіанту (за: Петренко 1978, с. 17). Довжина її 11,3 см, діаметр округлого стрижня — 0,3 см. Навершя дещо розклепане та має квадратний перетин. Масово такі прикраси були поширені на наступному етапі існування городища Ширяєве.

У межах першого горизонту знайдено 4 екземпляри посохоподібних шпильок. Дві з них віднесено до варіанту 4 типу 19 (рис. 255: 1, 2), дві — до варіанту 2 того ж типу (рис. 255: 3, 4). Повністю збереглася лише одна шпилька (рис. 255: 1). Її довжина сягала 13,1 см. Ще одна невеличка шпилька зі зламаним стрижнем (рис. 255: 5) аналогічна знайденій в третьому горизонті й відноситься до 21 типу 2 варіанту (за: Петренко 1978, с. 18). Уламок верхньої частини шпильки з цвяхоподібною верхівкою можемо відносити до 17 або 18 типу (Петренко 1978, с. 15—16, табл. 10).

Переважна більшість шпильок з посохоподібним навершям, що походять з пам'яток лісостепу, виготовлені з бронзи (Петренко 1978, с. 17). Для милоградської культури ситуація прямо протилежна. З 59 екземплярів, врахованих М. І. Лошенковим, лише шість бронзові (Лошенков 2011, с. 195). Всі аналогічні шпильки з території північної Білорусі також залізні (Шадиро 1985, с. 63). На пам'ятках юхнівської культури Новгород-Сіверського Полісся бронзові та залізні посохоподібні шпильки знайдені приблизно в рівній кількості з невеличким переважанням бронзових (Каравайко 2012, рис. 72: 9—11, 13; 73: 10—16).

Посохоподібні шпильки навряд можна вважати характерною рисою матеріального комплексу певної групи племен, адже територія їх поширення доволі широка, а хронологічні рамки розтягнути від доби бронзи до I тис. нашої ери (Мельниковская 1967, с. 91; Петренко 1978, с. 17; Максимов, Петровская 2008, с. 71).

Розглянуті шпильки городища Ширяєве суттєво відрізняються від знахідок з пам'яток Курського Посейм'я. На городищах Кузіна Гора, Мариця та Переверзеве I шпильки виготовлені переважно з бронзи, за виключенням однієї з Кузіної Гори (Алихова 1962, рис. 7: 2) та двох з Марицького (Пузикова 1981, рис. 39: 27, 28). До того ж всі вони, за виключенням однієї (рис. 255: 6), належать до інших типів (Пузикова 1981, с. 79—81; 1991, с. 62—63).

Скроневі кільця або сережки представлені 6 екземплярами, п'ять з яких походять з другого горизонту, один — з третього (рис. 256: 1—6). Принаймні дві такі прикраси вдягалися у вухо, про що свідчать загострений кінчик та наявність спеціального «замочку» (рис. 256: 1, 2). Їх розміри ледь перевищують 1 см в діаметрі. Ще дві — мали діаметр близько 2 і 2,7 см та виготовлені з товстішого стрижня, а, відповідно, можуть бути інтерпретовані як скроневі кільця (рис. 256: 3, 4, 6). Сережка з нижнього горизонту мала один зламаний кінчик, але, вірогідно, так само вдягалася у вухо (рис. 256: 5).

Три предмети можна інтерпретувати як браслети, причому всі фрагментовані. Вони виготовлені з округлого та квадратного в перетині дроту. Діаметр встановити неможливо (рис. 256: 7—9).

У верхньому шарі знайдено залізне кільце з внутрішнім діаметром 1,5 см (рис. 256: 10). Воно могло бути і прикрасою на пальці, і деталлю одягу.

Аналогічні прикраси, виконані із заліза, відомі з городищ Посейм'я (Алихова 1962, с. 106, рис. 7: 18, 19; Пузикова 1997, с. 64, рис. 24: 33), інших пам'яток Лісостепу, культурах лісової смуги (Мельниковская 1967,

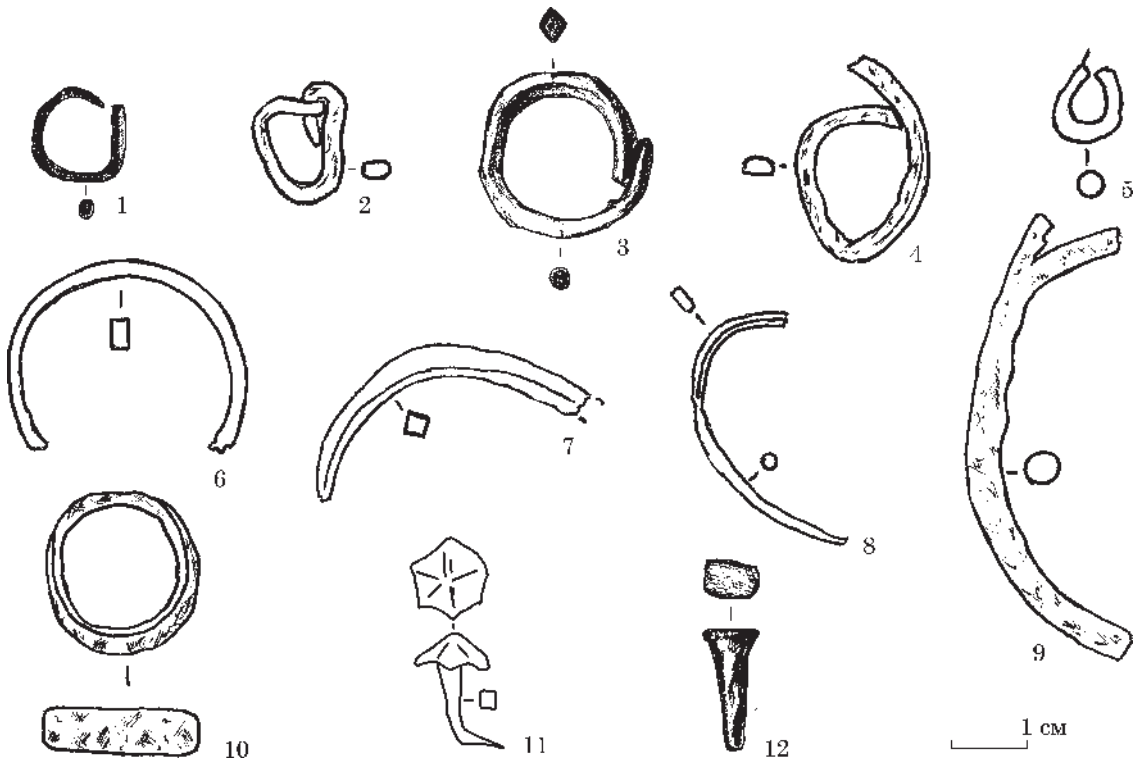

Рис. 256. Прикраси із заліза та інші вироби: 10—12 — горизонт 1; 1—4, 6—9 — горизонт 2; 5 — горизонт 3

с. 75; Шадыро 1985, с. 65—66, рис. 39), хоча в переважній більшості сережки, браслети та інші подібні аксесуари виготовлені з бронзи.

Окремо слід розглянути ще дві знахідки, належність яких до певної категорії речей поки що під питанням. Обидві походять з першого горизонту. Звертає увагу невеличкий цвях з шляпкою, яка оформлена у вигляді розкритої парасольки (рис. 256: 11). Аналогій знайти не вдалося. Можна лише припустити, що це декоративний цвях, який тримав металеву накладку, наприклад, дерев'яної посудини. Другий виріб так само нагадує зовні цвях, проте масивніший (рис. 256: 12). Стан збереженості не дозволяє однозначно з'ясувати його призначення. Не виключено, що це невеличкий інструмент на кшталт долота або ж зубильця.

ЛИВАРНИЦЬКА СПРАВА ТА ВИРОБИ З БРОНЗИ

Завдяки дослідженням накопичено значний матеріал, що стосується різних сторін життя стародавнього населення городища Ширяєве. Серед таких знахідок присутні предмети, пов'язані з ливарною справою — ремеслом, що залишається слабко вивченим на пам'ятках скіфського часу лісостепової смуги, незважаючи на значні зрушення в цій галузі (Барцева 1981). На заваді стає і ряд об'єктивних причин, як то: розрізненість матеріалу, низький ступінь вивченості тієї чи іншої пам'ятки тощо (Ольговский 2005, с. 114—115). Потужними ремісничими центрами в Лівобережному Лісостепу були городища Більське, Коломакське, Люботинське, Книшевське, Лихачівське (Ольговський 2016, с. 213). Сліди діяльності ливарників, в тому чи іншому вигляді, присутні і на інших пам'ятках.

Дослідження городища Ширяєве лише розпочато. Наявні матеріали з вказаної тематики нечисленні, проте вже зараз на їх основі можна закласти підґрунтя для подальшого вивчення ливарної справи в окремо взятому мікрорегіоні.

На сьогоднішній день даних щодо **інструментів ливарника** вкрай мало. В межах

Рис. 257. Інструмент та матеріал майстра ливарника: 1—4, 6—13 — горизонт 1; 5, 14 — горизонт 2

першого горизонту виявлені уламок лляч ки та фрагмент тигля (рис. 257: 1, 2). Поверхня останнього має сліди впливу високої температури, проте залишки металу візуально не простежуються. Важливо відзначити, що ці речі, як і більшість з тих, що пов'язані з ливарництвом, знайдені переважно в західній частині площі, розкопаної в 2017—2021 роках. Інший інструмент вкрай складно визначити серед загального інструментарію. Вочевидь, для скіфського часу ці речі були багатофункціональні і застосовувалися в різних галузях. Зокрема, це стосується описаних вище деяких залізних предметів.

Сировина майстра. До цієї категорії, перш за все, відносяться знахідки бронзових (мідних?) брусків (рис. 257: 3—5). Два з них виявлено в верхньому горизонті, один — в середньому. Всі вони невеликі — 4,7, 1,3 та 1,4 см довжиною відповідно. В розрізі два з них квадратні (0,6 та 0,3 см), один прямокутний (0,8 × 0,55 см). Загальновідомо, що подібні речі являли собою товарні зливки, тобто первинну сировину для виплавки різноманітних виробів або (і) слугували еквівалентом грошей серед ремісників. Такі знахідки відомі на багатьох пам'ятках лісостепової зони, зокрема на Більському городищі (Шрамко 1987, рис. 57: 18—22). Нещодавно скарби бронзових прутків зафіксовані в Поросі (Романюк 2019).

Використовували ливарники й уламки різноманітних виробів для переплавки. З огляду на скарби чорноліського часу, це могли бути прикраси, деталі кінської збруї, знаряддя праці, причому і у фрагментовано-

му стані, і абсолютно цілі вироби (Скорый, Костенко, Боряк 2016). На лісостепових городищах скіфського часу таким матеріалом переважно були фрагменти бронзових казанів (Ольговский 2005, с. 133). Мешканці Ширяєве використовували різноманітний брухт кольорових металів. Як правило, це безформні пластини або ж фрагменти більш масивних виробів (рис. 257: 6—14). Переважна більшість таких екземплярів виявлено в верхньому горизонті. Звертає на себе увагу частина масивного, округлого в перетині браслету або гривни, на одному з країв якої помітні сліди від рубки інструментом на кшталт зубила. На бічній частині помітні сліди різання у вигляді невеличкої борозенки, що, скоріш за все, була міткою для рубання (рис. 257: 13).

Незаперечним доказом розвитку місцевої бронзоливарної справи є **знахідки відходів виробництва**. Такі невиразні речі, як правило, не завжди потрапляють в поле зору дослідників, проте містять в собі вкрай важливу інформацію. Відбір матеріалу під час розкопок проводився протягом двох сезонів (2020 та 2021 рр.). Для подальших аналізів відбиралися невеликі аморфні шматки металу, виплески, а також зразки, які візуально здавалися відходами виробництва, частинами горну або печі. В переважній більшості це речі, на які реагував металодетектор, а їх атрибуція як навіть частини готового виробу була сумнівна. Аналіз елементного складу проведено на базі Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми (додаток 5). До визначення було відібрано 11 зразків, які пов'язані з ливарним ремеслом.

Два зразки являли собою невеликі щільні конкреції з вмістом металу. Вони були рештками відпрацьованого флюсу, який використовувався для рафінації міді при виплавці металу з руди. Основу цього флюсу складали кварц та вапно (табл. 8). Під час розкопок городища знайдено величезну кількість «дикого» каменю — кварциту з наліпами вапна.

Ще один зразок, хімічну основу якого складає діоксид кремнію (53,65 %), пов'язаний з плавленням міді. Концентрація цього металу у вигляді оксидів та чистої міді становить близько 10 %.

Наведенні дані дозволяють зробити вкрай обережне припущення, щодо можливості отримання імпорту давніми мешканцями городища Ширяєве збагаченої руди та самостійної виплавки міді. Перевезення руди на великі відстані факт не новий, адже необхідною умовою для роботи металургів була наявність деревинного вугілля (Ольговский 2005, с. 130). Укріплення знаходилося в лісовій місцевості, відтак його жителі повністю були забезпечене цим ресурсом.

Вісім зразків є зливками кольорового металу на основі міді, частка якої становить до 95 %. До аналізу залучено чотири екземпляри з першого горизонту і чотири — з другого. Зразки з першого горизонту у своєму складі містять до 20 % олова та свинцю, тоді як зразки з другого горизонту мають олова та свинцю лише 0,7—4,9 % при аналогічному відсотку міді (табл. 9). Штучні домішки олова та свинцю були переважаючими для всього Лівобережжя скіфського часу і складали 91 % (Барцева 1981, с. 93). Дані щодо відсоткової різниці в домішках між двома горизонтами городища Ширяєве є показовими, проте висновки, з огляду на незначну кількість проведених аналізів, робити передчасно.

Шляхи потрапляння в Посейм'є імпортних речей, бронзи, а, можливо і руди, залишаються нез'ясованими. Вочевидь, слід погодитися з думкою Т. Б. Барцевої, яка вважала, що за доби раннього заліза в Лісостепу налагоджується власне виробництво, а сфера збуту його продукції обмежена лівобережним Лісостепом (Барцева 1981, с. 93). За своїм матеріальним комплексом городи-

Таблиця 8. Хімічний склад решток відпрацьованого флюса, %

Зразок	SiO_2	CaO	CuO	Al_2O_3	MgO	Fe_2O_3	SO_2	P_2O_5	K_2O	PbO	TiO_2	V_2O_5	MnO	NiO	Cr_2O_3
1	43,01	27,99	13,12	4,86	2,58	2,42	2,32	1,77	0,78	0,62	0,24	0,08	0,09	—	—
2	56,12	16,28	15,16	5,68	1,2	1,26	0,13	0,43	3,25	—	0,34	—	0,04	0,07	0,01

Таблиця 9. Елементний склад зразків кольорових металів на основі міді, показники вимірів в режимі «Метали», %

Елемент	1 горизонт				2 горизонт			
	5	6	7	8	11	12	13	14
Si	0	0	0,51	0,88	6,41	0	2,41	4,82
P	0,35	0	0	0	0	0	0,59	0
Fe	0,11	0,02	0,25	0,3	0,12	0,21	0,1	0,22
Cu	87,76	95,04	80,29	89,86	84,27	94,51	87,61	89,6
Sn	10,38	2,88	9,44	4,25	4,22	4,52	7,46	1,44
Pb	1,23	2,05	9,49	4,61	4,9	0,74	1,71	3,76

ще Ширяєве доволі близько стоїть до кола пам'яток Посульсько-Донецької групи і, зокрема, до Басівського городища (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 343—344). Останнє, безумовно, було центральним поселенням регіону й відігравало таку ж роль, як і Більське городище на Ворсклі. Не виключено, що саме Басівське городище, з огляду на його статусність та географічне розташування, було тим центром, звідки надходив імпорт в Путивльське Посейм'я.

Вироби з бронзи. Переважна більшість бронзових речей (31 одиниця) знайдена в межах другого горизонту. Дванадцять предметів виявлено в верхній частині культурного шару і лише три вироби походять з третього горизонту.

Найбільш масовими знахідками є *наконечники стріл*, яких знайдено 33 екземпляри[1]. Типологічно вони різнорідні, а час їх існування охоплює весь скіфський період. Розподіл таких знахідок за горизонтами наступний. В третьому горизонті знайдено всього два наконечника, в другому — 23, в першому — 8[2].

Інші предмети з бронзи представлені переважно прикрасами. Попри те, що знахідки пов'язані з ливарництвом, в першому горизонті найбільш чисельні, самих предметів з бронзи, за виключенням наконечників стріл, знайдено всього чотири. Серед них уламок стрижня шпильки довжиною 12,8 см (рис. 258: 1). На жаль, верхівка стрижня зламана, але, скоріш за все, вона була оформлена у вигляді широкої плаской шляпки (тип 5, за В. Г. Петренко). Деталлю кінської збруї є привіска у вигляді трапеціеподібного «замочка». Її розміри 1,8 × 1,6 × 0,6 см (рис. 258: 2). Подібні речі широко відомі на пам'ятках Лісостепу та в степових курганах (Могилов 2008, с. 82, рис. 151: 8—40). Нещодавно сім аналогічних замочків знайдено в тризні кургану Орликова Могила поблизу Кропивницького (Скорий, Зимовець 2022, рис. 1: 9—15).

Два інші предмети являють собою невеликі декоративні цвяхи. Один з них фрагментований, плаский, т-подібної форми (рис. 258: 3). Розміри прямокутної шляпки — 0,3 × 1,4 см. Інший має округлу шляпку діаметром 1,2 см, прикрашену трьома (?) тонкими пелюстками, що відходять в різні сторони від центру (рис. 258: 4). Не виключено, що частина вістря зламана.

У другому горизонті знайдено 9 бронзових речей, серед яких переважають різноманітні прикраси, а також одна ворворка та одне шильце (рис. 258: 5—13).

За типологією О. Д. Могилова, зрізаноконічна ворворка належить до 1 підкласу, 1 відділу, 3 типу та має чисельні аналогії (Могилов 2008, с. 75—76, рис. 142: 45—55; 143: 1—18). Розміри наступні: висота — 1,2 см, діаметр широкої основи — 1,4 см, вузької — 0,8 см. Діаметр отвору — 0,5 см (рис. 258: 5).

Невеличке бронзове шильце з двома гострими кінцівками (рис. 258: 6). Виконане з майже квадратного в розрізі стрижня 0,3 см

[1] Одне вістря походить з розкопок В. А. Іллінської. Відповідно до опису умов його залягання, наконечник можна зіставити з нижнім, третім горизонтом.

[2] Детальний огляд наконечників наведено в розділі присвяченому хронології.

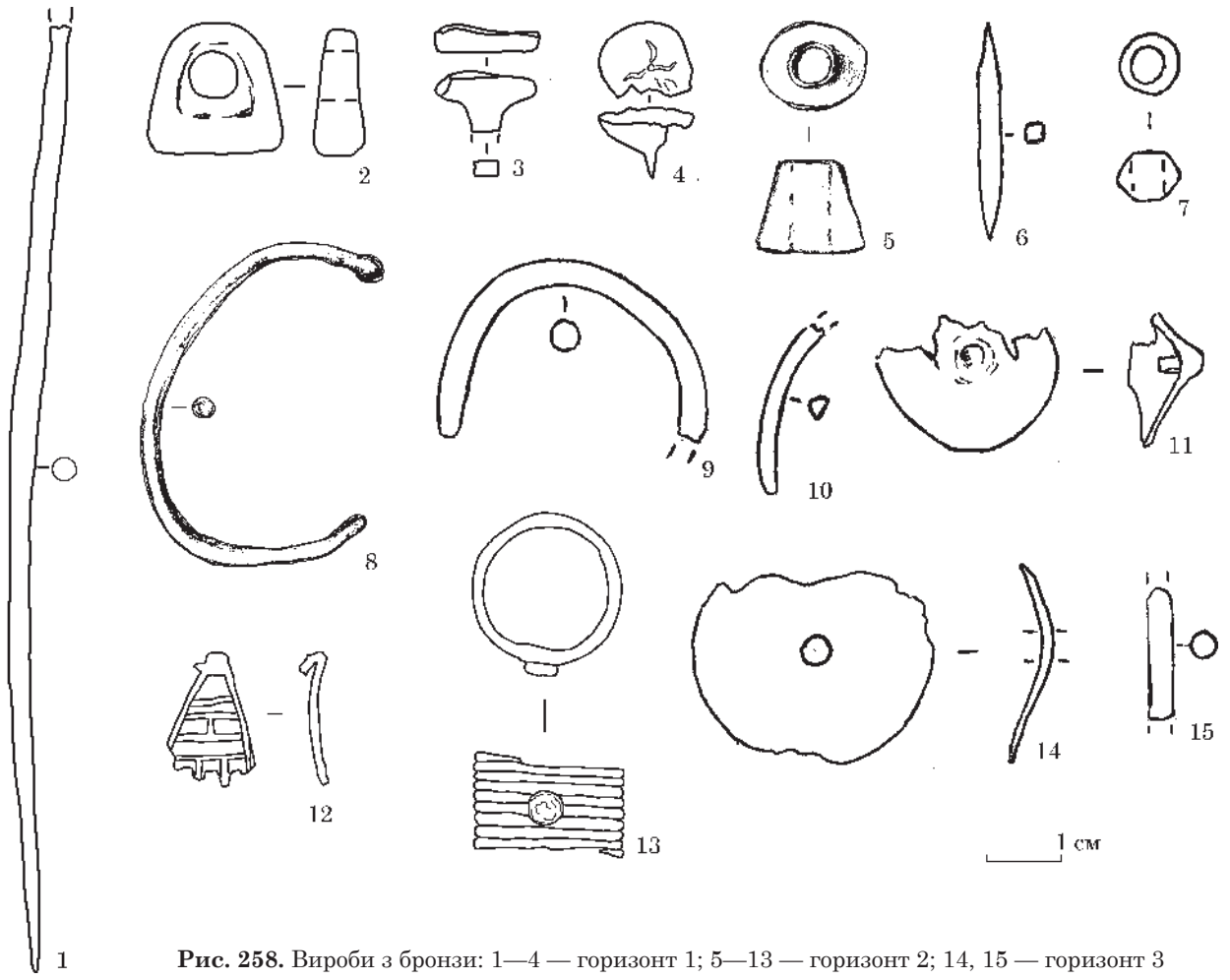

Рис. 258. Вироби з бронзи: 1—4 — горизонт 1; 5—13 — горизонт 2; 14, 15 — горизонт 3

в перетині. Довжина — 2,9 см. Аналогічний виріб, але виконаний із заліза, був описаний вище. Схоже шильце довжиною 5 см, але з одним загостреним краєм, знайдене на городищі Західне Юхнівське (Алихова 1956, с. 37, рис. 11: 16).

Біконічна лита намистина розмірами 0,6 × 0,8 см та діаметром отвору 0,4 см (рис. 258: 7). Такі знахідки на лісостепових поселеннях скіфського часу поодинокі. Аналогічна намистина походить з ранньоюхнівського городища Кудлаївка (Каравайко 2012, рис. 73: 25). В відносній близькості до городища Ширяєве знайдено поодинокі формочки для відливки схожих намистин, що походять з городища Кузіна Гора (Алихова 1962, рис. 12: 1) та поселення за валом Західного Юхнівського городища (Каравайко 2012, рис. 73: 5).

У межах другого горизонту знайдено три браслети різних ступенів збереженості (рис. 258: 8—10). Цілий екземпляр виготовлений з округлого в перетині дроту. Один кінець прикрашений краплеподібною шишечкою (рис. 258: 8). Діаметр незначний — всього 3,8—4 см. Аналогічні браслети відомі в Посульській, Сіверодонецькій, Ворсклинській групах та, за типологією В. Г. Петренко, відносяться до 1 типу, 1 відділу та окремому варіанту з однією шишечкою (Петренко 1978, с. 49). Територіально найближчою аналогією є ідентичний браслет, який знайдено на могильнику Долинське у гирлі Сейму (Мельниковская 1950, рис. 19: 2). Ще два браслети представлені уламками, а їх кінцівки гладкі, що не дозволяє говорити про певний їх тип. Один екземпляр виготовлено з округлого в перетині бронзового дроту

(рис. 258: 9), інший має сплощену внутрішню частину (рис. 258: 10).

Ще одна прикраса з другого шару — сережка зі щитком у вигляді конусу (рис. 258: 11). Збереглася вона частково, майже повністю зламана дужка, відсутня частина щитка. Його діаметр дорівнює 2,9 см. Поодинокі такі сережки враховані В. Г. Петренко з пам'яток Лісостепу та зараховані до 5 типу (Петренко 1978, с. 27, табл. 17: 13—20). Територіально найближчі аналогії ширяївській сережці — це прикраси з могильника Долинське та городища Шабалинове в гирлі Сейму (Мельниковская 1950, рис. 20: 8; 1975а, с. 101, рис. 1: 9). Останні відрізняються наявністю зерні на щитку. Однотипні сережки відомі з пам'яток милоградської культури території України і Білорусі (Мельниковская 1967, с. 82, рис. 31: 7; Лошенков 2011, с. 210, рис. 64: 1—3, 15, 16).

Бронзова трикутна привіска, верхній вузький край якої зігнуто в петлю (рис. 258: 12). Щиток декоровано рельєфними лініями. Дві нижні вертикальні виходять за межі трикутника. Розміри — 1,8 × 1,2 см. Типологічно схожі привіски походять з городищ Переверзеве I (Пузикова 1997, с. 65, рис. 24: 19), Кузіна Гора (Алихова 1962, рис. 7: 20). Відомі вони в милоградській (Мельниковская 1967, рис. 36: 18, 19, 22) та д'яківській (Кренке 2011, рис. 102: 79—84) культурах.

Рідкісною знахідкою є бронзове кільце, виготовлене з тонкого дроту, згорнутого у вісім з половиною обертів. Центральну частину прикрашає бронзова округла напаяна верхівка (рис. 258: 13). Остання, вірогідно, виконувала не лише декоративну функцію, але й додатково скріплювала дріт. Внутрішній діаметр кільця складає 1,6 см, ширина — 1,1—1,3 см. За В. Г. Петренко, такі кільця відносяться до типу 2, підтипу «б» та відомі з поховань степу Північного Причорномор'я, Криму, нижнього та середнього Дону, в той час як в лісостепових пам'ятках побутують кільця, що мають до 2 обертів дроту (Петренко 1978, с. 59—61, табл. 51: 17—22).

У нижньому горизонті знайдено лише два бронзових предмети. Один з них — уламок стрижня, можливо від шпильки, округлий в перетині (діаметр 0,4 см). Зберігся на довжину 1,8 см (рис. 258: 15). Другий — бронзова бляха у вигляді опуклого щитка, що має отвір посередині (рис. 258: 14). Можу припустити, що цей виріб є частиною збруї коня і являє собою ремінну прикрасу. За типологією О. Д. Могилова, вона відноситься до 1 підкласу, 1 відділу, 7 типу і була розповсюджена переважно в Східноподільській групі (Могилов 2008, с. 42, рис. 90: 14—16).

АНТИЧНИЙ ІМПОРТ

Ще в результаті досліджень Д. Т. Березовця знайдено 9 фрагментів амфор, три з яких, безумовно, належать одній посудині. За характером глиняного тіста можна зробити висновок щодо їх північно-егейського походження[1]. Серед іншого — уламок стінки амфори зі слідами вторинного використання. В. А. Іллінська відзначала відсутність грецького імпорту (уламків амфор) і, відповідно, слабко розвинені обмінні відносини (Іллінська 1953, с. 119). Втім, в процесі нівелювання місця розкопу 2 1950 р. один фрагмент стінки все ж було знайдено (Каравайко 2020, с. 529).

Не так багато фрагментів античних амфор виявлено і в результаті досліджень 2017—2021 рр. — всього 29 одиниць (рис. 259: 1—6). Більшість уламків (24 одиниці) походять з верхнього горизонту. Серед них лише один фрагмент амфори з грибоподібними вінцями (рис. 259: 1). Не виключено, що 4 стінки, які виявлені в другому горизонті, могли потрапити до нього з верхнього шару. А ось фрагмент ручки знайдено під глиняним завалом стіни середнього шару, що однозначно свідчить про приналежність цього уламку другому горизонту (рис. 259: 5).

Факт одиничних знахідок античного посуду на поселеннях Сейму цілком зрозумілий з точки зору їх віддаленого географічного розташування і від античних центрів Північного Надчорномор'я, і від великих центрів Лівобережного Лісостепу, зокрема Більського городища. Для прикладу, на городищі Мариця в Курському Посейм'ї, де розкопано 4000 м², знайдено лише 24 фраг-

[1] Визначення О. В. Каряки.

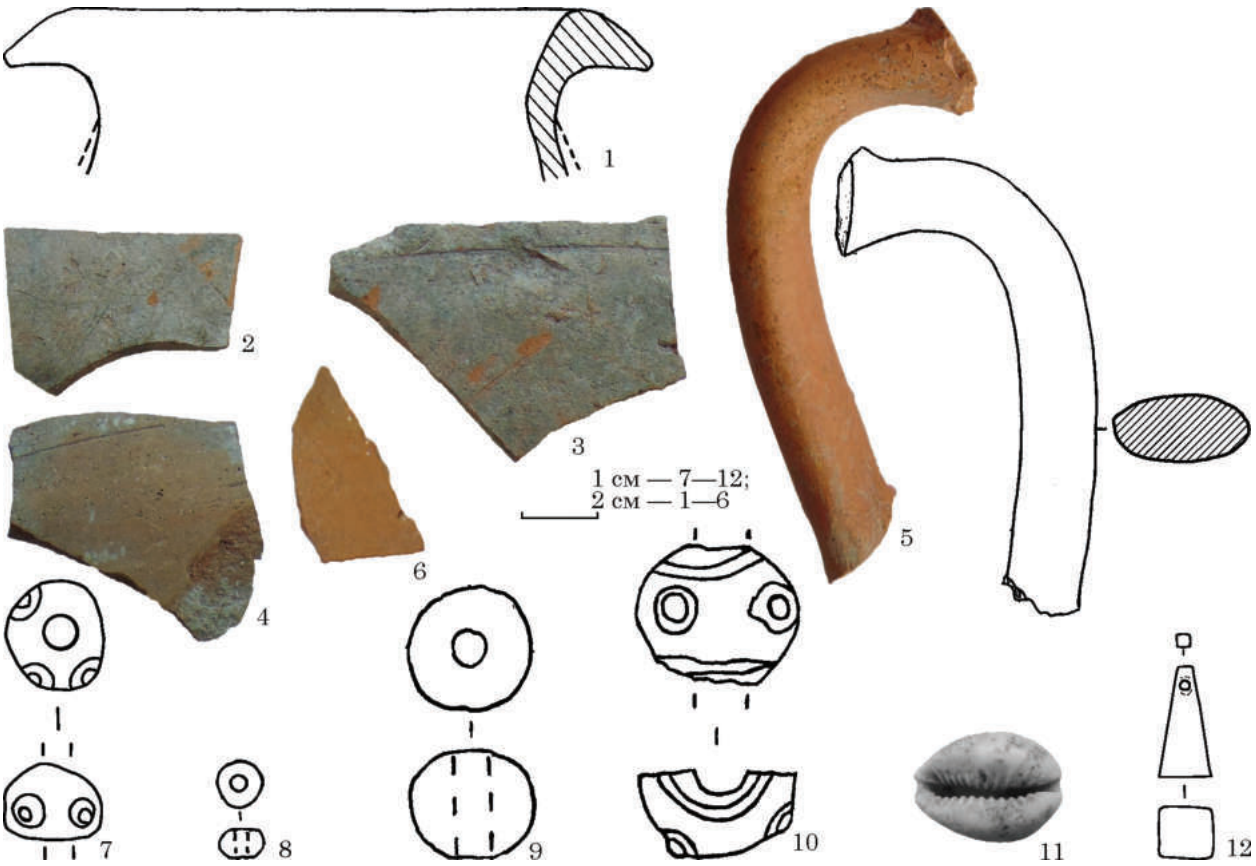

Рис. 259. Античний імпорт: 1—4, 7, 8 — горизонт 1; 5, 6, 9 — горизонт 2; 10—12 — розкоп 1950 року (горизонт 2?)

менти амфор, а на городищі Переверзеве I вони взагалі відсутні (Пузикова 1981, с. 41; 1997, с. 37).

Серед інших знахідок, які, безумовно, є привізними, відзначу дві скляні намистини. Перша знайдена в верхньому горизонті, має блакитний колір і блакитне вічко, обведене білою смугою (рис. 259: 7). Друга походить з середнього шару. Мала темно-синій колір з маленькими сріблястими цяточками. При взаємодії з повітрям втратила свій відтінок та стала світло-салатовою (рис. 259: 9). Ще одна намистина з першого горизонту мала значно менший розмір і синій колір скла (рис. 259: 8).

У розкопі 1950 р., на рівні підлоги житла (3 горизонт?) знайдено перегорілу пастову намистину, яка розпалася. А в сірому попелястому шарі (2 горизонт) — половину намистини темно-синього кольору з білими прожилками та зеленими вічками і піраміdальну намистину-підвіску з блакитного скла (рис. 259: 10, 12; Іллінська 1953, с. 117). Остання навряд є виробом античних майстрів, адже подібні привіски мали широке розповсюдження на пам'ятках скіфського часу Лісостепової зони. Предметом імпорту є і мушля каурі, що походить з розкопок В. А. Іллінської (рис. 259: 11).

Про прямий обмін з античними центрами Північного Причорномор'я мова не йде. Вочевидь ці речі потрапили до мешканців городища Ширяєве через посередництво. Найбільш вірогідним центром Лівобережжя, звідки могли отримати привізні речі, є Басівське городище в Посуллі, адже відстань до нього складає менше 100 км. Втім, це припущення, яке вже було висловлене вище, вимагає належних доказів. Можливо, слід погодитися з думкою В. А. Іллінської «*про слабо розвинуті обмінні відносини*» (Іллінська 1953, с. 119).

ЗНАХІДКИ ЛЮДСЬКИХ КІСТОК

Ще одна категорія знахідок — це розрізнені людські кістки, що трапилися в культурному шарі городища. На них звернула увагу В. А. Іллінська в тексті звіту (1950а, с. 15), а в публікації 1953 р. ця інформація відсутня. Згідно спостережень дослідниці, людські кістки знайдені по всій товщині культурного шару. Серед них уламки нижньої щелепи та черепної коробки, плечова, мала та велика гомілкові кістки. Подібні знахідки не рідкість для деяких пам'яток Лівобережного Лісостепу та, на думку В. А. Іллінської, це не дає підстав для співставлення давнього населення з андрофагами Геродота, а «*питання про знахідки людських кісток в культурних шарах різних поселень мабуть знайде собі якесь інше, буденне пояснення*» (Іллінська 1970, с. 35). До того ж, виявлені кістки не перебували у вогні та не були зварені (Илинская 1950а, с. 15).

Окремі людські кістки знайдені в межах 1 та 2 горизонтів в результаті досліджень автора (додаток 4). Серед них лобна кістка дитини 12—14 місяців з добре збереженою правою орбітою (1 горизонт) та уламок нижньої щелепи, вірогідно, чоловіка (2 горизонт). На окрему увагу заслуговує знахідка фрагменту стегнової кістки зі слідами полірування на голівці (2 горизонт). Її могли використовувати в господарських цілях (для обробки шкіри?). Візуально, кістка нагадує ударну паличку для інструменту на зразок барабану, що не виключає її культове призначення. Аналогічний предмет знайдено на поселенні сабатинівської культури поблизу с. Виноградний Сад, на правому березі Південного Бугу. Автори досліджень вважають, що це був поліфункціональний інструмент, який використовувався як абразив, ударне знаряддя і важіль для розламування кісток (Фоменко, Шевченко, Балушкін 2005, с. 310, рис. 4).

Майже повний скелет дитини знайдено в одній з ям другого горизонту. Глибина від рівня материку складала 1,35 м, а від рівня запуску 1,45—1,5 м. На рівні материка мала по верхній частині діаметр 1 м. Діаметр дна — 1,3—1,35 м. В розрізі — дзвоноподібна. Зі східного боку яма мала невеличку сходинку (рис. 204: 2). Заповнення ями неоднорідне. До глибини 0,8 м знаходився сірий супісковий шар, що замило. Нижче залягав прошарок глиняної обмазки з білою глиною та вугіллям. Вірогідно, це перекриття, що рухнуло. Нижче знаходився прошарок білої глини, а безпосередньо над дном — шар темного супіску. В заповненні ями надзвичайно багато каміння. Основна кількість знахідок виявлена нижче шару перекриття.

Скелет виявлено в нижній частині заповнення, майже на рівні материка. Він належить новонародженій дитині віком до 1 місяця, вірогідно, хлопчику. Причиною смерті могла стати хвороба (додаток 4). Тіло немовля було покладено у звичайну господарську яму, яка після цього перетворилася на смітник. Вочевидь, ранній вік дитини не вимагав проведення певних ритуалів та поховання за традиційними обрядами місцевого населення.

У межах Путивльського Посейм'я відсутні кургани, а ґрунтові могильники на сьогоднішній день не виявлені. Мусимо констатувати наявність проблеми щодо поховального обряду населення скіфського часу в Посейм'ї (Білинський 2019а). З огляду на таку ситуацію, наявність розрізнених людських кісток в культурному шарі городища Ширяєве викликає певний інтерес. Пояснення цьому можуть бути різні. Поодинокі кістки в культурному шарі є результатом мінімум двохчасного поховального обряду, пов'язаного з виставленням тіла (Гречко 2014, с. 87—95). На багатьох д'яківських городищах знайдені поодинокі кістки скелету людини, а також поховання цілих кістяків на краю майданчика на незначній глибині. На основі цього матеріалу була запропонована реконструкція багатоступеневого поховального обряду. Перші два етапи його виглядали наступним чином. Небіжчика закопували на незначну глибину для повного або часткового звільнення кістяка від м'яких тканин. Надалі рештки переносилися в спеціальне місце для спалювання. Саме в цей час деякі кістки губилися та потрапляли до культурного шару (Кренке 2011, с. 211—214). Не виключено, що подібний обряд здійснювали і мешканці городища Ширяєве.

ЗНАХІДКИ ІНШИХ ПЕРІОДІВ

Вперше мис та прилеглу територію заселено за доби бронзи. Ще під час розкопок 1950 р. в нижній частині культурного шару городища та в підсипці схилу знайдено кілька фрагментів ліпних горщиків, декорованих рядами повздовжніх наліпних пружків, жолобчастим орнаментом, що утворює геометричні візерунки, кружечками та рисочками. За В. А. Іллінською, ця кераміка належала мало вивченому «*варіанту культури пізньобронзового віку*» (Іллінська 1953, с. 110—111, рис. 3: 1—6).

Усього 8 фрагментів горщиків доби бронзи знайдено під час досліджень 2017—2021 років. Один походить з нижньої частини культурного шару, в західній частині розкопаної площі (рис. 260: 1), інший знайдено в засипці рову на західній стрілці мису (рис. 260: 2). Основна кількість кераміки цього періоду виявлена на поселенні за валом городища (рис. 260: 3—8). Всі фрагменти орнаментовані, за виключенням одного, що має неглибокі дрібні борозенки на зовнішній поверхні (рис. 260: 5). Знайдено лише один фрагмент вінець, що належали слабкопрофільованому горщику (рис. 260: 3). Кераміка відноситься до пізньососницької культури другого етапу її розвитку (за І. І. Артеменком) [1].

Ще одне поселення, вірогідно цієї ж культури, розташоване поруч, за 0,2 км на південний захід від південно-західної околиці села Ширяєве. Займає мис правого берега яру Плотницький, по якому протікає безіменний струмок. Висота над рівнем заплави — 16 м. Приблизні розміри поселення 120 × 60 м, а орієнтовна площа 0,73 га (рис. 261). Знаходиться під посівами. З огляду на розмиви по краях мису, культурний шар не перевищує 0,5 м і майже повністю зруйнований оранкою. З території поселення походять переважно фрагменти посуду доби бронзи, рідше — раннього залізного віку.

[1] Висловлюю щиру подяку за консультацію к. і. н. Ю. В. Буйнову.

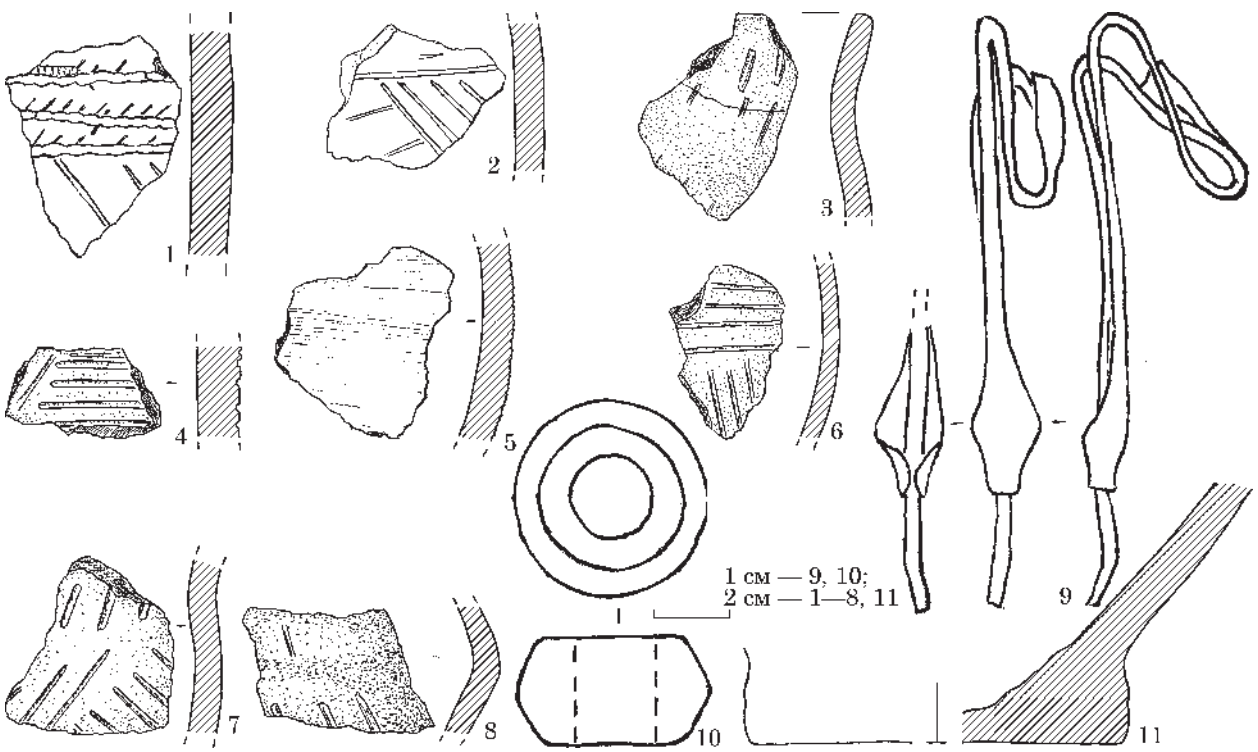

Рис. 260. Знахідки кераміки доби бронзи та речей зарубинецького часу: 1 — культурний шар городища; 2 — заповнення рову на північно-західній стрілці мису; 3—8 — поселення; 9—11 — городище, горизонт 1

Рис. 261. Поселення Ширяєве 2, план за Є. М. Осадчим

З верхньої частини культурного шару городища, з глибини 0,2 м, походять три предмети, що не відносяться до скіфського часу. Передусім, відзначу знахідку дротяної фібули середньолатенської схеми (рис. 260: 9). З причин деформації та відсутності частини предмету, чітко визначити тип фібули, а відповідно і її хронологічні рамки доволі складно. Вірогідно, цю застібку слід відносити до варіанту «Г», за типологією Ю. В. Кухаренка (1964, с. 30—31). Подібні фібули доволі чисельні, а їх знахідки трапляються майже на всіх могильниках зарубинецької культури, де розкопана значна площа (Кухаренко 1964, с. 30). Як приклад, поховання 69 та 70 могильника Велемичі I (Кухаренко 1961, с. 38, табл. 19: 5, 8). Дата таких фібул може бути визначена в межах кінця II—I ст. до н. е. (Кухаренко 1964, с. 49—50; Кропотов 2010, с. 40—45). Скоріш за все, до цього ж часу слід віднести й уламок дна сіроглиняного горщика (рис. 260: 11). За характером тіста та кольором цей фрагмент різко відрізняється від усієї сукупності кераміки з культурного шару городища. Одночасним є і біконічне глиняне пряслице з доволі широким (1,1 см) отвором (рис. 260: 10). Аналогічні пряслиця характерні для матеріального комплексу пам'яток київської та колочинської культур.

Наявність цих трьох предметів в верхній частині культурного шару городища невипадкова. Майже всі фібули зарубинецької культури знайдені в похованнях, а на поселеннях вони трапляються вкрай рідко (Кухаренко 1964, с. 30). Не виключено, що описані речі є залишками поховального інвентарю з могильника зарубинецької культури, що був влаштований на городищі після припинення його функціонування. Самі ямки, а також залишки кальцинованих кісток, не були зафіксовані в однорідному темному шарі першого горизонту.

III.5. ХРОНОЛОГІЯ

Серед численного матеріалу, виявленого під час розкопок городища Ширяєве — бронзові наконечники стріл — категорія знахідок, яка є вкрай важливою складовою для побудови часової колонки. На сьогодні з пам'ятки походить 33 екземпляри, що знайдені в трьох різних горизонтах (рис. 262). З нижнього шару (горизонт 3) походить всього два наконечники, втім і інші знахідки, в тому числі кераміка, тут поодинокі. Перше вістря, виявлене ще розкопками В. А. Іллінської, трилопатеве з лавролистою голівкою та виступаючою втулкою відноситься до ранньоскіфського часу та перехідного періоду (рис. 262: 32). За аналогією зі знахідками наконечників на городищах Курського Посеймя, датування можна звузити до другої — третьої чверті VI ст. до н. е. (Гречко, Каравайко 2012, с. 55). Другий наконечник — базисний, з прихованою втулкою (рис. 262: 33), відноситься до характерних виробів останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. (Гречко 2016, 152—154).

Найбільшу кількість наконечників (23 екземпляри) знайдено в межах другого горизонту, переважно на рівні виявлення залишків споруди, або дещо вище (рис. 262: 9—31). Вістря представлені кількома типами, проте більшість складають базисні. За виключенням одного (рис. 262: 27), всі трилопатеві. Один з них деформований та сильно обпалений (рис. 262: 17). Двома екземплярами представлені наконечники з баштоподібною голівкою зі зрізаними під тупим кутом лопатями з прихованою, або слабко наміченою втулкою (рис. 262: 13, 14). Два наконечника з 2 горизонту відносяться до ранньоскіфського часу (рис. 262: 30, 31). Зокрема, це трилопатевий екземпляр з довгою втулкою та лавролистою голівкою. Наконечники трикутної форми з гранями, що переходять в шипи, тригранним вістрям та короткою виступаючою втулкою побутували в пізніший час, ніж більшість наконечників цього горизонту. Очевидно, що саме в другому горизонті городища серія стріл буде типологічно та хронологічно змішана. Ступінь збереженості більшості наконечників задовільний, подекуди ідеальний.

Лише 8 наконечників знайдено в межах першого горизонту, переважно в його нижній частині (рис. 262: 1—8). В верхньому шарі знайдено і базисний наконечник, і трилопатеві стріли видовжених пропорцій з

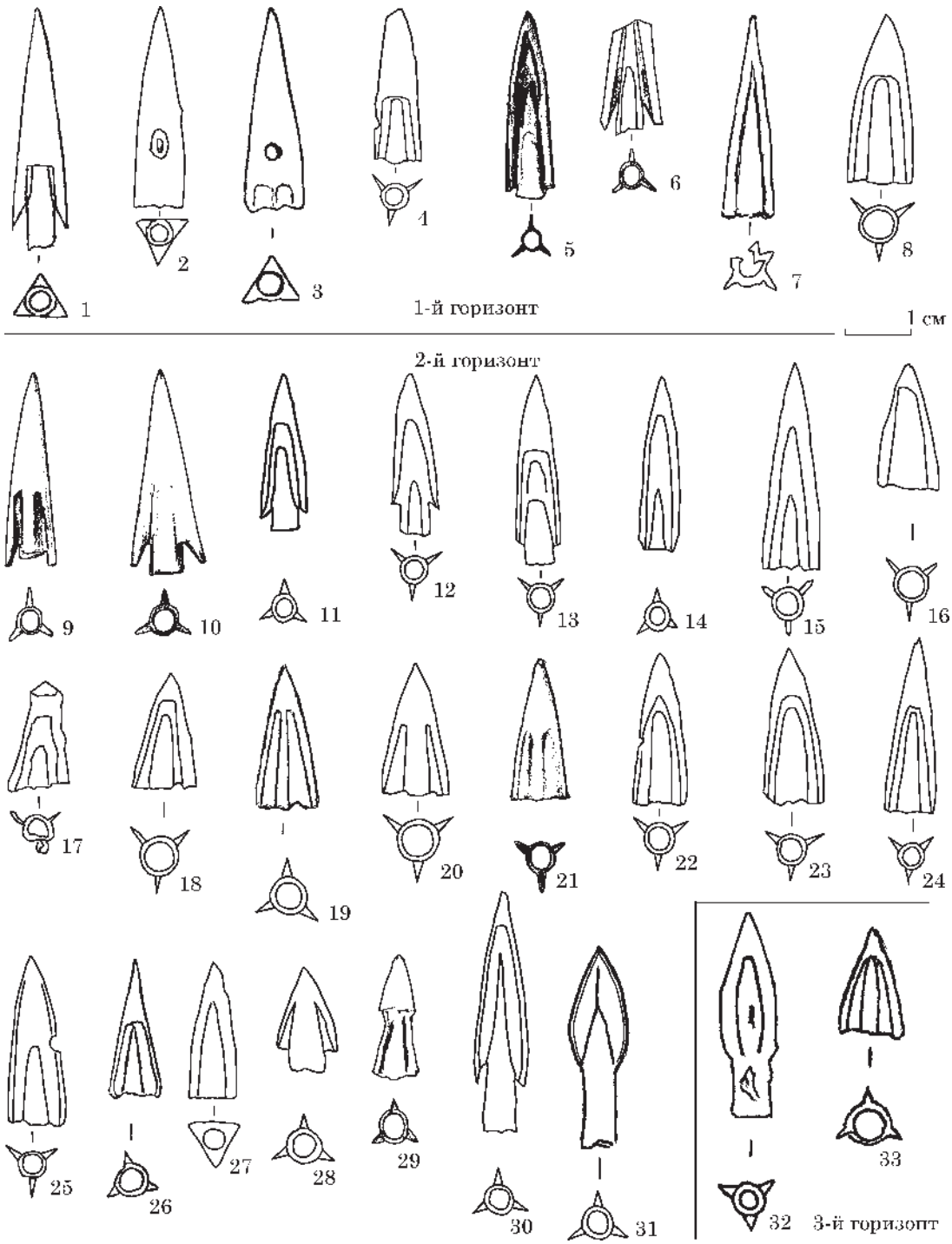

Рис. 262. Знахідки бронзових наконечників стріл з городища Ширяєве

прихованою втулкою, або ледь виступаючою. Не виключено, що деякі знахідки походять із ранішого другого горизонту. Частина наконечників тригранна з виступаючою або прихованою втулкою, з двома вертикальними заглибленнями.

Розподіл стріл за хронологічною шкалою дає наступну картину. Поодинокі вістря

(всього три екземпляри) відносяться до кінця VII — другої — третьої чверті VI ст. до н. е. (рис. 263: А). Однак навряд городище Ширяєве виникає в ранньоскіфський час, адже осіле населення в цей період мешкало лише у межиріччі Ворскли та Псла (Білинський 2019, с. 16; Гречко 2021а, с. 15). Думаю, що нижній, третій горизонт, слід датувати не раніше другої — третьої чверті VI ст. до н. е. Існування вказаних трьох наконечників в цей час не викликає сумнівів.

Окрім наконечників стріл, знахідки з цього шару не дають можливості уточнити час появи укріпленого поселення та першого етапу його існування. Так, невеличка залізна шпилька з навершям у вигляді кільця (рис. 255: 12) має чисельні аналогії в пам'ятках VI ст. до н. е., втім такі застібки побутують протягом всього скіфського часу (Петренко 1978, с. 18). Архаїчну форму мають два ножі (рис. 252: 18, 19), у яких уступ з боку спинки виражений слабо (Шрамко 1965, с. 140—141, рис. 2: 8, 9). Бронзова ремінна бляха (рис. 258: 14), скоріш за все, має бути співвіднесена з верхніми шарами, адже такі речі побутували протягом V—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 42).

Третій горизонт городища Ширяєве можливо синхронізувати з часом існування городищ Глібовське, Переверзеве I, Мариця, Моісеївське в Курському Посейм'ї. В середній течії Сейму знайдено ранньоскіфський наконечник стріли на городищі Східний Воргол (Березовець 1955, рис. 14: 2) та трилопатевий наконечник стріли другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. на дюнному поселенні Чаплищі III (Обломский, Терпиловский, Приймак 1991, с. 20). Ще два наконечника цього ж часу з городищ Іоніне та Будища відомі за даними Ю. О. Коваленка (Каравайко 2017, с. 286—287). Не виключено, що ці пам'ятки так само існували протягом другої — третьої чверті VI ст. до н. е., втім, за браком матеріалу, цей висновок є попереднім. В фондах Державного історико-краєзнавчого заповідника в м. Путивль зберігається серія наконечників стріл (Каравайко 2022, рис. 3). Інформація про їх місцезнаходження втрачена, проте ясно, що всі вони походять з пам'яток саме Путивльського Посейм'я. З представленої серії «випадкових» наконечників 6 відносяться до ранньоскіфського часу, 4 — до так званого перехідного періоду (друга — третя чверть VI ст. до н. е.). Вочевидь, кількість синхронних пам'яток нижньому горизонту городища Ширяєве значно більша.

Кінцем VI — третьою чвертю V ст. до н. е. датовано 24 екземпляри наконечників стріл городища Ширяєве (рис. 263: Б, В). В своїй більшості вони співвідносяться з другим горизонтом. В цьому ж шарі знайдено ще ряд речей, що мають вагу при визначенні дати. Найранішою знахідкою є бронзовий браслет з краплеподібною шишечкою на одному з кінців (рис. 258: 8). За В. Г. Петренко, такі браслети з'являються в Ворсклинській, Посульській та Сіверодонецькій групах в VI ст. до н. е., а їх побутування в більш пізній час під питанням (Петренко 1978, с. 49). В басейні Сіверського Дінця такі прикраси відомі лише в ранньоскіфський час і не представлені в комплексах другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 87, рис. 78: 4). Абсолютно ідентична прикраса походить з розкопок Долинського могильника, де, згідно інших знахідок, може бути датована кінцем VI — початком V ст. до н. е. (Мельниковская 1950, рис. 19: 2). Ще один схожий браслет знайдено в кургані 4 могильника Бересняги в Дніпровському Правобережному Лісостепу, який віднесено до V ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 146, рис. 30: 1). З огляду на наведені аналогії, браслет з городища Ширяєве цілком вкладається хронологічні рамки існування наконечників стріл другого горизонту. До цього ж часу можна зараховувати й бронзову ворворку (рис. 258: 5; Могилов 2008, с. 75—76). Бронзові сережки з щитком у вигляді конусу (рис. 258: 11), за В. Г. Петренко, отримали розповсюдження щонайменше з V ст. до н. е. О. М. Мельниковська датувала такі знахідки VI—V ст. до н. е. (Мельниковская 1967, с. 82; 1975а, с. 101). До цієї ж дати схиляються і деякі білоруські дослідники (Лошенков 2011, с. 210). Поки що складно визначити вузьку дату для бронзової привіски із загнутим верхнім кінцем (рис. 258: 12). Наведені вище аналогії

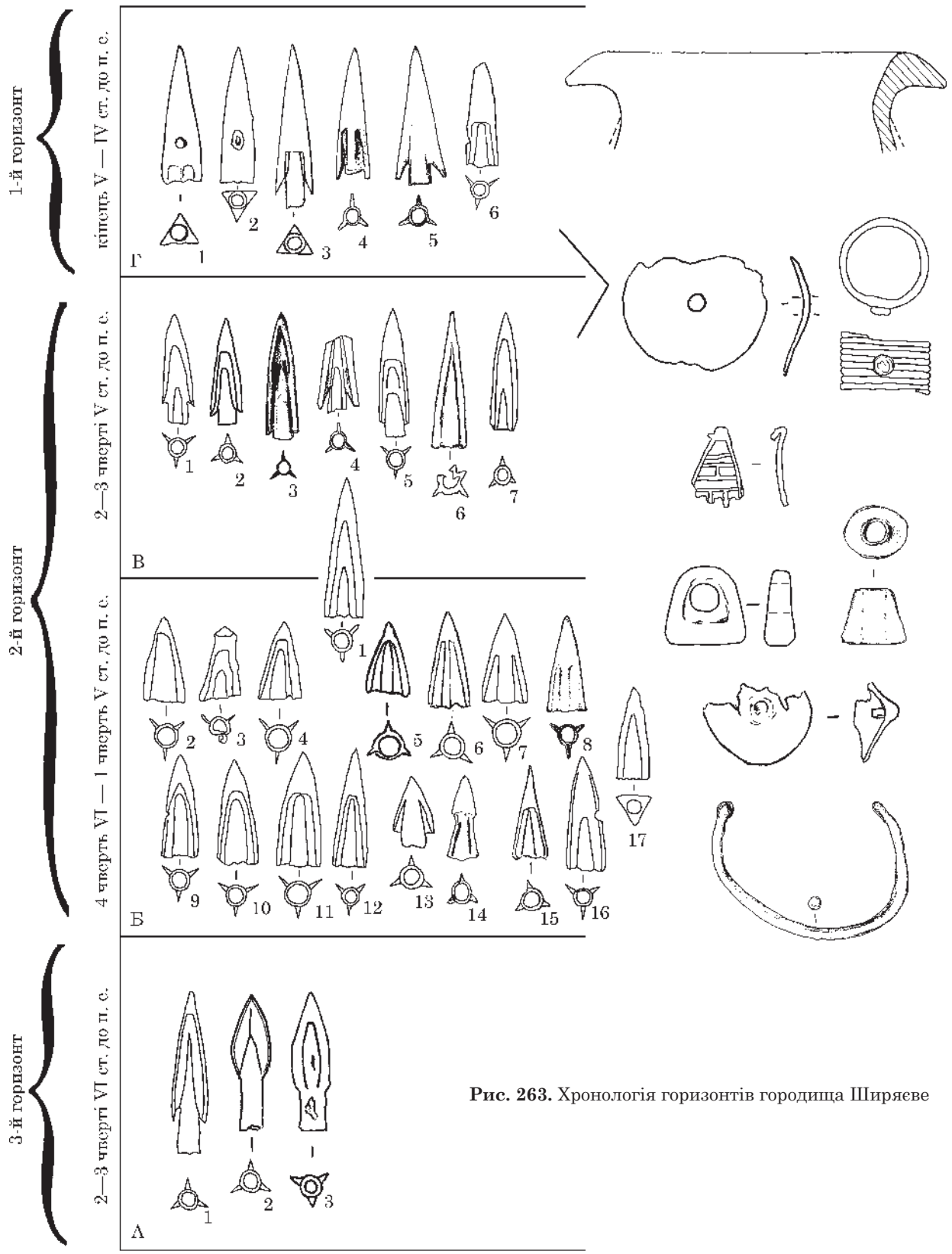

Рис. 263. Хронологія горизонтів городища Ширяєве

дозволяють відносити цю знахідку і до VI ст. до н. е., і до пізнішого часу. Особливий інтерес являє собою знахідка бронзового кільця, виготовленого з округлого дроту та згорнутого у вісім з половиною обертів (рис. 258: 13). Аналогічні прикраси походять з південних степових територій, невідомі на Середньому Дону, і датуються не раніше IV ст. до н. е., в той час як для Лісостепу характерні кільця з меншою кількістю обертів, а час їх існування визначається в межах VI—V ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 59—61). Кільце з городища Ширяєве знайдено в самій нижній частині 2-го горизонту, під завалами стіни споруди, що виключає випадкове потрапляння його з верхнього шару.

На основі сказаного, другий горизонт городища Ширяєве слід датувати кінцем VI — третьою чвертю V ст. до н. е. Час існування 2 горизонту охоплює майже сторіччя, чому не суперечить й потужність цього шару. В цей період на верхньому Сеймі існують такі городища як Кузіна Гора (припиняє своє існування в першій чверті V ст. до н. е.), Кудеярів Бугор (нижній шар). Для Путивльського Посейм'я дати надто широкі (табл. 1), що не дозволяє з впевненістю назвати синхронні пам'ятки.

У другому горизонті виявлено і більшість знахідок, проте є доволі високий відсоток того, що частина з них потрапила з інших шарів. Окремо слід відзначити і велику кількість стріл, що є відображенням нестабільної ситуації останньої чверті VI — першої третини V ст. до н. е. Їх знахідки можуть бути результатом набігів сусідніх кочових або напівкочових племен, вірогідно, з території Посулля. Такі події слід розглядати в контексті загальноісторичної ситуації, що склалася в першій половині V ст. до н. е. в лісостеповій зоні. З цього часу посилюється тиск степовиків на лісостепове населення правого берега Дніпра, що призводить до регресивних явищ, зокрема, на Мотронинському городищі. В другій половині цього ж століття степова експансія спричинила припинення існування ряду інших городищ Правобережжя (Скорый 2003, с. 82—84). Суттєві зрушення відбуваються і в Лівобережному Лісостепу. Наприкінці першої третини V ст. до н. е. перестає функціонувати Західне укріплення Більського городища та загалом скорочується кількість поселень та городищ (Гречко 2017, с. 100—101).

Привертає увагу відносно велика кількість знахідок депаспортизованих наконечників стріл останньої чверті VI — третьої чверті V ст. до н. е. (Каравайко 2022, рис. 3). Це також може опосередковано підтверджувати думку щодо ситуації в Посейм'ї на початку V ст. до н. е.

Нечисленні наконечники стріл городища Ширяєве, що побутують наприкінці V—IV ст. до н. е. (рис. 263: Г). Важливою складовою для визначення дати 1 горизонту є знахідка фрагмента амфори з грибоподібними вінцями, що з'являється не раніше другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (рис. 259: 1) [1]. Ще одна знахідка — підвіска-«замочок» (рис. 258: 2) — може бути віднесена до середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 82). Вірогідно, річ потрапила сюди з другого горизонту.

За результатами обстежень минулих років (див. розділ 1), матеріали IV ст. до н. е. не виявлені на жодному з городищ. Як виключення, на городищі Вікторове Північне (?) [2] знайдені два вістря, одне з яких відноситься до V ст. до н. е., а інше — до останньої чверті V—IV ст. до н. е. (рис. 118: 7, 8). В останній чверті V — першій половині IV ст. до н. е. в Посуллі, на Ворсклі та Пслі змінюється характер поселень та їх топографія, а в сіверськодонецькому регіоні ще й спостерігається скорочення кількості поселень та городищ (Гречко, 2019, с. 30—31). В цей час відбувається зміна клімату до більш посушливого, і, як наслідок, пониження рівня води в річках, що спонукало до переселення на перші надзаплавні тераси, ближче до води (Гречко, Билинский, Кушнир 2021, с. 337—339). За аналогією з процесами на іншій території Лівобережного Лісостепу, можемо припустити зміну топографії поселень та відмову від укріплень в Путивльському Посейм'ї. Показовими в цьому відношенні

[1] Консультацію щодо датування знахідки надав к. і. н. С. В. Полін.

[2] Місце знахідки наконечників вказав завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» Ю. О. Коваленко.

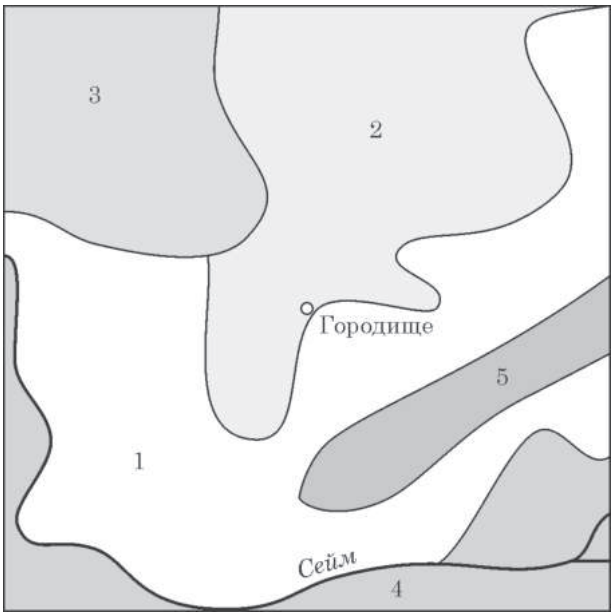

Рис. 264. Карта ґрунтів в околицях городища Ширяєве (на основі Почвенная… 1977): 1 — ясно-сірі, сірі та темно-сірі опідзолені; 2 — чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені; 3 — малогумусні та слабогумусовані; 4 — лучні солонцюваті; 5 — торфово-болотні ґрунти і торф'яники низинні

є матеріали поселення Красне 4 неподалік м. Путивль, що досліджувалося протягом двох польових сезонів (Обломский, Терпиловский, Приймак 1991, с. 22—29; Обломский и др. 1992, с. 6—11). Поселення влаштовано на краю першої надзаплавної тераси Сейму. Висота над рівнем заплави складає 3—4,5 м. Знайдений тут тригранний наконечник стріли відноситься до кінця V—IV ст. до н. е. Втім, для визначення часу існування скіфського поселення показовішим є керамічний комплекс. Форма та орнаментація горщиків знаходять прямі аналогії в посуді з верхнього шару городища Ширяєве.

Із 46 екземплярів депаспортизованих наконечників 14 датовані останньою чвертю V—IV ст. до н. е. (Каравайко 2022, рис. 3). З огляду на те, що останнім часом грабують переважно поселення, можемо припустити, що такі пункти, як Красне 4 в регіоні не поодинокі.

З огляду на вищевикладене, дата верхнього горизонту городища Ширяєве може бути попередньо визначена в межах кінця V—IV ст. до н. е. Серед синхронних пам'яток Путивльського Посейм'я — виключно неукріплені поселення. В Курському Посейм'ї в цей час функціонує юхнівське городище Олександрівське (Алихова 1962, с. 128—129), виникає могильник на майданчику Марицького городища (Пузикова 1981, с. 33—40).

Таким чином, дата 3 горизонту може бути визначена в межах другої — третьої чверті VI ст. до н. е.; 2 горизонту — кінця VI — третьої чверті V ст. до н. е.; 1 горизонту — кінця V—IV ст. до н. е. Подана хронологія грунтується переважно на знахідках наконечників стріл та обмеженому колі речей з більш чи менш визначеною датою (рис. 263). Відтак, означені дати всіх трьох горизонтів, що не є закритими комплексами, будуть уточнюватися та корелюватися в процесі майбутніх досліджень.

III.6. ГОСПОДАРСЬКИЙ УКЛАД [1]

Навколишнє середовище. Згідно з сучасним фізико-географічним районуванням, городище Ширяєве розташоване в північній частині Лівобережного Лісостепу. Укріплення облаштоване на високому останці правого берега р. Сейм. Русло ріки проходить в 6—7 км, а заплава являє собою заболочену місцевість (частина Мовчанського болота). З півночі та заходу знаходиться високе, відносно рівне плато, що розчленоване глибокою улоговиною, через яку протікає невеличкий струмок (річка) без назви. Поруч з сільськогосподарськими полями розташовані значні лісові листяні масиви.

У найближчій окрузі городища переважають опідзолені ґрунти, здебільшого на лесових породах та глинах (Почвенная… 1977). Слід зауважити, що темно-сірі опідзолені ґрунти та опідзолені чорноземи цілком сприятливі для ведення землеробства (рис. 264). На жаль, палеопедологічні дослідження не проводилися. Відзначимо, що такі ґрунти формуються під лісом. На підставі вивчення вугілля з культурного шару городища вдалося встановити, що в околицях поселення

[1] В основу цієї частини розділу покладено статтю в співавторстві з В. Л. Бондаренком, в якій задіяні матеріали за чотири роки досліджень городища Ширяєве (Бондаренко, Каравайко 2021).

росли дуб, ясен, тополя / осика, клен, липа, вільха. Хвойні дерева у вибірці відсутні (додаток 6). Власне, і сьогодні вони нехарактерні для цієї території.

Землеробство. На сьогоднішній день даних щодо розвитку землеробства у населення Ширяївського городища вкрай мало. Так само обмаль і знахідок, пов'язаних з цим видом діяльності. Серед них відзначу рогову мотику (ріг оленя) з розкопок В. А. Іллінської 1950 року (рис. 251: 2) та аналогічний ріг, знайдений останніми роботами (рис. 251: 1). Під час проведення остеологічних визначень кісток тварин з розкопів 2017—2020 рр. виявлено штучно оброблений мотикоподібний предмет з рога лося розмірами 110 × 60 × 17 мм (рис. 251: 3). Дослідженнями 1950 року знайдено й два залізних серпа, один з яких зберігся частково. Ще два серпи виявлено в 2021 році (рис. 253). Їх детальний опис подано вище.

У межах культурного шару городища, на рівні всіх трьох горизонтів, знайдено велику кількість кам'яних округлих розтиральників і лише дві цілі зернотерки (рис. 247). Відтак, хоч і в обмеженій кількості, проте маємо знаряддя праці, що використовувалися на різних етапах землеробства.

Щодо культивованих рослин, інформації так само небагато. Ще В. А. Іллінська відмічала наявність відбитків проса та інших злакових рослин (Іллінська 1953, с. 119). Два відбитки зернівок проса виявлено на глиняному хлібці і ще кілька десятків аналогічних відбитків зафіксовано на внутрішній стороні горщика з поселення за валом городища. На поверхні горщиків з розкопу 2017 р. виявлено 4 відбитки зернівок ячменю. Обгорілі зернівки ячменю плівчастого знайдено в межах другого горизонту (кінець VI — третя чверть V ст. до н. е.) дослідженнями 2020 року (додаток 3).

На жаль, матеріалу з городища Ширяєве для порівняння вкрай мало. Наразі відзначу, що населення юхнівської культури культивувало переважно просо. Його частка становить від 2/3 до 3/5 від загальної кількості ідентифікованих відбитків. На другому місці ячмінь плівчастий та пшениця двозернянка (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 75). Серед головних вирощуваних культур просо було й на селищах Більського городища (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 325).

Дані, що були отримані в результаті розкопок городищ Курського Посейм'я, наступні. На городищі Мариця переважають знахідки ячменю багаторядного плівчастого (1041 зерно) та в невеликій кількості знайдено зерна м'якої пшениці (Кирьянова 1981, с. 110). Опосередковані дані про культурні рослини маємо з городища Посейм'я Переверзеве I. Тут виявлено відбитки на денцях горщиків ячменю, пшениці та проса (Пузикова 1997, с. 81).

В цілому, виділяти певні особливості культивованих рослин зараз навряд чи правомірно. Головними злаками, вирощуваними населенням скіфського часу Лісостепу України, є пшениця двозернянка, просо та ячмінь (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 321). З єдиною обмовкою — залишків та відбитків пшениці на городищі Ширяєве поки що не виявлено.

Тваринництво. Перші відомості про тваринництво та мисливство мешканців городища Ширяєве були отримані в результаті розкопок 1950 року. «*З свійських тварин представлені бик (9 особин), свиня (12), кінь (4), мул (1), коза (1), вівця (1), коза або вівця (5), собака (5), всього 38 особин. Склад кісткових залишків дає нам картину розвинутого пастушачого скотарства з переважаючою роллю великої рогатої худоби та свиней… З видів диких тварин були зустрінуті: лось (3 особини), олень (3), косуля (1), лисиця (1), видра (1), бобер (1), тхір (1), вовк (1), ведмідь (1), дика свиня (3), тур або зубр (1), птиця (2), річкова черепаха (1), всього 28 особин*» (Іллінська 1953, с. 119). В око впадає відносно невелика вибірка, особливо враховуючи площу розкопів в 176 м^2 при потужності культурного шару до 2 м.

Визначення видової приналежності та віку тварин здійснено на основі 4968 кісткових решток, що походять з розкопів 2017—2021 років. Кістковий матеріал являв собою фрагментовані залишки різних видів домашніх і диких тварин, які мали сліди оброблення та, судячи з усього, пройшли кухонну обробку. З них 4607 кісток належали домаш-

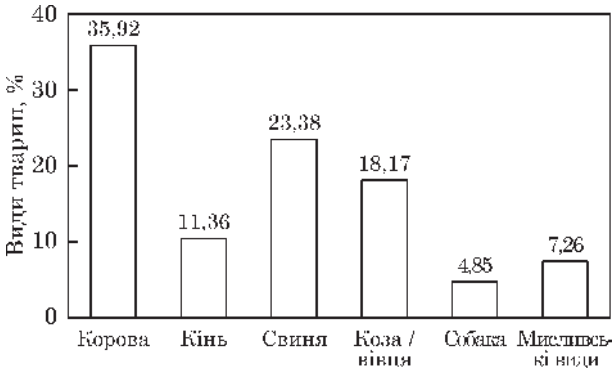

Рис. 265. Співвідношення видів тварин

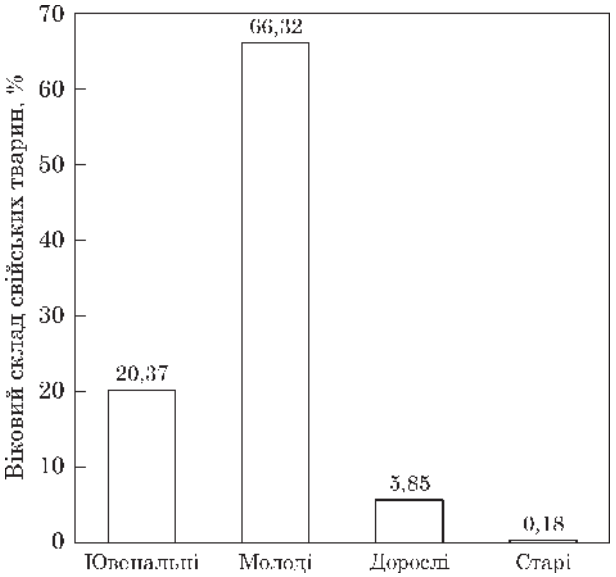

Рис. 266. Віковий склад домашніх тварин

нім тваринам (рис. 265). Вік відображено у вигляді спрощеної чотирьохстадиальної схеми з відповідними віковими інтервалами. Корови і коні молочного віку — 0—6 місяців, молоді — 0,5—4 роки, дорослі — 4—15 років, старі — 15—20 років. Свині молочного віку — 0—6 місяців, молоді — 0,5—2 роки, дорослі — 2—6 років, старі — 6—10 років. Вівці і кози молочного віку — 0—6 місяців, молоді — 0,5—2 роки, дорослі — 2—8 років, старі — 8—12 років (рис. 266; табл. 10).

Основою тваринництва мешканців Ширяєвського городища було розведення великої рогатої худоби[1]. Менш пріоритетними в господарстві були свині та дрібна рогата худоба. На останньому місці в стаді знаходилися коні (рис. 265).

На городищі Курського Посейм'я Мариця мешканці так само надавали перевагу розведенню великої рогатої худоби. Менш пріоритетним було вирощування коней (32 %) та свиней (18,7 %). На останньому місці (8,5 %) знаходилася дрібна рогата худоба (Данильченко 1981, табл. 1). Аналогічна ситуація зафіксована й на городищі Переверзеве I (Пузикова 1997, с. 82). Основу тваринництва сусіднього з півночі юхнівського населення також складали велика рогата худоба, свиня та кінь (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 96—98). На милоградських пам'ятках Білорусі на першому місці серед кісткових решток велика рогата худоба, на другому — кінь (Мельниковская 1967, с. 132—136, рис. 59; Лошенков 2011, с. 287). Такий саме склад стада мало й населення Лісостепового Лівобережжя, за винятком басейну Ворскли (Цалкин 1966, с. 40; Моруженко 1985а, с. 130, рис. 1). Отже, регіональною особливістю городища Ширяєве, в порівнянні з сусідніми пам'ятками, є надто низький відсоток знахідок кінських кісток. Коня використовували і які тяглову силу, і для верхової їзди (не заперечують цьому знахідки деталей вузди), і суттєво ним доповнювали м'ясний раціон. Втім, очевидно, що розведенню цієї худоби, а процес цей доволі складний, заважили певні фактори, зокрема оточуюче середовище — густі ліси та глибокі яруги вздовж високого правого берега.

Для харчових цілей переважна більшість домашніх тварин забивалася в віці до одного року, рідше — молочного віку. Кісток, які належали дорослим особинам, значно менше, а старим — майже зовсім відсутні (рис. 266). Слідів травм і хвороб на кістках не відзначено.

Кістки домашніх тварин представлені останками від всіх частин скелета, на яких збереглися сліди ріжучих та рублячих інструментів, що були залишені при обробці туш тварин для подальшого вживання їх в їжу. На багатьох фрагментах помітні сліди

[1] При розгляді тваринництва та мисливства стародавніх мешканців городища Ширяєве дані подані в сукупності, а не за виділеними горизонтами. Більш детальна інформація міститься в додатку 2.

Таблиця 10. Видо-віковий склад тварин Ширяєвського городища

Вік	Кістки	Корова	Кінь	Віслюк	Свиня	Коза	Вівця	Собака	Мисливство
				2017					
Ювенальні	69	22	1	—	32	14	—	—	—
Молоді	567	260	64	—	151	63	—	17	12
Дорослі	61	10	11	—	16	6	—	3	15
Старі	3	1	2	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	700	293	78	—	199	83	—	20	2
Разом, %	100,00	41,85	11,14	—	28,42	11,85	—	2,85	3,83
				2018					
Ювенальні	117	32	9	—	34	40	2	—	—
Молоді	574	286	86	—	103	67	5	19	8
Дорослі	75	18	26	1	—	—	—	16	15
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	766	336	121	1	137	107	7	35	23
Разом, %	100,00	43,86	15,79	—	17,88	13,96	0,91	4,56	2,99
				2019					
Ювенальні	289	33	3	—	80	173	—	—	—
Молоді	792	386	72	—	196	96	9	23	28
Дорослі	88	9	10	—	3	2	5	5	54
Старі	7	—	—	—	—	—	—	5	2
Разом, шт.	1176	410	85	—	279	271	14	33	84
Разом, %	100,00	34,86	7,22	—	23,72	23,04	1,19	2,80	7,07
				2020					
Ювенальні	272	26	5	—	134	86	—	21	—
Молоді	592	299	65	—	83	47	3	59	36
Дорослі	68	11	7	—	10	—	1	7	32
Старі	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом, шт.	933	336	77	—	227	133	4	87	69
Разом, %	100,00	36,01	8,25	—	24,33	14,25	0,42	9,32	7,32
				2021					
Ювенальні	265	17	9	—	106	125	—	8	—
Молоді	880	377	119	—	191	138	11	18	26
Дорослі	246	16	25	—	23	8	2	40	132
Старі	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	1392	410	154	—	320	271	13	66	158
Разом, %	100,00	29,45	11,06	—	22,98	14,46	0,93	4,74	11,35
				Усього					
Ювенальні	1012	130	27	—	386	438	2	29	—
Молоді	3405	1608	406	—	724	411	28	136	110
Дорослі	539	64	79	1	52	16	8	71	248
Старі	12	1	3	—	—	—	—	5	3
Разом, шт.	4968	1758	515	1	1162	865	38	241	361
Разом, %	100,00	35,92	10,36	0,02	23,38	17,41	0,76	4,85	7,26

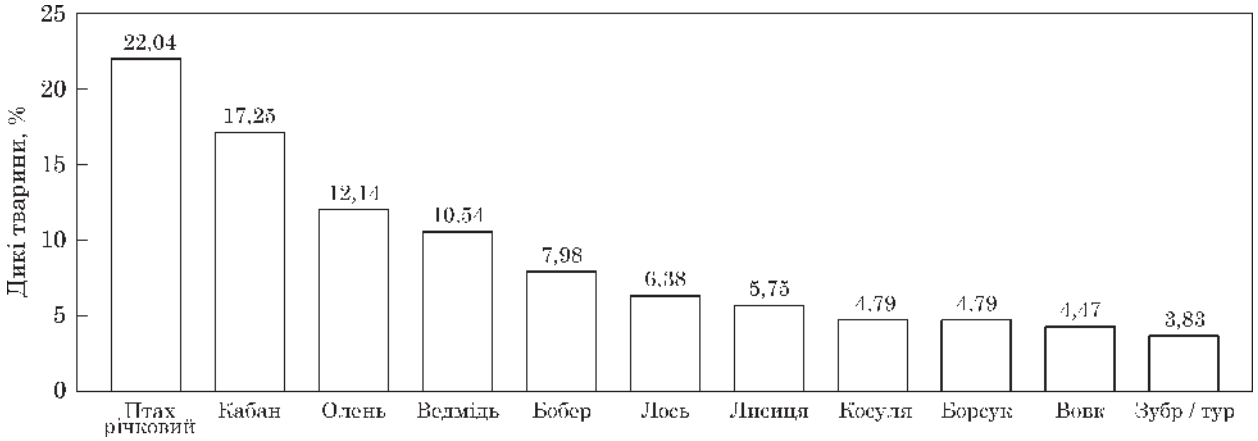

Рис. 267. Співвідношення основних промислових видів

зубів собаки та свині. Серед особливостей остеологічного матеріалу відзначу наступні. Один фрагмент потиличної кістки великого копитного визначено, як комолий різновид домашньої корови. Ця порода неодноразово помічена у знахідках із зольників Західного укріплення Більського городища та суміжного селища «Царина» (Бондаренко 2019). Її виводили шляхом селективного відбору. Надалі, вірогідно в результаті занепаду культури лісостепового скотарства, ця порода була втрачена.

З нетипової для Лісостепу домашньої худоби на городищі Ширяєве знайдено путову кістку віслюка (табл. 10). Рідкісною знахідкою є залишки віслюка й на поселеннях лісової юхнівської культури (Каравайко 2012, с. 128). Єдина кістка віслюка знайдена й на далекому північному Д'яківському городищі (Кренке 2011, с. 52).

У межах другого горизонту городища Ширяєве, над спорудою, на глибині 0,85 м, знайдені останки повних кістяків від двох молодих козенят. Подібні знахідки чисельні на археологічних об'єктах Більського городища, що мають культово-обрядове значення (Бондаренко 2018).

Кістки собак, цілі і розбиті (4,85 %; табл. 10), походять від усіх частин скелета. Серед них череп лайкоподібної собаки середніх розмірів зі слідами відділення від тіла в області потиличних виростків (Бондаренко 2006). Ще один екземпляр черепа з лицьовою частиною, або без мозкової коробки, походить від дрібної особини. Розбиті кістки собак і сліди оброблення на них вказують на використання цих тварин в харчовому раціоні місцевого населення, що було типовим для поселень лісостепових племен раннього залізного віку.

На одному з фрагментів від нижніх щелеп собак помітне лощіння (поліровання до блиску). Лощіння нижніх щелеп, черепів та інших кісток тварин багаторазово відзначене на поселеннях раннього залізного віку Лівобережного Лісостепу.

Мисливство. Другорядну, проте не останню роль в господарському укладі мешканців городища займало полювання. Відсоток мисливських видів тварин достатньо високий і складає 7,26 % (рис. 265). Всього за п'ять років розкопок визначено 361 кістку диких тварин (табл. 11). Основними промисловими видами тварин були кабан, олень, ведмідь, бобер, лось, лисиця, косуля, борсук, вовк, зубр / тур (рис. 267). Відсоток кісток всіх інших тварин складає менше 3 % (табл. 11)[1]. Надзвичайно високий відсоток кісток річкових птахів, які в списку промислових видів знаходяться на першому місці (рис. 267). Такого значної долі птахів в мисливстві не простежено на жодному іншому поселенні скіфського часу. Подібна ситуація цілком виправдана з огляду на оточуюче природне середовище: густі ліси, невелика річка, що

[1] Виключення становлять кістки бабака, проте більшість із них знайдено в одному місці (табл. 11).

Таблиця 11. Видо-віковий склад мисливських видів тварин з Ширяєвського городища

Вік	Кістки	Олень	Лось	Косуля	Зубр / тур	Куниця	Кабан	Ведмідь	Вовк	Лисиця	Кошачі	Борсук	Бабак	Бобер	Тхір	Заєць	Птах річковий	Птах лісовий	Риба	Черепаха болотяна
2017																				
Молоді	12	1	—	1	—	—	2	4	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Дорослі	15	4	—	1	—	—	2	—	2	—	—	—	—	3	—	—	3	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	27	5	—	2	—	—	4	4/	2	—	—	—	—	7	—	—	3	—	—	—
Разом, %	100	18,51	—	7,40	—	—	14,81	14,81	7,40	—	—	—	—	25,92	—	—	11,11	—	—	—
2018																				
Молоді	8	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Дорослі	15	—	1	—	3	—	3	7	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	23	—	1	—	3	—	5	7	—	1	—	—	—	5	—	—	1	—	—	—
Разом, %	100	—	4,34	—	13,04	—	21,73	30,43	—	4,34	—	—	—	21,73	—	—	4,34	—	—	—
2019																				
Молоді	28	2	—	—	3	—	—	—	1	—	—	2	10	—	1	—	9	—	—	—
Дорослі	54	—	9	1	1	—	15	3	—	3	—	1	—	7	2	—	8	—	4	—
Старі	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	84	2	9	1	4	—	17	3	1	3	—	3	10	7	3	—	17	—	4	—
Разом, %	100	2,38	10,71	1,19	4,76	—	20,23	3,57	1,19	3,57	—	3,57	11,90	8,33	3,57	—	20,23	—	4,76	—
2020																				
Молоді	38	—	—	4	—	—	1	—	—	8	—	—	—	—	—	2	21	—	—	—
Дорослі	32	1	—	4	1	—	6	10	2	—	—	3	1	1	—	—	—	2	1	—
Старі	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	69	2	—	8	1	—	7	10	2	8	—	3	1	1	—	2	21	2	1	—
Разом, %	100	2,89	—	11,59	1,44	—	10,14	14,49	2,89	11,59	—	4,34	1,44	1,44	—	2,89	23,42	2,89	1,44	—
2021																				
Молоді	26	9	—	—	—	—	8	—	—	—	—	3	—	2	—	3	—	—	1	—
Дорослі	132	20	10	4	4	2	13	9	9	6	5	6	—	3	—	—	27	5	—	9
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	158	29	10	4	4	2	21	9	9	6	5	9	—	5	—	3	27	5	1	9
Разом, %	100	18,35	6,32	2,53	2,53	1,26	13,29	5,69	5,69	3,79	3,16	5,69	—	3,16	—	1,89	17,08	3,16	0,63	5,69
Усього																				
Молоді	110	12	—	5	3	—	13	4	1	9	—	5	10	11	1	5	30	—	1	—
Дорослі	248	25	20	10	9	2	39	29	13	9	5	10	1	14	2	—	39	7	5	9
Старі	3	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт.	361	38	20	15	12	2	54	33	14	18	5	15	11	25	3	5	69	7	6	9
Разом, %	100	10,52	5,54	4,15	3,32	0,55	14,95	9,14	3,87	4,98	1,38	4,15	3,04	6,92	0,83	1,38	19,11	1,93	1,66	2,49

Примітки. Зубр і тур — цим видам відповідають параметри знайдених таранних кісток. Річковий птах — качка, гусак. Лісовий птах — пугач, орел, ворон, перепілка, яструб перепелятник. Риба — щука, судак, короп (бл. 5 кг).

впадає до широкої заболоченої заплави — Мовчанського болота. Саме на території заплави було зручно полювати на різноманітних птахів.

Серед хижих тварин на першому місці в мисливській здобичі мешканців городища Ширяєве знаходився кабан (рис. 267). Поголів'я цієї тварини і зараз масово розповсюджено в околицях давнього поселення. Доволі високий сукупний відсоток кісток копитних (23,3 %). Серед них об'єктами полювання були олень, лось та косуля (рис. 267).

Кістки ведмедя представлені переважно фрагментами кінцівок і зубів. Лощений уламок малої гомілкової кіски з ложкоподібним розширенням на одному з кінців, за визначенням В. Л. Бондаренка, міг застосовуватися в побуті. Відсоток кісток цього хижого звіра високий — 10,5 % (рис. 267). М'ясо ведмедя доволі жорстке, проте калорійне та поживне. Але слід зауважити, що поповнити м'ясний запас було можливо й в менш безпечний та клопіткий спосіб, зважаючи на те, що полювати вдень на ведмедя, який має нічний спосіб життя, дуже складно. Вірогідно, окрім цінного хутра та м'яса, полювання на цю тварину мало на меті демонстрацію завзятості та сміливості мисливця, являло собою своєрідну «чоловічу гру» та могло бути пов'язане з обрядом ініціації тощо. Ведмідь є священним звіром у багатьох народів, подекуди зведений у ранг божества, що зовсім не виключало його вбивство (Фрэзер 1986, с. 473—485). Мисливців особливо цікавили кінцівки, пазурі та зуби, що виконували роль оберегів, піднімали статус їх володарів, а також, разом з черепом, були невід'ємною частиною «ведмежого свята». Археологічно культ ведмедя фіксується у багатьох народів з часів палеоліту і до кінця XIX століття. Був він поширений і у населення лісостепової смуги скіфського часу (Гуляев 2020, с. 8—77).

Можливо, деяку ритуальну функцію виконувала і лапка пугача, знайдена в межах другого горизонту в розкопі 2020 року (табл. 11). Окрім пугача, на городищі знайдено й кістки орла та яструба. Не виключено, що ці птахи стали випадковою здобичю, проте не можна виключати і їх зв'язок з культовими уявленнями. Пугач, орел, яструб були священними птахами у айнів. Їм поклонялися, вони були захисниками, але в певний час ці птахи ставали жертвами ритуалу (Фрэзер 1986, с. 483—484).

Суттєвим поповненням м'ясного раціону було полювання на зубра та тура. Кістки цих тварин, за визначенням В.Л. Бондаренка, представлені фрагментами лопаткової кістки, 1-го шийного хребця, таранними і п'ясними кістками (метричні параметри таранних кісток відповідають даним видам). Хутровий промисел представлено трьома тваринами — лисицею, борсуком та бобром (рис. 267). Останній давав ще й жир та струю, що мали цілющі властивості. Останки кабанів, копитних і промислових хутряних видів таких як лисиця, бобер, бабак, борсук та інші, відзначені всіма частинами скелета, зубами та фрагментами черепів.

Окремо слід зупинитися на полюванні на вовків, що, з огляду на кількість кісток, були важливим промисловим об'єктом (рис. 267). Їх кістки, як і ведмедя, представлені фрагментами кінцівок і зубів. М'ясо ж вовка має неприємний запах, до того ж при вживанні в їжу може викликати небезпечні паразитарні захворювання. Отже, полювання могло вестися заради хутра. Дещо фантастичне припущення зроблене свого часу М. Г. Гусаковим, який вважав, що рештки тварин на городищах лісової смуги є наслідком відправлення культів, які в свою чергу тісно пов'язані з давнім календарем (Гусаков 2001). Втім, не слід відкидати можливість проведення певних обрядових дій, пов'язаних з культом вовка або собаки.

Інші види хижих тварин та лісові птахи навряд були основною ціллю мисливців. Скоріш за все, їх слід розглядати як випадкову здобич, яка дещо розширювала м'ясний раціон. Окремо слід відзначити знахідки кісток дорослої особини з родини котячих, що є рідкістю на поселеннях раннього залізного віку.

Полювання має менш передбачуваний характер, ніж інші галузі господарювання, і, подекуди, залежить виключно від вдачі. Разом з тим, в наявній вибірці повністю відсутні кістки молочних тварин, а кістки старих (3 шт.) трапляються як виключення. Основ-

на маса впольованих тварин — молоді або дорослі особини (табл. 11).

Детальне порівняння мисливської здобичі мешканців городища Ширяєве зі здобиччю з інших поселень сусідніх територій, на мою думку, зайве. Все залежало від оточуючого середовища та кількості поголів'я тварин, що водилися в оточуючих лісах. Всюди спостерігаються певні особливості. Так, основними промисловими видами тварин на городищах Мариця та Переверзеве були кабан, лось та ведмідь. Разом з тим, на обох городищах над усіма видами переважають кістки бобра (Данильченко 1981, с. 109, табл. 1; Пузикова, 1997, с. 82). Доволі розвиненим цей промисел був і у населення юхнівської культури (Каравайко, 2012, с. 135). Мешканці Більського городища більшою мірою полювали на оленя та кабана, так само добували хутро, але в значно меншому обсязі (Бондаренко, Каравайко 2021, с. 160, рис. 5). Значний відсоток кісток диких тварин на лісових городищах юхнівської культури, від 27,1 % (Цалкин 1962, рис. 34) до 41 % (Каравайко 2012, с. 135), свідчить про неабияку роль мисливства у цього населення. Разом з тим, полювання на такого лісового звіра як ведмідь, характерне далеко не для всіх пам'яток (Каравайко, Горбаненко 2019, рис. 5.2) і в сукупності було нерозвинене (Бондаренко, Каравайко 2021, рис. 7). Подібні приклади можна було б продовжувати.

Рибальство. Значний розвиток рибальства у мешканців городища Ширяєве свого часу відзначала В. А. Іллінська. Про це свідчили знахідки риб'ячої луски та великий залізний гачок (Каравайко 2018, рис. 17: 3). Ще один уламок гачка знайдено і дослідженнями автора (рис. 254: 23). Під час робіт 2017—2020 років також виявлено значну кількість риб'ячої луски. Усього на аналіз надійшло 87 фрагментів, з яких 86 — це залишки луски (додаток 7). З них вдалося визначити, що 46 лусок належали родині щукові, вид щука звичайна. Ще одна луска була з окуня звичайного. Щодо інших уламків луски, то можна лише зазначити, що це була циклоїдна луска. Також в матеріалах був один хребець сома звичайного, ймовірно оброблений. Приблизна довжина риби — 60 см[1]. Кістки від крупних риб (бл. 5 кг.) — сом, щука, короп — випадково потрапили до вибірки остеологічних решток (табл. 11). Загальновідомим є той факт, що основним видом річкових риб є коропові. Відтак, якщо б мешканці городища Ширяєве застосовували сітки, то знахідки луски від коропових риб були б набагато чисельнішими. Вочевидь, ловили рибу в інший спосіб — на гачок, наприклад. Отже, чисельні глиняні грузила навряд застосовувалися на сітках, як свого часу вважала В. А. Іллінська (1953, с. 117). До того ж річка, що протікала поруч, була неглибока та нешироka, що унеможливлювало використання сіток. На шляху до Сейму простягалися болота на 7—10 км.

Достатньо вагому роль в житті мешканців городищ юхнівської культури відігравало рибальство (Каравайко 2012, с. 133—134). Не менш важливим цей промисел був і у населення городища Ширяєве, проте відрізнявся спосіб ловлі.

III.7. ПОЧАТОК ДОСЛІДЖЕНЬ ОБОРОННИХ СПОРУД

На сьогоднішній день візуально залишки оборонних споруд добре зафіксовані в трьох місцях.

1 — з північного заходу майданчик городища відділено від поля глибокою улоговиною природного походження. Залишки заплившого рову в нижній частині непомітні. Схил городища в цьому місці ескарповано, а на верхівці влаштовано вал, що значно розплився (рис. 171; 172).

2 — на верхівці східної стрілки мису, згідно з дослідженнями В. А. Іллінської, знаходився вал. Під ним схил, вірогідно, ескарповано. В цьому місці стрілка переривається заглибленням. Нижче розташовані два курганоподібні насипи (рис. 268).

3 — південна стрілка мису в верхній частині ескарпована (рис. 269). Ескарп, на сьогодні, сильно заплив. В його нижній частині рів візуально не фіксується, проте трава в

[1] Визначення провела с. н. с., к. б. н. Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України Ю. К. Куцоконь (додаток 7).

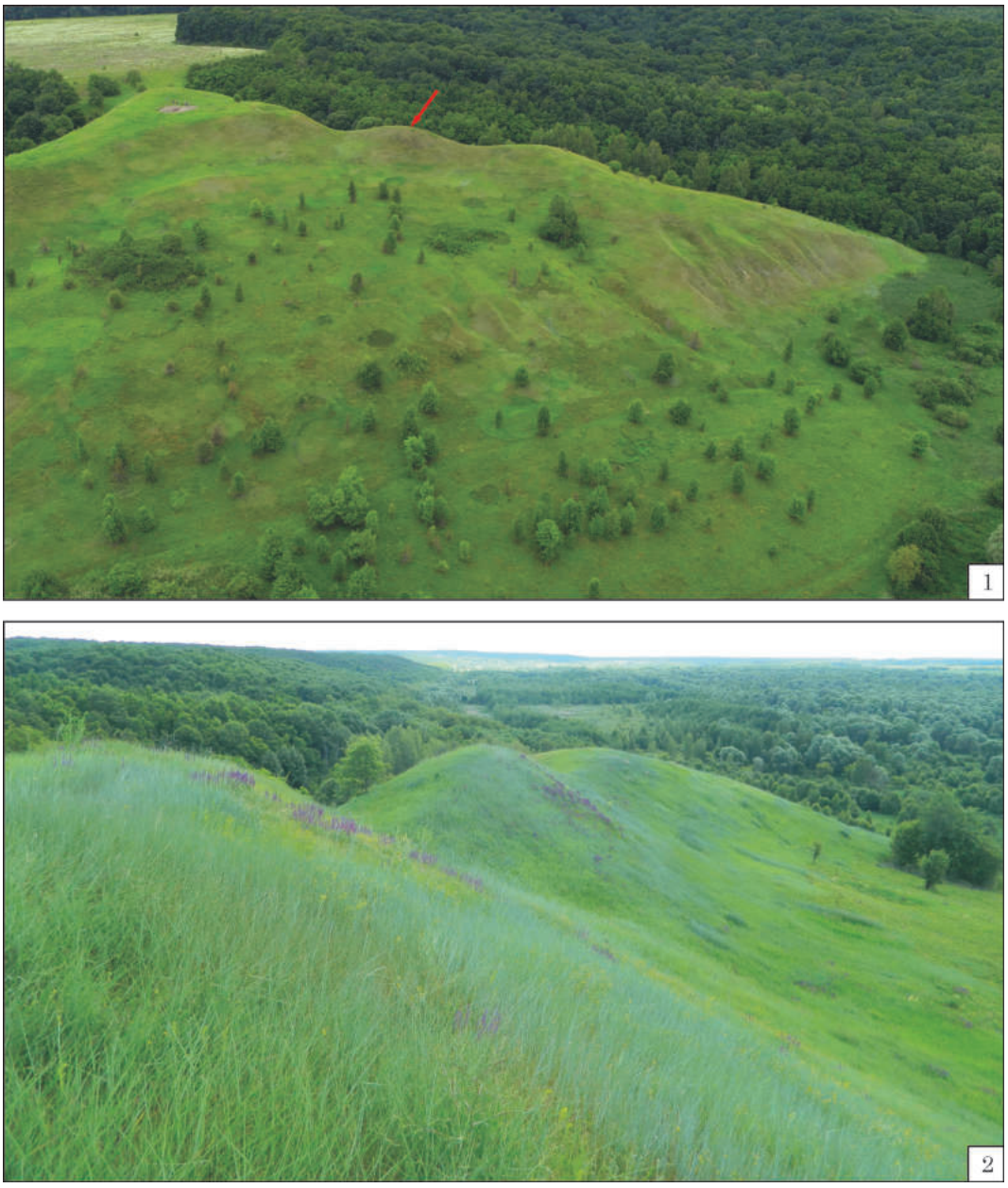

Рис. 268. Східна стрілка мису городища Ширяєве

цьому місці має інший колір, що свідчить про відмінності ґрунту.

Всі три ділянки доволі перспективні для археологічних досліджень, які нададуть змогу якнайкраще зрозуміти характер оборонних споруд городища.

Дослідження рову на південній стрілці. Невеликий розкоп закладено в нижній частині ескарпу, де трава мала інший колір, що, вірогідно, свідчило про наявність рову, який візуально не простежувався. Траншея-шурф мала розміри 4 × 2 м. Орієнтована по лінії північ — південь. Розкопки підтвердили наявність рову (рис. 270—272). Його глибина від рівня материку становила 1,16 м. Нижня частина заповнення являла собою шар сіро-бурого кольору потужністю 0,35 м. Вище, до рівня материку, залягав сіро-брунатний

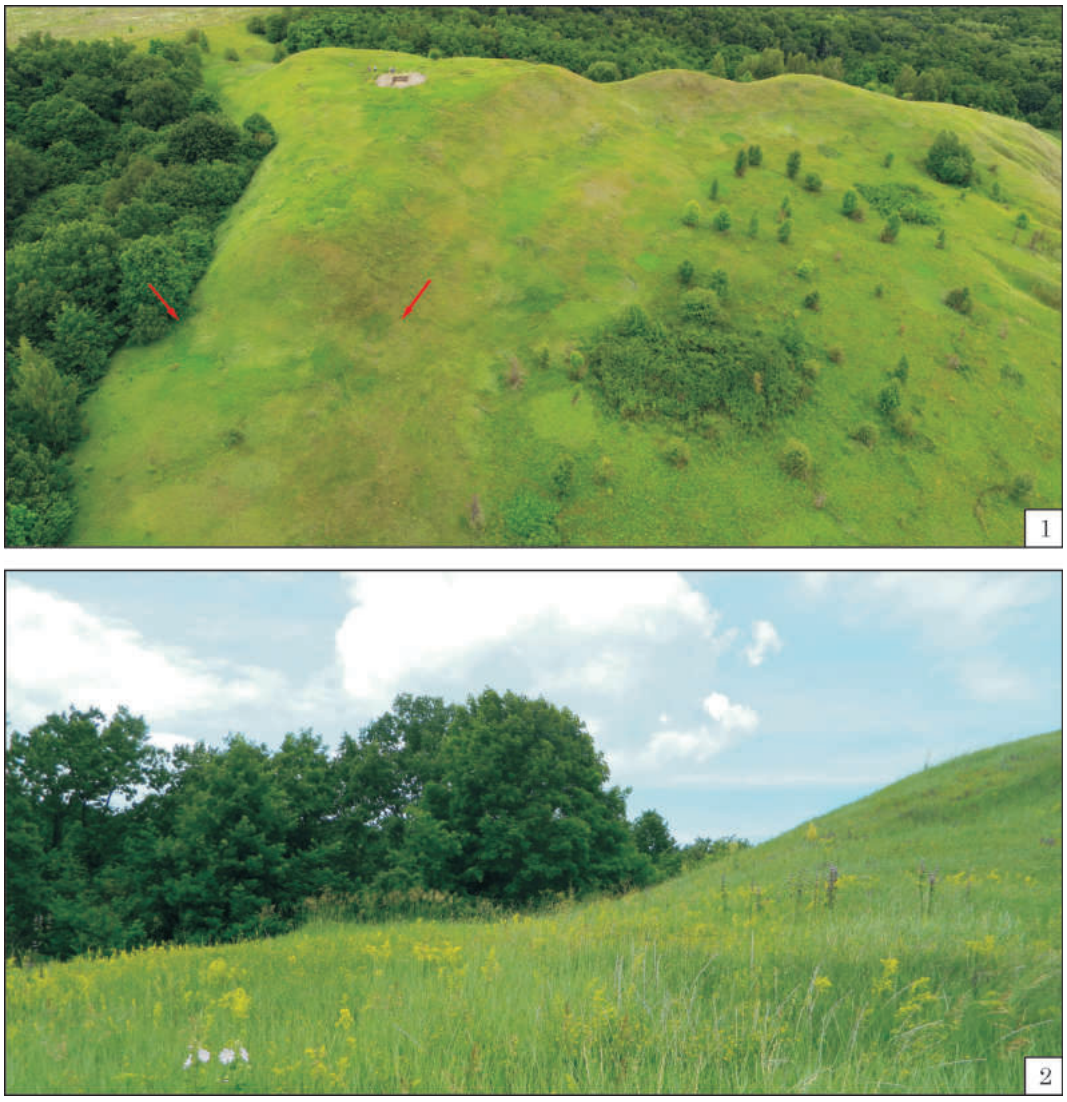

Рис. 269. Південна стрілка мису городища Ширяєве

грунт, який оплив з майданчику городища. Ще вище — чорний гумусований шар, верхня частина якого являла собою давню денну поверхню (рис. 270: 1—4). Ширину рову встановити не вдалося. Вірогідно, другий його край примикає безпосередньо до ескарпованого схилу.

Знахідки із заповнення рову представлені фрагментами вінець горщиків, що трапляються в першому горизонті, вінцями невеличкого горщика із загладженою поверхнею, глиняним пряслицем, стінкою давньогрецької амфори та уламком стінки від горщика доби бронзи (рис. 273).

Дослідження в улоговині перед полем. Траншею розмірами 2 × 10 м закладено майже по центру улоговини, що відділяє майданчик городища від поля (рис. 274). Глибина улоговини від верхівки валу складає 7 м. Орієнтована траншея довгою віссю по лінії захід — схід (рис. 275: 1). Потужність культурного шару склала 0,75 м. Безпосередньо під дерном знаходився шар темно-сірого супіску потужністю від 0,35 до 0,6 м, що утворився внаслідок сповзання ґрунту з напільного боку та з ескарпованого схилу городища. Нижче залягав лесоподібний плямистий шар завтовшки 0,3—0,4 м. Останній,

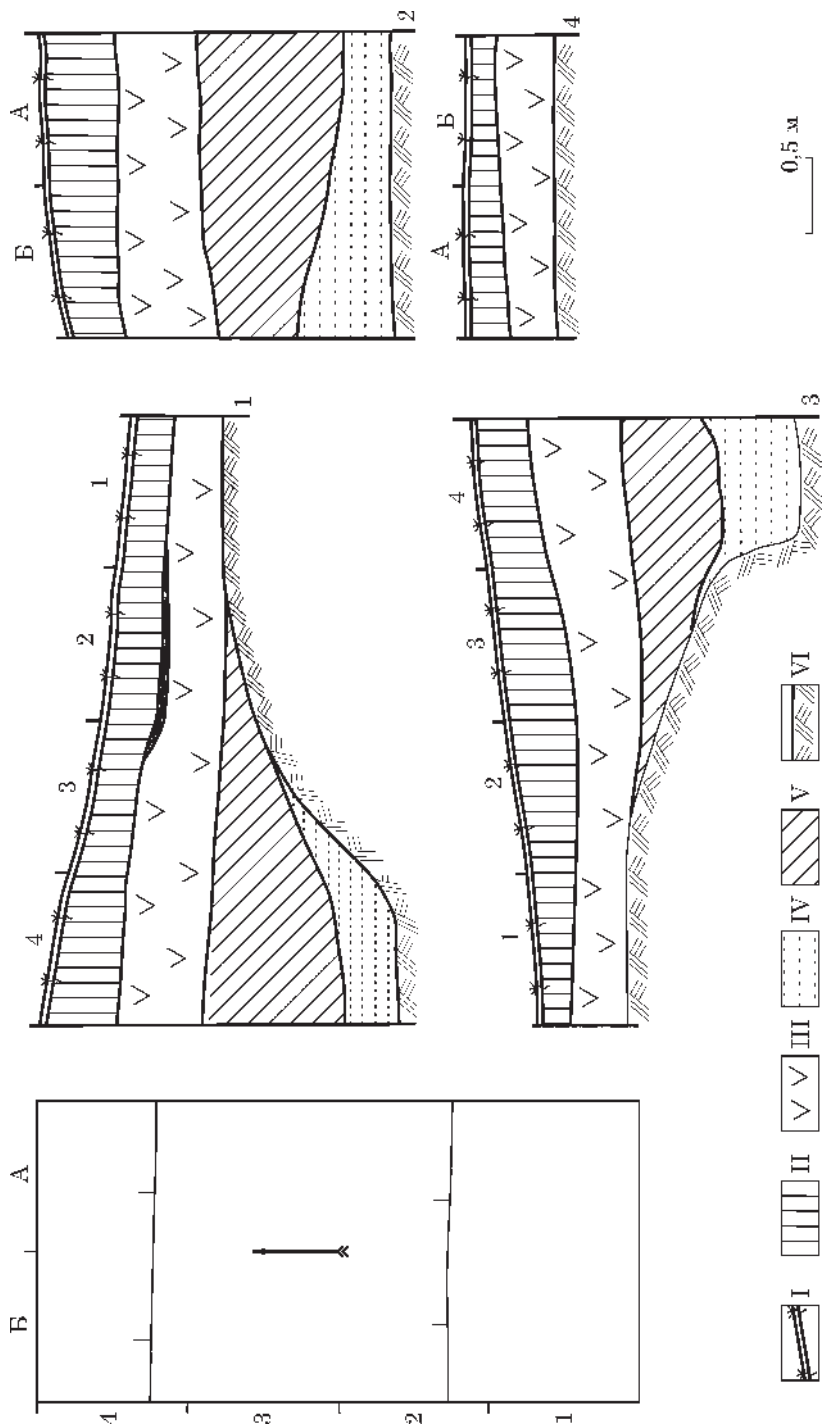

Рис. 270. Розкоп на південній стрілці мису, стратиграфія стінок: 1 — східна; 2 — північна; 3 — західна; 4 — південна (I — дерн; II — сірий супісок; III — чорний гумусований шар; IV — буро-сірий шар; V — сіро-брунатний супісок, шар з майданчика городища; VI — материк)

Рис. 271. Розкоп на південній стрілці мису: 1 — вигляд із півдня; 2 — вигляд зверху

Рис. 272. Розкоп на південній стрілці мису: 1 — східна стінка; 2 — західна стінка

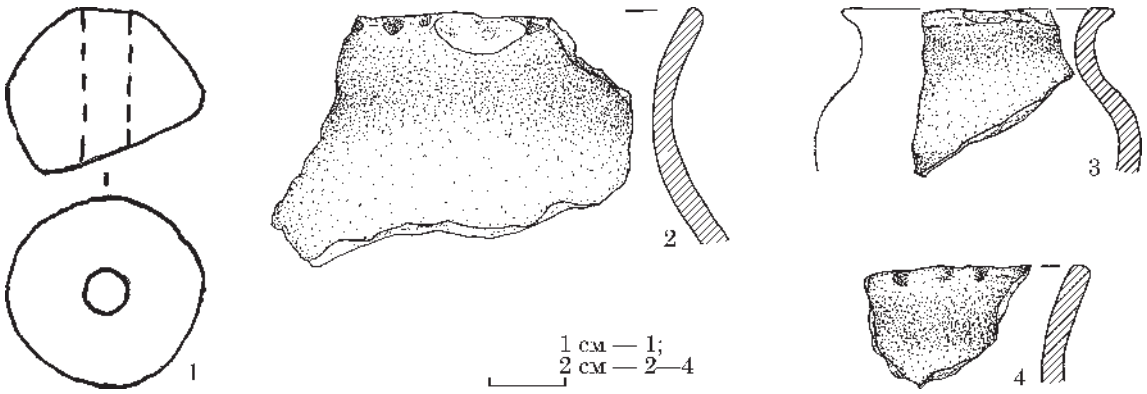

Рис. 273. Знахідки з розкопу на південній стрілці мису

Рис. 274. Розкоп в улоговині перед полем

очевидно, являв собою стародавню денну поверхню, рівень запуску рову. Цей шар не фіксується в південно-західній частині траншеї (рис. 275: 2, 3).

Контури рову було простежено на рівні материка. Його ширина сягала 5 м (рис. 276: 1). Заповнення складалося переважно із темно-сірого шару, що заплив. По краях та в нижній частині рову фіксувався шар плямистого лесу, що є слідами первинного замулення рову (рис. 276: 2). Жодних слідів дерев'яних конструкцій або підчисток не виявлено.

Сам рів був неправильної форми. Так, в південній частині він мав глибину 2,1 м від сучасної поверхні (рис. 277: 1). Фактична глибина складала 1,4 м. Дно рівне, завширшки 1,8 м. Вірогідно, в цій частині знаходився край яруги, яку штучно підрівняли. В північній частині рів є повністю штучним (рис. 277: 2). Його глибина складала 1,45 м (0,75—0,8 м від рівня запуску). Дно також рівне, завширшки 2 м.

Знахідки з верхньої частини культурного шару представлені переважно фрагментами стінок ліпного та гончарного посуду, відповідно, скіфського часу та доби Київської Русі. Безпосередньо над ровом трапилося бронзове вістря стріли кінця VI — початку V ст. до н. е. Серед інших знахідок слід назвати глиняне пряслице та залізний цвях часів Київської Русі (рис. 278: 1, 3, 4). Втім, «т»-подібні цвяхи відомі і на поселеннях скіфського часу (Либеров 1962, рис. 9: 9). Аналогічний виріб походить з розкопок юхнівського городища Киселівка II [1], але на пам'ятці наявні і поодинокі матеріали роменської культури. Із заповнення рову походить ще одне пряслице великокняжої доби,

[1] Дослідження автора 2005 року.

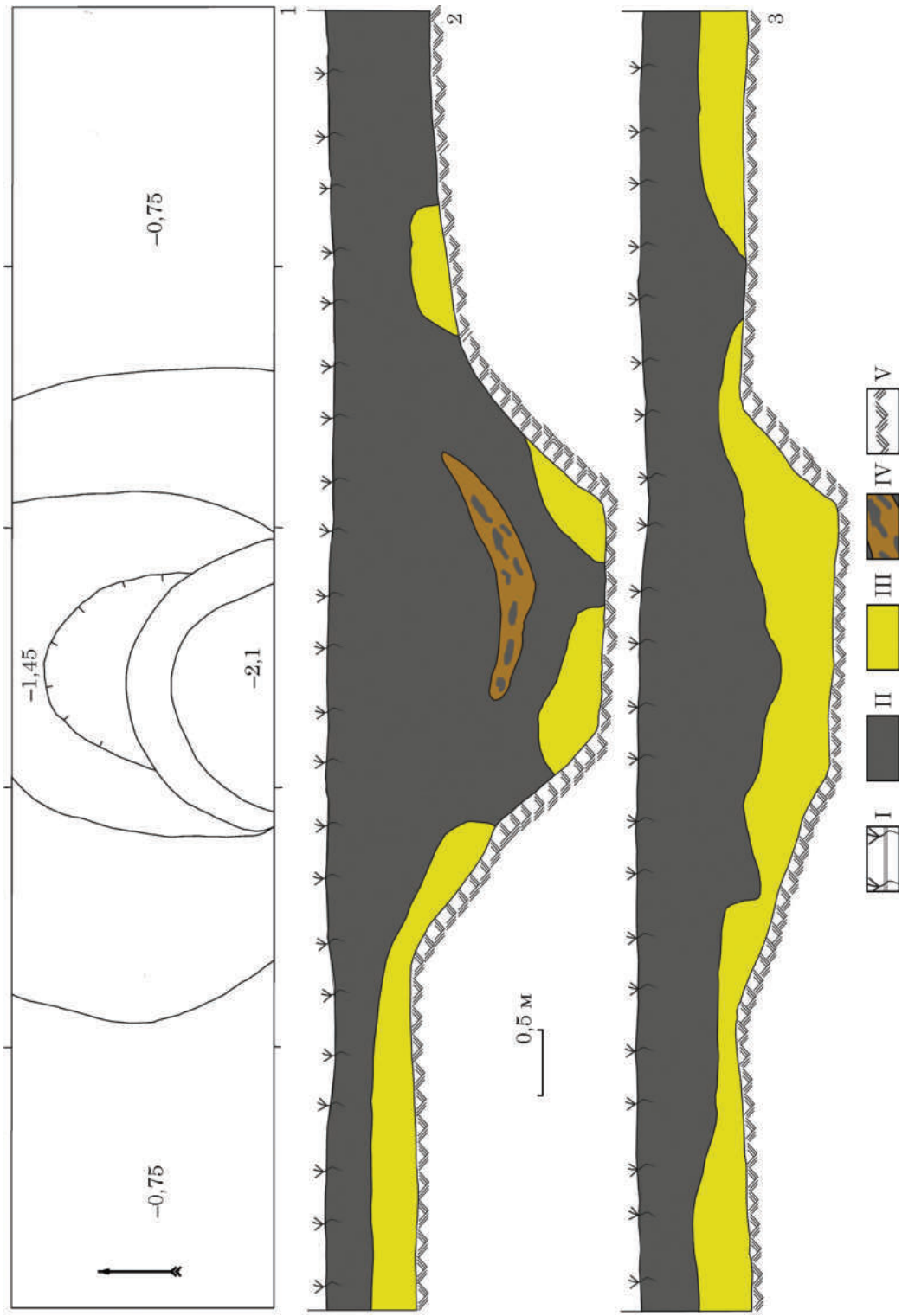

Рис. 275. Рів в улоговині між городищем та поселеннями: 1 — план розкопу; 2 — стратиграфія південної стінки; 3 — стратиграфія північної стінки (I — дерн; II — темно-сірий супісок; III — лесовий плямистий шар; IV — пршарок глини зі включеннями темного суспіску; V — материк)

Рис. 276. Розкоп в улоговині: 1 — загальний вигляд; 2 — стратиграфія південної стінки рову

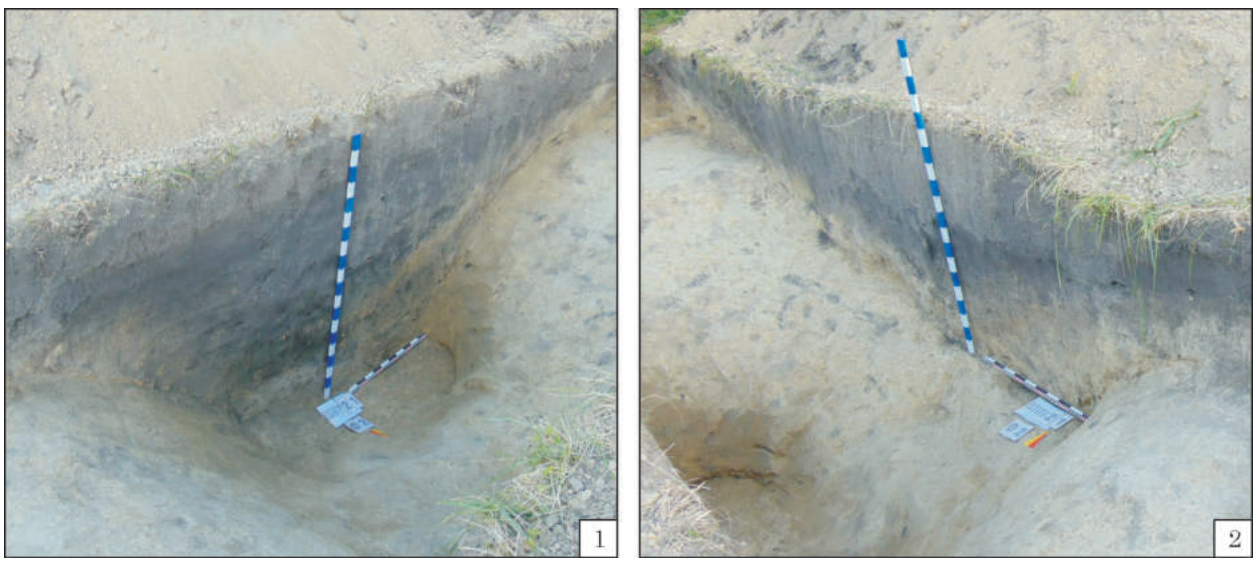

Рис. 277. Розкоп в улоговині, рів: 1 — вигляд на південну частину; 2 — вигляд на північну частину

що відрізняється і біконічною формою, і широким отвором (рис. 278: 2). Інші речі відносяться до скіфського часу. Це невеличкий кам'яний диск на кшталт знайденим на городищі (рис. 248: 4—6; рис. 278: 5). Уламок глиняного грузила відрізняється своєю формою у вигляді бублика (рис. 278: 6). На майданчику городища таких виробів знайдено не було. Серед іншого, фрагменти керамічного посуду (рис. 278: 7—10). Зокрема, виявлені вінця горщиків є характерною знахідкою для першого горизонту культурного шару городища. Змішаний характер знахідок, в тому числі і із заповнення рову, дозволяє припустити, що замив проходив з боку поселення, адже матеріалів давньоруського часу на городищі немає.

Наявність рову в цій частині улоговини обумовлено всього одним фактором — штучне з'єднання двох яруг обабіч схилів городища. Незначна його глибина може свідчити про другорядність цього рову в загальній системі укріплень. Не виключено, що безпосередньо в нижній частині ескарпу схилу городища в улоговині буде виявлено ще один, більш значущий рів.

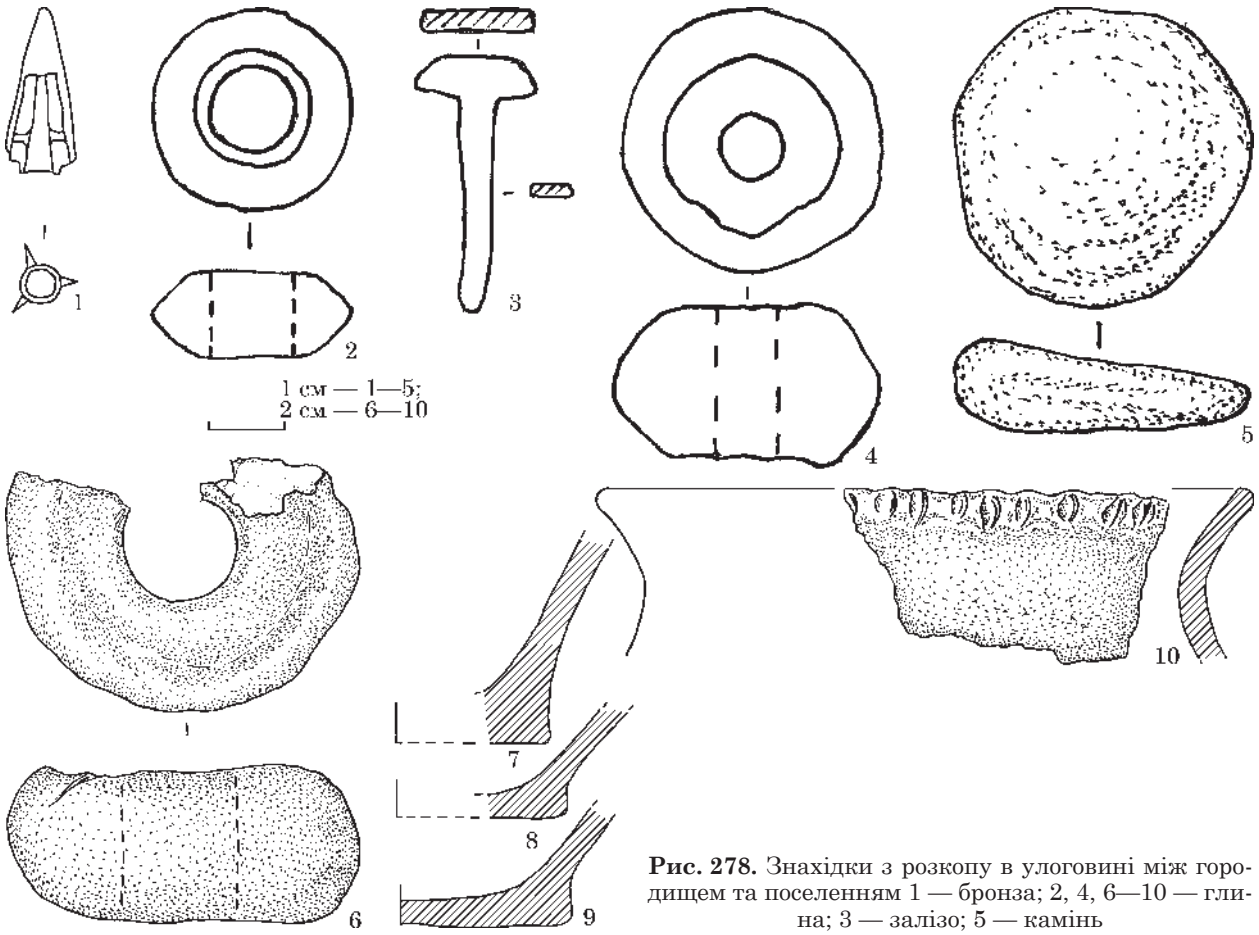

Рис. 278. Знахідки з розкопу в улоговині між городищем та поселенням 1 — бронза; 2, 4, 6—10 — глина; 3 — залізо; 5 — камінь

III.8. ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ

У безпосередній близькості до городища, одразу за улоговиною, розташоване відкрите поселення площею близько 22 га. Разом з городищем воно являє єдиний культурно-хронологічний комплекс. Більш-менш точно межі поселення встановлено з північного заходу. Тут закладено 9 шурфів розмірами 1 × 1 м. Північно-східна частина на сьогоднішній день лише оглядалася візуально та проводився збір підйомного матеріалу. З інших боків територія обмежена природними ярugами (рис. 174). Територія поселення відносно рівна. Частина, що прилягає до городища, дещо підвищена (рис. 279). Майданчик довгий час не використовувався в сільськогосподарських потребах і лише з 2019 р. активно розорюється під посіви соняшника та кукурудзи.

Саме городище неодноразово привертало увагу дослідників, про що мова йшла вище. Про поселення, як правило, згадували побічно. Чи не перша така згадка належить І. І. Ляпушкіну (1947, с. 6, уч. карт. XXIII). Роботи тут не проводилися і лише констатувався факт існування його в скіфський час.

Невеликі археологічні розкопки проведені в 2017 та 2018 роках. Розкоп закладено в 160 м на північний захід від городища, в південній частині поселення. Загальна досліджена площа склала 48 м^2. Культурний шар потужністю 0,3—0,5 м повністю переміщений багаторічною оранкою. Він містив поодинокі дрібні знахідки кераміки скіфського часу. Всі об'єкти фіксувалися на рівні материка. На площі розкопу досліджено заглиблення від наземної споруди та три господарські ями раннього залізного віку. Крім того, вперше з'ясовано, що поселення функ-

Рис. 279. Поселення Ширяєве: 1 — вигляд з валу городища (з південного сходу); 2 — вигляд з північного заходу

ціонувало і за часів Київської Русі. Частково досліджено комплекс з печами для випічки хлібу (додаток 8).

Об'єкти. Залишки споруди фіксувалися у вигляді прямокутного заглиблення розмірами 2,9 × 1,6—1,7 м з округленими кутами (рис. 280: 1). Глибина від рівня материку складала 0,2—0,3 м. Заповнення однорідне — світло-сірий супісок (рис. 280: 2; 281). Слідів опалювальної споруди не виявлено. Знахідки поодинокі, всього кілька невиразних фрагментів горщиків. Споруду орієнтовано в напрямку північний схід — південний захід по довгій вісі. Реальні розміри встановити не вдалося, адже на материку поруч повністю відсутні сліди від стовпів. Єдина ямка глибиною 0,56 м та діаметром 0,3 м розчищена в межах заглиблення, в південно-східній частині поблизу «стінки».

Схожі житла досліджені на городищах Мариця та Переверзеве I, однак розміри заглиблених частин на них більші. З огляду на

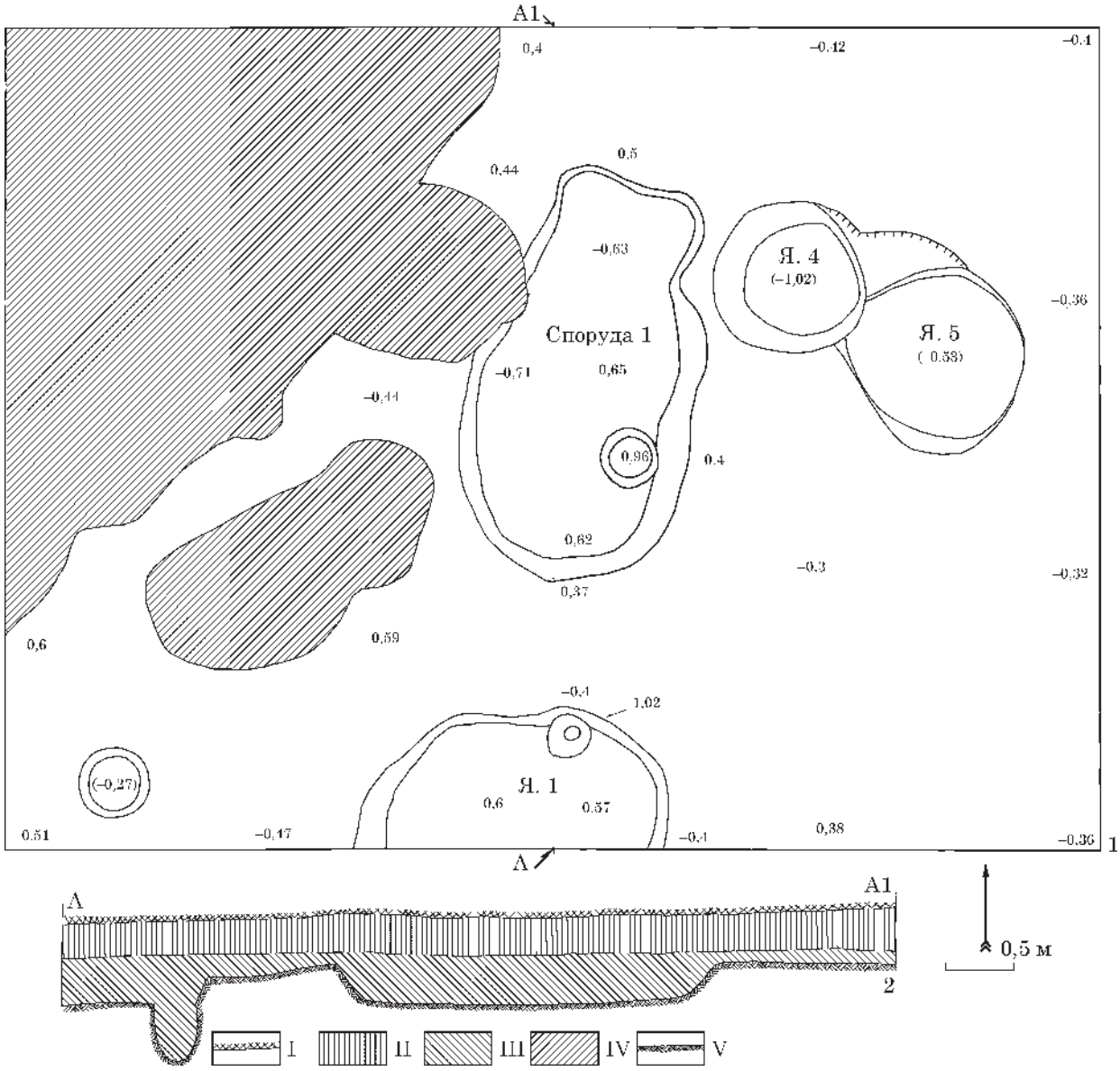

Рис. 280. Поселення Ширяєве, план розкопу та стратиграфія: I — дерн; II — темно-сірий супісок, оранка; III — сіро-сірий супісок; IV — об'єкти часів Київської Русі; V — материк

Рис. 281. Поселення Ширяєве, споруда 1, стратиграфія

невелику площу та відсутність ям від стовпів, О. Білинський та Д. Кабанов реконструювали такі жила як зрубні (Билинский, Кабанов 2018, с. 21). Щодо конструкції стін, питання залишається відкритим, проте очевидно, що вони розташовувалися на певній відстані від котловану.

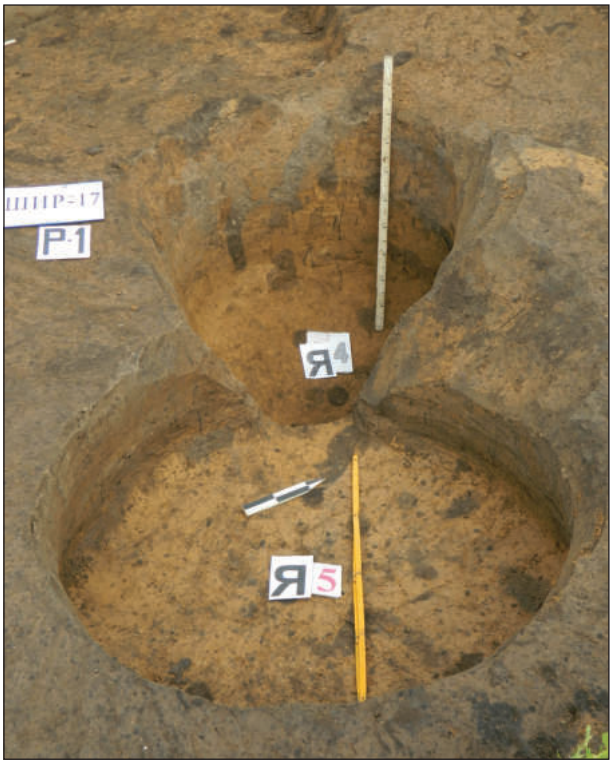

Рис. 282. Поселення Ширяєве, господарські ями

На схід від будівлі, майже впритул, розташовувалися дві господарські ями, що примикали одна до одної (рис. 280: 1; 282). Їх глибина — 0,53 та 1 м, діаметр по верху — 1,1 та 1,35 м. В більш глибокій ямі (№ 4), в верхній частині заповнення, знайдено фрагмент черепної коробки людини (додаток 4). На дні, попід стінкою, розчищено цілий скелет собаки (рис. 283; 284). Знахідки кераміки поодинокі. Більшість керамічних уламків концентрувалися в сусідній, менш глибокій ямі.

Матеріальний комплекс. Культурний шар

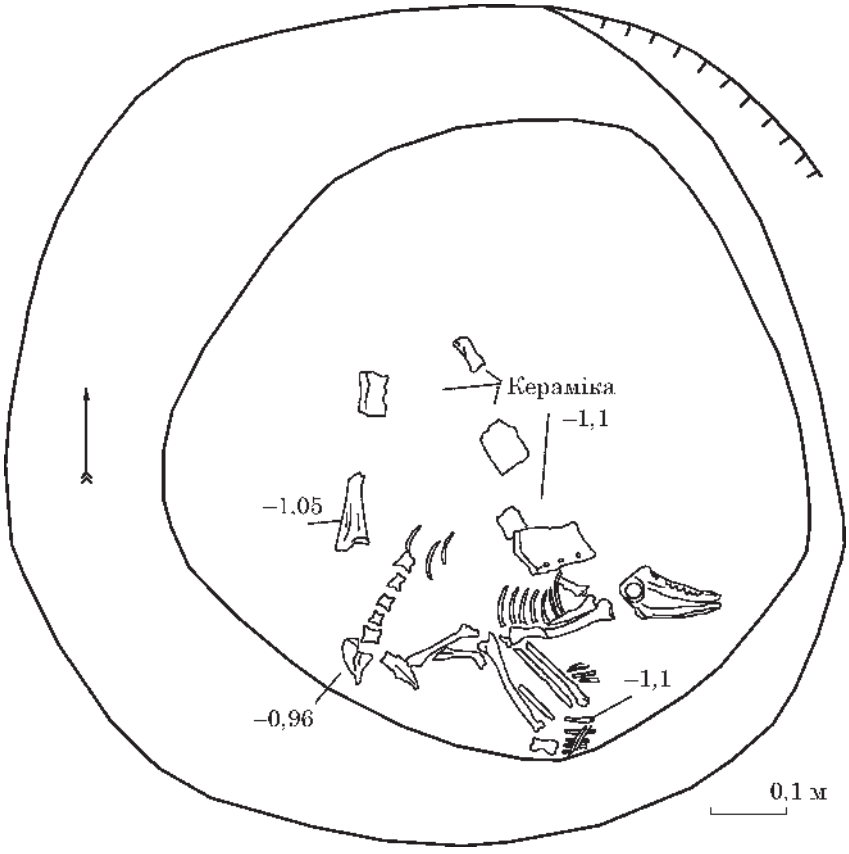

Рис. 283. Поселення Ширяєве, яма 4, скелет собаки

сильно пошкоджений оранкою. Більшість знахідок походять з об'єктів, зокрема з ями 5. Переважно це уламки горщиків. На жаль, їх кількість (всього 57 вінець) та фрагментованість не дозволяють розподілити їх за типами, провести статистичний підрахунок і порівняти з керамічним комплексом городища, точніше, одного з горизонтів.

Діаметр вінець горщиків вдалося реконструювати всього на кількох фрагментах. Він варіює від 16 до 31 см (рис. 285; 286). Основним видом орнаменту є проколи в поєднанні з пальцево-нігтьовими вдавленнями по краю вінця. Два горщики збереглися майже повністю. Обидва слабкопрофільовані. Перший мав діаметр вінець 13,5 см, шийки — 13 см. Найбільше розширення дорівнює 18,5 см та припадає на верхню третину висоти, що складає 20,5 см. Діаметр дна — 5 см. (рис. 286: 1). Відповідно до типології К. Ю. Пеляшенка, його слід відносити до типу 1, варіанту 4. Другий горщик типу 1, варіанту 1 мав наступні розміри: діаметр вінець — 17 см, шийки — 15,5 см, найбільше розширення, що припадає на верхню третину, майже половину висоти, — 19,5 см, реконструйована висота — 21,5 см (рис. 286: 2). Візуально горщики з цієї ділянки поселення тотожні посуду другого горизонту городища. Лише кілька вінець, що не мають проколів, знаходять аналогії серед горщиків верхнього шару укріплення (рис. 285: 9, 10).

Рис. 284. Поселення Ширяєве, яма 4, скелет собаки (фото)

Так само кількісно незначна колекція донець з розкопу на поселенні — всього 47 оди-

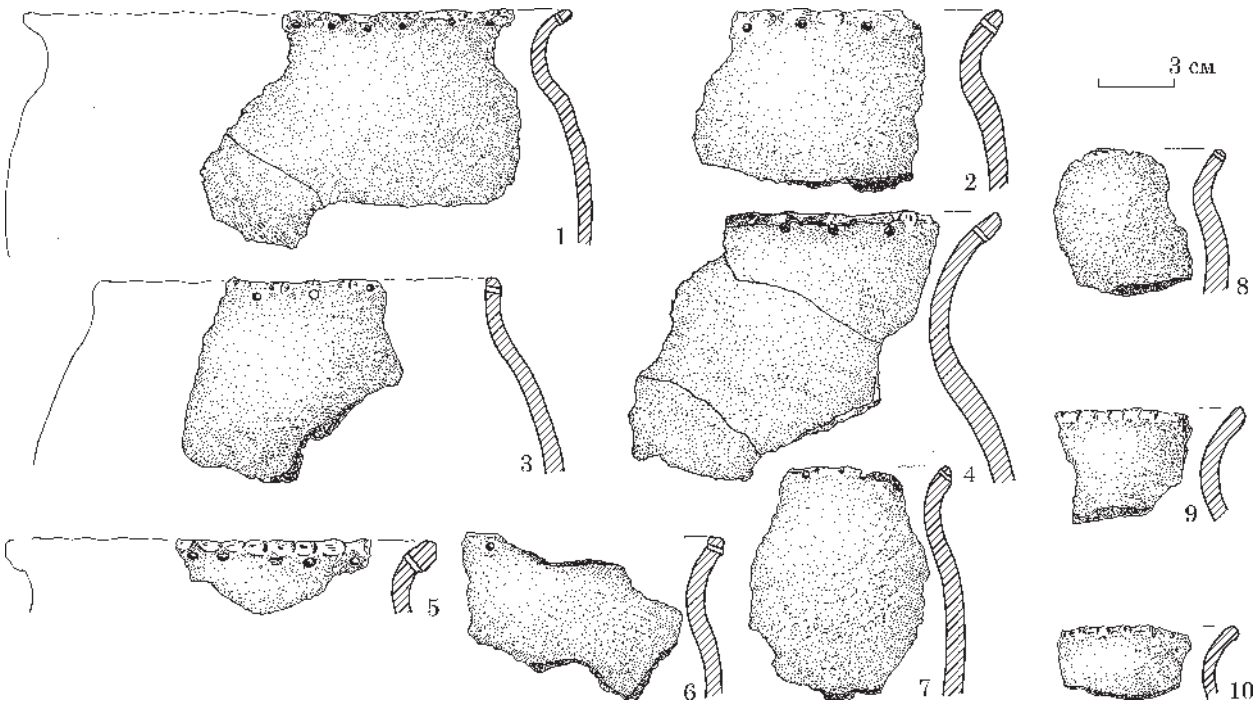

Рис. 285. Поселення Ширяєве: фрагменти вінець

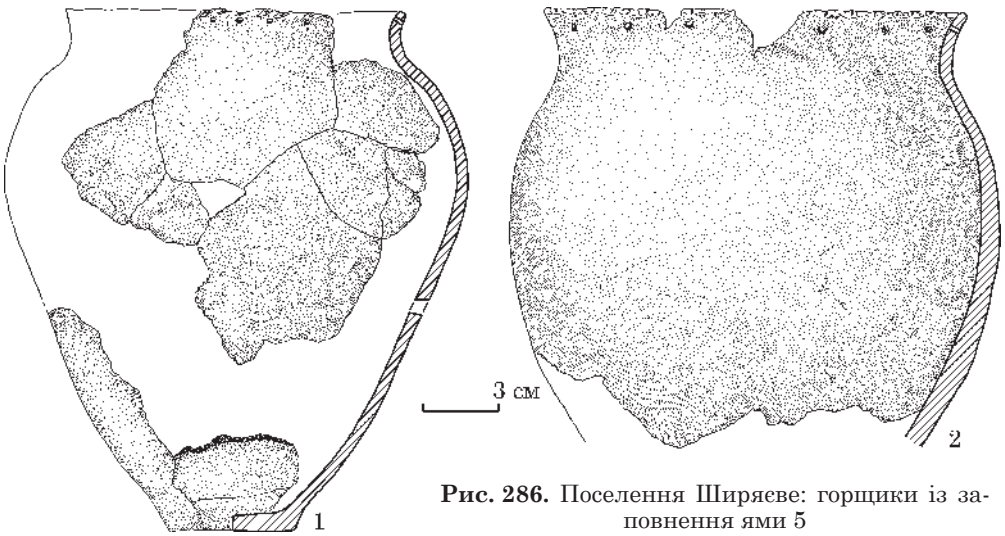

Рис. 286. Поселення Ширяєве: горщики із заповнення ями 5

Рис. 287. Поселення Ширяєве: фрагменти дна

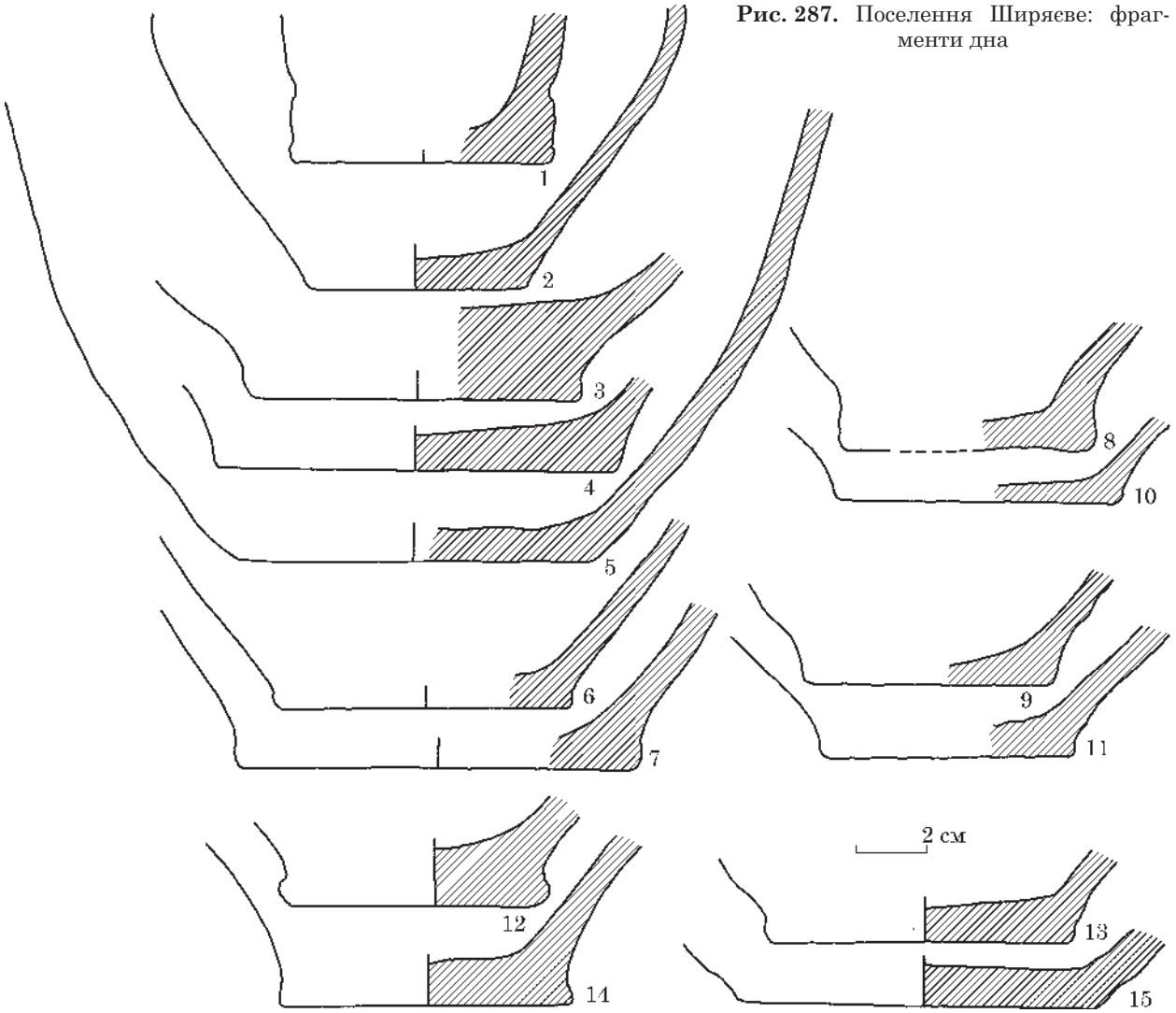

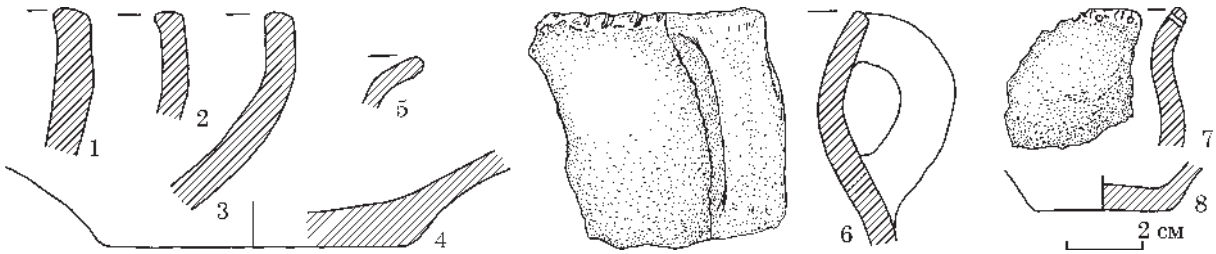

Рис. 288. Поселення Ширяєве: глиняний посуд

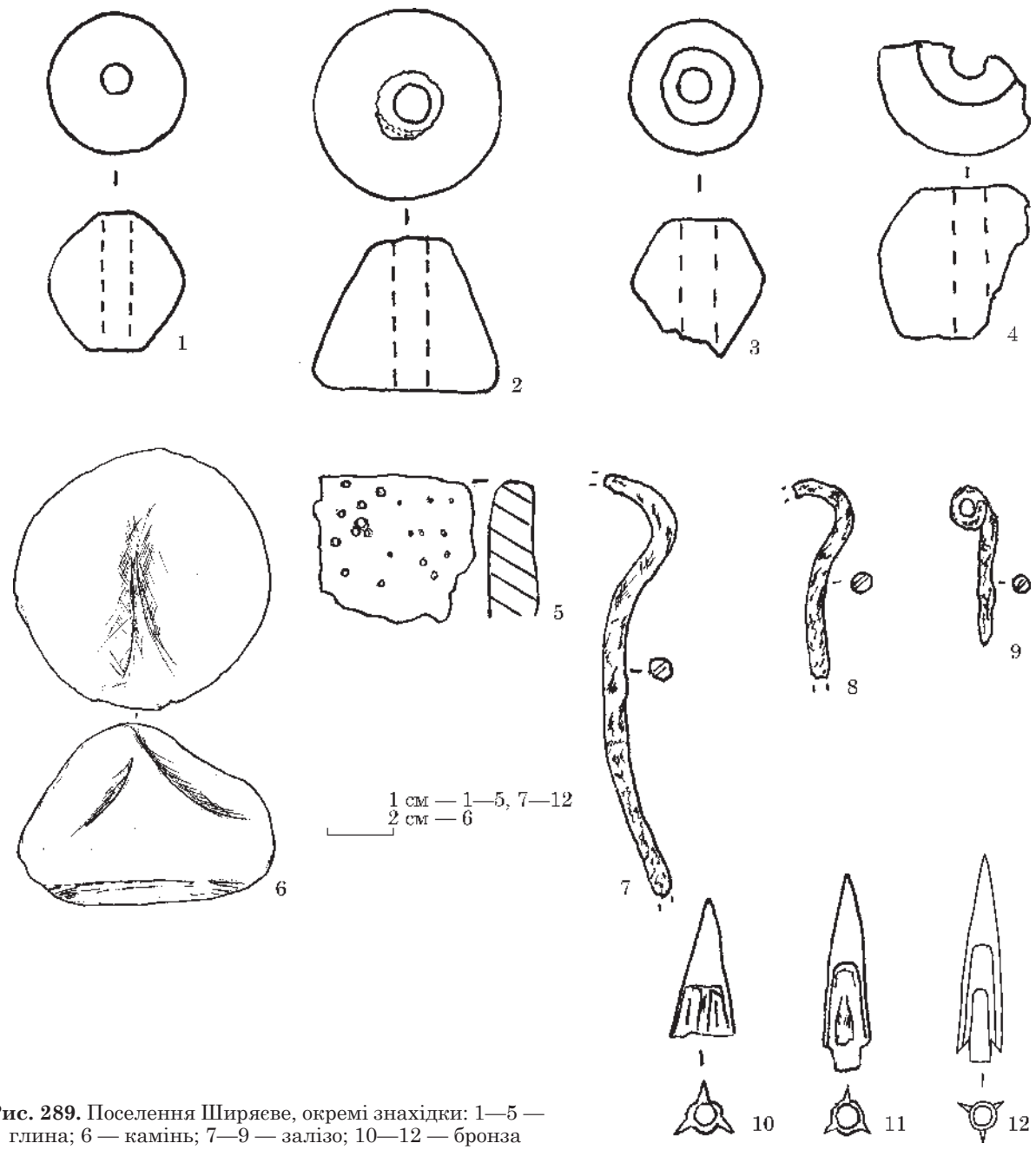

Рис. 289. Поселення Ширяєве, окремі знахідки: 1—5 — глина; 6 — камінь; 7—9 — залізо; 10—12 — бронза

ниць (рис. 287). Їх діаметр коливається в межах 6—11 см, в середньому складає 7—8 см.

Інший посуд малочисельний. Знайдено всього 4 фрагменти мисок, серед яких троє вінець, підлощені вінця одного кубка (?), вінця кухля та два уламки горщиків малих форм (рис. 288). Такого різноманіття знахідок, як на городищі, на поселенні немає. Зокрема, відсутні навіть уламки глиняних грузил, хлібців та інших предметів з глини. Як виключення, знайдене одне біконічне пряслице та кам'яний розтирач (рис. 289: 1, 6). Із заповнення споруди походить сильно ошлаковані вінця, що дещо нагадують уламок тигля.

На розораній поверхні поселення зібрано значний матеріал, переважно часів Київської Русі (додаток 8) і лише невелика частка належить до скіфського періоду. Зокрема, це три глиняних пряслиця конусоподібної та біконічної форми (рис. 289: 2—4). Залізні предмети представлені знахідками трьох уламків шпильок, дві з яких, вірогідно, мали посохоподібне навершя, третя — у вигляді кільця (рис. 289: 7—9). Важливими знахідками для уточнення часу існування поселення є бронзові наконечники стріл (рис. 289: 10—12). Один з них базисний, що побутував наприкінці VI — в першій чверті V ст. до н. е. Інші два мали слабко виділену втулку та тригранне вістря й відповідно відносяться до другої — третьої чверті V ст. до н. е. І вістря стріл, і кераміка з розкопу синхронні другому горизонту городища. При цьому очевидно, що така велика площа була заселена неодночасно. Так, ближче до укріплення, на оранці знайдено кераміку без проколів, що властива першому горизонту городища. В цьому ж місці трапилися і поодинокі (3 шт.) уламки стінок амфор. Таким чином, час існування поселення попередньо можемо визначити в межах кінця VI—IV ст. до н. е. і синхронізувати його з другим та першим горизонтом городища. Очевидно, що певні ділянки великого поселення були заселені в різний час. Подальші дослідження дозволять визначити їх та конкретизувати хронологічні рамки.

ВИСНОВКИ

Ця робота є лише першим кроком у вивченні городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я і ще далека від свого логічного завершення. На даному етапі дослідження створено нові, більш досконалі плани, уточнено площу городищ, їх культурну приналежність, подекуди визначено потужність культурного шару та подано його характеристику. Разом з тим, деякі пам'ятки досліджені поверхово. Жодних археологічних робіт не проводилося на городищах Мазепин Погріб, Дунаєцька Слобідка, Годунівка. Доцільною є необхідність уточнення існуючих даних шляхом проведення хоча б невеликих археологічних розкопок на деяких пам'ятках, зокрема на городищі Спаське «Лобанова Гора». Актуальним є вивчення великими площами городищ з невиразним культурним шаром, що дозволить ближче підійти до вирішення питання про призначення таких поселень.

Фортифікаційні споруди городищ Путивльського Посейм'я, на відміну від інших пам'яток Лівобережного Лісостепу, майже не вивчалися. Передусім, згадаю розріз валу та рову на східному городищі поблизу с. Воргол, що виконав Д. Т. Березовець. Дослідження не були доведені до кінця, а їх результати виявилися малоінформативними. Лише частково вал вивчався на городищі Ротівка. Дослідження оборонних споруд Ширяєве теж не мали широкого розмаху, втім, їх лише розпочато. Перспективність робіт в цьому напрямку дозволить краще зрозуміти характер дерево-земляної фортифікації, з'ясувати, чи влаштовували рів з боку поля, який візуально не простежується на більшості пам'яток.

У монографії лише частково розглядаються неукріплені поселення та матеріальний комплекс з них. Власне, мова йде тільки про селище Ширяєве, яке разом з городищем являють єдину поселенську структуру. Каталог пам'яток, наведений в додатку 1, з часом буде доповнений та конкретизований.

Показовим та інформативним виявився матеріал городища Ширяєве, що є найбільш дослідженою пам'яткою регіону. Перш за все, зафіксовані довгі житла, які раніше не були відомі в Дніпро-Донецькому Лісостепу. Такі споруди більш властиві населенню лісової смуги, зокрема юхнівській культурі. Специфіка керамічного комплексу, в купі

з деяким іншими знахідками, дозволяють звернутися до питання про співіснування двох груп населення — лісостепового та північного, юхнівського.

Генетична спорідненість мешканців городища Ширяєве з племенами, що займали територію басейнів Ворскли, Сули, Псла та Сіверського Дінця, не викликає сумнівів. Весь матеріальний комплекс, і, зокрема, ліплений посуд, мають спільні традиції виготовлення. В той же час, спостерігаємо й певні відмінності, які частково можуть бути пояснені особливістю природно-кліматичних умов Середнього Посейм'я, а переважно — безпосередніми контактами з населенням юхнівської культури Подесення. Слід зважити і на те, що всі городища Путивльського Посейм'я розташовані на правому березі ріки та по його правим притокам, тобто на північ від основного русла. Таке розташування створює природну ізоляцію цієї групи населення від основної групи пам'яток Лівобережного Лісостепу. Означена територія знаходиться на межі двох природних зон: лісу та лісостепу. Городища скіфського часу середньої течії р. Сейм знаходяться приблизно посередині між сучасним містом Ромни Сумської області, де фіксується найбільша концентрація пам'яток посульської групи та м. Новгород-Сіверський Чернігівської області, місцем скупчення укріплень юхнівської культури. Саме таке розташування й обумовило специфіку не тільки ліпленого посуду, а й усього матеріального комплексу, традицій житлобудівництва мешканців городища Ширяєве[1]. Характеристика ґрунтів, переважання в мисливському промислі такої здобичі, як ведмідь та кабан, свідчить про наявність в околицях городища Ширяєве значних лісових масивів. Порівняння видового складу домашніх та мисливських тварин з городища Ширяєве, поселень Курського Посейм'я та Більського городища говорить про те, що Ширяєвське укріплення знаходилося в межах лісової зоні (Бондаренко, Каравайко 2021).

Співіснування в ранній час юхнівського та лісостепового населення на Сеймі свого часу відзначала О. М. Мельниковська (1975, с. 10). При цьому в середній течії ріки, на відміну від Курського Посейм'я, переважали саме пам'ятки з лісостеповою культурою (Мельниковская 1968, с. 4). Як показали обстеження 2012—2016 рр., городищ юхнівської культури в Путивльському Посейм'ї немає. Втім, на деяких з них кераміка та окремі вироби близькі до матеріального комплексу лісових городищ Подесення про що мова йшла вище. Типово юхнівська кераміка знайдена в культурному шарі городища Ширяєве. В свою чергу, на юхнівському городищі Бужанка I, поруч з типово юхнівськими, наявні уламки вінець з проколами (Каравайко 2009, с. 146; рис. 2: 1—3). Під час досліджень городищ Подесення Киселівка II, Пісочний Рів, Західне Юхнівське лісостепової кераміки не знайдено[2]. Вірогідно, слід погодитися з В. А. Іллінською, яка вважала, що на півдні лісової смуги та півночі лісостепової була визначена територія кожної з груп населення, існувала зона їх розмежування та були встановлені економічні та культурні зв'язки (Ильинская 1971, с. 19). І на Десні, і на Сеймі городища невеликі, а кількість населення обмежена та пов'язана кровними узами. На мою думку, зв'язки між цими групами населення знаходили прояв у шлюбних стосунках. До нового місця проживання переходила саме жінка та приносила традиції виготовлення посуду. Для більш ґрунтовної характеристики взаємозв'язків лісового юхнівського та лісостепового населення на території Путивльського Посейм'я наявних матеріалів недостатньо.

[1] Цей висновок, зроблений на основі аналізу керамічного посуду, вперше прозвучав у спільній статті з К. Ю. Пеляшенком (Каравайко, Пеляшенко 2018, с. 143).

[2] Розкопки автора.

Додаток

1

Є. М. Осадчий

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я. КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК

На сьогоднішній день вдалося зафіксувати 42 поселення скіфського часу на території Путивльського Посейм'я (рис. 1.1)[1]. За топографією їх можна умовно поділити на кілька груп. Перша — дюнні поселення, які знаходяться у заплавах Сейму та його притоках. Це переважно невисокі піщані дюни, оточені старицями та озерами, що утворюються після весняних розливів річок. Їх форма напівсферична, а висота коливається від 1 до 5 м. У місцевого населення вони мають назву «городок» або «городок звіриний». Це пов'язано з тим, що під час повені ці місця не затоплювалися і були місцем притулку всілякій живності, що рятувалася від високої води. Така назва часто уводила в оману археологів, які шукали городища у заплаві. Це стосується двох дюнних поселень поблизу сіл Хижки та Литвиновичі, які були визначені спочатку як городища. Велика кількість таких поселень мають незначний культурний шар і були, більш за все, сезонними. На них часто знаходять поодинокі фрагменти ліпленого посуду кількох археологічних культур.

Наступна група — мисові поселення, що займали виступи першої надзаплавної тераси. Вони є найчисельнішою групою і відносяться до місць безпосереднього проживання населення. Миси часто вдаються у заплаву і з двох або трьох боків оточені водою або болотистою місцевістю. Це давало перевагу у веденні і скотарства, і землеробства. Вільний доступ до води та легкі алювіальні ґрунти значно полегшували господарювання у добу раннього заліза. Натомість суглинкові шари давали змогу створювати господарські ями та заглиблені споруди, придатні для довгого зберігання продуктів. Інколи поселення займало кілька мисів або похилу ділянку берегової тераси.

Остання група — поселення-супутники городищ. Вони розташовувалися з напільної сторони на рівних ділянках корінних берегів Сейму та його приток. Вони знаходилися поблизу жилих городищ. Укріплення без культурного шару, як правило не мають напільних поселень. В цьому каталозі я їх не розглядаю.

Окремо можна розглянути значну за площею поселенську агломерацію, яка розташована на плато правого корінного берега та

[1] Номери на карті відповідають нумерації пам'ятки в каталозі.

мисах р. Сейм у м. Путивль. Нажаль, через наявність щільної забудови не можна чітко окреслити всю площу, яка була заселеною в скіфський час. Але практично у всіх місцях, де велися археологічні розкопки, а це територія від поселення Молокозавод до городища в урочищі Коптєва Гора, було не тільки виявлено артефакти цього періоду, а й окремі об'єкти, що є свідченням постійного проживання населення. Подібна поселенська структура цілком могла бути супутником городища.

1. АНТОНІВКА

Виявив В. В. Приймак у 1988 р. (Сухобоков и др. 1988, с. 23).

Розташоване на південно-західній околиці села Антонівка, поруч з автобусною зупинкою на автошляху Путивль — Кролевець. Займає останець у заплаві правого берега р. Клевень. Висота поселення над заплавою становить 6 м.Підвищена частина поселення задернована, похилий схил розорюється. Площа пам'ятки до 1 га. З поселення походить кераміка епохи бронзи та скіфського часу.

2. АТИНСЬКЕ

Виявив та обстежив В. В. Приймак у 1994 р. Повторно оглянули Є. М. Осадчий та О. В. Коротя в 2006 р. (Приймак, Коротя, Осадчий 2006, с. 14).

Розташоване за 0,3 км на захід від дитячого будинку с. Атинське. Займає мис лівого корінного берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 10 м (рис. 1.2). Розміри поселення 80 × 50 м. Культурний шар — чорнозем, що має потужність 0,7 м та розорювався на глибину 0,3 м. На момент обстеження у 2006 р. поселення було задернованe. З поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, раннього залізного віку та волинцевської культури.

3. БЕРЕЖНЕ

Виявила Л. І. Білинська в 2009 р. (Бєлінська, Євтушенко 2009, с. 13).

Розташоване за 0,8 км на південний захід від західної околиці села Бережне. Займає край тераси правого берега р. Єзуч. Розміри поселення не визначені. З поселення походять дрібні фрагменти ліпленого посуду скіфського часу та черняхівської культури.

4. БОЖОК, УРОЧИЩЕ ХИМ

Виявив О. В. Сухобоков у 1968 р. (Сухобоков 1968, с. 23—24).

Розташоване за 2,5—3 км на південний захід від села Божок. Займає дюнне підвищення у заплаві правого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 1,5 м. Розміри поселення (1100—900) × (400—500) м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби неоліту та епохи бронзи. Матеріали скіфського часу сконцентровані у південній частині дюни.

5. ВІКТОРОВЕ, ПОСЕЛЕННЯ 1

Виявив В. В. Приймак у 1988 р. (Сухобоков и др. 1988, с. 24—25). Обстежила експедиція А. М. Обломського у 1992 р. (Обломский и др. 1992, с. 4).

Розташоване за 1,5 км на північний схід від села Вікторове, поблизу колишнього с. Рудівщина. Займає східну, підвищену частину мису, утвореного долиною р. Есмань та струмком, що впадає праворуч у річку. Розміри поселення 200 × (80—100) м (рис. 1.3). Потужність культурного шару становить 0,2—0,3 м.

У шурфі була відкрита яма діаметром 1,3—1,4 м, глибиною 0,15—0,3 м. На поселенні виявлені матеріали раннього залізного віку (VII—III ст. до н. е.) та колочинської культури (VI—VII ст.).

6. ВІКТОРОВЕ, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявив В. В. Приймак у 1988 р. (Сухобоков и др. 1988, с. 4), обстежили В. В. Приймак та А. М. Обломський у 1992 р. (Обломський, Приймак 1992, с. 65).

Розташоване за 0,7 км на північ від північної околиці села та за 0,6 км на північний захід від колишнього с. Рудівщина. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань (рис. 1.4). Висота над рівнем заплави понад 2 м. Розміри поселення 300 × (120—50) м по лінії північ — південь. Потужність культурного шару становить 0,3 м. В південній частині по-

селення, у шурфі, було виявлено господарську яму з мініатюрною посудиною у заповненні. Матеріали відносяться до скіфського часу, колочинської та київської культур.

7. ВОЛИНЦЕВЕ, УРОЧИЩЕ ЗВІРИНИЙ ГОРОДОК

Виявив Д. Т. Березовець (Березовець 1952, с. 242), досліджувала С. С. Березанська в 1953 р. (Березанская 1957, с. 32), обстежував В. В. Приймак у 1986 р. (Сухобоков 1986, с. 81).

Розташоване за 3 км на південний схід від с. Волинцеве. Займає піщане дюнне підвищення в заплаві правого берега р. Сейм. Розміри поселення становлять 225 × 110 м. Висота над заплавою — 4,5 м. Потужність культурного шару — 0,3 м. Під час розкопок виявлено матеріали раннього залізного віку і епохи бронзи.

8. ВОЛИНЦЕВЕ, УРОЧИЩЕ СТАН

Виявив директор Путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєв у 1936 р. (Лепьошкін 2009, с. 199). Обстежив Д. Т. Березовець наприкінці 40-х років XX ст. Він же провів розкопки. Пізніше на пам'ятці працювала Лівобережна слов'яно-руська експедиція під керівництвом О. В. Сухобокова, загін якої очолювала С. П. Юренко (Сухобоков, Юренко 2019, с. 72—80).

Розташоване за 1,6 км на південний схід від села Волинцеве, в урочищі Стан. Займає видовжений мис в заплаві р. Горн, яка є притокою р. Сейм (рис. 1.5). Висота поселення над рівнем заплави становить 3—5 м, Розміри поселення — 430 × 160 м. Загальна площа розкопок становить 4800 м^2. Виявлено поодинокі знахідки доби бронзи, скіфського часу, зарубинецької культури. Основний шар належить волинцевській культурі.

9. ВОРОЖБА

Виявили й дослідили Є. М. Осадчий та О. В. Коротя в 2006 р. (Приймак, Коротя, Осадчий 2006, с. 12; Осадчий 2020, с. 114—115).

Розташоване на північній околиці міста, між заплавною терасою правого берега р. Вир та вул. Киреєва. Займає мис і похилий схил правого берега (рис. 1.6). Розміри поселення 400 × 80 м, висота над рівнем заплави — від 5 м (похилий схил) до 10—12 м (мис). Знайдено кераміку бондарихінської культури епохи бронзи, раннього залізного віку (мис) і Київської Русі (мис і схил). У XII ст. на мисі було збудовано городище. Майданчик задернований, частково пошкоджений глиняними розробками, решта поселення розорюється на глибину 0,2 м. Потужність культурного шару — 0,5—1 м.

10. ДУНАЄЦЬ

Виявила й обстежила експедиція під керівництвом А. М. Обломського у 1992 р. (Обломский и др. 1992, с. 4—5).

Розташоване на підвищеній околиці села Дунаєць, біля мосту через р. Есмань. Займає край останця першої надзаплавної тераси і високу заплаву правого берега р. Есмань. Розміри поселення складають 700 × (60—40) м (рис. 1.7). Потужність культурного шару біля 0,4—0,6 м Переважна частина пам'ятки розорюється, східний край поселення задернований, в цій же частині кілька ділянок з пошкодженим земляними роботами культурним шаром. На одній з них було досліджене господарське приміщення. З пам'ятки походять фрагменти посуду епохи бронзи, а також скіфського часу, київської та колочинської культур та давньоруського періоду XII—XIV ст.

11. ЗАРІЧНЕ, ПОСЕЛЕННЯ 2

Відкрили А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський у 1990 р. (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 15—16).

Розташоване за 1,8 км на захід від північно-західної околиці села Зарічне (кол. Октябрське). Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави складає 1—2 м. Розміри поселення — 170 × (40—70) м (рис. 1.8). Потужність культурного шару 0,6—0,8 м. Північний край пам'ятки частково зруйнований кар'єрами, центральна частина вкрита лісом, південна — розорана. Підйомний матеріал представлений знахідками доби неоліту та раннього залізного віку. В стінці кар'єру виявлені груболіплена кераміка, напевно, київської культури і поодинокі фрагменти черняхівських гончарних посудин.

12. ІВАНІВКА, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявив А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський у 1990 р. (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 9—10).

Розташоване на західній околиці села Іванівка. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм (рис. 1.9). Розміри поселення 350 × 130 м, висота над рівнем заплави 1—4 м. Південно-західна ділянка руйнується кар'єром. Потужність культурного шару 0,3—0,4 м, він розораний майже до материка. Підйомний матеріал представлений керамікою раннього залізного віку.

13. КАМІНЬ

Виявив О. В. Сухобоков у 1968 р. (Сухобоков 1968, с. 18—19; Сухобоков и др. 1987, с. 60).

Розташоване за 2 км на північний захід від західної околиці с. Камінь. Займає мис першої надзаплавної тераси р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 2,5—3 м. Розміри поселення — 250 × (90—100) м (рис. 1.10). Навколо поселення прокопана дренажна канава, а схили мису пошкоджені самочинними кар'єрами. На поселенні виявлені фрагменти доби неоліту, раннього залізного віку, роменської культури, давньоруського часу та XVII—XVIII ст.

14. КОРОЛЬКИ, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявила Л. І. Білинська у 2010 р. (Білинська, Удовиченко 2010, с. 18).

Розташоване за 0,3 км на схід від східної околиці села Корольки. Займає дюнне підвищення в заплаві р. Любка (притока р. Сейм). Розміри поселення не визначені. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку. Потужність культурного шару становить до 0,3 м.

15. КОЧЕРГИ, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявив В. В. Приймак у 1992 р. (за: Обломский и др. 1992, с. 1).

Розташоване за 1 км на південь — південний захід від південно-західної околиці села Кочерги. Займає мис останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Есмань (рис. 1.11). Розміри збереженої частини 60 × 30 м. Потужність культурного шару 0,6 м. Ранньослов'янські матеріали відносяться до волинцевської культури, трапляються також уламки епохи бронзи і раннього залізного віку. Поселення пошкоджене кар'єром.

16. КРАСНЕ, ПОСЕЛЕННЯ 4

Виявили А. М. Обломський і Р. В. Терпиловський у 1991 р., досліджували протягом двох років (Обломский, Терпиловский, Приймак 1991 с. 22—24; Обломский и др. 1992, с. 6—8).

Розташоване за 1,7 км на захід від центра села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм та озера Малюк (рис. 1.12). Висота над рівнем заплави становить 3—5 м. Розміри поселення 200 × (30—40) м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду зрубної, бабинської, сосницької, мар'янівської культур доби бронзи, скіфського часу та пізньозарубинецької культури раннього залізного віку.

17. ЛАТИШІВКА, ПОСЕЛЕННЯ 1

Виявив П. М. Коренєв (Лепьошкін 2009, с. 199), обстежив Д. Т. Березовець (Березовець 1952, с. 242), досліджував О. В. Сухобоков у 1982 р. (Сухобоков, Юренко 2019, с. 97—103). В 2020 році оглянув автор.

Розташоване за 0,2 км на захід від південно-західної околиці села Латишівка. Займає мис правого берега р. Сейм, утворений яром та схилом берегової тераси (рис. 1.13). З південної сторони воно обмежене береговим урвищем, зі східної та західної — ярами. Висота над рівнем заплави становить 25 м.

Розміри поселення становлять 120 × 100 м. З території поселення походять матеріали скіфської доби, роменської культури та XII—XIII ст. У південно-західній частині є укріплення давньоруського часу. Вони зафіксовані лише у північно-східній частині і складаються з рову глибиною 1,5 м та валу висотою 1 м. Городище недобудоване.

18. ЛАТИШІВКА, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявив Д. Т. Березовець (Березовець 1952, с. 242), обстежував О. В. Сухобоков.

Поселення розташоване за 0,4 км на південний схід від східної околиці села Латишівка. Займає похилий схил правого корінного берега р. Сейм, висота над заплавною 5—20 м. Розміри поселення (400—500) × (50—250) м. Пам'ятка інтенсивно руйнується ярами, частково знищена кар'єром. В обривах ярів простежуються сліди заглиблених в материк господарських ям. У ході розкопок виявлено господарські споруди скіфського часу і київської культури.

19. ЛИТВИНОВИЧІ, ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ЦЕРКОВИЩЕ

Відоме за даними директора путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєва. Обстежували Д. Т. Березовець у 1947 р. (Березовець 1952, с. 243), Д. Я. Телегін у 1953 р. (Телегин 1953, с. 22), О. В. Сухобоков у 1968 р. (Сухобоков 1968, с. 17—18). У 1990 р. на території поселення В. В. Приймак дослідив два поховання за християнським обрядом козацької доби (Приймак 1990, с. 7—9). В 2021 р. оглянув автор.

Розташоване за 1,3 км на схід від південно-східної околиці с. Литвиновичі та за 0,6 км на захід від західної околиці с. Стара Шарпівка Конотопського району в урочищі Церковище (рис. 1.14). Займає високу дюну у заплаві правого берега р. Клевень. Висота над рівнем заплави становить 4 м. Розміри поселення — 60 × 30 м. На вершині дюни розташований штучний майданчик квадратної форми розміром 5 × 5 м. У відвалах грабіжницьких шурфів виявлено фрагменти ліпного посуду доби неоліту, епохи бронзи або раннього залізного віку, Київської Русі та пізнього середньовіччя.

20. ЛИТВИНОВИЧІ, ПОСЕЛЕННЯ 3

Виявили А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський у 1990 р., досліджували в 1992 р. (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 29; Обломский и др. 1992, с. 11—31).

Розташоване за 0,375 км на південь від південно-західної околиці села Литвиновичі. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень (рис. 1.15). Висота над заплавою 0,75—1 м. Розміри поселення 650 × (200—300) м. Потужність культурного шару становить від 0,2 до 1,5 м. Він розораний на глибину 0,25 м.

У південно-східній частині поселення помітні сліди будівель у вигляді плям глиняної обмазки. З поселення походять матеріали епохи бронзи (мар'янівська, сосницька та бондарихінська культури), скіфського часу, зарубинецької, колочинської та волинцевської культур. У невеликій кількості наявна гончарна кераміка епохи Київської Русі XII—XIII ст. та пізнього середньовіччя кінця XVI — початку XVII ст.

21. МАНУХІВКА, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявили А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський у 1990 р. (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 11).

Розташоване за 0,9 км від села Манухівка, по дорозі на с. Бояро-Лежачі. Займає схил останця першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм (рис. 1.16). Висота над рівнем заплави становить 1—3 м. Розміри — 250 × (50—70) м. Потужність культурного шару складає 0,6 м. Він розораний на глибину до 0,3 м. Підйомний матеріал представлений уламками посудин раннього залізного віку (посудини з наліпними валиками, іноді розчленованими вдавленнями).

22. МАР'ЯНІВКА

Виявив М. Я. Рудинський у 1929 р. (Рудинський 1930). В 1936 р. оглянув П. М. Коренєв (Лепьошкін 2009, с. 197). Зібрала підйомний матеріал у 1950 р. Н. П. Амбургер (Амбургер 1950, с. 8). Того ж року обстежив Д. Т. Березовець (Березовець 1950, с. 10). Розкопки провела в 1970-х роках Середньодніпровська експедиція під керівництвом І. І. Артеменка (Артеменко и др. 1977; Артеменко, Загребельный, Ковалева 1978).

Поселення розташоване на південній околиці с. Мар'янівка. Воно займає дюнне підвищення правого берега р. Сейм (рис. 1.17). Висота над рівнем заплави коливається від 3,5 до 0,5 м. Розміри поселення становлять 300 × 80 м. На поселенні було за-

кладено траншею та два розкопи в яких виявлено матеріали мар'янівської, сосницької й бабинської культур доби бронзи, кераміку скіфського часу та зарубинецької культури. Загальна досліджена площа складає 482 м^2 (Білинський 2014, с. 84).

23. НЕКРАСОВЕ

Виявили й обстежили А. М. Обломський і В. В. Приймак в 1992 р. (Обломский и др. 1992, с. 5; Обломский, Приймак 1992, с. 65).

Розташоване на підвищеній околиці села Некрасове, біля мосту через р. Есмань. Займає край останця першої надзаплавної тераси і високу заплаву правого берега р. Есмань. Розміри поселення 700 × (60—40) м (рис. 1.18). Потужність культурного шару біля 0,4—0,6 м. Переважна частина пам'ятки розорюється. Східний край поселення задернований, в цій же частині кілька ділянок з пошкодженим земляними роботами культурним шаром. На одній з них було досліджене господарське приміщення. З пам'ятки походять фрагменти посуду епохи бронзи, скіфського часу, київської та колочинської культур та матеріали давньоруського часу XII—XIV ст.

24. НОВА СЛОБОДА, ПОСЕЛЕННЯ, УРОЧИЩЕ КОЛКИ

Вперше описав директор Путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєв у 1936 р. (Лепьошкін 2009, с. 199). Обстежили Д. Т. Березовець та Н. П. Амбургер у 1950 р. (Березовец 1950, с. 13; Амбургер 1950, с. 17—18) та автор у 2021 році.

Розташоване за 1,7 км на південний схід від південної околиці с. Нова Слобода. Займає три дюнних підвищення у заплаві Молченського болота (рис. 1.19). Висота над рівнем заплави 1—1,5 м. Розміри поселення — 670 × 50—100 м. Орієнтовна площа — 55032,43 м^2. Поверхня дюн пошкоджена самовільними піщаними кар'єрами. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку. Д. Т. Березовець зібрав на поселенні колекцію ліпного посуду доби неоліту та бронзи.

25. НОВА СЛОБОДА, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявила Л. І. Білинська в 2010 р. (Білинська, Удовиченко 2010, с. 18).

Розташоване в с. Нова Слобода, вул. Молодіжна. Займає лівий берег р. Калище. Розміри поселення не визначені. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку да гончарного давньоруського. Потужність культурного шару становить до 0,4 м.

26. ПЕРЕСИПКИ, ПОСЕЛЕННЯ 1

Уперше обстежив директор Путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєв у 1936 р. (Лепьошкін 2009, с. 199). У 1988 р. обстежив В. В. Приймак (Сухобоков и др. 1988, с. 18—19), а в 1990 р. його межі уточнили А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 3), і вже наступного року провели розкопки (Обломский, Терпиловский, Приймак 1991, с. 14—18). В 2021 році обстежив автор.

Розташоване за 0,65 км на південний захід від південної околиці с. Пересипки та за 1 км на північний схід від східної околиці с. Чумакове. Займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Сейм (рис. 1.20). Висота над рівнем заплави становить 1—4 м. Центральна частина зруйнована кар'єром, який ділить поселення на дві частини. Північна частина має розміри 55 × (15—20) м, південна — 280 × (10—50) м. Поселення задерноване, частина вкрита деревами. З території поселення походять матеріали доби бронзи, раннього залізного віку та раннього середньовіччя.

27. ПЕРЕСИПКИ, ПОСЕЛЕННЯ, УРОЧИЩЕ СИНИЧИЙ БУГОР

Виявив директор Путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєв у 1936 р. (Лепьошкін 2009, с. 199).

Займає невелику дюну у заплаві правого берега р. Сейм. Розміри та площа поселення не з'ясовані. З території поселення походять матеріали доби бронзи та раннього залізного віку.

Точне місце розташування поселення не встановлене.

28. ПІСКИ, ПОСЕЛЕННЯ 3, УРОЧИЩЕ БАЙДУРІВКА

Поселення відкрили в 1990 р. А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 4).

Розташоване за 0,25 км на південний захід від північно-західної околиці с. Піски, в урочищі Байдурівка. Займає схил мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм (рис. 1.21). Висота над заплавою становить від 1 до 10 м. Розміри поселення 100 × (60—70) м. Поселення задерноване, раніше розорювалося. Потужність культурного шару 1,15—1,35 м. З поселення походять матеріали колочинської культури, а також невелика кількість фрагментів скіфського часу. У верхніх шарах траплялися в основному уламки кераміки та будівельні рештки XVII—XIX ст.

29. ПІСКИ, ПОСЕЛЕННЯ 4

Поселення відкрили в 1990 р. А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 5).

Розташоване за 1,2 км на південний захід від північно-західної околиці села. Поселення займає край мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. Розміри поселення становлять 300 × 50 м. Територія пошкоджена невеликими піщаними кар'єрами. Потужність культурного шару 0,3 м. З поселення походять матеріали епохи неоліту, бронзи та, ймовірно, скіфського часу. Основні матеріали належать до II—III ст. (уламки горщиків з вдавленням по краю, уламки дисків, точило з ручки гончарного горщика, фрагмент червоноглиняної амфори).

30. ПІСКИ, ПОСЕЛЕННЯ 5

Відкрив у 1986 р. В. В. Приймак, який працював в складі експедиції О. В. Сухобокова (Сухобоков 1986, с. 84).

Розташоване на північній околиці села Піски, на території городів садиб по вул. Куйбишева, 32—38. Займає край мису надзаплавної тераси лівого берега р. Сейм. Висота поселення над заплавою до 3 м. Розміри поселення (120—150) × 50 м. З поселення походять фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього залізного віку.

31. РИЖІВКА, ПОСЕЛЕННЯ 1

Виявив В. В. Приймак у 1994 р., обстежили Є. М. Осадчий та О. В. Коротя у 2006 р. (Приймак, Коротя, Осадчий 2006, с. 12—13).

Розташоване за 0,3 км на південний схід від цегельного заводу, розташованого на південній околиці села. З південного заходу розташована дорога Тьоткіне — Атинське та Атинське — цегельний завод. Займає край зниженої ділянки мису лівого корінного берега р. Сейм в місці перетинання тераси долиною безіменного струмка (див. рис. 1.2). Висота над рівнем заплави 5 м. Розміри поселення 90 × 50 м. Потужність культурного шару становить 0,5 м. На момент обстеження у 2006 р. поверхня розорювалася на глибину 0,3 м. У південній частині виявлено руйнування поселення глиняним кар'єром. З поселення походять уламки ліпного посуду епохи бронзи або раннього залізного віку та ранньослов'янського часу.

32. РІЧКИ

Виявила Л. І. Білинська в 2009 р. (Бєлінська, Євтушенко 2009, с. 4).

Розташоване на південно-східній околиці села Річки. Займає край тераси лівого берега р. Павлівка, притоки р. Крига. Розміри поселення не визначені. Потужність культурного шару становить 0,9 м. З території поселення походять матеріали доби бронзи, скіфської лісостепової та черняхівської культур.

33. СВАРКОВЕ

Уперше описав Я. М. Морачевський у 1928 р. (Морачевський 1928, с. 8—9), обстежила експедиція О. В. Сухобокова в 1988 р. (Сухобоков и др. 1988, с. 36—37).

Розташоване у північно-східній околиці села Сваркове. Займає мис правого берега р. Клевень, утворений долиною ріки та яром (рис. 1.22). Висота над рівнем заплави

3—18 м. Через щільну забудову розміри поселення встановити важко, ймовірна площа поширення культурного шару раннього залізного віку — близько 1 га. На території поселення у XII ст. було зведене городище. У шурфі на східній частині городища виявлена давньоруська напівземлянка XII — середини XIII ст. зі збереженою пічкою. З городища походять також фрагменти посуду скіфського часу.

34. СИРОМЯТНИКОВЕ

Виявила Л. І. Білинська в 2010 р. (Білинська, Удовиченко 2010, с. 17—18).

Розташоване у східній околиці села Сиромятникове. Займає лівий берег заводненої балки, притоки р. Ольшанка. Розміри поселення не визначені. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку.

35. СТАРІ ВИРКИ, ПОСЕЛЕННЯ 2

Відкрила Г. О. Романова в 1990 р. Вона ж зняла перший план поселення [1]. Обстежили Є. М. Осадчий та О. В. Коротя в 2006 р. (Приймак, Коротя, Осадчий 2006, с. 11).

Розташоване за 1 км на південний схід від південно-східної околиці с. Старі Вирки. Поселення займає вигин лівого берега р. Вир (рис. 1.23). Воно охоплює ділянку високого корінного берега річки. По східній частині селища проходить дорога з с. Старі Вирки до с. Ворожба. Розміри поселення 80 × 100 м. Висота над рівнем заплави становить 8—10 м. З поселення походять фрагменти ліпних горщиків з пальцевими защипами та проколами під вінчиком, уламок глиняного важка. Кераміка має значні домішки шамоту та дрібний пісок у тісті. Також є фрагменти глиняної обмазки, уламки кісток тварин. Знахідки розташовані у вигляді скупчень. На момент обстеження у 2006 році територія поселення розорювалася.

[1] План поселення взятий з особистого архіву В. В. Приймака.

36. СТАРІ ВИРКИ, ПОСЕЛЕННЯ 3

Виявила Л. І. Білинська в 2009 р. (Білінська, Євтушенко 2009, с. 5—6).

Розташоване у західній частині села Старі Вирки. Займає мис, утворений правим берегом р. Вир та балкою. Розміри поселення не визначені. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду доби бронзи та скіфського часу.

37. СТРІЛЬНИКИ

Виявили й дослідили Є. М. Осадчий та О. В. Качура у 2021 р (Осадчий, Качура 2022).

Розташоване за 0,8 км на схід від східної околиці с. Стрільники та за 1,1 км на захід від західної околиці с. Котівка. Поселення займає три мисоподібні виступи правого берега р. Клевень (рис. 1.24). Висота над рівнем заплави 2—3 м.

Розміри поселення становлять 1000 × (150—200) м. Культурний шар поселення сягає понад 0,6 м. Знахідки з поселення репрезентують кілька культурно-хронологічних періоди — від доби бронзи до середньовіччя. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку представлені фрагментами стінок ліпного посуду та пряслицем. Знахідки пізньоримського часу представлені фрагментами ліпного та гончарного посуду. Ліпна кераміка трапляється по всій площі поселення. Знахідки XII—XIII ст. сконцентровані на трьох мисоподібних виступах, а фрагменти кераміки та чавунних казанів лише на західному. Там же знайдено окремі уламки кераміки XVI—XVIII ст.

38. ХАРІВКА, ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ТРИФОН

Вперше обстежив директор Путивльського краєзнавчого музею П. М. Коренєв у 1936 р. (Лепьошкін 2009, с. 199). Обстежив Д. Т. Березовець у 1950 р. (Березовец 1950, с. 16). Досліджувала в 1982 р. Лівобережна слов'яно-руська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова (Сухобоков 1983, с. 33).

Розташоване за 2 км на південь від села Харівка, в урочищі Трифон. Займає дюнне підвищення лівого берега р. Сейм (рис. 1.25). Розміри поселення — 10 × 70 м. Потужність культурного шару — 0,3—0,4 м. Загальна розкопана площа становить 350 м². Під час розкопок були знайдені матеріали ямково-гребінцевого неоліту, сосницько-комаровскої культури, скіфської та пізньозарубинецького часу, а також фрагменти посуду волинцевської культури, а також кераміка XVII—XVIII ст.

У 1949 р. на ріллі був знайдений скарб прикрас, який зберігався в горщику волинцевського типу. На думку Д. Т. Березовця, який проводив розкопки, ні предмети скарбу, ані горщик в якому він зберігався, не можуть бути пов'язані з культурними нашаруваннями на поселенні (Березовець 1952, с. 242—250).

39. ХИЖКИ, ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ГОРОДОК

Відоме за обстеженнями Д. Т. Березовця 1947 р. (Березовець 1952, с. 242—243). В 1988 р. обстежував В. В. Приймак в складі експедиції О. В. Сухобокова (Сухобоков и др. 1988, с. 20—21). У науковій літературі відоме як городище раннього залізного віку та роменської культури (Ляпушкин 1961, с. 138).

Розташоване за 3,4 км на північний схід від північної околиці села Хижки та за 3,7 км на південний захід від південної околиці с. Литвиновичі, в урочищі Городок. Займає поверхню дюни у заплаві лівого берега р. Клевень (рис. 1.26). Висота над рівнем заплави становить 3—4 м. Поверхня рівна, має невеликий ухил у західний бік. Поселення має розміри 210 × 106 м. Виявлені культурні нашарування часів неоліту, скіфського переіоду, роменського та давньоруського часу. У грабіжницькому шурфі знайдено кераміку часів Київської Русі та залізну клямку від дверей.

40. ЧАПЛИЩІ, ПОСЕЛЕННЯ 1

Відкрили розвідками В. А. Іллінська й О. І. Тереножкін у 1966 р. (Ильинская, Тереножкин 1966, с. 16). Двічі обстежила експедиція О. В. Сухобокова (Сухобоков 1983, с. 32; 1986, с. 80).

Розташоване біля східної околиці села Чаплищі. Займає мисоподібний виступ на береговій терасі правого берега р. Сейм (рис. 1.27). Висота над заплавою до 3—4 м. Площа поселення 1,5 га. Тут були знайдені матеріали доби бронзи, раннього залізного віку, колочинської та роменської культур.

41. ЧАПЛИЩІ, ПОСЕЛЕННЯ 3

Виявили А. М. Обломський і Р. В. Терпиловський у 1990 р. і досліджували наступного року (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990, с. 7, Обломский, Терпиловский, Приймак 1991, с. 18—22). В 2021 р. обстежили В. В. Приймак та автор.

Розташоване за 0,7 км на північний захід від південної околиці села Чаплищі. Займає підвищення правого берега р. Сейм (рис. 1.28). Висота над рівнем заплави становить 3 м. Північно-східна частина знищена кар'єром. Розміри вцілілої частини 170 × (20—50) м. З території поселення походять матеріали раннього залізного віку та пізньозарубинецького періоду.

42. ШИРЯЄВЕ, ПОСЕЛЕННЯ 2

Виявив Д. В. Каравайко в 2020 р.

Розташоване за 0,2 км на південний захід від південно-західної околиці села Ширяєве. Займає мис правого берега яру Плотницький (див. рис. 261). Висота над рівнем заплави 16 м. Розміри поселення 120 × 60 м. Орієнтовна площа — 0,73 га. Потужність культурного шару — 0,2—0,4 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду пізнього варіанту сосницької культури доби бронзи та поодинокі уламки кераміки раннього залізного віку.

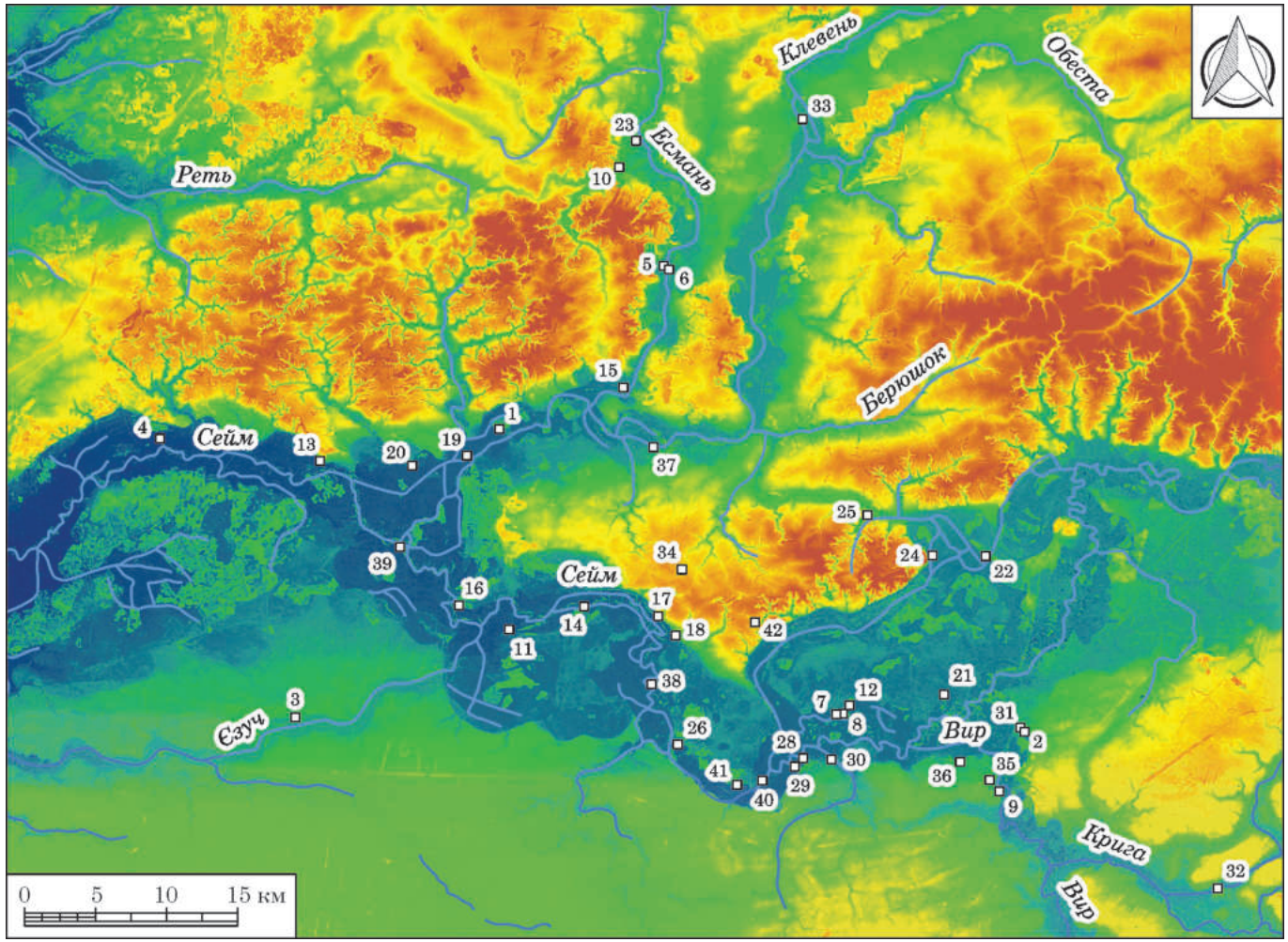

Рис. 1.1. Карта поселень з матеріалами скіфського часу на території Путивльського Посейм'я: 1 — Антонівка; 2 — Атинське; 3 — Бережне; 4 — Божок, урочище Хим; 5 — Вікторове 1; 6 — Вікторове 2; 7 — Волинцеве, урочище Звіриний Городок; 8 — Волинцеве, урочище Стан; 9 — Ворожба; 10 — Дунаєць; 11 — Зарічне 2; 12 — Іванівка 2; 13 — Камінь; 14 — Корольки 2; 15 — Кочерги 2; 16 — Красне 4; 17 — Латишівка 1; 18 — Латишівка 2; 19 — Литвиновичі, урочище Церковище; 20 — Литвиновичі 3; 21 — Манухівка 2; 22 — Мар'янівка; 23 — Некрасове; 24 — Нова Слобода, урочище Колки; 25 — Нова Слобода 2; 26 — Пересипки 1; 27 — Пересипки, урочище Синичий бугор; 28 — Піски 3, урочище Байдурівка; 29 — Піски 4; 30 — Піски 5; 31 — Рижівка 1; 32 — Річки; 33 — Сваркове; 34 — Сиромятникове; 35 — Старі Вирки 2; 36 — Старі Вирки 3; 37 — Стрільники; 38 — Харівка, урочище Трифон; 39 — Хижки, урочище Городок; 40 — Чаплищі 1; 41 — Чаплищі 3; 42 — Ширяєве 2

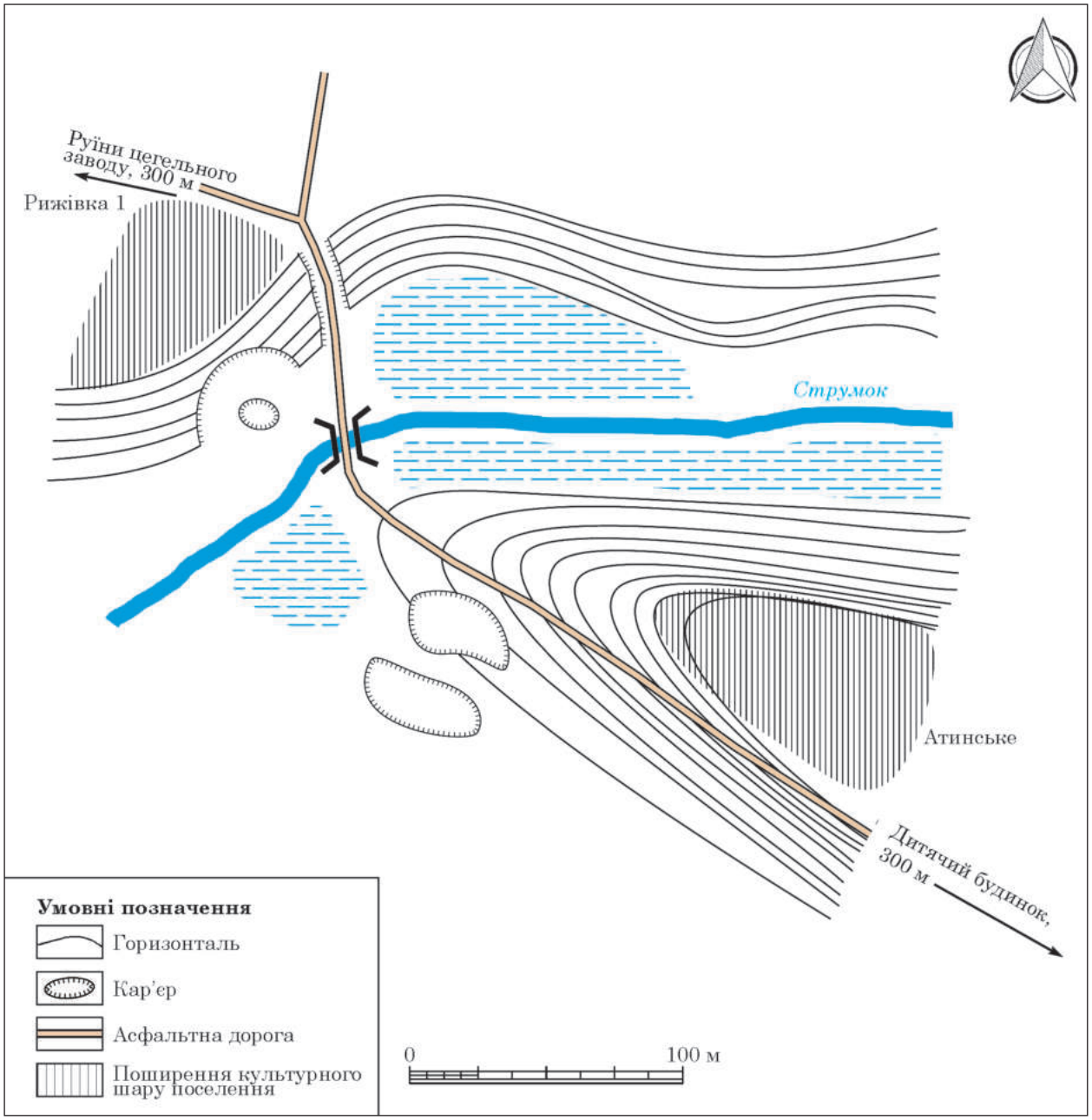

Рис. 1.2. Поселення Атинське та Рижівка 1

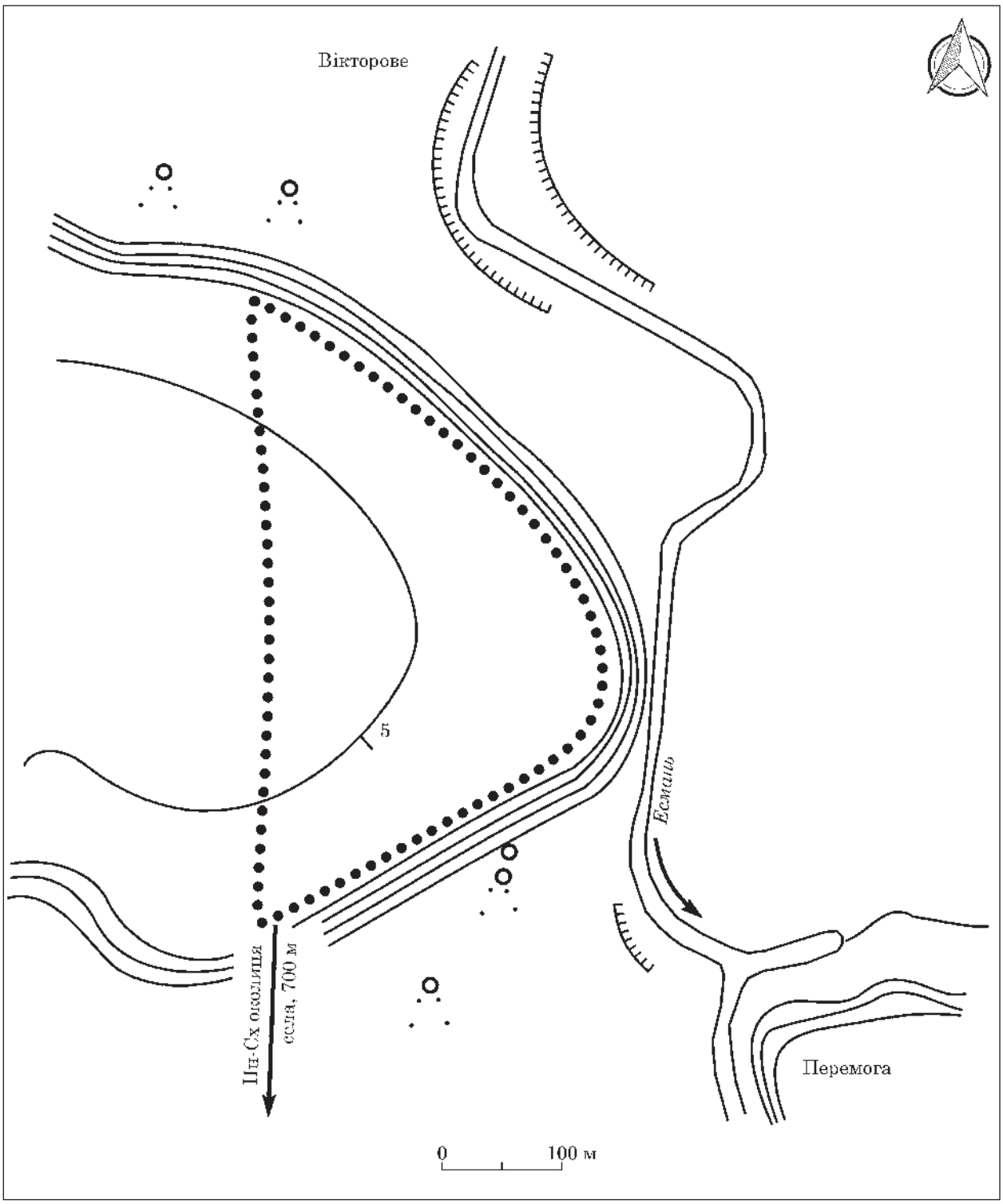

Рис. 1.3. Поселення Вікторове 1 (за: Сухобоков и др. 1988)

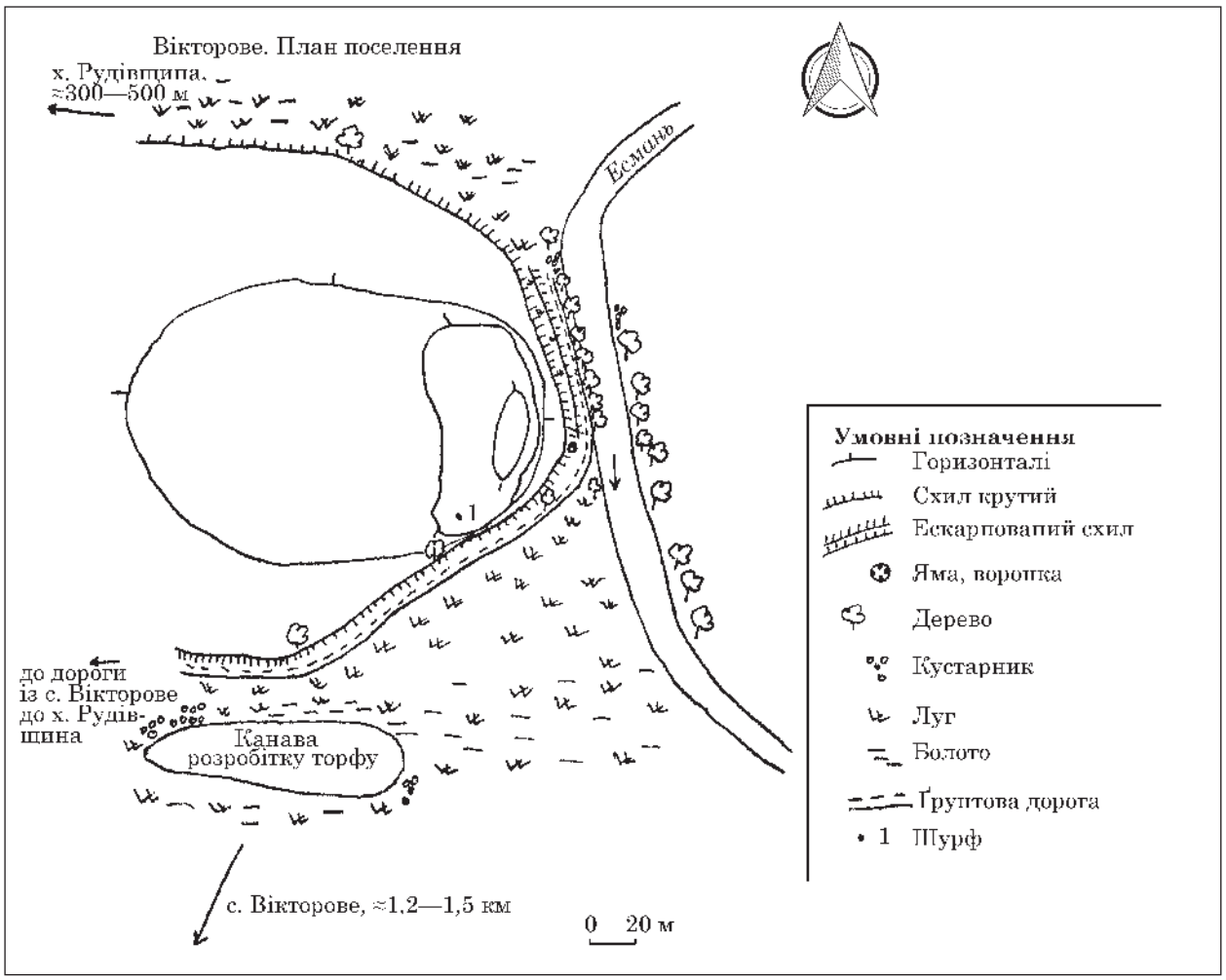

Рис. 1.4. Поселення Вікторове 2 (за: Сухобоков и др. 1988)

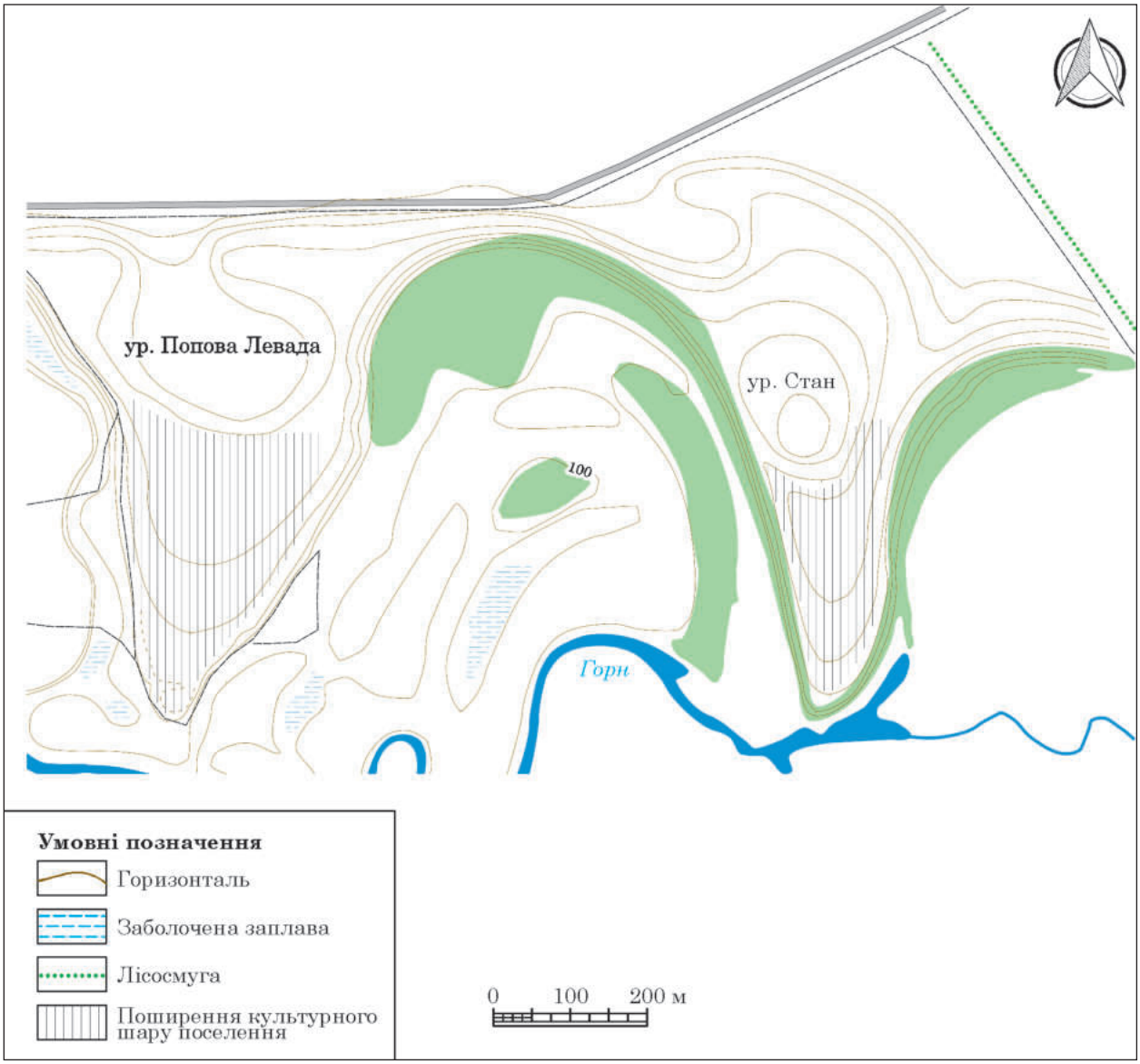

Рис. 1.5. Поселення Волинцеве, урочище Стан

Рис. 1.6. Поселення Ворожба

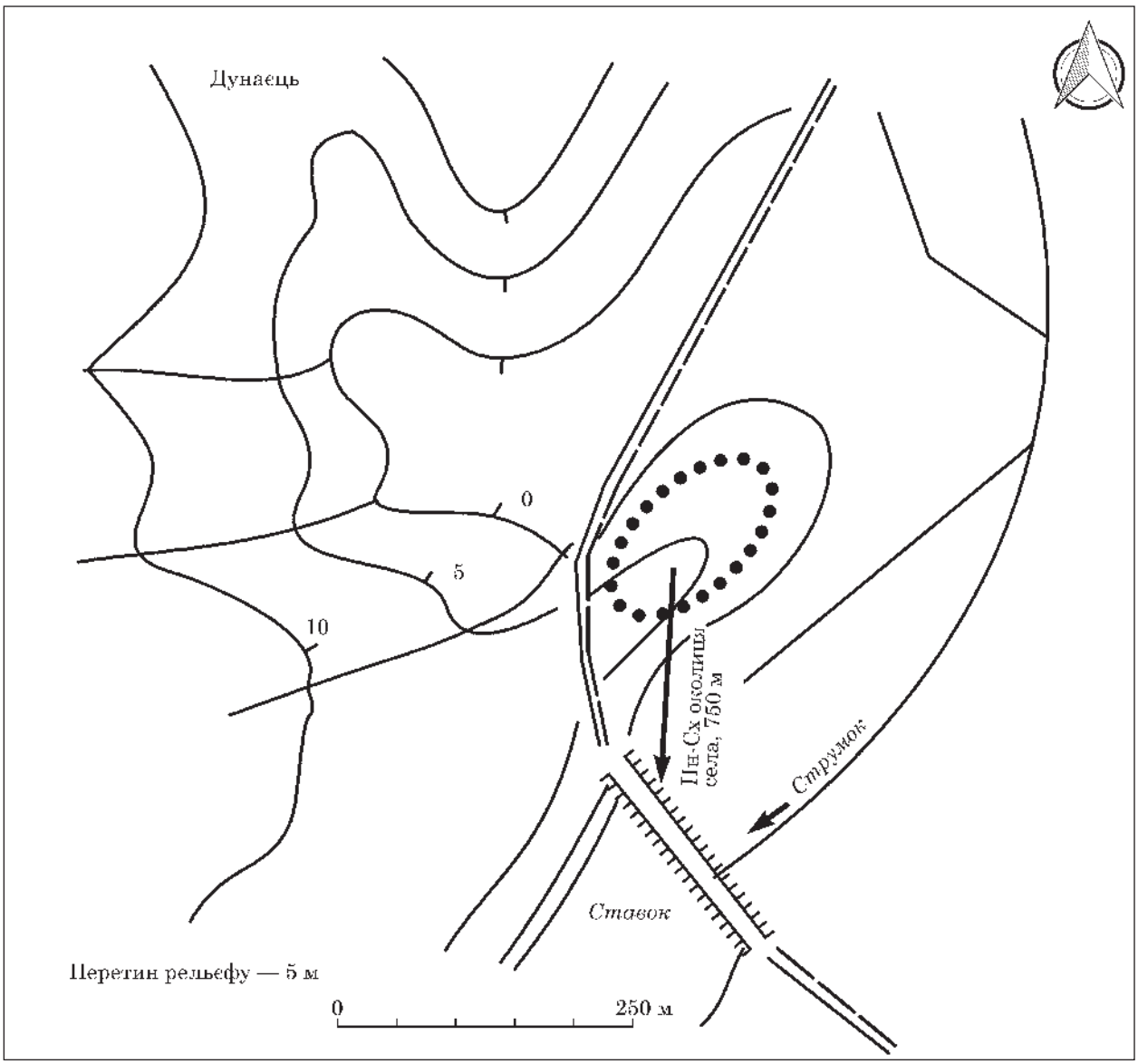

Рис. 1.7. Поселення Дунаєць (за: Обломский и др. 1992)

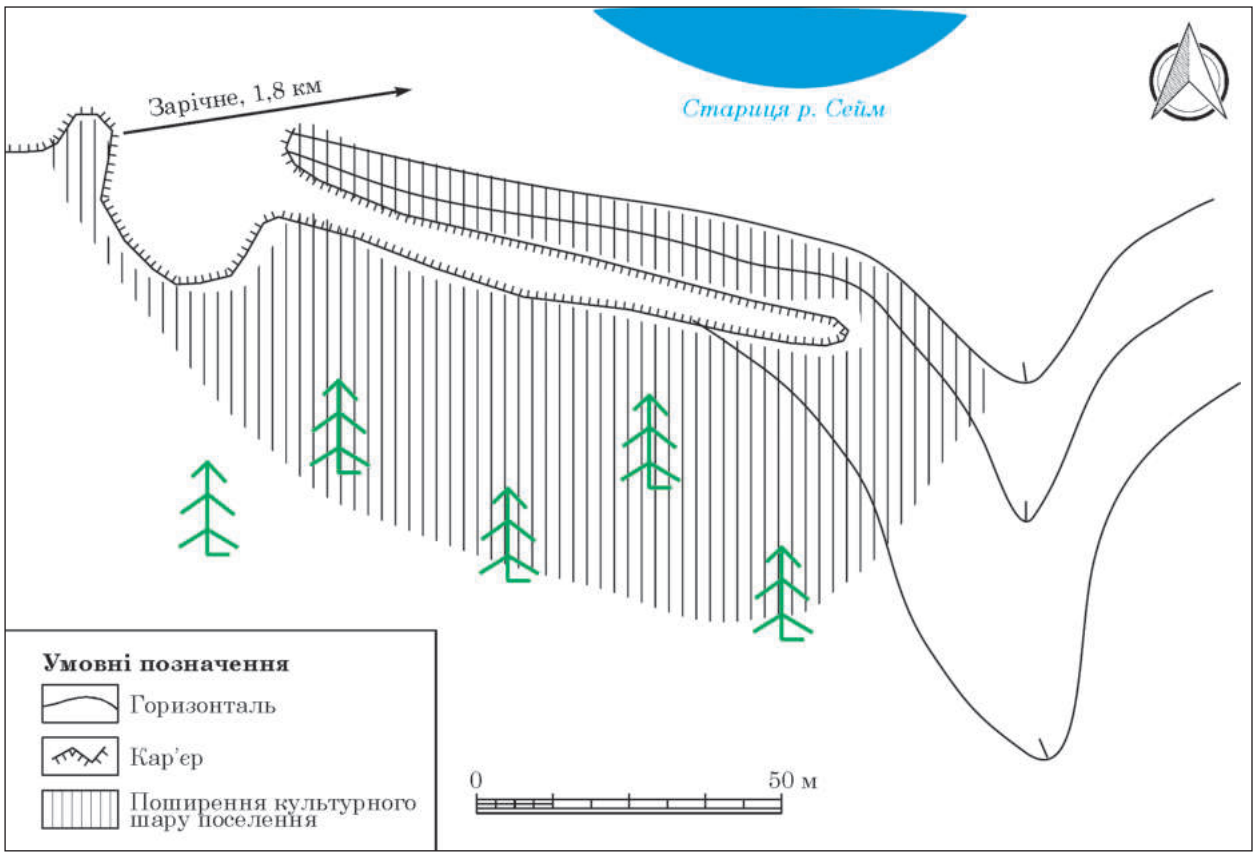

Рис. 1.8. Поселення Зарічне 2 (за: Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990)

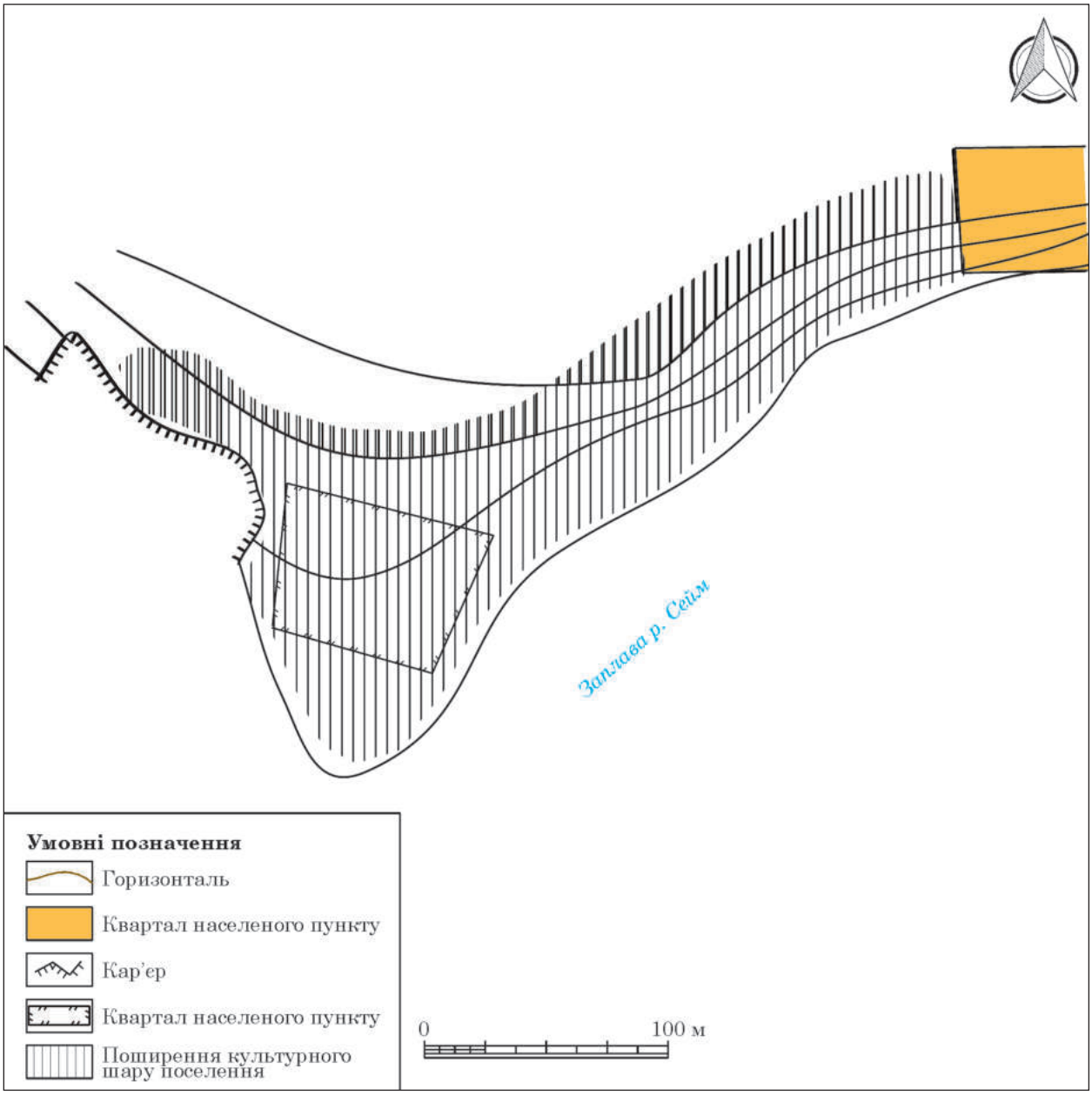

Рис. 1.9. Поселення Іванівка 2 (за: Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990)

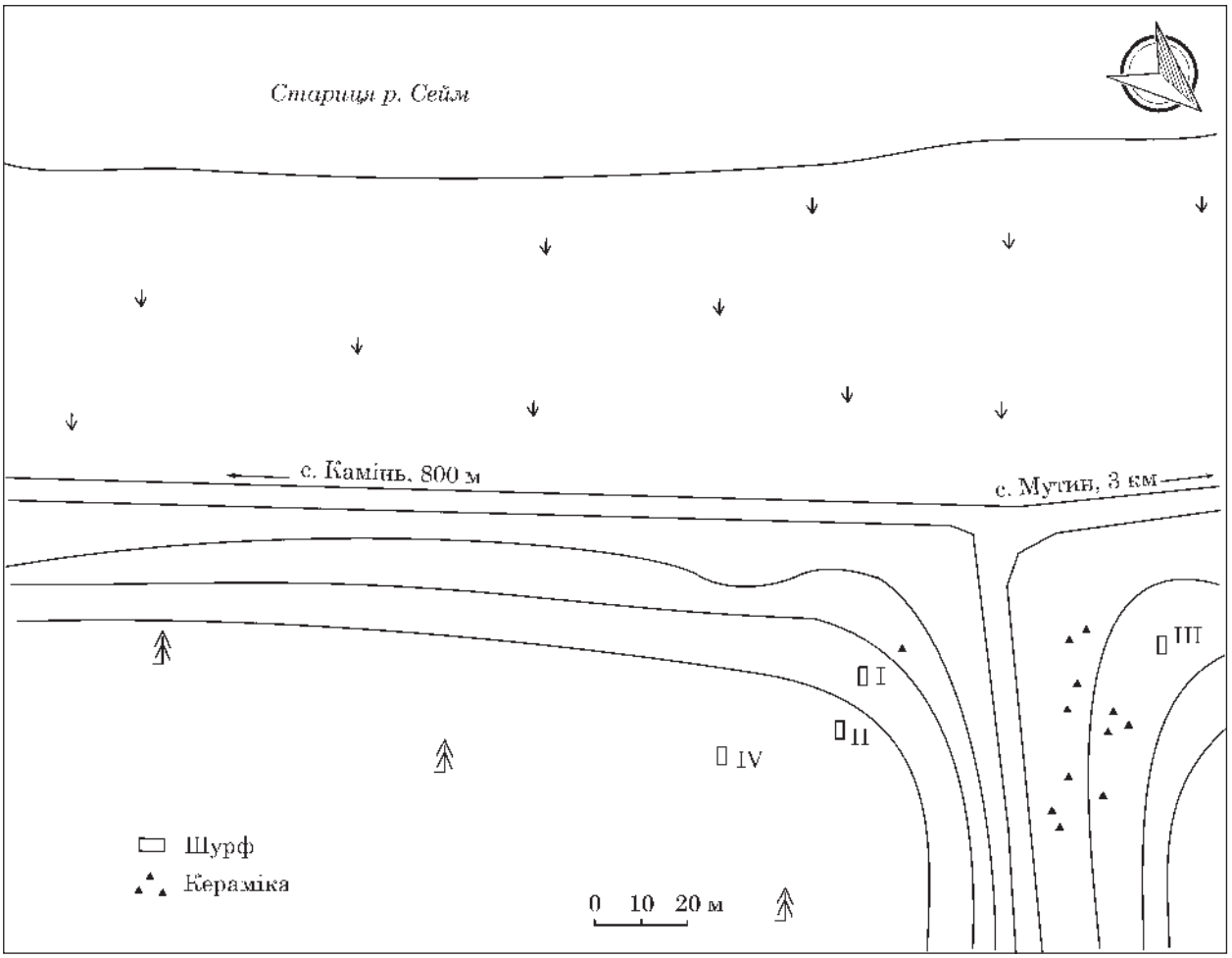

Рис. 1.10. Поселення Камінь (за: Сухобоков и др. 1987)

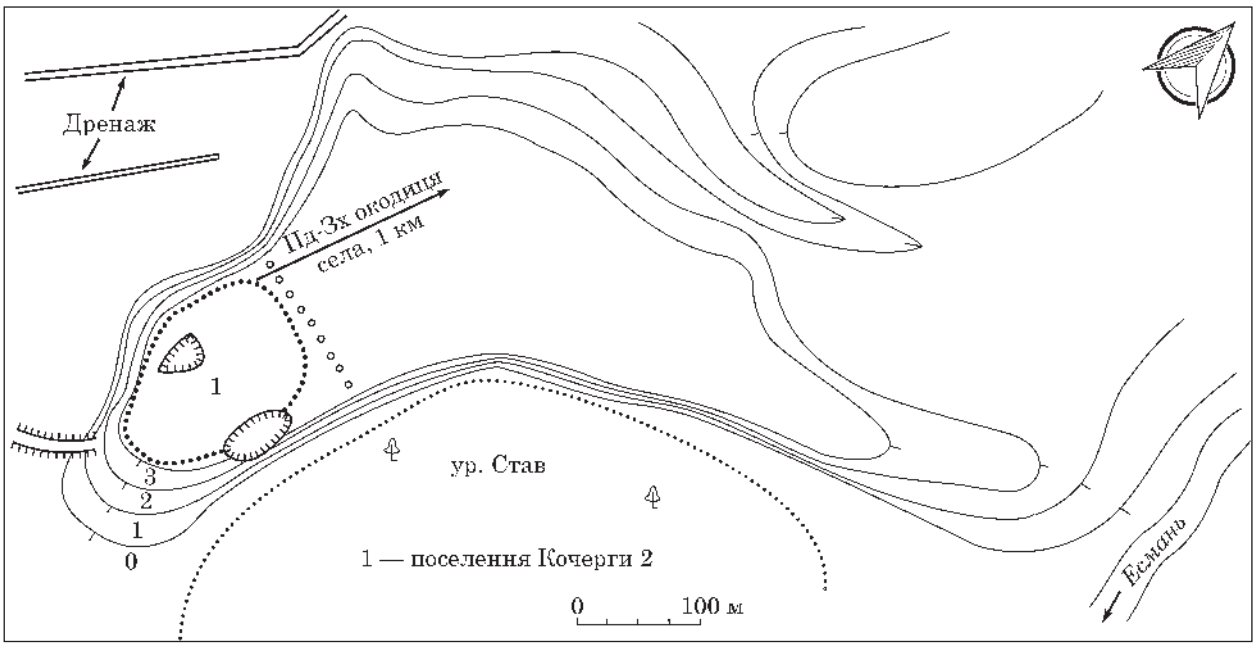

Рис. 1.11. Поселення Кочерги 2 (за: Обломский и др. 1992)

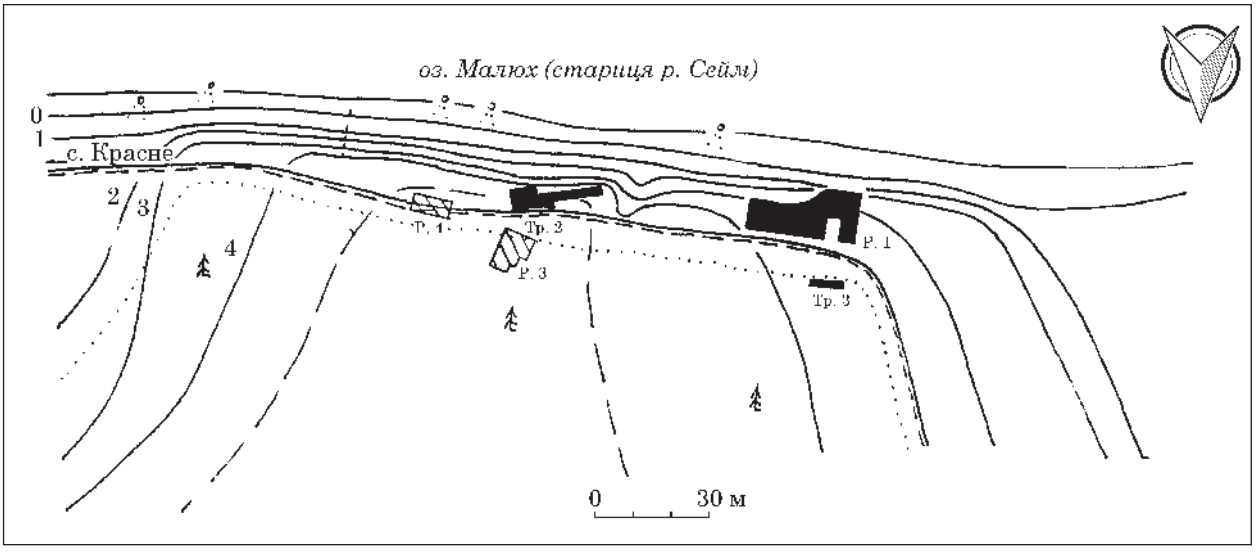

Рис. 1.12. Поселення Красне 4 (за: Обломский, Терпиловский, Приймак 1991)

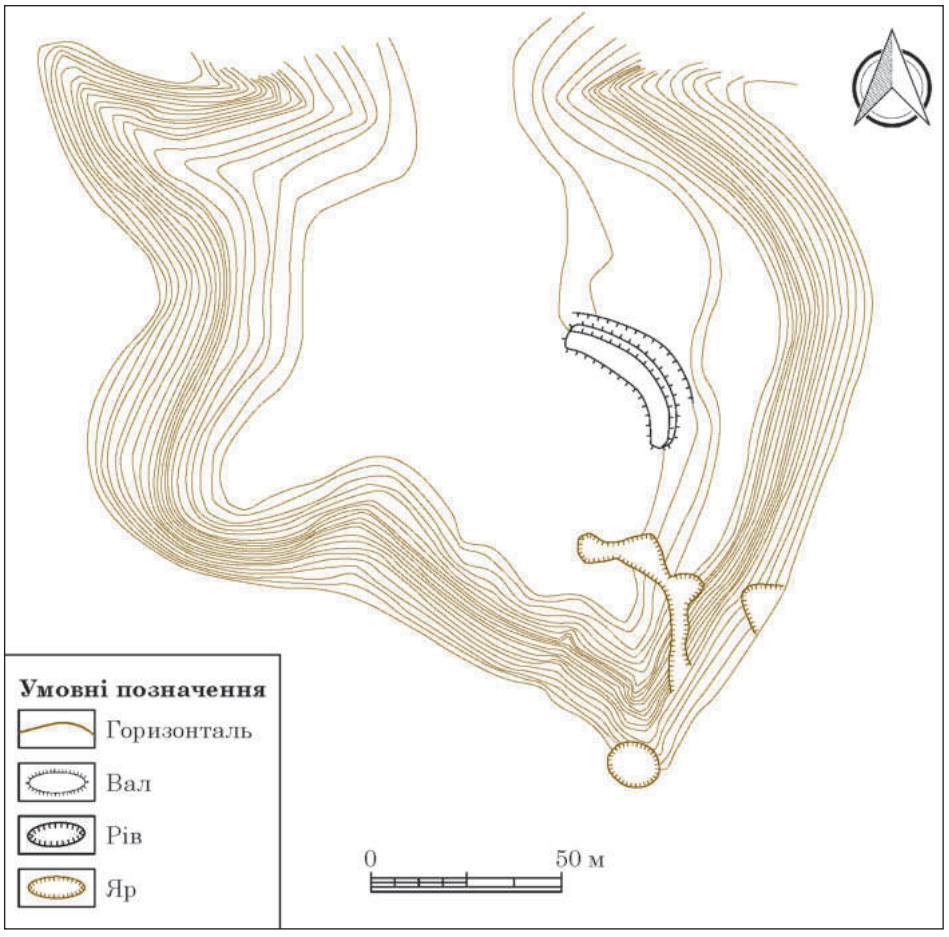

Рис. 1.13. Поселення Латишівка 1

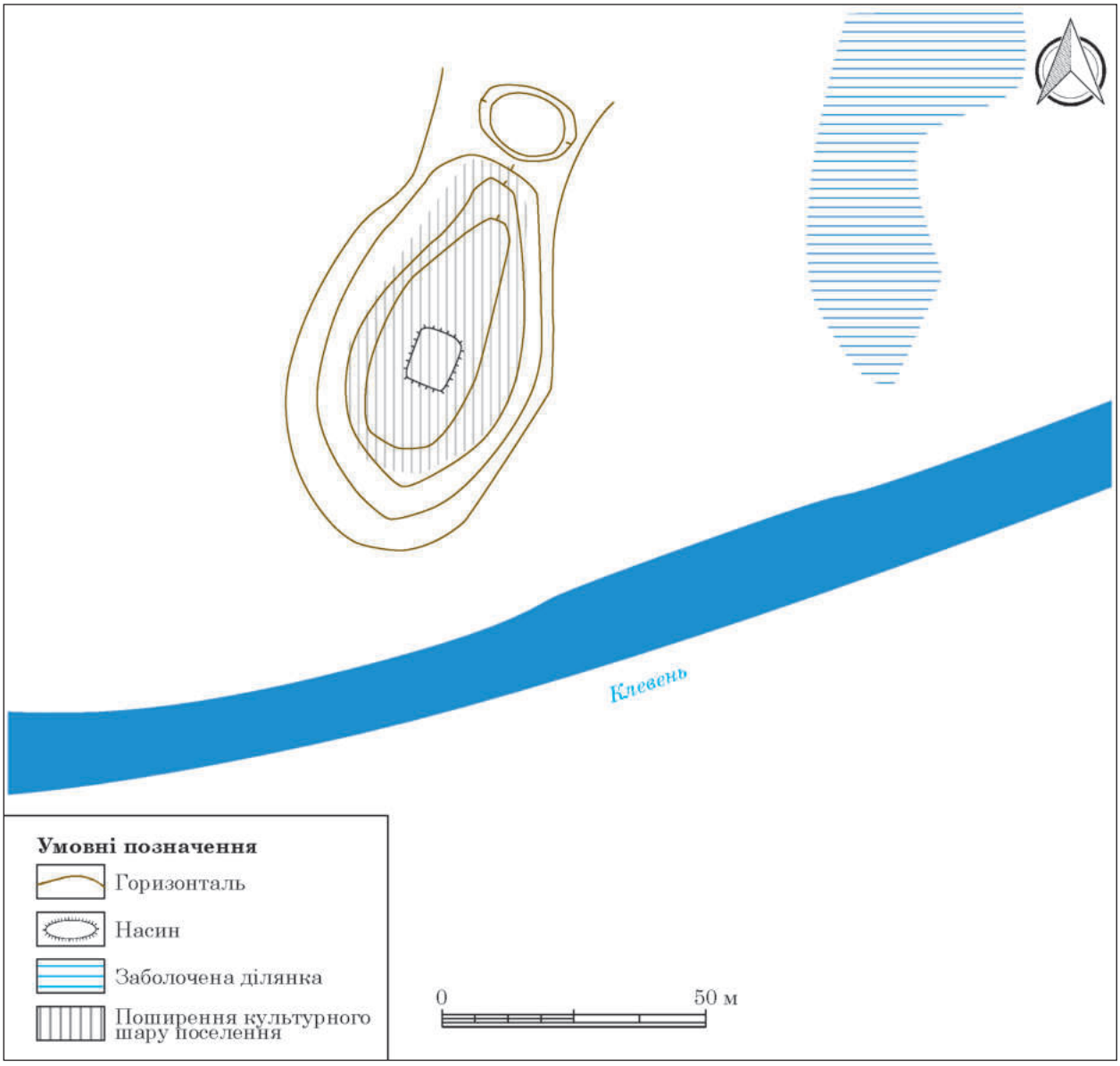

Рис. 1.14. Литвиновичі, поселення в урочищі Церковище

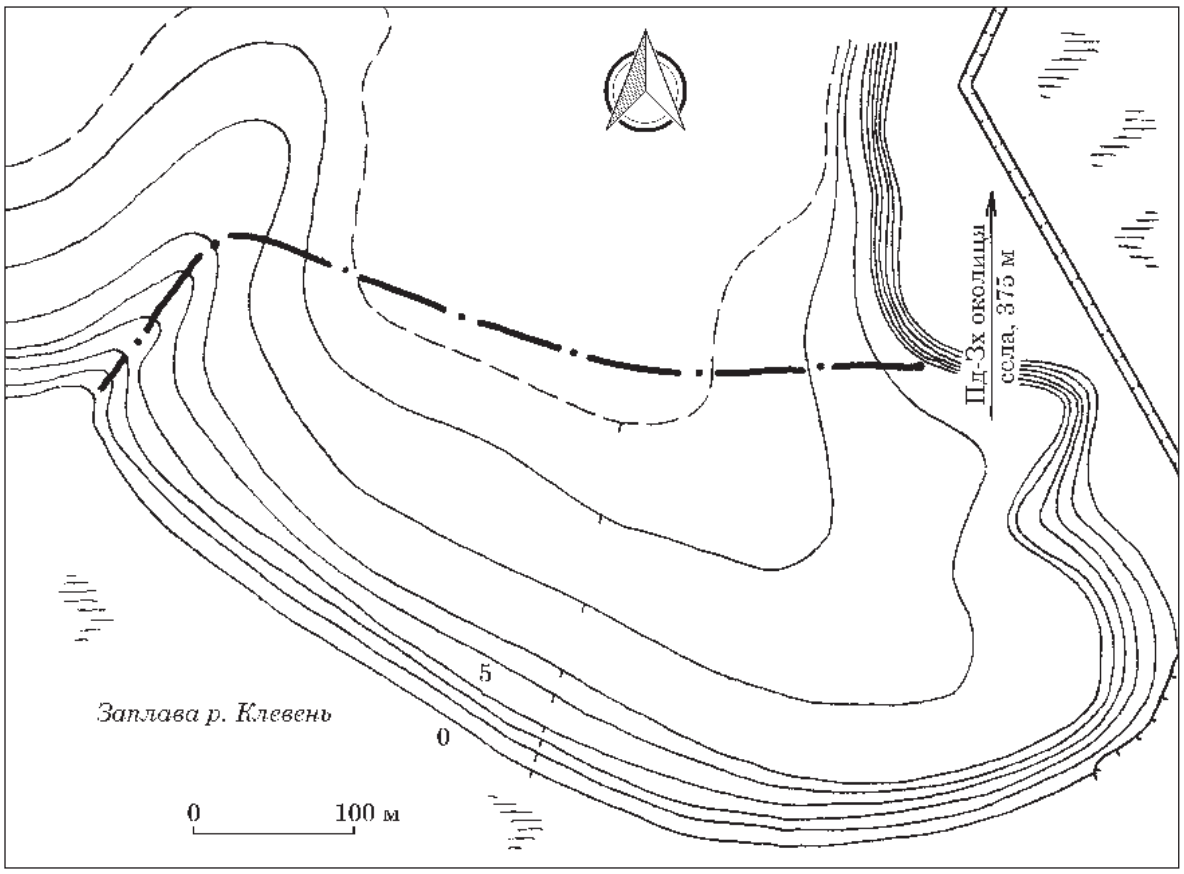

Рис. 1.15. Литвиновичі, поселення 3

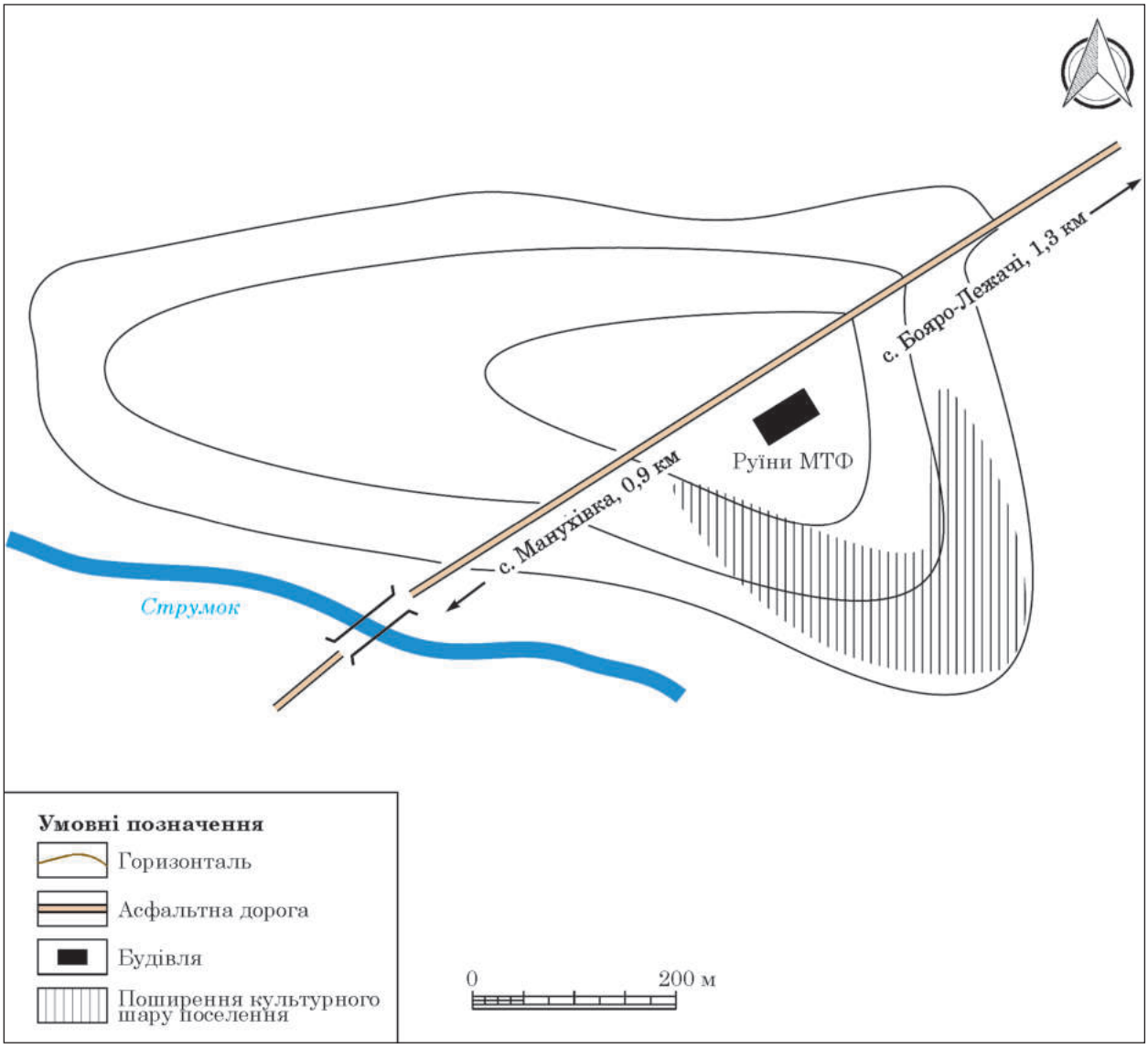

Рис. 1.16. Манухівка, поселення 2 (за: Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990)

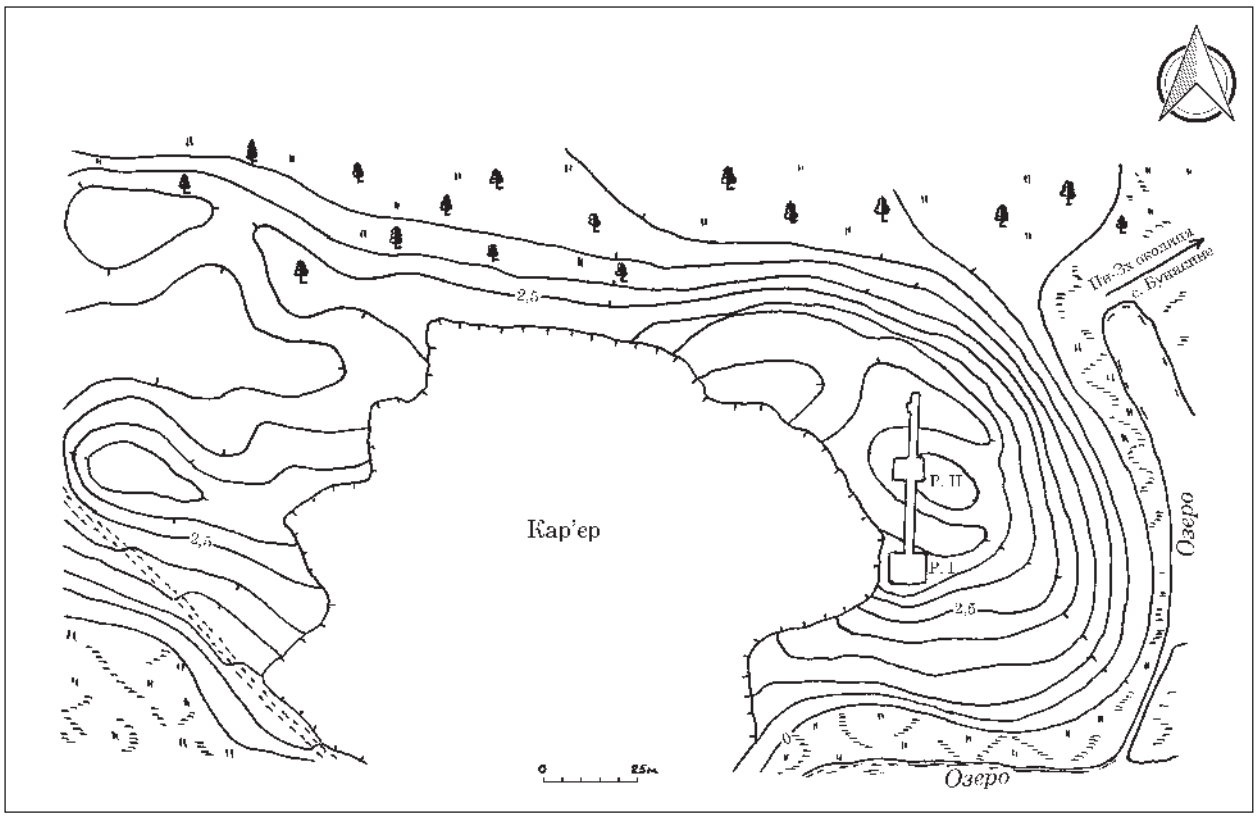

Рис. 1.17. Поселення Мар'янівка (за: Артеменко и др. 1977)

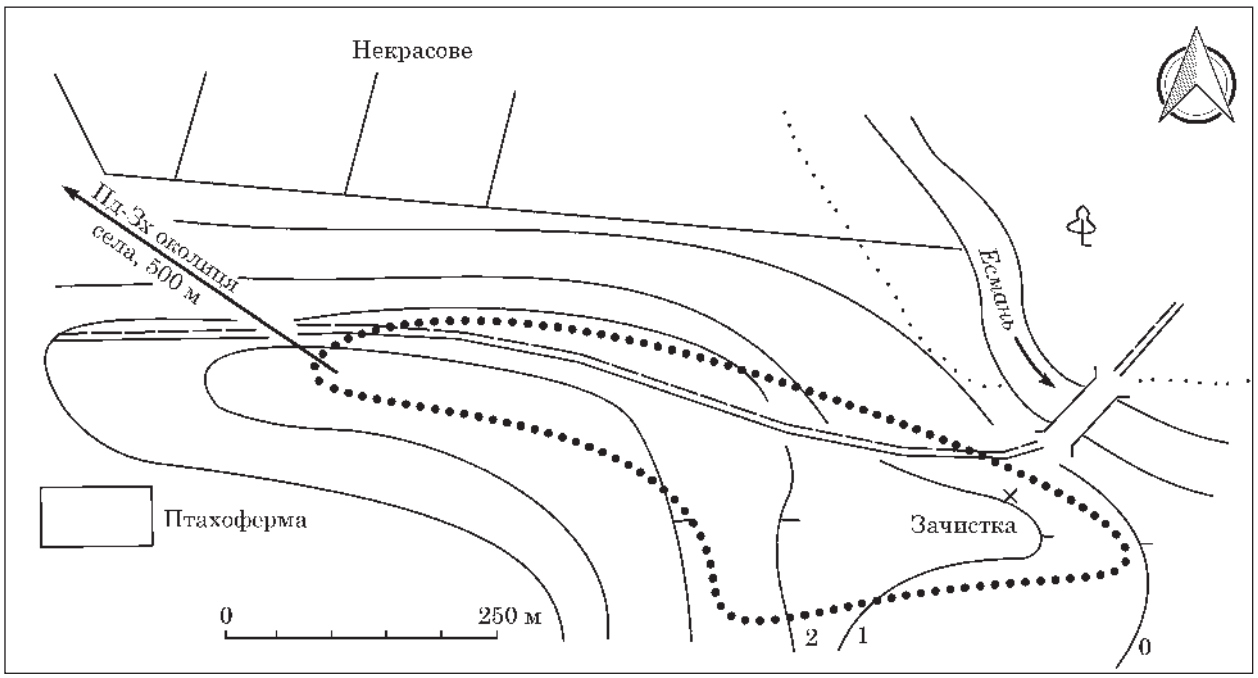

Рис. 1.18. Поселення Некрасове (за: Обломский и др. 1992)

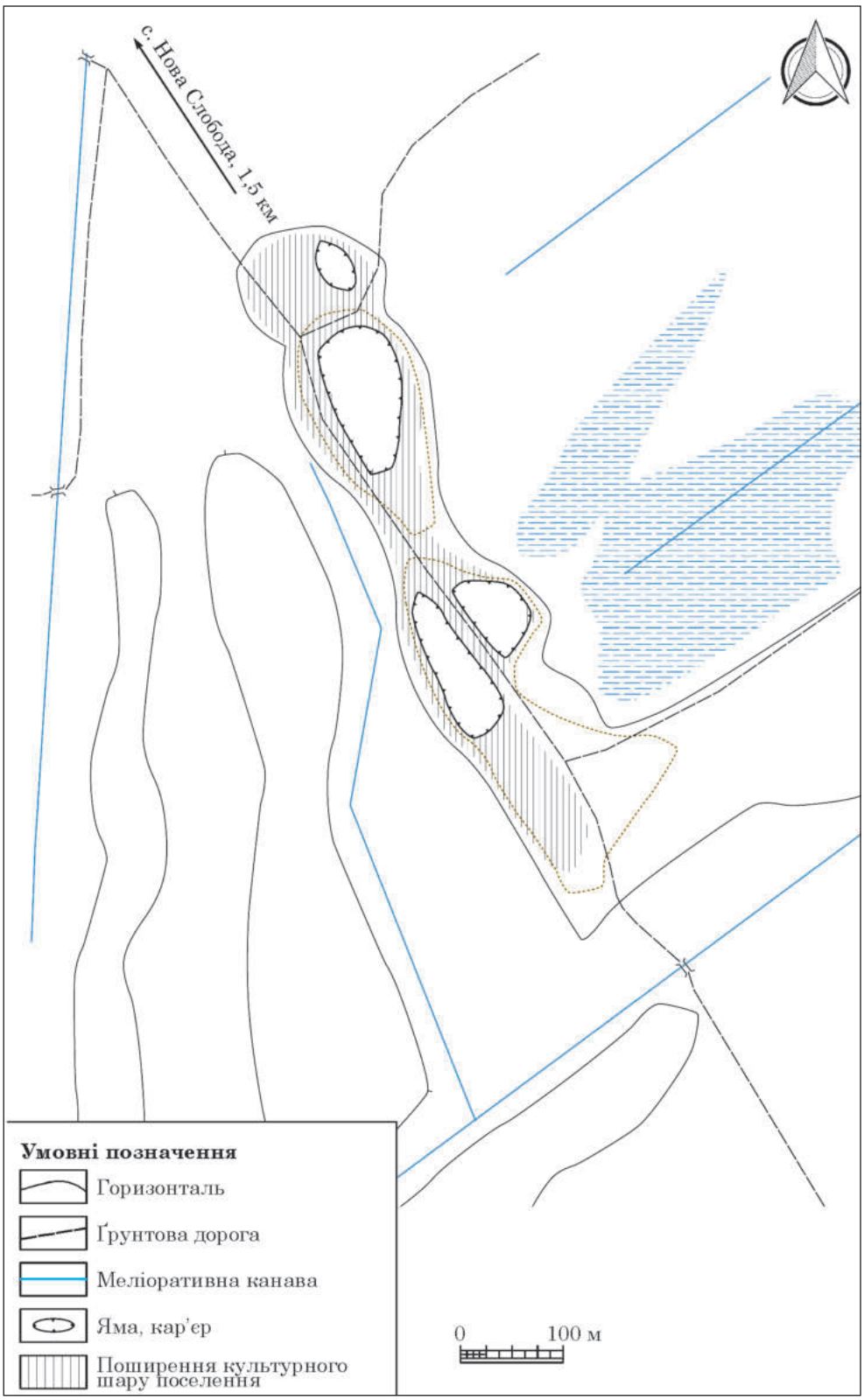

Рис. 1.19. Нова Слобода, поселення в урочищі Колки

Рис. 1.20. Поселення Пересипки 1 (за: Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990)

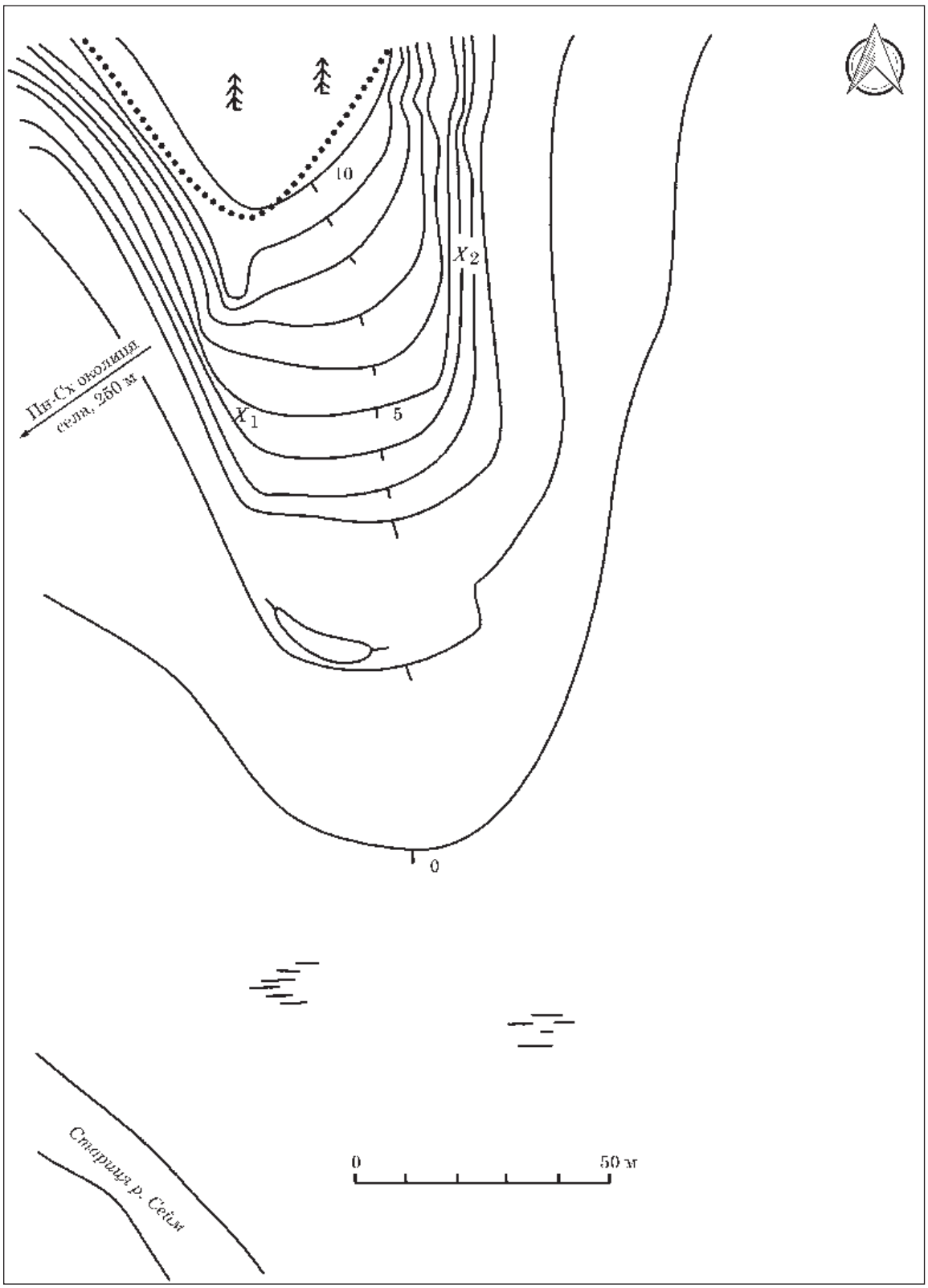

Рис. 1.21. Піски, поселення 3 (за: Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990)

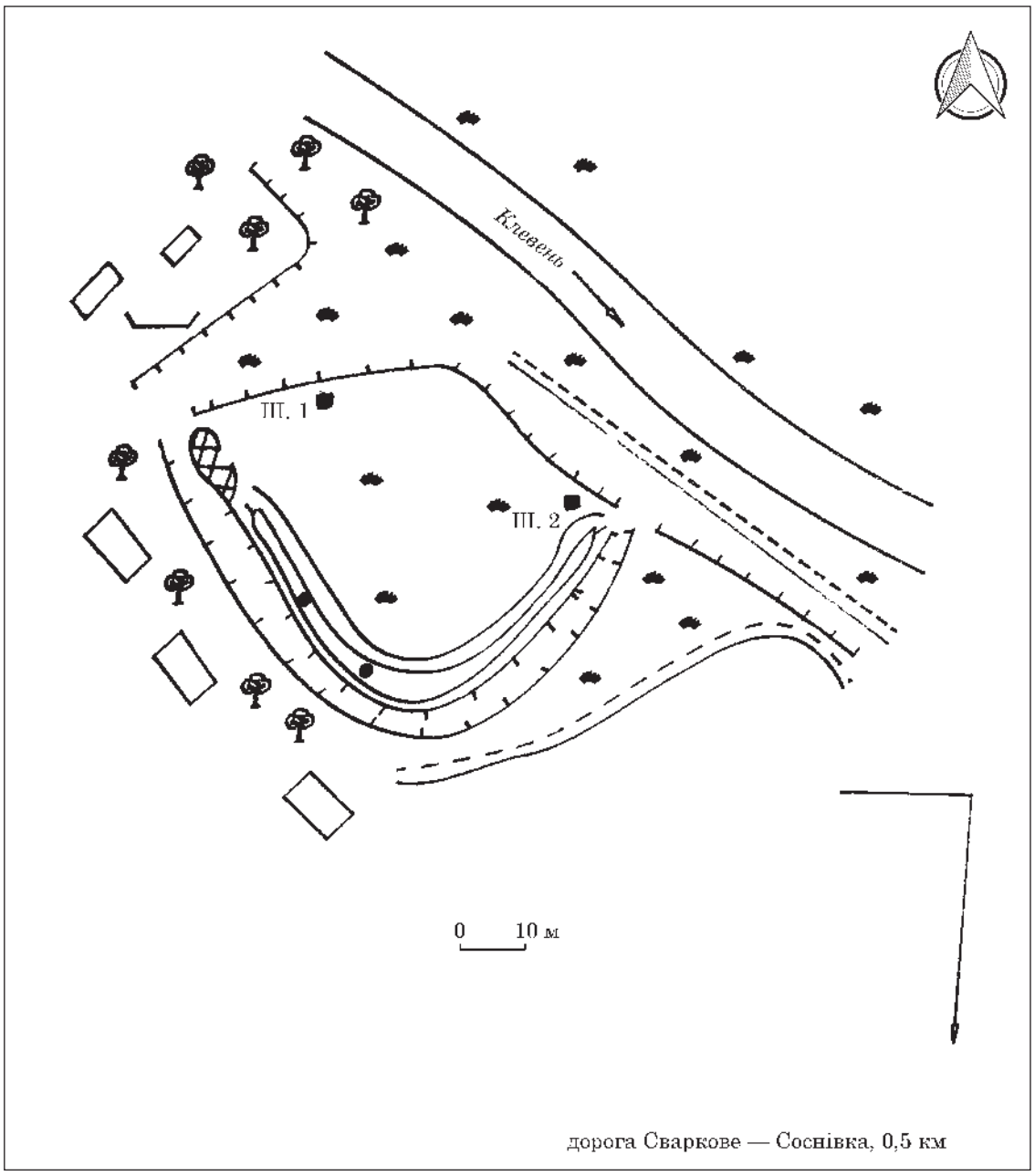

Рис. 1.22. Городище Сваркове, східна частина території поселення раннього залізного віку (за: Сухобоков и др. 1988)

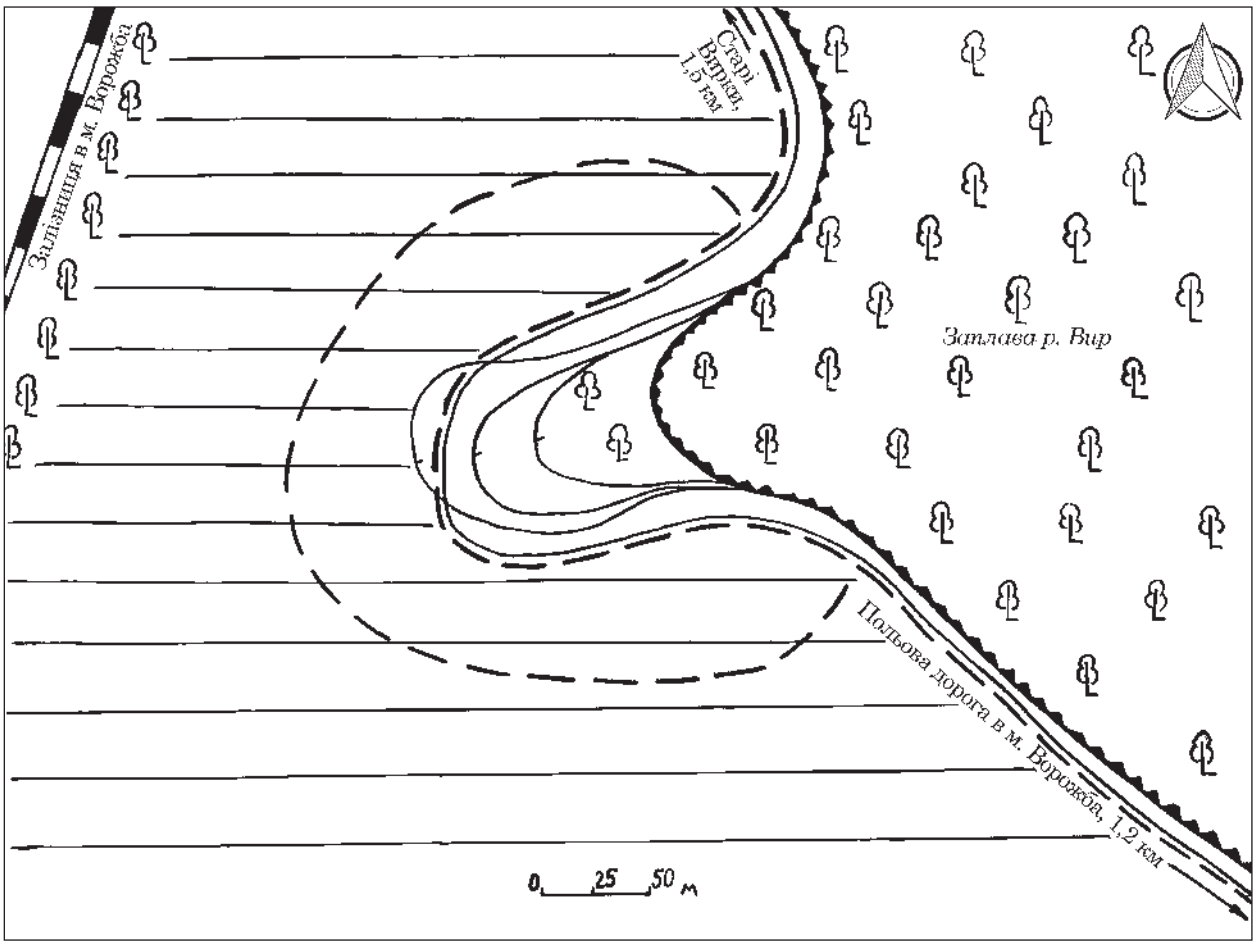

Рис. 1.23. Старі Вирки, поселення 2, план Г. О. Романової 1990 року

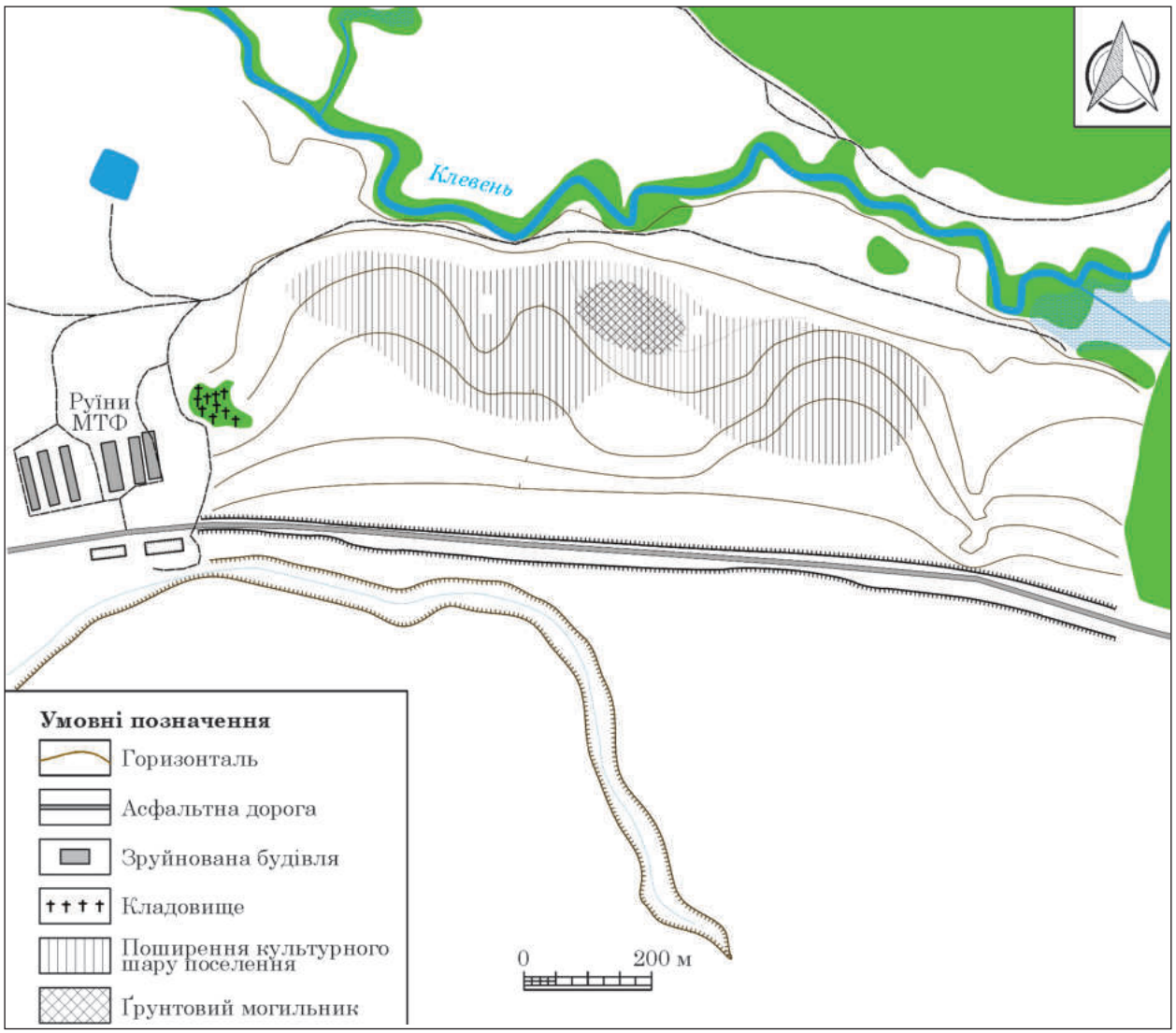

Рис. 1.24. Поселення Стрільники

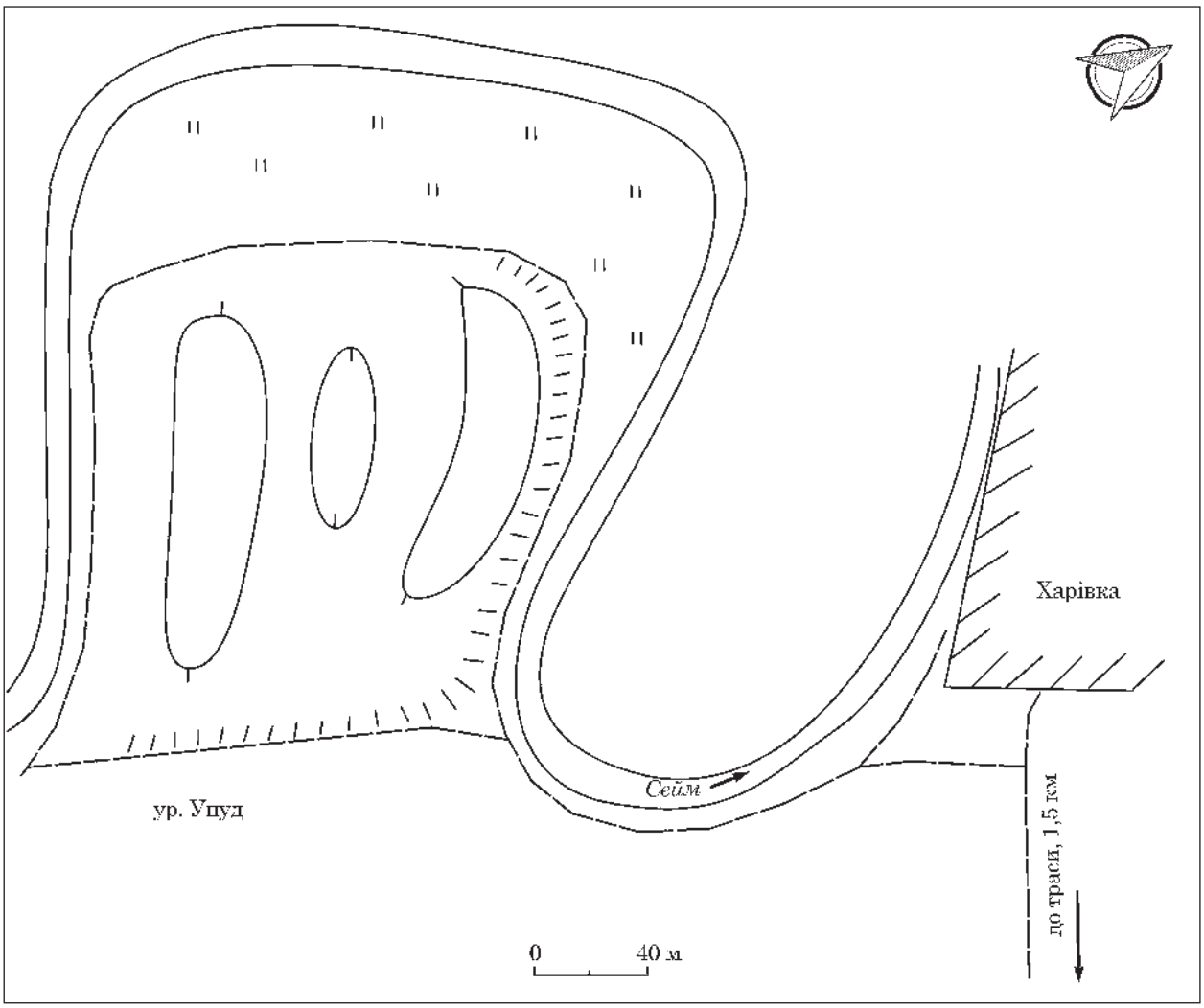

Рис. 1.25. Харівка, поселення в урочищі Трифон (за: Сухобоков 1983)

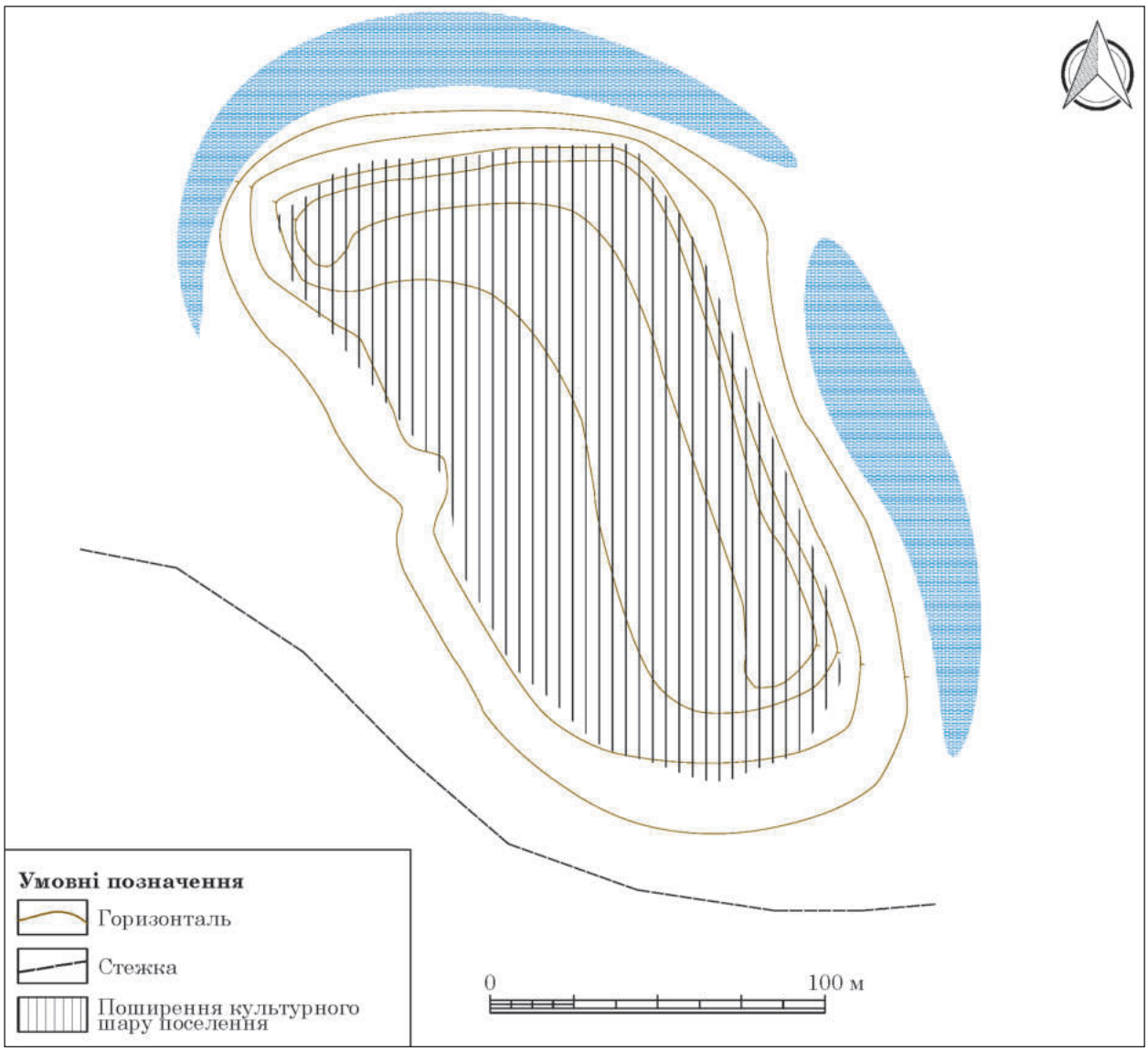

Рис. 1.26. Хижки, поселення в урочищі Городок

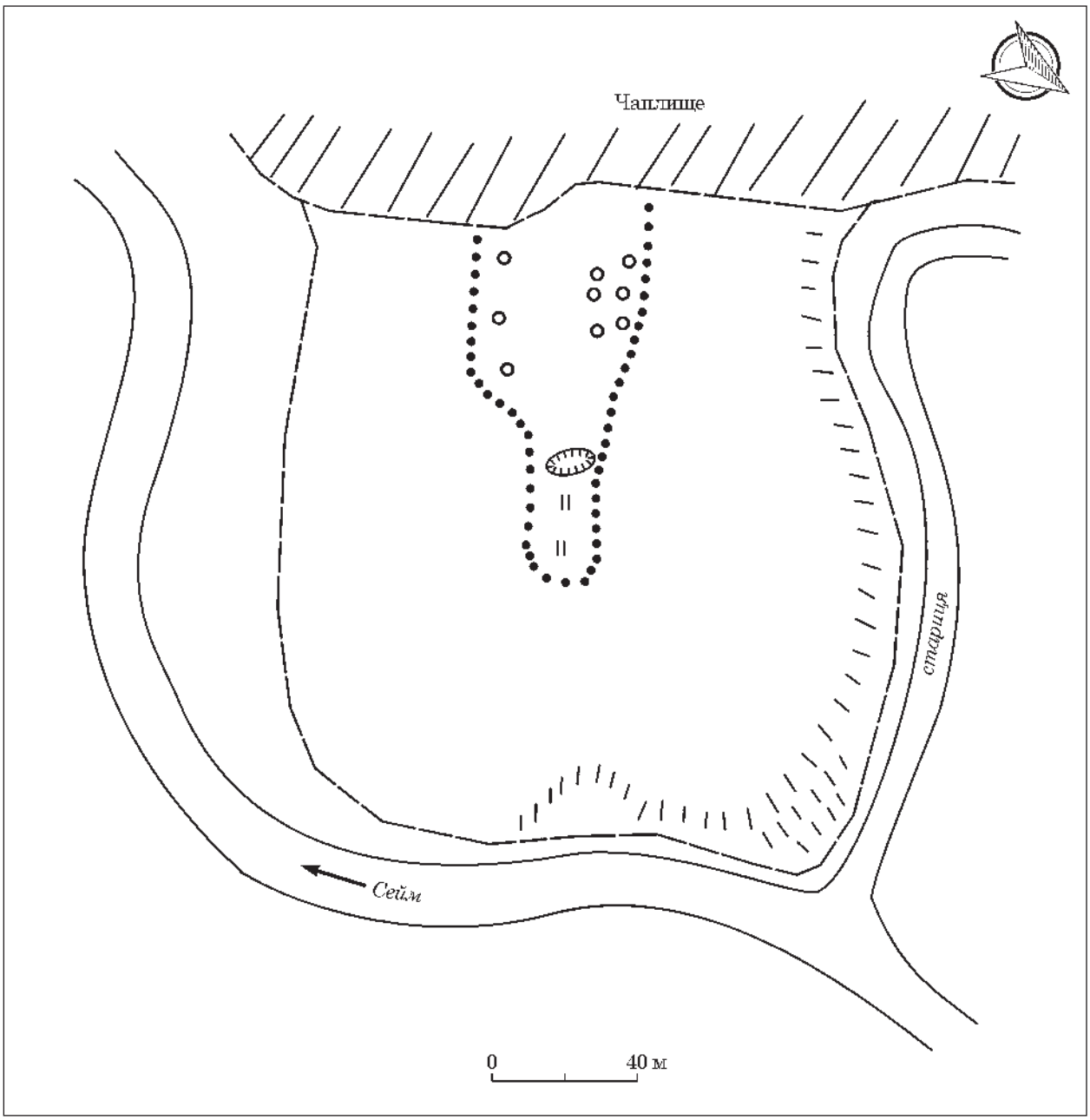

Рис. 1.27. Поселення Чаплищі 1 (за: Сухобоков 1983)

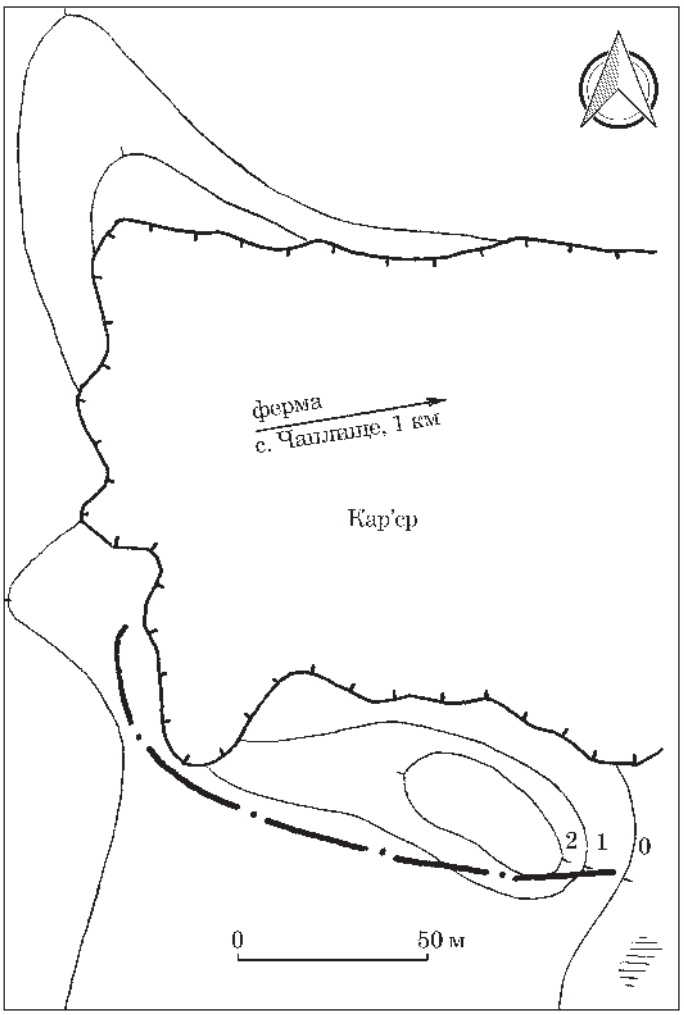

Рис. 1.28. Поселення Чаплищі 3 (за: Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990)

Додаток

2

В. Л. Бондаренко

ОСТЕОЛОГІЧНИЙ ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК ГОРОДИЩА ТА ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ

Для визначення видової й вікової приналежності в остеологічну лабораторію Національного Музею природи ХНУ було передано 4968 фрагментів кісток з розкопок городища та поселення Ширяєве. Остеологічний матеріал представлений дрібнофрагментованими кістками, що є кухонними рештками зі слідами обробки. Вони належать різним видам домашніх та диких тварин.

Для визначення видової приналежності кісткових решток використано анатомічні, метричні й фенологічні методи досліджень. Особливо складний для визначення в польових умовах матеріал відбирався для подальшого вивчення в лабораторних умовах методом порівняльної анатомії з використанням великої фондової колекції Музею природи ХНУ, а також особисто зібраних матеріалів для стендової експозиції міжвидових відмінностей типових кісткових фрагментів і скелетів тварин.

Морфологічна схожість кісток овець і кіз у ряді випадків не дозволяла точно визначити видову приналежність тварини. У таких випадках спірний матеріал занесено в графу «кози», як найбільш поширеного в лісостепу виду дрібної рогатої худоби. У рядок «вівці» заносилися тільки ті кістки, що мали явну приналежність до даного виду. Для уникнення похибки, статистичні дані за цими близькими видами були підсумовані та враховувалися під об'єднаним поняттям дрібна рогата худоба (ДРХ) або «кози і вівці».

Визначення віку тварин по великим фрагментам і цілим кісткам ґрунтувалося на метричних даних, стадії зрощення епіфізів, розвитку рельєфу кістки в місцях кріплення м'язів, стану окістя тощо. Для дрібнофрагментованих кісток вікові характеристики досить умовні та засновані тільки на метричних даних, фактурі окістя та товщині тіла кістки в перерізі. Але навіть такі дані все ж дозволяють визначити приблизний вік, який можна відобразити у вигляді спрощеної чотирьох-стадиальної схеми з відповідними віковими інтервалами.

Для визначення віку використані усереднені вікові інтервали для кожного виду: корови і коні молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—4 роки, дорослі — 4—15 рр., старі — 15—20 рр. Свині молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—2 рр., дорослі — 2—6 рр., старі — 6—10 рр. Вівці і кози молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—2 рр., дорослі — 2—8 рр., старі — 8—12 рр.

Таблиця 2.1. Остеологічні рештки за кількістю кісток: городище Ширяєве, 2017 р., розкоп 1, горизонт 1

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Корова	106	14	86	5	1
Кінь	31	—	23	7	1
Свиня	91	15	71	5	—
Коза	32	3	24	5	—
Собака	7	—	4	3	—
Кабан	1	—	—	1	—
Олень	3	—	1	2	—
Косуля	1	—	—	1	—
Бобер	3	—	—	3	—
Разом	275	32	209	32	2

Таблиця 2.3. Остеологічні рештки за кількістю кісток: поселення Ширяєве, розкоп 1

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Корова	15	1	13	1	—
Кінь	4	—	4	—	—
Свиня	8	—	8	—	—
Коза	1	—	1	—	—
Разом	28	1	26	1	—

2017 рік, ГОРОДИЩЕ, РОЗКОП 1; ПОСЕЛЕННЯ, РОЗКОП 1

Матеріали з розкопок представлені в табл. 2.1—2.4.

Таблиця 2.2. Остеологічні рештки за кількістю кісток: городище Ширяєве, 2017 р., розкоп 1, горизонти 2 і 3

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Корова	172	7	161	4	—
Кінь	43	1	37	4	1
Свиня	100	17	72	11	—
Коза	50	11	38	1	—
Собака	13	—	13	—	—
Кабан	3	—	2	1	—
Олень	2	—	—	2	—
Косуля	1	—	1	—	—
Ведмідь	4	—	4	—	—
Вовк	2	—	—	2	—
Бобер	4	—	4	—	—
Качка	3	—	—	3	—
Разом	397	36	332	28	1

Таблиця 2.4. Кількісно-віковий склад тварин з розкопок городища й поселення Ширяєве в 2017 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Свійські							
Корова	293	22	260	10	1	43,53	41,85
Кінь	78	1	64	11	2	11,58	11,14
Свиня	199	32	151	16	—	29,56	28,42
Коза	83	14	63	6	—	12,33	11,85
Собака	20	—	17	3	—	2,97	2,85
Всього	673	69	555	46	3	100	96,11
Разом, %	100	10,25	82,46	6,83	0,44	—	—
Дикі							
Олень	5	—	1	4	—	18,51	0,71
Косуля	2	—	1	1	—	7,40	0,28
Кабан	4	—	2	2	—	14,81	0,57
Ведмідь	4	—	4	—	—	14,81	0,57
Вовк	2	—	—	2	—	7,40	0,28
Бобер	7	—	4	3	—	25,92	1,0
Качка	3	—	—	3	—	11,11	0,42
Всього	27	—	12	15	—	100	3,83
Разом, %	100	—	44,44	55,55	—	—	—
Разом	700	69	567	61	3	—	100

2018 рік, ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ, РОЗКОП 2, ПОСЕЛЕННЯ РОЗКОП 2

Опис остеологічних решток з розкопу 2. Кістки домашніх тварин представлені типовими кухонними рештками. Це фрагментовані залишки кісток від усіх частин скелету, на яких збереглися сліди від ріжучого та рубаючого інструменту, що полишені при обробці туш тварин. На багатьох фрагментах помітні сліди зубів собаки та свині.

Залишки промислових тварин представлені кістками крупних хижих та копитних видів, таких як ведмідь, лось, тур. Кістки ведмедя — фрагменти променевої, стегнової, малої гомілкової кісток та два зуби. Мала гомілкова кістка має сліди залощеності та, вірогідно, використовувалася як ложка, адже має відповідну форму та розмір. Кістки крупного дикого бика туру представлені фрагментом 1 шийного хребця та двома фрагментами лопаткової кістки. Знайдено штучно оброблена частина широкого, продовгуватого, уламаного на одному кінці предмета з рогу лося (110 × 60 × 17 мм), вірогідно, фрагменту мотики або лопатки.

Таблиця 2.5. Видо-віковий склад домашніх та промислових тварин з розкопок городища й поселення Ширяєве в 2018 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Горизонт 3					
Корова	20	3	17	—	—
Кабан	3	—	—	3	—
Кінь	1	—	1	—	—
Свиня	9	3	6	—	—
Коза	7	—	7	—	—
Собака	6	—	6	—	—
Горизонт 1					
Кінь	19	—	12	7	—
Корова	85	6	79	—	—
Свиня	47	12	35	—	—
Коза	49	25	24	—	—
Собака	8	—	8	—	—
Бобер	2	—	2	—	—
Горизонт 2					
Корова	69	4	62	3	—
Кінь	39	2	32	5	—
Свиня	17	5	12	—	—
Коза	2	2	—	—	—
Собака	19	—	4	15	—
Бобер	2	—	—	—	—
Ведмідь	5	—	—	5	—
Лось	1	—	—	1	—
Тур	3	—	—	3	—

Закінчення табл. 2.5

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Поселення					
Корова	162	19	128	15	—
Кінь	62	7	41	14	—
Свиня	64	14	50	—	—
Коза	49	13	36	—	—
Вівця	7	2	5	—	—
Собака	2	—	1	1	—
Ведмідь	2	—	—	2	—
Кабан	2	—	2	—	—
Лисиця	1	—	1	—	—
Чапля	1	—	—	1	—
Бобер	1	—	1	—	—
Разом	766	117	574	75	—

Таблиця 2.6. Кількісно-віковий склад тварин з розкопок городища та поселення Ширяєве в 2018 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Свійські							
Корова	336	32	286	18	—	45,22	43,86
Кінь	121	9	86	26	—	16,28	15,79
Свиня	137	34	103	—	—	18,43	17,88
Коза	107	40	67	—	—	14,40	13,96
Вівця	7	2	5	—	—	0,94	0,91
Собака	35	—	19	16	—	4,71	4,56
Всього	743	117	566	60	—	100	96,96
Разом, %	100	15,74	76,17	8,07	—	—	—

Закінчення табл. 2.6

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Дикі							
Лось	1	—	—	1	—	4,34	0,13
Тур	3	—	—	3	—	13,04	0,39
Кабан	5	—	2	3	—	21,73	0,65
Ведмідь	7	—	—	7	—	30,43	0,91
Лисиця	1	—	1	—	—	4,34	0,13
Бобер	5	—	5	—	—	21,73	0,65
Чапля	1	—	—	1	—	4,34	0,13
Всього	23	—	8	15	—	100	2,99
Разом, %	200	—	34,78	65,21	—	—	—
Разом	766	117	574	75	—	—	100

Кістки бобра, лисиці, лося, та кабана представлені фрагментами кінцівок та зубами. Кістки собаки від усіх частин скелету, цілі та розбиті, включно з лицевою частиною черепа без мозкової коробки. Належать дрібній лайкоподібній породі. Розбиті кістки собак вказують на використання їх в харчовому раціоні місцевого населення, що типово також і для поселень лісостепових племен.

Відсоток кісток промислових тварин на городищі Ширяєве значно перевищує ті ж показники на поселеннях скіфського часу в лісостеповій смузі Ворскло-Донецького міжріччя.

Матеріали з розкопок представлені в табл. 2.5 і 2.6.

2019 рік, ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ, РОЗКОП 3

Опис остеологічних решток з розкопу 3. Кістки тварин представлені типовими кухонними викидами. Вони сильно фрагментовані, походять від усіх частин скелету. Збереглися сліди ріжучого та рубаючого інструментів, що полишені в процесі обробки туш. На багатьох фрагментах помітні сліди зубів собаки та свині.

У культурному шарі другого горизонту (квадрат К/0), на глибині 0,85 м, знайдені два повні скелети молодих козенят, що, вірогідно, є залишками жертвоприношень.

Залишки промислових тварин представлені кістками крупних хижих та копитних

Таблиця 2.7. Видо-віковий склад домашніх та промислових тварин з розкопок городища Ширяєве в 2019 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Горизонт 3					
Корова	47	—	47	—	—
Кінь	22	—	22	—	—
Свиня	45	8	37	—	—
Коза	29	8	21	—	—
Вівця	5	—	—	5	—
Собака	19	—	14	—	5
Кабан	3	—	—	3	—
Олень	1	—	1	—	—
Лось	7	—	—	7	—
Бобер	1	—	—	1	—
Борсук	1	—	—	1	—
Риба *	2	—	—	2	—
Горизонт 1					
Корова	197	15	179	3	—
Кінь	29	2	24	3	—
Свиня	116	35	81	—	—
Коза	70	45	23	2	—
Вівця	4	—	4	—	—
Собака	9	—	9	—	—
Зубр	3	—	3	—	—
Ведмідь	1	—	—	1	—
Вовк	1	—	1	—	—
Байбак	4	—	4	—	—
Гусак	1	—	—	1	—
Качка	3	—	3	—	—
Риба *	1	—	—	1	—
Риба **	1	—	—	1	—

Закінчення табл. 2.7

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Горизонт 2					
Корова	166	18	142	6	—
Кінь	34	1	26	7	—
Свиня	118	37	78	3	—
Коза	106	54	52	—	—
Вівця	5	—	5	—	—
Собака	5	—	—	5	—
Кабан	14	—	—	12	2
Олень	1	—	1	—	—
Лось	2	—	—	2	—
Тур	1	—	—	1	—
Косуля	1	—	—	1	—
Ведмідь	2	—	—	2	—
Лисиця	3	—	—	3	—
Бобер	6	—	—	6	—
Борсук	2	—	2	—	—
Байбак	6	—	6	—	—
Тхір	3	—	1	2	—
Гусак	5	—	—	5	—
Качка	8	—	6	2	—
Коза ***	66	38	28	—	—
Всього	1176	261	820	88	7

Примітки. * коропова, 5 кг; ** щука, 10 кг; *** в жертовнику.

видів таких як ведмідь, вовк, кабан, олень, лось, зубр і тур. Кістки ведмедя та вовка — це тільки частини кінцівок. Кістки тура та зубра представлені фрагментом ребра та п'ясними кістками. Один фрагмент потиличної кістки крупного копитного визначено як безрогий різновид домашньої корови. Кістки крупних та дрібних хутряних промислових видів визначені як рештки скелетів та кісток кінцівок, а також представлені фрагментами черепів і зубами. Кістки собак від усіх частин скелету, цілі та розбиті. З них череп від середніх розмірів лайкоподібної собаки зі слідами відділення в місці потиличних виростків та першого шийного хребця. На одному фрагменті нижньої щелепи собаки помітно сильне лощіння. Штучна блискуча поліровка поверхні кістки могла виникнути від тривалого контакту з руками людини при застосуванні цієї кістки, наприклад, в культових цілях. Подібний тип лощіння нижніх щелеп тварин, а також людини, багаторазово відзначений мною на матеріалах поселень та городищ скіфського часу Лівобережного Лісостепу.

Розбиті кістки собак вказують на використання цих тварин в харчовому раціоні населення, що типове для поселень раннього залізного віку.

Відсоток кісток промислових видів на городищі Ширяєве значно вищий ніж на поселеннях скіфського часу лісостепової смуги Ворскло-Донецького міжріччя. Рибальство відмічено залишками крупних екземплярів (5—10 кг) коропових та хижих риб.

Матеріали з розкопок представлені в табл. 2.7 і 2.8.

Таблиця 2.8. Кількісно-віковий склад тварин з розкопок городища Ширяєве в 2019 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Свійські							
Корова	410	33	368	9	—	37,54	34,86
Кінь	85	3	72	10	—	7,78	7,22
Свиня	279	80	196	3	—	25,54	23,72
Коза	271	173	96	2	—	24,81	23,04
Вівця	14	—	9	5	—	1,28	1,19
Собака	33	—	23	5	5	3,02	2,80
Всього	1092	289	764	34	5	100	92,83
Разом, %	100	26,46	69,96	3,11	0,45	—	—

Закінчення табл. 2.8

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Дикі							
Лось	9	—	—	9	—	10,71	0,76
Олень	2	—	2	—	—	2,38	0,17
Косуля	1	—	—	1	—	1,19	0,08
Зубр	3	—	3	—	—	3,57	0,25
Тур	1	—	—	1	—	1,19	0,08
Кабан	17	—	—	15	2	20,23	1,44
Ведмідь	3	—	—	3	—	3,57	0,25
Вовк	1	—	1	—	—	1,19	0,08
Лисиця	3	—	—	3	—	3,57	0,25
Борсук	3	—	2	1	—	3,57	0,25
Байбак	10	—	10	—	—	11,90	0,85
Тхір	3	—	1	2	—	3,57	0,25
Бобер	7	—	—	7	—	8,33	0,59
Гусак	6	—	—	6	—	7,14	0,51
Качка	11	—	9	2	—	13,09	0,93
Коропові	3	—	—	3	—	3,57	0,25
Щука	1	—	—	1	—	1,19	0,08
Всього	84	—	28	54	2	100	7,07
Разом, %	100	—	33,33	64,28	2,38	—	—
Разом	1176	289	792	88	7	—	100 %

2020 рік, ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ, РОЗКОП 4

Матеріали з розкопок представлені в табл. 2.9 і 2.10.

Таблиця 2.9. Видо-віковий склад домашніх та промислових тварин з розкопок городища Ширяєве в 2020 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Горизонт 1					
Корова	55	—	49	6	—
Кінь	10	—	10	—	—
Свиня	21	2	19	—	—
Коза	20	—	20	—	—
Собака	14	—	11	3	—
Косуля	3	—	—	3	—
Ведмідь	1	—	—	1	—
Борсук	1	—	—	1	—
Горизонт 2					
Корова	179	12	162	5	—
Кінь	52	5	40	7	—
Свиня	106	57	39	10	—
Коза	51	29	22	—	—
Вівця	4	—	3	1	—
Собака	38	3	31	4	—
Кабан	7	—	1	6	—

Закінчення табл. 2.9

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Олень	2	—	—	1	1
Косуля	3	—	3	—	—
Зубр	1	—	—	1	—
Вовк	2	—	—	2	—
Ведмідь	9	—	—	9	—
Лисиця	8	—	8	—	—
Заєць	2	—	2	—	—
Бобер	1	—	—	1	—
Борсук	2	—	—	2	—
Байбак	1	—	—	1	—
Гусак	14	—	14	—	—
Качка	7	—	7	—	—
Пугач	1	—	—	1	—
Орел	1	—	—	1	—
Горизонт 3					
Корова	102	14	88	—	—
Кінь	15	—	15	—	—
Свиня	100	75	25	—	—
Коза	62	57	5	—	—
Собака	35	18	17	—	—
Косуля	2	—	1	1	—
Судак *	1	—	—	1	—
Разом	933	—	—	—	—

Примітка. * близько 5 кг.

Таблиця 2.10. Кількісно-віковий склад тварин з розкопок городища Ширяєве в 2020 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Свійські							
Корова	336	26	299	11	—	38,88	36,01
Кінь	77	5	65	7	—	8,91	8,25
Свиня	227	134	83	10	—	26,27	24,33
Коза	133	86	47	—	—	15,39	14,25
Вівця	4	—	3	1	—	0,46	0,42
Собака	87	21	59	7	—	10,06	9,32
Всього	864	272	556	36	—	100	92,58
Разом, %	100	31,48	64,35	4,16	—	—	—
Дикі							
Кабан	7	—	1	6	—	10,14	0,75
Олень	2	—	—	1	1	2,89	0,21
Косуля	8	—	4	4	—	11,59	0,85
Зубр	1	—	—	1	—	1,44	0,10
Ведмідь	10	—	—	10	—	14,49	1,07
Вовк	2	—	—	2	—	2,89	0,21
Лисиця	8	—	8	—	—	11,59	0,85
Борсук	3	—	—	3	—	4,34	0,32
Байбак	1	—	—	1	—	1,44	0,10
Заєць	2	—	2	—	—	2,89	0,21
Бобер	1	—	—	1	—	1,44	0,10
Гусак	14	—	14	—	—	20,28	1,50
Качка	7	—	7	—	—	10,14	0,75
Пугач	1	—	—	1	—	1,44	0,10
Орел	1	—	—	1	—	1,44	0,10
Судак *	1	—	—	1	—	1,44	0,10
Всього	69	—	36	32	1	100	7,32
Разом, %	100	—	52,17	46,37	1,44	—	—
Разом	933	—	—	—	—	—	100

Примітка. * близько 5 кг.

2021 рік, ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ, РОЗКОП 5

Матеріали з розкопок представлені в табл. 2.11 і 2.12.

Таблиця 2.11. Видо-віковий склад домашніх та промислових тварин з розкопок городища Ширяєве в 2021 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Горизонт 1					
Корова	176	4	168	4	—
Кінь	50	1	46	3	—
Свиня	140	58	76	6	—
Коза	116	69	47	—	—
Собака	22	—	—	22	—
Кабан	5	—	5	—	—
Лисиця	3	—	—	3	—

Продовження табл. 2.11

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Бобер	3	—	—	3	—
Качка	5	—	—	5	—
Черепаха болотна	5	—	—	5	—
Горизонт 2					
Корова	219	8	199	12	—
Кінь	101	8	70	22	1
Свиня	160	46	97	17	—
Коза	144	53	83	8	—
Вівця	13	—	11	2	—
Собака	44	8	18	18	—
Кабан	16	—	3	13	—
Олень	29	—	9	20	—
Лось	10	—	—	10	—
Косуля	4	—	—	4	—
Зубр / тур	4	—	—	4	—

Продовження табл. 2.11

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Ведмідь	8	—	—	8	—
Вовк	9	—	—	9	—
Крупний хижак родини котячих	5	—	—	5	—
Бобер	2	—	2	—	—
Борсук	6	—	—	6	—
Лисиця	3	—	—	3	—
Заєць	3	—	3	—	—
Куниця	2	—	—	2	—
Орел	1	—	—	1	—
Ворон	1	—	—	1	—
Яструб перепелятник	1	—	—	1	—
Гусак	6	—	—	6	—

Закінчення табл. 2.11

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі
Качка	16	—	—	16	—
Перепілка	2	—	—	2	—
Черепаха болотна	4	—	—	4	—
Щука *	1	—	1	—	—
Горизонт 3					
Корова	15	5	10	—	—
Кінь	3	—	3	—	—
Свиня	20	2	18	—	—
Коза	11	3	8	—	—
Ведмідь	1	—	—	1	—
Борсук	3	—	3	—	—
Разом	1392	—	—	—	—

Примітка. * близько 1 кг.

Таблиця 2.12. Кількісно-віковий склад тварин з розкопок городища Ширяєве в 2021 році за кількістю кісток

Вид	*N*	Ювенальні	Молоді	Дорослі	Старі	Співвідношення, %	
						Вид	*N*
Свійські							
Корова	410	17	377	16	—	33,22	29,45
Кінь	154	9	119	25	1	12,47	11,06
Свиня	320	106	191	23	—	25,93	22,98
Коза / вівця	284	125	149	10	—	23,01	20,40
Собака	66	8	18	40	—	5,34	4,74
Всього	1234	265	854	114	1	100	88,63
Разом, %	100	21,47	69,20	9,23	0,08	—	—
Дикі							
Кабан	21	—	8	13	—	13,29	1,50
Олень	29	—	9	20	—	18,35	2,08
Лось	10	—	—	10	—	6,32	0,71
Косуля	4	—	—	4	—	2,53	0,28
Зубр / тур	4	—	—	4	—	2,53	0,28
Ведмідь	9	—	—	9	—	5,69	0,64
Вовк	9	—	—	9	—	5,69	0,64
Крупний хижак родини котячих	5	—	—	5	—	3,16	0,35
Бобер	5	—	2	3	—	3,16	0,35
Борсук	9	—	3	6	—	5,69	0,64
Лисиця	6	—	—	6	—	3,79	0,43
Заєць	3	—	3	—	—	1,89	0,21
Куниця	2	—	—	2	—	1,26	0,14
Орел	1	—	—	1	—	0,63	0,07
Ворон	1	—	—	1	—	0,63	0,07
Яструб перепелятник	1	—	—	1	—	0,63	0,07
Гусак	6	—	—	6	—	3,79	0,43
Качка	21	—	—	21	—	13,29	1,50
Перепілка	2	—	—	2	—	1,26	0,14
Черепаха болотна	9	—	—	9	—	5,69	0,64
Щука *	1	—	1	—	—	0,63	0,07
Всього	158	—	26	132	—	100	11,24
Разом, %	100	—	16,45	83,54	—	—	—
Разом	1392	—	—	—	—	—	100

Примітка. * близько 1 кг.

Додаток

3

С. А. Горбаненко

ВИЗНАЧЕННЯ ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

У сезоні 2017 р. зусиллями Путивльської АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. В. Каравайка проведено дослідження на городищі Ширяєве і прилеглому до нього поселенні (Путивльський р-н, Сумська обл.) раннього залізного віку (VI—IV ст. до н. е.).

Матеріали і методи. Переглянуто вироби з глини раннього залізного віку, що походять з городища і прилеглого до нього поселення. Нижній шар попередньо датований дослідником VI ст. до н. е., однак він практично не містить матеріалів, тим більше — виробів з глини з відбитками зернівок рослин. Середній шар (горизонт 2) попередньо датований V ст. до н. е., верхній — IV ст. до н. е. Матеріал виявлено в останніх двох шарах, а також на поселенні, переважно синхронному до побутового шару городища.

Зняття відбитків проведено за загальновживаною методикою, вперше використаною в СРСР З. В. Янушевич. Надалі матеріал визначено завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками і широким колом публікацій на цю тему.

У ході обстеження виявлено переважно відбитки на денцях. Окрім використання власне збіжжя, зафіксовано також підсипки з різних відходів від обмолоту (полови); на увагу заслуговують і відбитки від дрібнозернистої підсипки, найімовірніше — піску. Масовий матеріал зведено в таблицю. Окремі випадки описано нижче.

З городища походять грузила, до тіста яких домішано полову, а також грузило з відбитками трави й полови. Знайдено також «хлібці» характерних форм. На одному з них виявлено 2 відбитки зернівок проса, на іншому — полови.

На поселенні виявлено розвали горщиків значних розмірів (див. рис. 286). Форму одного з них лише частково відреставровано (див. рис. 286: 2). На його поверхні, переважно на внутрішній стороні горщика, виявлено кілька десятків відбитків зернівок проса. Крім того, на зовнішній поверхні зафіксовано принаймні 2 відбитки зернівок ячменю. Інших відбитків рослинного походження не виявлено. Результати наведено в табл. 3.1.

Результати. Таким чином, виявлено два з чотирьох варіантів потрапляння зернових до глиняного тіста (за Н. М. Кравченко, Г. О. Пашкевич): варіант 3 — випадкове пот-

Таблиця 3.1. Відбитки зернівок і відходів культурних рослин на виробах з глини / масові відбитки піску

Об'єкт / дата, ст. до н. е.	Культурні рослини, відходи						Інше
	Випадкові			На денцях			
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*P. m.*	*P. m.*, полова	Полова	Пісок
Г., IV	4	2	2	9	3 *	1	5
Г., V	3	2	1	8	2	1	6
П., V	3	—	1 [2]	1	—	—	—
Разом, V	6	2	2	9	2	1	6
Разом	10	4	4	18	5	2	11

Примітки. Г. — городище, П. — поселення; *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо), *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий), *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка). * З них один — з двома відбитками зернівок, 1 — з одним.

рапляння, варіант 4 — підсипання під дно. З певними нюансами, можна говорити про виявлення варіанту 2 — додавання збіжжя з ритуальною метою. Втім, у цьому випадку раніше йшлося про додавання зернівок до певних культових / ритуальних предметів: статуеток, «хлібців», мініатюрних посудин. А з матеріалів Ширяєвського комплексу походить розвал звичайного ліпленого горщика, до формувальної маси якого було додано винятково зернівки без видимої технологічної потреби.

Колекція розкопок 2017 року непоказова з точки зору оцінки зернового господарства. Вона переважно надає свідчення щодо технології виготовлення горщиків у ранньозалізний час. Підсипання під денця різноманітних сипучих тіл — цілком характерне явище для раннього залізного віку. У цій колекції виявлено характерні відбитки. Ще рідкіснішим явищем, характернішим для більш східних територій, є підкладання листя широколистих дерев. Не виключено, що такий набір різних «підстилок» пов'язаний із сезонами виготовлення горщиків.

З точки зору палеоетноботанічних знахідок, зернівки представлені трьома характерними і перевіреними часом видами, здавна використовуваними людьми на території сучасної України. Крім того, такий набір характерний для «лісових» культур раннього залізного віку, у тому числі — юхнівської культури. Однак, кількість матеріалів не становить статистичного мінімуму.

Що стосується горщика (див. рис. 286: 2), то його потенційний об'єм може свідчити на користь того, що його використовували для зберігання збіжжя поруч, «під рукою». Досі для скіфоїдних культур такі випадки (масові відбитки зернівок переважно одного виду на поверхні горщиків) не зафіксовано. Втім, не виключено, що на це свого часу просто не звертали увагу. Так, після того, як я почав звертати увагу на таку особливість у виготовленні горщиків та інших виробів із глини значних розмірів, що контактували з продуктами хліборобства, нині можу навести понад десяток прикладів пам'яток з матеріалами, що репрезентують давніх слов'ян, де такі випадки були виявлені. Не виключено, що й деякі горщики трипільської культури можна зарахувати до такої самої категорії: ємкості для зберігання збіжжя, до формувальної маси яких було додано збіжжя без технологічної необхідності.

Я схильний розглядати такі випадки, як прояв «побутової магії», коли давні хлібороби виготовляли звичайні повсякденні побутові речі, але наділяли їх магічними властивостями. У цьому випадку, такий в цілому ритуальний жест може вказувати на те, що зернівки в тілі посуду повинні були гармоніювати зі звичайним вмістом посуду. Отже, такий феномен пов'язаний з хліборобськими традиціями людей, які виготовляли цей посуд. А власне сам акт слід пов'язувати з культом родючості, напевно, поширеним у хліборобів давнини.

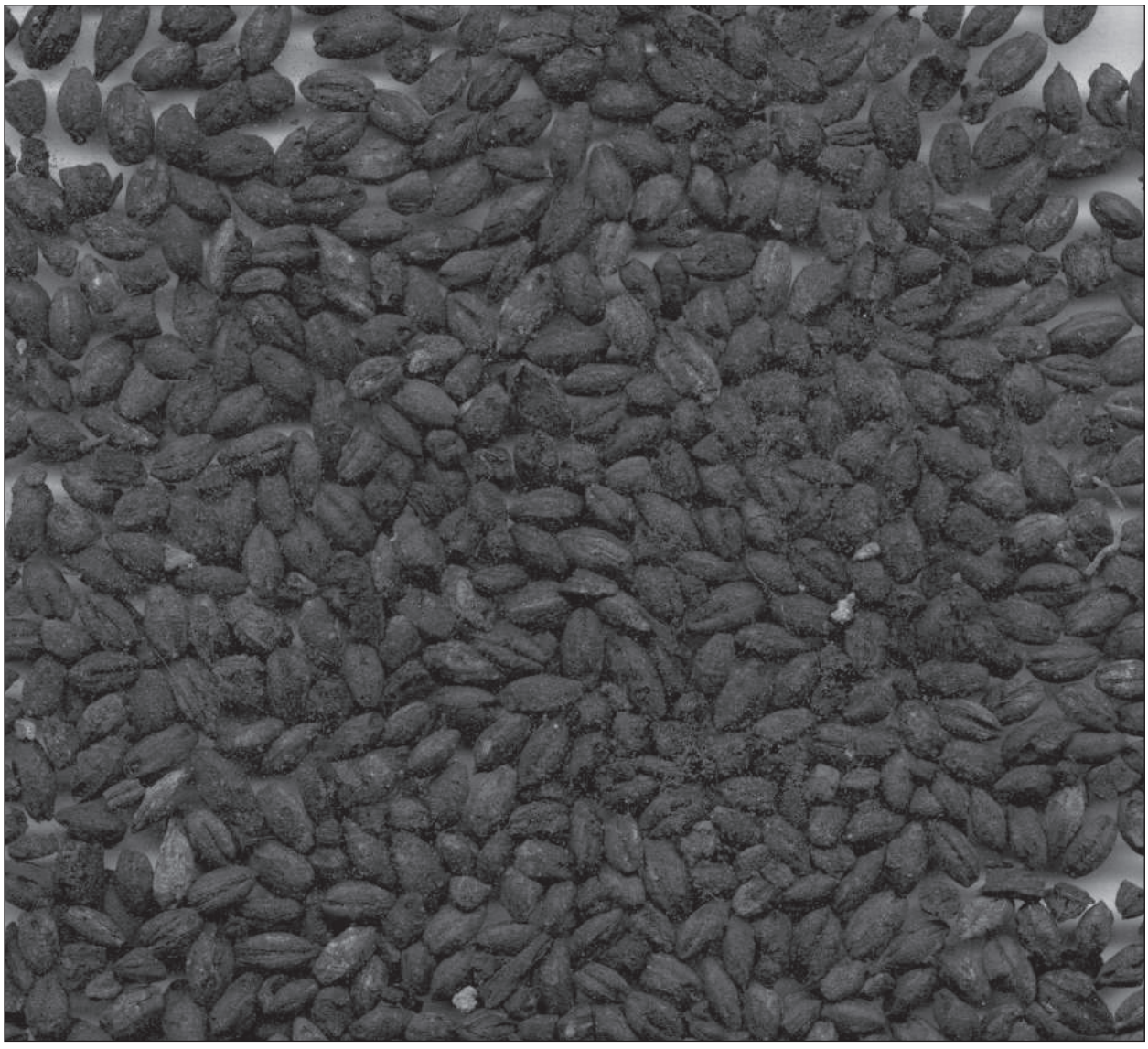

Рис. 3.1. Ячмінь плівчастий; в 1 см — 5 мм

* * *

У 2020 р. Путивльська археологічна експедиція під керівництвом Д. В. Каравайка продовжила дослідження городища Ширяєве ранньої залізної доби. У ході цих студій на аналіз забрано зразок ґрунту поряд зі стінкою споруди із другого шару V ст. до н. е., де було помічено скупчення вугликів (передані на ідентифікаційний аналіз М. С. Сергєєвій) і зерен. Звідти матеріал в об'ємі близько 80 мл відібрано і передано на ручне перебирання. У ході останнього відібрано близько 30 мл зернівок (та кілька вугликів).

Зерно має добру збереженість, близько 3—4 балів (за 5-бальною шкалою) — сильно поруйнованих зернівок мало. Зернівки належать ячменю плівчастому (*Hordeum vulgare*) (рис. 3.1).

Ячмінь плівчастий — один із найпоширеніших злаків на пам'ятках скіфського часу. Матеріал представлений гарними екземплярами, домішки (у тому числі й бур'яни) не виявлені. Не виключаємо, що вуглики у скупченні є рештками тари, в якій зберігалось збіжжя, спеціально відібране з певною метою (як посівний фонд?).

Додаток

4

О. Д. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА КІСТОК З ГОРОДИЩА ТА ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ

Стан збереження кісткових решток на городищі та на поселенні дуже хороший.

Методики дослідження. Були визначені стать, вік, основні морфологічні та патологічні ознаки на збережених кістках.

Для визначення статі на дитячих скелетах використовували морфологічні показники на черепі, тазі та нижній щелепі. Для визначення віку використані такі ознаки як ступінь прорізування зубів та формування коренів, ступінь закриття тім'ячок, ступінь закриття симфізів і зростання елементів хребців, розміри діафізів довгих кісток і ширина клубової кістки (Fazekas, Kosa 1978; Ubelaker 1978; Buikstra, Ubelaker 1994; Scheuer, Black 2000).

Дослідження палеопатологічних маркерів проводилось за методиками, розробленими групою палеопатології Центру Анатомії та ембріології Університету м. Гьоттінген (Німеччина), проф. М. Шульцом, та модифіковані групою палеопатології відділу біоархеології ІА НАН України. Досліджені сліди зубних, метаболічних, інфекційних та інших захворювань, сліди дегенеративних процесів на кістках та суглобах та наслідки травм.

ПОСЕЛЕННЯ, ЯМА 4, ВЕРХНЯ ЧАСТИНА ЗАПОВНЕННЯ

Збереглася лобна кістка дитини з добре збереженою правою орбітою. Ліва орбіта зруйнована. Колір кістки — «крафтовий папір», консистенція однорідна щільна; поверхня збережена добре, кістка блискуча на вигляд. Подекуди кістка має сліди ерозії внаслідок дії посмертних чинників. На ній виявлені відбитки коренів рослин. Кістка розбита на фрагменти, сколи свіжі. За морфологічними особливостями кістки можна припустити, що вік дитини складав 12—24 місяці. Кістка тонка, але добре сформована. Переднє тім'ячко знаходиться в процесі закриття. Зовнішня поверхня кістки слідів патології не має, так само як і склепіння орбіти. На внутрішній поверхні лобної кістки розташовані плями кісткового новоутворення у вигляді тонкої пористої плівки, діаметром від 5 до 8 мм. Новоутворена кістка одношарова, сірого кольору. Не виключено, що новоутворення є наслідком геморагічно-запального процесу в оболонках мозку. Очевидно, цей процес став причиною смерті дитини.

ГОРОДИЩЕ

На території городища в культурному шарі 2-го горизонту було знайдено дві людські кістки та дитяче поховання — в господарській ямі.

У культурному шарі другого горизонту виявлено проксимальний **фрагмент лівої стегнової кістки** з голівкою (рис. 4.1). Діаметр голівки стегнової кістки визначити не вдалося, візуально вона має середні розміри. Діаметри проксимальної частини діафізу: поперечний — 34 мм, сагітальний — 24 мм, середини діафізу: поперечний — 27 мм, сагітальний — 26 мм, окружність — 84 мм. Кістка характеризується різкою платимерією (індекс — 70,6 %) та відсутністю пілястра. М'язовий рельєф розвинено дуже слабо. Припустимо кістка належить жінці дорослого віку.

Голівка (рис. 4.2) та вертлюги кістки оббиті або зрізані, та з медіального боку і зверху мають сліди поліровки. В декількох місцях кістку залощено до блиску (рис. 4.3). Слідів та подряпин на залощених місцях не виявлено під збільшенням у 15 разів.

Судячи з цього та з площі відполірованих ділянок, можна припустити, що кістку досить довгий час використовували для очищення та розгладження шкіри (рис. 4.4).

Тіло нижньої щелепи, виявлене у культурному шарі, обламане на рівні першого моляру. Збереженість кістки хороша, сколи по бокам кістки старі: патиновані та частково еродовані. Підборіддя чотирикутне, досить сильно розвинене. Стать визначити достовірно не можна, хоча вірогідніше кістка належала чоловіку. В альвеолах збереглися всі зуби, за винятком молярів. Обламано ко-

Рис. 4.1. Фрагмент лівої стегнової кістки людини з культурного шару городища. Вигляд ззаду. На кістці видно лінію зрізу великого вертлюга та добре виражену борозну у місці прикріплення великого сідничного м'язу

Рис. 4.2. Той самий фрагмент як на рис. 4.1: 1 — медіальна поверхня; 2 — деформована та зашліфована головка

Рис. 4.3. Той самий фрагмент, що й на рис. 4.1, вигляд з латеральної (бокової сторони). Великий вертлюг видалено, кістка зашліфована до блиску

Рис. 4.4. Приклади використання кістки згідно з розташуванням зашліфованих поверхонь: 1 — на вертлюзі; 2 — на головці

ронку першого премоляру праворуч. Зуби стерті горизонтально, стертість центральних різців сягає половини висоти коронки. На їх передній (губній поверхні) присутні сколи

Рис. 4.5. Скелет новонародженої дитини з ями 9

емалі. На жувальній поверхні цих зубів утворено вторинний дентин. Стертість прогресивно зменшується до премолярів, які мають мінімальні сліди спрацьованості. Перший премоляр праворуч обламаний прижиттєво, очевидно, незадовго до смерті. Пульпа відкрита, однак слідів запалення не виявлено.

Можна припустити, що стертість передніх зубів штучна тобто людина використовувала зуби у якості третьої руки, для утримування, наприклад, шкіри, або з іншою метою.

Зубний камінь сягає цементо-емалевого з'єднання, має жовтуватий колір.

На іклах та премолярах виявлено як мінімум по дві широкі лінії гіпоплазії емалі, які

вказують на епізоди захворювань та стресів дитячого віку (між 3 та 6 роками).

У ямі 9 виявлено **майже повний скелет новонародженої дитини** (рис. 4.5). Череп та ребра представлені окремими фрагментами, хребці, як і кістки кистей та стоп, не збереглися. На деяких кістках присутні сліди зубів дрібних гризунів.

Дитина померла між народженням та кінцем першого місяця життя. Стать за морфологією аурикулярної поверхні — вірогідніше, як чоловіча.

Кістки дуже пористі. Деякі ділянки мають вигляд мережива. На кістках посткраніального скелету виявлене «розшарування» кісткової поверхні, яке може бути фізіологічним (процеси формування скелету), однак у деяких кістках (таз, ребра), його ступінь виходить за межі фізіології. Медулярна порожнина стегнової кістки щільно заповнена спонгіозою. Розширення грудинних кінців ребер нагадують рахітичний розарій. Такі зміни можуть спостерігатися також за певних генетичних патологій. Однак, скоріш за все, недоформування скелету та рання смерть пов'язана з вадами засвоєння певних речовин (кальцію, вітаміну D, тощо), хронічним голодуванням або з інфекцією.

Додаток

5

О. М. Бугай, В. В. Білик, А. В. Шульженко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТНОГО СКЛАДУ ЗНАХІДОК, ЩО МІСТЯТЬ МЕТАЛ, З ТЕРИТОРІЇ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ

На базі Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми, було проведено дослідження елементного складу 27 зразків, які знайдені під час розкопок городища Ширяєве у 2020—2021 роках. Дослідження проводились методом рентген-флуоресцентного аналізу з використанням портативного аналізатора ProSpector3.

Межа виявлення елементів з використанням цього методу знаходиться на рівні 0,01 %. Прилад може знаходити елементи в діапазоні від натрію до плутонію. Дослідження проводились в режимах та «Метали» та «Руда, оксиди».

ЗРАЗКИ 2020 року

Зразок 1. Камінь темно-сірого кольору. належить до метаморфічних гірських порід (рис. 5.1: 1). Має сліди деградації кристалічної структури та вивітрювання.

Подібні породи потрапили на територію Посейм'я з льодовиком з території Скандинавії.

Зразок 2. Є шматком ущільненого вапна, майже чистого, без домішок піску (рис. 5.1: 2). Склад такий, %: CaO — 95, SiO_2 — 4, CaO — 0,05, MgO — 0,02.

Зразок 3. Фрагмент виробу (2 горизонт) — є рештками залізного виробу зі вмістом останнього 60 %, що свідчить про високу якість залізної руди (рис. 5.1: 3). Детальніший хімічний склад зразка наведено в табл. 5.1.

Додатково проведено аналіз зразка в режимі сплавів. Цей режим видає концентрацію чистих елементів без урахування кисню і підходить для сплавів без слідів окислення (табл. 5.2).

Зразки 4 і **5**. Шматки жовтого суглинку з ошлакованою поверхнею (2 горизонт). Є рештками горна для виплавляння металу з руди (рис. 5.1: 4—5). Ошлакована поверхня зразків утворилася під впливом температури понад 1500 °C. Хімічний склад наведено в табл. 5.3 і 5.4).

Зразки 6 і **7**. Невеликі щільні конкреції зі вмістом металу (2 горизонт). Є рештками відпрацьованого флюсу, який використовувався для рафінації міді при виплавлянні металу з руди (рис. 5.1: 6, 7; табл. 5.5 і 5.6).

Рис. 5.1. Фото зразків, відібраних у 2020 році; нумерація на рисунку відповідає номерам зразків

Таблиця 5.1. Хімічний склад зразка 3, %

Fe_2O_3	CaO	SiO_2	Al_2O_3	MgO	SO_2	P_2O_5	K_2O	CuO	V_2O_5	TiO_2	NiO	MnO
60,94	17,72	15,23	3,24	1,23	0,16	0,65	0,41	0,28	0,05	0,04	0,03	0,01

Таблиця 5.2. Аналіз зразка 3 в режимі сплавів, %

Fe	P	Cu	S	Ti	Mg	Mo	Cr
95,05	3,3	0,65	0,08	0,05	0,03	0,02	0,01

Таблиця 5.3. Хімічний склад зразка 4, %

SiO_2	CaO	K_2O	Al_2O_3	Fe_2O_3	MgO	MnO	TiO_2	P_2O_5	CuO	SO_2	NiO
65,88	9,75	8,39	8,02	6,45	2,58	0,61	0,46	0,23	0,1	0,05	0,01

Таблиця 5.4. Хімічний склад зразка 5, %

SiO_3	CaO	K_2O	Al_2O_3	Fe_2O_3	TiO_2	MgO	P_2O_5	SO_2	CuO	MnO	NiO
63,93	13,08	9,57	7,52	4,22	0,63	0,6	0,25	0,09	0,06	0,05	0,01

Таблиця 5.5. Хімічний склад зразка 6, %

SiO_2	CaO	CuO	Al_2O_3	MgO	Fe_2O_3	SO_2	P_2O_5	K_2O	PbO	TiO_2	V_2O_5	MnO
43,01	27,99	13,12	4,86	2,58	2,42	2,32	1,77	0,78	0,62	0,24	0,08	0,09

Таблиця 5.6. Хімічний склад зразка 7, %

SiO_2	CaO	CuO	Al_2O_3	P_2O_5	K_2O	MgO	Fe_2O_3	SO_2	TiO_2	NiO	MnO	Cr_2O_3
56,12	16,28	15,16	5,68	0,43	3,25	1,2	1,26	0,13	0,34	0,07	0,04	0,01

ЗРАЗКИ 2021 року

Отримані зразки поділяються на кілька груп — неметали з оплавленою поверхнею, кольоровий метал, чорний метал (рис. 5.2). Детальні результати аналізу представлені у вигляді таблиць (табл. 5.7; 5.8).

Зразок 1 пов'язаний з плавленням міді.

Рис. 5.2. Фото зразків, відібраних у 2021 році; нумерація на рисунку відповідає номерам зразків

Таблиця 5.7. Елементний склад за оксидами, показники вимірів в режимі «Метали», %

Назва	Зразок, №											
	5	7	6	8	11	12	13	14	15	16	17	18
Si	0	0,51	0	0,88	6,41	0	2,41	4,82	0	8,69	5,27	0
P	0,35	0	0	0	0	0	0,59	0	0	3,16	3,41	0
Fe	0,11	0,25	0,02	0,3	0,12	0,21	0,1	0,22	99,64	84,16	90,75	99,74
Cu	87,76	80,29	95,04	89,86	84,27	94,51	87,61	89,6	0,2	3,8	0,42	0,2
Sn	10,38	9,44	2,88	4,25	4,22	4,52	7,46	1,44	0	0	0	0
Pb	1,23	9,49	2,05	4,61	4,9	0,74	1,71	3,76	0	0	0	0

Таблиця 5.8. Елементний склад за оксидами, показники вимірів в режимі «Руда, оксиди», %

Назва	Зразок, №							
	1	2	3	4	9	10	19	20
MgO	1,64	2,86	2,03	2,12	0	1,31	0,92	1,62
Al_2O_3	11,88	3,72	7,36	5,61	3,81	1,58	5,67	5,23
SiO_2	53,65	28,32	21,47	28,41	28,73	5,98	60,78	47,86
P_2O_5	2,95	8,42	5,55	1,23	3,06	8,67	5,44	12,65
K_2O	4,38	0,83	2,99	1,43	1,41	0,58	5,48	2,72
CaO	8,34	5,69	11,41	2,19	56,85	79,58	16,59	11,1
TiO_2	0,49	0,06	0,47	0,19	0,57	0,22	0,39	0,25
MnO	0,13	0,1	0,1	0,03	0,46	0,42	4,43	15,78
Fe_2O_3	5,21	49,45	47,5	58,5	3,24	0,67	0,03	1,58
CuO	10,45	0,04	0,23	0,05	0,16	0,15	—	—

Концентрація цього металу у складі зразка у вигляді оксидів та чистої міді становить близько 10%.

Зразки 2—4 і **19, 20** є рештками горнів для плавлення заліза про що свідчить значна кількість заліза від 15 до 47—58 %.

Зразки 5—8 (перший горизонт) та **11—14** (другий горизонт) є зливками кольорового металу на основі міді процент якої становить до 95 %. Зразки з першого горизонту у своєму складі містять до 20 % олова та свинцю тоді як зразки з другого горизонту процент міді є таким же, а от олова та свинцю лише 0,7—4,9 %.

Зразки 15—18 є фрагментами виробів з чорного металу. Концентрація заліза в них доволі висока і становить від 80 до майже 100 %.

Додаток

6

М. С. Сергєєва

РЕЗУЛЬТАТИ ВИЗНАЧЕННЯ ДЕРЕВА З ПОСЕЛЕННЯ ТА ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ СУМСЬКОЇ ОБЛ. ДОСЛІДЖЕННЯ ПУТИВЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

Поселення. На аналіз надано дрібне вугілля, отримане з печі давньоруського часу XII ст. (див. додаток 8). Усього для визначення відібрано 65 екземплярів дрібного вугілля. Все дерево репрезентоване зрілою деревиною.

Породи дерева визначено за особливостями їх мікроструктури по трьох розрізах, з подальшим порівнянням отриманих результатів з даними визначників деревини (Гаммерман и др. 1946; Вихров 1959). Стан збереження дерева дозволив визначити породи до роду для 44 екземплярів. 21 екземпляр належить до деревини широколистяних порід, породи не підлягають визначенню через дрібні розміри і стан збереження вугілля (дуже перепалене).

Усе вугілля визначено як ільм / в'яз (*Ulmus* sp.).

Отже деревина належить породі, характерній для місцевої рослинності. Враховуючи те, що все вугілля належить одному роду деревини, не можна виключати, що все воно потрапило до об'єкту одночасно. Його виявлення у давньоруській печі дозволяє визначити його як залишки палива.

Треба зауважити, що попередніми дослідженнями деревину в'язу на ранньосередньовічних і давньоруських пам'ятках виявлено, за поодинокими винятками, переважно на лівобережжі Дніпра, де вона була складовою сировинної бази для місцевого господарства. Чинні дослідження підтверджують поширення цього дерева у зазначеному ареалі.

У всіх попередніх випадках в'язове вугілля виявлене поза контекстом використання. Отже його зв'язок з піччю і, відповідно, інтерпретація як палива дозволяє визначити можливість використання цього дерева у давньоруські часи.

Городище. На аналіз поступило дрібне вугілля, отримане з культурного шару. Його зібрано в межах наземної споруди, і поза її стінкою. Горизонт 2 датований кінцем VI — третьою чвертю V ст. до н. е.

Всього для визначення відібрано 166 екземплярів вугілля. Дерево репрезентоване переважно деревиною стовбурів; 6 екземплярів — гілки.

Породи дерева визначено за особливостями їх мікроструктури по трьох розрізах, з

подальшим порівнянням отриманих результатів з даними визначників деревини (Гаммерман, Никитин, Николаева 1946; Вихров 1959). Дерево дуже перепалене. Стан його збереження дозволив визначити породи до роду для 73 екземплярів. 93 екземпляри визначені як дерева широколистяних порід. Хвойні відсутні.

Отримані такі результати:

Дуб — 28;

Ясен — 25;

Тополя / осика — 10;

Клен — 4;

Липа — 3;

Вільха — 3.

Уся деревина належить широколистяним породам, характерним для місцевої рослинності. Виявлення вугілля поза контекстом використання унеможливлює його точну інтерпретацію, проте стан його збереженості (вугілля дуже перепалене) і наявність серед зразків гілок дозволяє припускати, що проаналізований матеріал є залишками палива.

Зауважимо, що загалом стадію вивчення стародавньої викопної деревини на території України можна охарактеризувати як початкову, тобто стадію накопичення матеріалу. Значення проаналізованого матеріалу полягає в розширенні існуючої бази даних з археологічної ділової деревини.

Додаток

7

Ю. К. Куцоконь

ІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

На іхтіологічні визначення надійшли матеріали з городища і поселення Ширяєве (Путивльський р-н, Сумська обл.), ранній залізний вік, VI—IV ст. до н. е. Путивльська АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. В. Каравайка, 2017 р., розкоп 1. Матеріал отримано класичними методами.

Визначення елементів скелета виконане за допомогою атласу кісток В. Раду (Radu 2005), а також за власною порівняльною остеологічною колекцією риб, створеною на базі Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Куцоконь 2015). Луску визначала за цією ж порівняльною колекцією. Назви родин та видів риб наведені за роботою (Куцоконь, Квач 2012).

Усього надійшло 87 фрагментів, з яких 86 — це залишки луски. З них вдалося визначити, що 46 лусок належали родині Щукові, вид щука звичайна. Ще одна луска була з окуня звичайного. Щодо інших уламків луски можна лише зазначити, що це була циклоїдна луска. Також в матеріалах був один хребець сома звичайного, ймовірно оброблений. Приблизна довжина риби — 60 см.

Додаток

8

Д. В. Каравайко,
О. В. Качура

МАТЕРІАЛИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ

Уперше Путивль згаданий в Іпатіївському літописі під 1146 р. у зв'язку з міжусобицями новгород-сіверського князя Святослава Ольговича та чернігівськими князями Ізяславом та Володимиром Давидовичами (Літопис… 1989, с. 204). За часів Давньоруської держави місто відігравало важливу роль у системі оборони південно-східних кордонів держави від кочовиків. У самому місті та в найближчих його околицях виявлено та досліджено значну кількість пам'яток давньоруського часу (Сухобоков, Юренко 2019). Останнім часом цілеспрямованих робіт по вивченню пам'яток цього періоду в районі Путивля не ведуть, утім у результаті обстежень городищ скіфського часу, проведених Путивльською археологічною експедицією протягом 2012—2016 років, отримано новий матеріал X—XII ст. Матеріали цього часу виявлені на городищах Будище, Бунякіне II, Лобанова Гора, Гірки II (Каравайко, Качура 2020). Загалом же в басейні р. Сейм, в її середній течії, враховано 37 городищ епохи Київської Русі (Моргунов та ін. 2022, с. 46—135). Точне число неукріплених поселень навряд зараз можна назвати. Востаннє було враховано 56 пунктів (Сухобоков, Юренко 2019, рис. 112). Зараз до цього списку можна додати й поселення Ширяєве, де в 2018 році вперше виявлено давньоруський матеріал.

На поселенні закладено розкоп площею 48 м^2 та проведено збір підйомного матеріалу. В межах розкопу, в його західній частині, досліджено об'єкт, що на рівні материка виділялися більш темним кольором, ніж плями від споруди та ям скіфського часу (рис. 8.1). В північно-західній частині розкопу розчищено рів завширшки майже 3 м, та глибиною від рівня материка 0,55 м (рис. 8.2; 8.3). Стінки відносно пологі, заповнення однорідне — темно-сірий супісок (рис. 8.4). В північній частині рову, в нижній частині його заповнення, зафіксовано скупчення каміння та обпаленої глини. На краю рову, зі східного боку, розчищено залишки печі (рис. 8.2; 8.5). Челюстями вона повернута до рову. Ширина гирла — 0,4 м. Піч майже квадратної форми. Розміри — 1 × 1,1 м. Мала два череня (рис. 8.6). Їх товщина 1 см. Між ними прошарок сірого супіску з включенням печини потужністю 5 см. Верхній черінь зберігся добре. Нижній — фіксувався переважно біля гирла

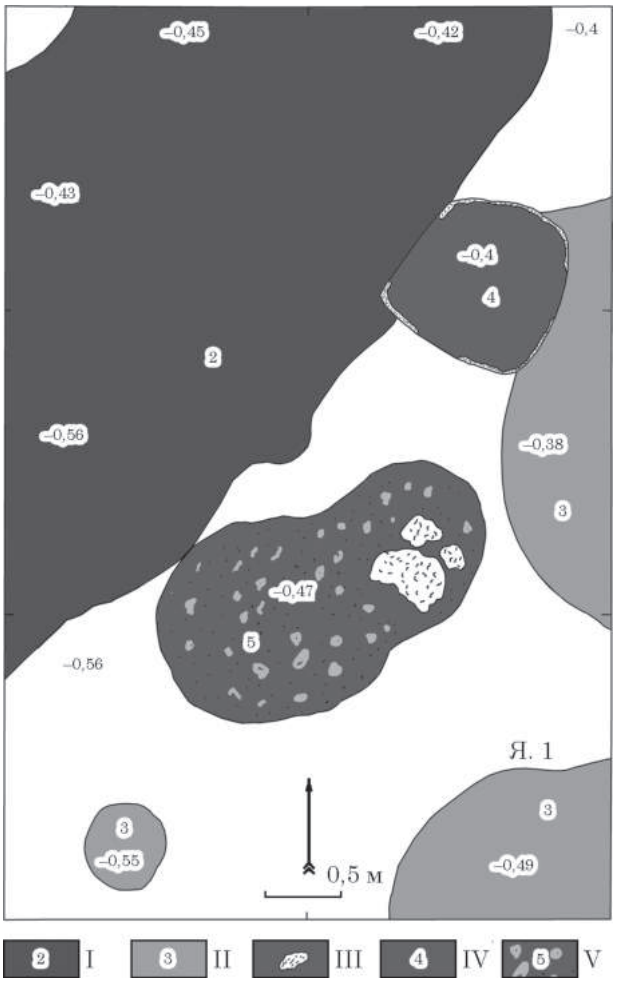

Рис. 8.1. Поселення Ширяєве, плями об'єктів на рівні материка: I — сірий супісок (заповнення рову); II — світло-сірий супісок; III — обпалена глина; IV — сірий супісок; V — сірий плямистий супісок та попіл

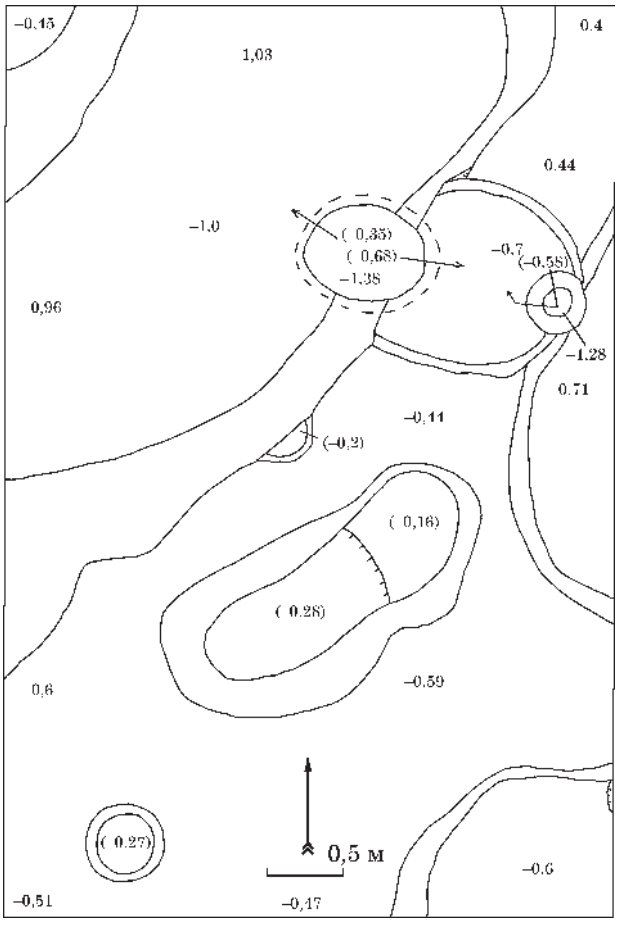

Рис. 8.2. План розкопа по материку

Рис. 8.3. Поселення Ширяєве, рів

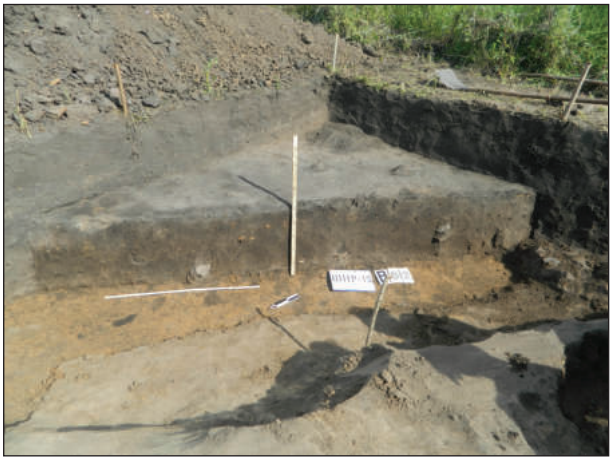

Рис. 8.4. Стратиграфічний розріз рову

Рис. 8.5. Піч на краю рову

печі. Під ним зафіксовано заглиблення діаметром 0,8 м. Товщина — 5 см. Заповнення — зола. Дальня частина нижнього черення викладена уламками горщика. Останній складався з 44 фрагментів. Горщик вдалося відновити повністю (рис. 8.7). Його висота 21 см, діаметр вінця — 18,7 см, дна — 10 см, ширина найбільшого розширення — 22,3 см, шийки — 17,3 см.

На дні рову, безпосередньо під гирлом печі, розчищено яму діаметром 0,64—0,8 м, та глибиною 0,35 м від дна рову. Заповнення однорідне — темно-сірий супісок. Стінки дещо розширюються до дна. Його діаметр — 0,7—1 м. Ще одна яма розчищена в 0,5 м на південь від рову. Вона мала 8-подібну форму (рис. 8.8). Заповнення — темно-сірий супісок із включенням обпаленої глини. Південно-західна частина заглиблена на 0,28 м. Заповнення — сірий супісок із включенням золи. Північно-східна частина діаметром 0,8—1 м заглиблена в материк на 0,16 м. Не виключено, що це ще одна піч, що збереглася гірше за першу.

Знахідки гончарної кераміки представлені фрагментами вінець, діаметр яких реконструюється в межах 14,5—23,5 см, та дна (рис. 8.9: 1—12). Серед інших речей, які можуть бути віднесені до давньоруського часу, уламок бронзового браслету з округлого в пе-

Рис. 8.6. Розріз печі

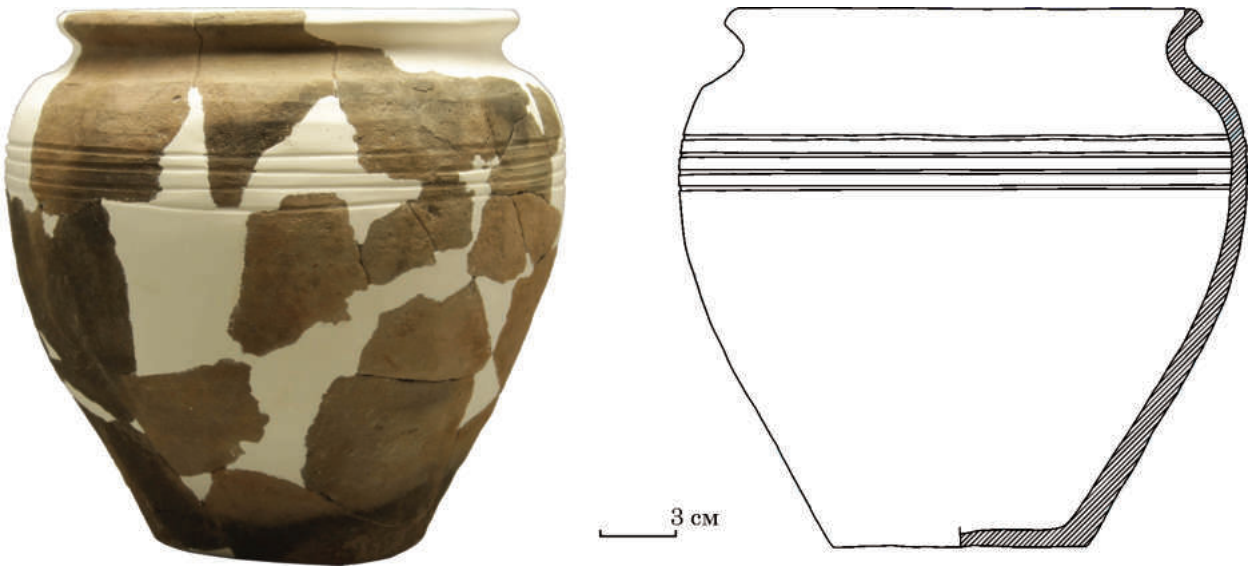

Рис. 8.7. Горщик з нижнього череня печі

ретині дроту (рис. 8.9: 13). Знахідки кераміки виявлено переважно в межах заповнення рову, або в зруйнованому культурному шарі над об'єктами. Керамічний комплекс дозволяє датувати виявлений об'єкт XII ст.

Подібний виробничий комплекс досліджений в 1989 році в Чернігові, в південній частині передгороддя. Вздовж канави глибиною 0,4—0,6 м завширшки 1,3—1,6 м досліджено 14 печей, що гирлом виходили в бік заглиблення. Більшість печей мали округлу форму, проте трапляються й прямокутні. Всі мали каркасну конструкцію. Печі згруповано попарно, або по три поруч. Комплекс віднесено до XII ст. (Моця, Казаков 2011, с. 129). За аналогією з чернігівським, об'єкт з поселення Ширяєве можна інтерпретувати як промислову хлібопекарню. Вочевидь, поселення було далеко нерядовим. Масове виробництво хліба можна пов'язати з необхідністю продуктового забезпечення княжої дружини, що в свою чергу наштовхує про думку щодо прямого зв'язку між стародавнім містом Путивль та поселенням поблизу Ширяєве. З цього приводу мимоволі виникає аналогія з так званим Ігоревим сільцем поблизу Путивля. Вперше воно згадане в Іпатіївському літописі під 1146 роком у зв'язку з міжусобною війною новгород-сіверських князів Святослава та Ігоря Ольговичей із чернігівськими

Рис. 8.8. Яма на краю рову. Залишки печі (?)

князями Володимиром та Ізяславом Давидовичами: «*…А їм же обом по диявольському наущенню не було й того іще досить. Тож пішли вони удвох на Ігореве сільце, де ото він поставив був добрий двір. Було ж тут*

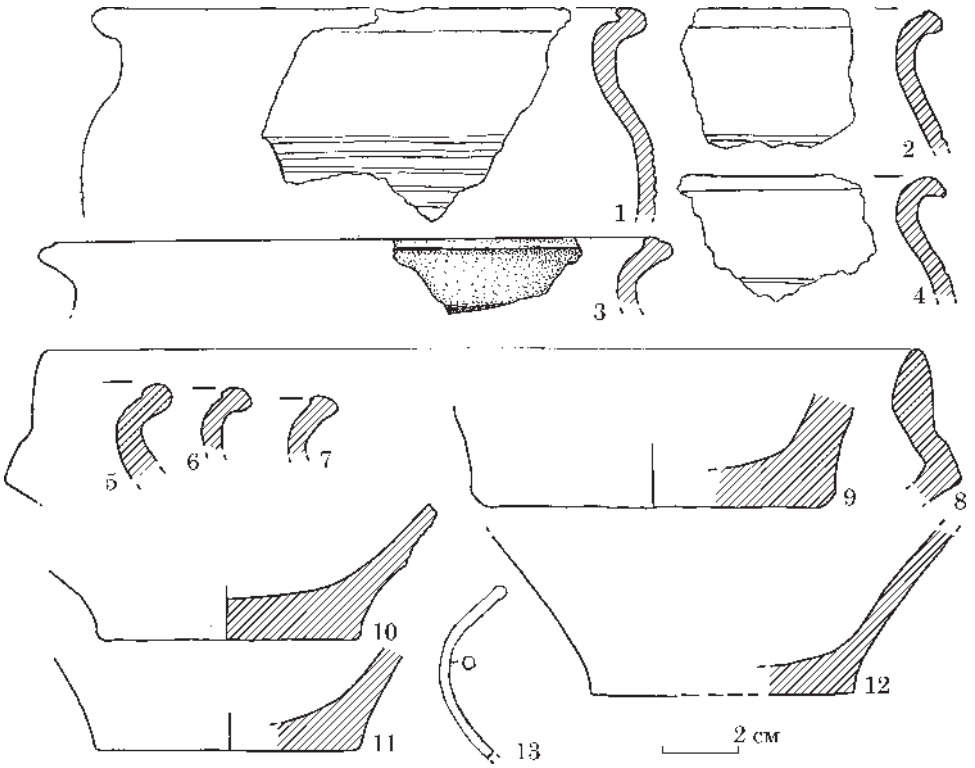

Рис. 8.9. Знахідки з розкопу на поселенні

головизни багато у бретяницях і в погребах — вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза і до міді, [то] не могли вони задля безлічі все те вивозити. І Давидовичі повеліли забирати [добро] на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір, і церкву святого Георгія [Побідоносця], і стодолу його [Ігоря], в якій було дев'ятсот стогів» (Літопис… 1989, с. 204).

Локалізація Ігорева сільца на сьогоднішній день залишається під питанням. Свого часу О. В. Григор'єв ототожнював його з комплексом пам'яток (городище та поселення) поблизу с. Горбове неподалік Новгород-Сіверського на Десні (Григорьев 1983). Очевидно, що така локалізація Ігорева сільца випливала з версії, що Путивль «Слова о полку Ігоревім» — це Путивськ на Десні неподалік Новгород-Сіверського, яка сьогодні має лише історіографічне значення (Сухобоков, Юренко 2019, с. 25).

О. В. Сухобоков вважав, що Ігореве сільце знаходилося на північно-східній околиці села Ігорівка, в 14 км від Путивля в бік Бурині. Виявлені тут городище та селище досліджувалися протягом 1982—1983 років, а отриманий матеріал може свідчити про заможність місцевого населення і належність його до князівського оточення (Сухобоков, Юренко 2019, с. 89—96). Серед місцевих мешканців побутує легенда, яка пов'язує назву села Ігорівка з князем Ігорем. Втім, колишня назва Вигорівка жодним чином не свідчить про такий зв'язок. У двох наведених гіпотез є один суттєвий недолік. В літописі чітко названо «сільце», а жодних вказівок на існування укріплень немає. З огляду на це версія про розташування Ігорева сільця поблизу Ширяєве виглядає більш вірогідною, адже на самому городищі жодних матеріалів часів Київської Русі не виявлено, а отже існувало тільки неукріплене поселення.

Зібраний на поверхні поселення Ширяєве матеріал доволі виразний і свідчить про непересічність цього селища. Основна частина знахідок концентрувалася в східній частині поселення, поблизу городища. Вони представлені прикрасами, знаряддями праці,

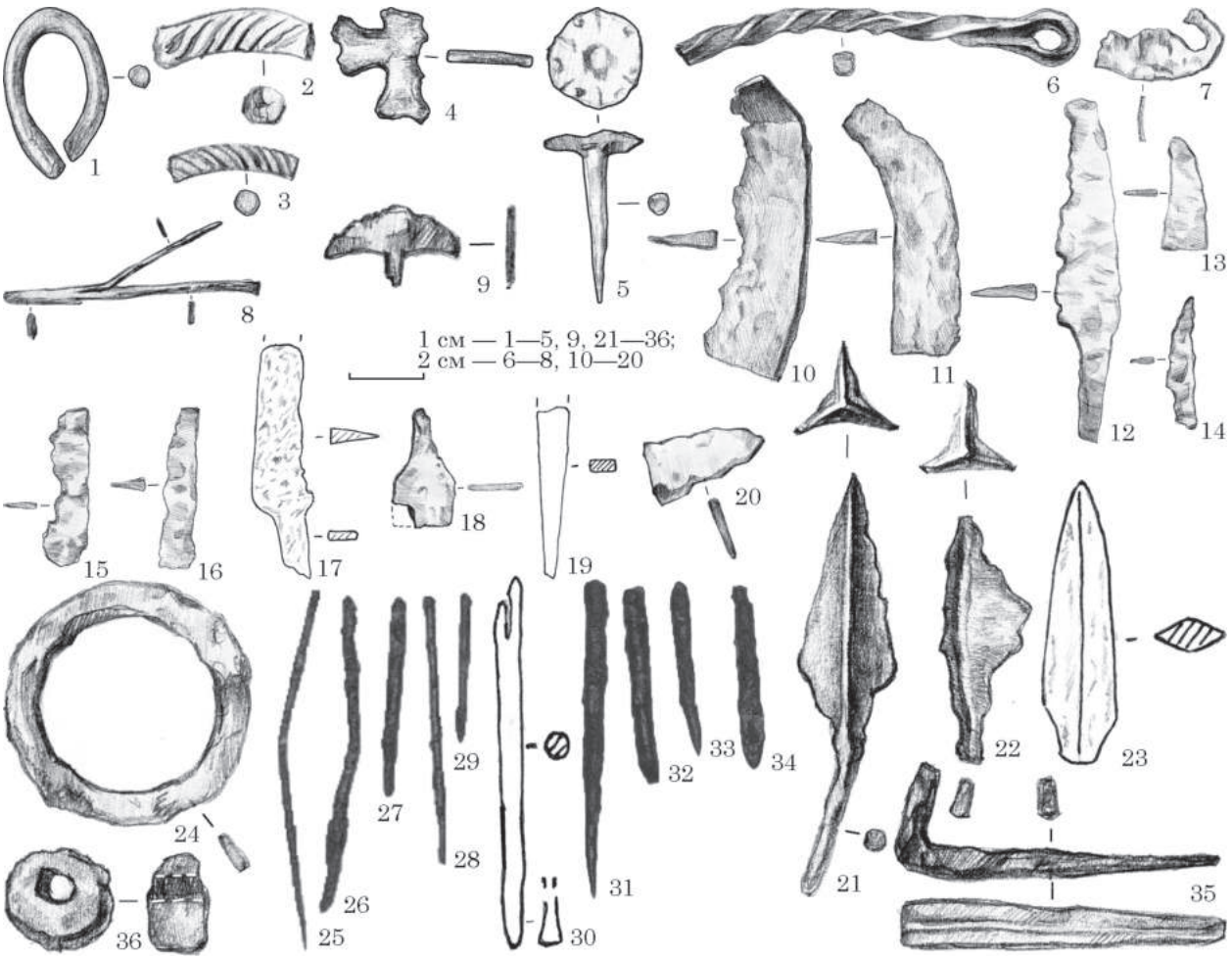

Рис. 8.10. Знахідки часів Київської Русі з орного шару поселення: 1 — срібло; 2, 3 — скло; 4 — олово (?); 5 — бронза; 6—36 — залізо

інструментами, побутовими речами, зброєю, відходами виробництва.

Прикраси нечисленні. Серед них срібна сережка, виготовлена з округлого в перетині дроту, та два уламки скляних браслетів темно-зеленого та червоного кольорів (рис. 8.10: 1—3). Умовно до категорії прикрас відносимо уламок олов'яного або свинцевого натільного хрестика (рис. 8.10: 4).

Єдиний предмет з бронзи — цвях з орнаментованою внутрішньою поверхнею шляпки, щоправда, належність цієї речі до давньоруського часу під питанням (рис. 8.10: 5). Загалом, кількість речей з кольорових металів вкрай мала, що, вірогідно, слід пов'язувати з багаторічною діяльністю грабіжників з металошукачами.

Значно більше знайдено залізних предметів. Побутові речі представлені фрагментом руків'я відра з товстого квадратного в перетині перекрученого дроту (рис. 8.10: 6), уламком залізного кресала (рис. 8.10: 7). Також знайдено кілька фрагментів циліндричного замка (рис. 8.10: 8, 9).

Знаряддя праці представлені уламками серпа, коси-горбуші (рис. 8.10: 10, 11) та сімома ножами (рис. 8.10: 12—17). Ще кілька предметів можемо зарахувати до цієї ж категорії, втім визначити їх функціональну приналежність вкрай складно (рис. 8.10: 18, 19). Принаймні один предмет можна інтерпретувати як уламок леза сокири (рис. 8.10: 20).

Знайдено три залізні наконечники стріл. Два з них черешкові, з трилопасними голів-

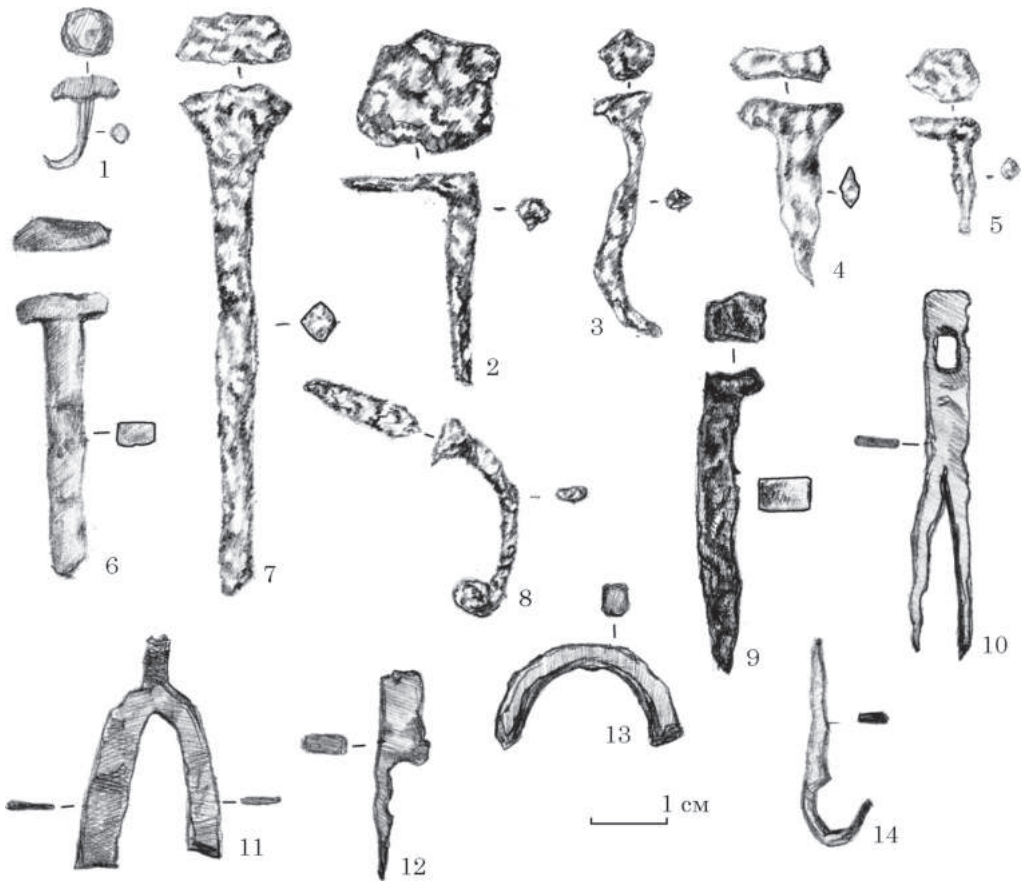

Рис. 8.11. Речі із заліза: 1—9 — цвях; 10—14 — інші предмети

ками, одна — має ромбічне вістря (рис. 8.10: 21—23). Серед іншого — розподільче кільце кінської збруї (рис. 8.10: 24). Багато знахідок уламків голок та шил (рис. 8.10: 25—34). Зібрано виразну колекцію різноманітних цвяхів (рис. 8.11: 1—9). Деякі речі поки що важко інтерпретувати (рис. 8.11: 10—14).

Про розвиток металообробного ремесла свідчить не тільки кількість знахідок, а і наявність залізних шлаків, виплесків срібла та бронзи. На окрему увагу заслуговують два залізних предмети, які, з певною долею обережності, можна інтерпретувати як фільєри — інструмент майстра для витягування тонкого дроту (рис. 8.10: 35—36).

Як бачимо, знахідки з поселення доволі різнобарвні й відображають різні сторони життя стародавнього населення. Зважимо на те, що це лише поверхові збори на незначній ділянці після оранки. З огляду на наявний матеріал поселення може бути датованим XII — початком XIII ст. і є синхронним стародавньому Путивлю часів «Слова о полку Ігоревім».

Resume

D. V. Karavaiko

SCYTHIAN HILLFORTS IN PYTUVL SEIM REGION (Pytuvl Archaeological Expedition 2012—2021)

The basin of the middle course of the Seim River within the Sumy region, or so called Pytuvl Seim region, is rich on archeological sites of the different periods. The most traced based on shafts, moats and escarpments are the hillforts. Nowadays, there are 61 fortified settlements in the region. Layers or materials dated by the Scythian period were found at 26 hillforts.

The first mentions of these sites dated of the end of the 19th and the first half of the 20th centuries. Brief information about the hillforts is collected in the works by D. Samokvasov and P. Eremenko. They were also explored by the directors of the Putivl and Hlukhiv museums of local lore. In the second half of the 20th century, I. Lyapushkin carried out large-scale field surveys on the sites of the Left Bank Forest Steppe, including Seim region. The first excavations at the hillforts near the Vorgol and Shuryaeve villages were Leaded by D. Berezovets and V. Illinska. In the second half of the 20th century surveys at the enlightened region were systematically carried out by specialists in Slavic archaeology: O. Sukhobokov, Yu. Morgunov, R. Terpylovskyi, A. Oblomskyi, V. Pryimak. The period between roughly 1975 and the beginning of the 2000s was Slavic for researches on the Dnipro Left Bank. The level of conducting researches of the sites of the middle course of the Seim river in comparation to Kursk Seim region was extremely low for a long time.

The study of Scythian period hillforts of Putivl Seim region have just begun. The Putivl archaeological expedition conducted widespread surveys on all fortified settlements of the region during 2012—2016. New topographic plans were created, the peculiarities of the cultural layer on the settlement were clarified. The current research allows us to give a general characteristic of the fortified settlements of the region.

All the fortified settlements are situated on capes with one or more shafts on the open side. The main feature is that each cape has part, which goes down to the floodplain. The studies of defensive structures were conducted at three sites. The presence of a moat is assumed, although it can be traced visually at two more sites. In addition, significant part of the fortified settlements is defended by escarpments.

Based on presence of the cultural layers 3 groups of sites can be distinguished: the fortified settlement with long time existence layer; the fortified settlement with 0.5 m layer; the fortified settlement with negligible total amount of finds and objects. Potentially, the last one group includes unfinished settlements or administrative centers, which combine several unfortified settlements.

Comprehensive characterization of the material complex based on available number of finds is impossible. However, superficial analysis traces the connection of the Middle Seim tribes with the Yukhniv population of the forest zone. It is possible to assume, that the mixed marriages led to the presence of specific forms of pottery and some things in the material complexes of the population in northern part of the Dnipro Left Bank Forest-steppe.

The date of sites in Pytuvl Seim region is open. Preliminarily, it is the timeframe within middle of VI—IV centuries BCE. In the IV century BCE, there was only one fortified settlement — Shuryaeve.

Nowadays, Shuryaeve is the best researched hillfort. 260 m^2 were excavated during five field seasons. The defensive structures survey was carried out on the rampart of the hillfort.

According to the results of the 2017—2021 researches, the cultural layer varies from 2—2.1 m at the edges and up to 0.85—1 m in the middle of the site. In stratigraphy, three horizons are traced based on the color of the soil and contains the remains of objects. During 2017—2021, three dwellings in each layer, were fully investigated. The excavation of four more structures has begun.

On the territory of the forest-steppe, long (6 × 12 m) ground dwellings with underground basement were discovered for the first time. The walls were made of logs with wattle covered with clay. The interior is divided into a residential part, which was heated by oven and household part. In dwellings were arranged 1 m depth pits (cellars).

The material complex of the Shuryaeve hillfort is informative and indicative in dynamics of changes over almost three centuries. Pots are represented by three types with variants. Absolutely prevail slightly profiled. Other pottery includes bowls, jars, jugs, mugs, small vessels and miniature cult forms.

Variety of clay wares are widespread finds on the settlement.

Spindles represented as mass finds. The results of analyzes doesn't allow to talk about any chronological or territorial features.

Forms of the spindles from the Shuryaeve hillfort are fundamentally different from the similar products from other monuments of the Dnieper Left-Bank Forest-Steppe region. The so-called cones with a hole, located parallel to the base, didn't receive wide distribution in the Seim river basin. At the same time, the spindles from this region have a lot in common with the same products of Yukhnivska culture. Perhaps it's one of the evidence of mixed marriages.

There are quite a lot of finds of bread-shaped wares, which most researchers attribute as religious objects. Among other things, a number of clay objects whose functions are difficult to determine. These are objects reminiscent of a master's tool, various clay balls, etc. The finding of the «horned brick» is noteworthy. Similar products well known in the cultures of the Forest zone and aren't typical for the material complex of the monuments of the Dnieper Left-bank Forest-Steppe region.

Stone tools are represented by mealing, ground stones and bars. There are a few finds made of bone as needles and awls, knife handles, amulets. Iron objects includes knives, sickles, various tools, jewellery and clothing details. It is possible to assume bronze jewellery local production.

Number of imported products indicates underdeveloped exchange relations.

As chronological markers for each of the three horizons were used arrowheads and some jewellery. The date of the third horizon can be determined within the second — third quarter of the VI century BCE; the second horizon — the end of the VI — the third quarter of the V century BCE; the first horizon — the end of the V—IV century BCE.

The economic structure of Shuryaeve settlement population was agricultural and animal husbandry oriented, with essential role of hunting and fishing.

The materials from excavations carried out on the settlement out of defensive structure synchronize with the second and first horizons of the hillfort.

This work is the first step in the study of Scythian hillforts in the Putivl Seim and represents the preliminary results. At this stage of the research, new accurate plans were created, the areas of the hillforts with cultural belonging were traced, the features of the cultural layers were determined. The material of the well excavated Shuryaeve hillfort is the most indicative and informative. The population was related to the Vorskla, Sula, Psel, and Siverskyi Donets regions inhabitants. The entire material complex and pottery have common manufacturing traditions. On the other hand, here are certain differences, which can be partially explained by the natural and climatic environments of the Middle Seim region and mainly by direct contacts with the population of the Yukhniv culture of Desna region.

ЛІТЕРАТУРА Й АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Алихова, А. Е. 1956. К вопросу о датировке двух городищ у села Юхнова. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 65, с. 31—41.

Алихова, А. Е. 1962. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии*, 113, с. 86—129.

Амбургер, Н. 1950. *Отчет о археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2в.

Анпилогов, Г. Н. 1967. *Новые документы о России конца XVI — начала XVII в.* Москва: МГУ.

Апалс, А. 1985. Развитие балтского жилища (по археологическим и этнографическим данным). В: *Проблемы этнической истории Балтов. Материалы межреспубликанской научной конференции*. Рига: Зинатне, с. 34—36.

Артеменко, И. И., Неприна, В. И., Моргунов, Ю. Ю., Загребельний, А. Н. 1977. *Отчёт о работе Среднеднепровской экспедийии в 1977 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/11.

Артеменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1978. *Отчет о работе Среднеднепровской археологической экспедиции в июле 1978 года у сел Ольшанка Недригайловского района, Бунякино Путивльского района Сумской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/27.

Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени*. Москва: Наука.

Березанская, С. С. 1957. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 67, с. 32.

Березовець, Д. Т. 1948. *Дневник Д. Т. Березовца. с. Волынцево, Путивльского района Сумской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/10.

Березовець, Д. Т. 1948а. *Звіт про археологічні досліди на Путивльщині в 1947 та 1948 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/10.

Березовець, Д. Т. 1949. *Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції 1949 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/9.

Березовец, Д. Т. 1950. *Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснинской экспедиции 1950 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2а.

Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІІ, с. 242—250.

Березовец, Д. Т. 1953. *Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/8б.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49—66.

Бессонова, С. С., Скорий, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской епохи*. Киев; Краков.

Белінська, Л. І., Звагельський, В. Б., Борошнев, В. О., Нога, М. П. 1999. *Звіт про археологічні дослідження в Сумській області 1999 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/56.

Белінська, Л. І., Євтушенко, О. В. 2009. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2009 р. (Білопільський, Буринський, Вели-*

кописарівський, Контопський, Краснопільський, Кролевецький, Лебединський Липоводолинський райони). НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/294.

Білинська, Л. І., Удовиченко, О. А. 2010. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2010 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/13.

Білинська, Л. І., Білинський, О. О., Гордієнко, Р. О. 2013. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2013 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/14.

Білинський, О. О. 2011. Матеріали скіфського часу з городища біля с. Воргол. В: Колесник, В. Ф. (ред.). *Археологія: спадок віків*. Біла Церква, с. 89—94.

Білинський, О. О. 2014. Керамічний комплекс скіфського часу з Мар'янівського поселенні на Сеймі. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 84—87.

Білинський, О. О., Кабанов, Д. О. 2015. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла. *Археологія і давня історія України,* 4 (17), с. 122—127.

Білинський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 213—234.

Білинський, О. О. 2019. *Пам'ятки скіфського часу на Сеймі*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Білинський, О. О. 2019а. Проблема поховального обряду населення скіфського часу Посейм'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 255—262.

Билинский, О, Кабанов, Д. 2018. Планировка поселений и домостроительство населения скифского времени в бассейне Сейма. *Revista Arheologică, serie nouă*, XIV, 2, с. 13—26.

Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, XV, с. 165—174.

Бондаренко, В. Л. 2006. Породные линии собак раннего железного века в лесостепи Восточной Европы (по результатам раскопок Бельского городища). В: Черненко Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 120—130.

Бондаренко, В. Л. 2018. О сезонности жертвоприношений на Бельском городище скифского времени. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 90—94.

Бондаренко, В. Л. 2019. Результати дослідження остеологічних матеріалів із розкопок на Більському городищі. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 297—302.

Бондаренко, В. Л., Каравайко, Д. В. 2021. Господарський уклад мешканців городища Ширяєве. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 151—163.

Буйнов, Ю. В. 2003. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 35, с. 4—13.

Буйнов, Ю. В. 2006. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры. *Российская археология*, 2, с. 39—50.

Вихров, В. Е. 1959. *Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР*. Москва: АН СССР.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)*. Полтава: Археологія.

Гаммерман, А. Ф., Никитин, А. А., Николаева, Т. Л. 1946. *Определитель древесин по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Гейко, А. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя*. Полтава: Асмі.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Горбаненко, С. А. Каравайко, Д. В. 2012. Рыболовный промысел населения юхновской культуры. *Revista arheologică*, VIII, 1—2, p. 37—49.

Горюнова, Е. И. 1950. Городище Торфель. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 31, с. 148—156.

Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Материалы и исследования по археологии, 36. Москва: Наука.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista arheologică*, X, 1—2, с. 79—101.

Гречко, Д. С. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145—168.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23): Старожитності раннього залізного віку, с. 78—106.

Гречко, Д. С. 2019. Скифия от Октамасада до Атея (по материалам Днепровского лесостепного Левобережья). *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 29—52.

Гречко, Д. С. 2021. Основні етапи історії населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя середини VII — початку III ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 27—50.

Гречко, Д. С. 2021а. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Гречко, Д. С., Каравайко, Д. В. 2012. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время. *Сіверщина в історії України*, 5, с. 55—60.

Гречко, Д. С., Билинский, О. О., Кушнир, А. С. 2021. Человек и ландшафт в скифское время в Днепровском лесостепном Левобережье. *Stratum plus*, 3, с. 321—341.

Григорьев, А. В. 1983. Поселение у с. Горбово. *Краткие сообщения института археологии*, 175, с. 69—72.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°.

Голубовский, П. В. 1908. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. *Труды XIII Археологического съезда*. 2. Москва, с. 1—50.

Гуляев, В. И. 2020. *Культ медведя у населения Восточной Европы в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН.

Гусаков, М. Г. 2001. К истокам древнеевропейской календарной системы лесной полосы дописьменного периода (опыт реконструкции). *Верхнедонской археологический сборник*, 2, с. 109—121.

Данильченко, В. П. 1981. Сравнительно-остеологический анализ костного материала городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье VI—IV вв. до н. э.* Москва: Наука, с. 108—109.

Дараган, М. Н. 2017. О находках глиняных конусов на городищах скифского времени Украинской левобережной лесостепи (археологические контексты и пространственный анализ). В: Ситдиков, А. Г. (ред.). *Эпоха бронзы и ранний железный век*. Археология Евразийских степей, 3: Материалы III международной научной конференции «Ананьинский мир: культурное пространство, связи, традиции и новации». Казань, с. 141—169.

Еремёнко, П. М. 1906. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов. *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*. I. Москва, с. 97—105.

Жаров, Г. В. 1995. К вопросу о юго-восточном пограничье милоградской культуры. В: *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова (22—23 вересня 1995 року, м. Чернігів — Славутич)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 45—50.

Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2012. Дружинный могильник рубежа эр на Сейме. В: *Inter Ambo Maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю. Тезисы докладов международной научной конференции. Гаспра, Украина, 3— октября 2012 г.* Симферополь, с. 301—311.

Задніков, С. А. 2020. Про одну категорію знахідок з Більського городища. В: Скорий, С. А. (ред.). *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії. Всеукраїнська археологічна конференція: Тези доповідей*. Київ, с. 35—38.

Звагельський, В. Б. 2011. Путивль та його округа в епоху «Слова о полку Ігоревім». В: Самойленко, Г. Ф. (ред.). *Література та культура Полісся*, 62, Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, с. 90—109.

Зеленин, Д. К. 1991. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука.

Ильинская, В. А. 1950. По поводу так называемой «Зольничной культуры». *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 142—146.

Ильинская, В. А. 1950а. *Отчет о работе Путивльского отряда Сеймско-Деснинской экспедиции 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2б.

Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109—122.

Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48—76.

Ильинская, В. А. 1968. Новые данные о памятниках середины I тыс. н. э. в Днепропетровской Левобережной лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь*. Москва: Наука, с. 55—61.

Ильинская, В. А. 1968а. *Скифы днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А. 1970. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи? *Археологія*, XXIII, с. 23—39.

Ильинская, В. А. 1971. *Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье*. Автореферат диссертации д. и. н. Москва.

Ильинска, В. А., Тереножкин, А. И. 1966. *Разведка в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма в 1966 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/18.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Каравайко, Д. В. 2007. Глиняные грузила юхновской культуры. В: *Ранній залізний вік Євразії: Тез. доповідей Міжнародної наукової конференції «До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна (16—19 травня 2007 р.)*. Київ; Чигирин, с. 78—81.

Каравайко, Д. В. 2009. Городище юхновской культуры Бужанка I. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава, с. 142—150.

Каравайко, Д. В. 2010. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині. *Археологія*, 1, с. 68—78.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.

Каравайко, Д. В. 2014. Городища раннього залізного віку в Путивльському Посейм'ї. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 163—173.

Каравайко, Д. В. 2015. Городища раннього залізного віку на Сеймі. *Археологія і давня історія України,* 2 (15), с. 65—76.

Каравайко, Д. В. 2016. О слабозаселенных городищах на Сейме. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича. Харків, Україна, 4—5 листопада 2016 року*. Харків: НТМТ, с. 24.

Каравайко, Д. В. 2017. Исследования городищ Путивльского Посеймья: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України.* 2 (23), с. 279—291.

Каравайко, Д. В. 2018. О трех городищах скифского времени Путивльского Посеймья. *Археологія і давня історія України,* 2 (27), с. 264—286.

Каравайко, Д. В. 2019. Глиняные миски городища Ширяево. *Археологія і давня історія України,* 2 (31), с. 294—299.

Каравайко, Д. В. 2020. Історія дослідження городища скіфського часу Ширяєве. *Археологія і давня історія України,* 3 (36), с. 524—530.

Каравайко, Д. В. 2021. Глиняні вироби городища Ширяєве. В: Скорий, С., Задніков, С. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник ста-*

тей на пошану Ірини Шрамко. Харків; Котельва: ХНУ; ІКЗ «Більськ», с. 113—128.

Каравайко, Д. В. 2022. Наконечники стріл з пам'яток скіфського часу Середнього Посейм'я. *Феномен Більського городища 2022*, с. 140—151.

Каравако Д.В. 2023. Городища скіфського часу середньої течії р. Сейм. *Археологія*, 1, с. 20—39.

Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.

Каравайко, Д. В., Плаксіна, О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012—2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 58—65.

Каравайко, Д. В., Пеляшенко, К. Ю. 2018. Лепная посуда памятников скифского времени Путивльского Посеймья. *Revista arheologică*, XIV, 2, с. 132—147.

Каравайко, Д. В., Качура, О. В. 2020. Археологічні дослідження городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 9, с. 161—186.

Кирьянова, Н. А. 1981. О материалах по земледелию городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье VI—IV вв. до н. э.* Москва: Наука, с. 110—111.

Коваленко, Ю. О. 2001. Археологічний комплекс скіфського часу в урочищі Барвінкова Гора на Глухівщині. *Археологічний літопис лівобережної України*, 2, с. 175.

Коваленко, Ю. О. 2002. *Науковий звіт. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова, Глухівського та Путивльського районів за 2002 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2002/107.

Коваленко, Ю. О. 2007. Скіфські старожитності на Глухівщині. В: *Сіверщина в контексті історії України. Матеріали науково-практичної конференції 17—18 травня 2007 року*. Суми, с. 19—23.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.

Колчин, В. А. 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология). *Материалы и исследования по археологии*, 65, с. 7—120.

Коротя, О. В., Осадчий, Є. М., Приймак, В. В. 2010. Нові данні про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Полтава: Техсервіс, с. 17—28.

Коротя, О. В., Кравченко, О. М., Осадчий, Є. М. 2013. Монастирі та скити Сумщини XVI—XX ст. (каталог матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область»). В: Кравченко, О. М., Осадчий, Є. М. *Монастирі північно-західної Слобожанщини середини XVII — XVIII ст.* Суми, с. 159—209.

Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2016. Інвентаризація пам'яток археології Глухівського району у 2013 р. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 53—57.

Косиков, В. А. 1992. Инструментарий литейщиков Скифии для обработки изделий из меди и бронзы. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 57—70.

Краснов, Ю. А. 1971. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 174. Москва: Наука.

Кренке, Н. А. 2011. *Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи*. Киев: АДЕФ-Украина.

Крютченко, А. А. 2014. О городищах-убежищах в бассейне р. Северский Донец. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції. Харків, Україна, 30—31 жовтня 2014 року*. Харків: НТМТ, с. 25—26.

Крютченко, А. А. 2017. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologică, serie nouă*, XIII, 1—2, с. 181—196.

Крютченко, А. А. 2019. *Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Памятники железного века на территории Полесья*. Свод археологических источников, Д 1-29. Москва: Наука.

Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д 1-19. Москва: Наука.

Куцоконь, Ю. К. 2015. Остеологічна колекція риб у фондах Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. В: Загороднюк, І. (ред.). *Природничі музеї: роль в освіті та науці: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції*. 2. Київ: ННПМ НАНУ, с. 56—58.

Куцоконь, Ю. К., Квач, Ю. В. 2012. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку. *Біологічні студії*, 6, 2, с. 199—220.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Лазаревский, А. М. 1893. *Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления*. 2. Полк Нежинский. Киев: К. Н. Милевский.

Лахмотов, К. О. 2021. Знахідки кераміки юхнівської археологічної культури на території Середнього Посейм'я. В: Подрез, Ю. В. та ін. (ред.). *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 11 лютого 2021 р.* Суми, с. 75—78.

Лєпьошкін, О. Д. 2009. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 5, с. 185—216.

Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 5—85.

Літопис… 1989. *Літопис руський. За Іпатським списком* (переклад Л. Махновець). Київ: Дніпро.

Лошенков, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: Минская фабрика цветной печати.

Ляпушкин, И. И. 1947. *Днепровская Левобережная экспедиция. Разведка И. И. Ляпушкина. Учетные карточки №№ XXVI—XLVIII*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/29.

Ляпушкин, И. И. 1949. Поселения зольничной культуры «скифов пахарей» в бассейне Сейма. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 67—71.

Ляпушкин, И. И. 1950. Поселения зольничной культуры («скифов пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья. *Советская археология*, XII, с. 41—65.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва: Наука.

Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава.

Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э.* Москва: Наука.

Мельниковская, О. Н. 1950. Могильник у села Долинское Черниговской области. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 70—74.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/85.

Мельниковская, О. Н. 1975. Юхновская культура. В: *Новейшие открытия советских археологов. Материалы конференции. Часть II (апрель 1975)*. Киев, с. 9—11.

Мельниковская, О. Н. 1975а. Шабалиновское городище. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 142, с. 98—103.

Митрофанова, В. Н., Филиппенко, Б. П. 1967. Новое поселение неолита ямочно-гребенчатой керамики на Сейме. *Археологические исследования на Украине 1965—66 гг.* Киев, с. 13—14.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.

Морачевський, Я. М. 1928. *Щоденник археологічної рекогносціровки в південній частині Глухівщини 1928 рік*. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, № 202/40.

Морачевський, Я. М. 1929. *Щоденник археологічної екскурсії по р.р. Клеваню, Свісі, Локні та Івотю 1929 р.* НА ІА НАН України, ф. ВУАК, № 309/9.

Моргунов, Ю. Ю., Приймак, В. В., Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2022. *Городища роменсько-давньоруського часу на території Сумської області*. Харків: Експрес-книга.

Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 160—178.

Моруженко, А. А. 1985а. Животноводство и охота лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. В: *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 128—138.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Кухарская, Е. Н. 1990. *Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/240.

Моця, О. П., Казаков, А. Л. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній світ.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В, Приймак, В. В. 1991. *Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/121.

Обломський, А. М., Приймак, В. В. 1992. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р. Клевень і р. Есмань. В: Белашов, В. І. (ред.). *Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції присвяченої 1000-літтю м. Глухова (Глухів, 27—28 жовтня)*. Глухів, с. 64—66.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Приймак, В. В., Кропоткин, А. В. 1992. *Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/56.

Ольговский, С. Я. 2005. *Скифо-античная металлообработка архаического времени*. Киев: Укрпрессполиграфэкспо.

Ольговський, С. Я. 2016. Нові знахідки форм для відливання скіфських наконечників стріл. *Археологія і давня історія України,* 2 (19), с. 231—236.

Осадчий, Є. М. 2020. Археологічні пам'ятки на території м. Ворожба Білопільського району. В: *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми, Україна, 7—8 лютого 2020 р.* Суми: Цьома С. П., с. 114—116.

Осадчий, Є. М. 2020а. Картографування городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2020*, с. 239—244.

Осадчий, Є. М., Качура, О. В. 2022. Багатошарове поселення «Стрільники» (до археологічної карти Путивльського Посейм'я). В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). *Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції з міжнародною участю «Путивльські читання». До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора*. Київ: ІА НАН України, с. 134—138.

Паньков, С. В. 2014. *Стародавня чорна металургія на території України*. 1: Передскіфський і скіфо-античний період. Київ: ІА НАН України.

Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеоетноботанічні дослідження. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 320—327.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ: ІА НАН України; Котельва: ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д. 4-5. Москва: Наука.

Петренко, В. Г. 1989. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 67—80.

Плаксіна, О. В., Каравайко, Д. В. 2013. Дослідження городищ раннього залізного віку на Сумщині. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 323—324.

Поболь, Л. Д. 1983. *Археологические памятники Белоруссии. Железный век*. Минск: Наука и техника.

Подшивайлова, В. Г. 2020. Музей горюнської культури в селі Нова Слобода: історія створення та діяльність. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 9, с. 60—66.

Покас, П. М. 2003. Городища та селища роменськодавньоруської доби Середнього Посейм'я (матеріали для «зводу пам'яток історії та культури»). В: *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя*. Суми, с. 79—83.

Почвенная… 1977. *Почвенная карта Украинской СССР масштаба 1 : 2500000*. Москва: ГУГК.

Приймак, В. В. 1988. *Отчёт об охранных и разведочных раскопках раннеславянских и древнерусских памятников на территории Сумской обл. в 1987 г. и в 1988 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987—1988/32а.

Приймак, В. В. 1990. *Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських пам'яток Посейм'я у 1990 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/148.

Приймак, В. В. 1996. Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н. е. — поч. II тис. н. е. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава, с. 164—171.

Приймак, В. В. 2020. Проблеми вивчення пам'яток басейну р. Псел у науковій спадщині В. Ю. Мурзіна. *Феномен Більського городища 2020*, с. 94—110.

Приймак, В. В., Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2006. *Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського р-ну Сумської обл. у 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/69.

Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.

Пузикова, А. И. 1996. Городища скифского времени среднего Подонья и Курского Посеймья. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава, с. 199—210.

Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва.

Розенфельдт, Р. Л. 1983. Разведки и раскопки памятников железного века в лесной полосе Европейской части СССР. В: *Методика полевых археологических исследований*. Москва: Наука, с. 31—39.

Романюк, В. В. 2019. Скарби бронзових прутків середнього Поросся. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 514—517.

Рыбаков, Б. А. 1965. *Отчет Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/58.

Рыбаков, Б. А. 1966. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1965 г.*, с. 154—156.

Рудинський, М. 1930. Мар'янівська стація. В: *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка*, III, 1929. Київ, с. 179—190.

Самоквасов, Д. Я. 1873. *Древние города России*. Санкт-Петербург.

Самоквасов, Д. Я. 1878. Историческое значение городищ. *Труды третьего Археологического съезда*, 1, с. 225—235.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и Северяне по городищам и могилам*. Москва: Синодальная Типография.

Седов, В. В. 1969. Культура Днепро-Двинского междуречья в конце I тысячелетия до н. э. *Советская археология*, 2, с. 116—125.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев.

Скорый, С., Костенко, Ю., Боряк, В. 2016. Клады чернолесской культуры на севере Приднепровской Террасовой Лесостепи. *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 106—127.

Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан.

Скорий, С. А., Зимовець, Р. В. 2022. Щодо практики умисного псування предметів на тризні скіфських курганів (за матеріалами Орликової Могили). В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). *Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції з міжнародною участю «Путивльські читання». До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора*. Київ, с. 84—91.

Супруненко, О. Б. 2014. Культові і поховальні комплекси на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади». *Археологічні дослідження Більського городища 2013*, с. 62—82.

Сухобоков, О. В. 1968. *Отчет о разведках Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА НАН УССР в Сумской области в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/13в.

Сухобоков, О. В. 1975. Охоронні розкопки роменського городища с. Червоний Ранок Сумської області. *Археологія*, 15, с. 112—114.

Сухобоков, О. В. 1980. Новые исследования древнерусского Путивля. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 342—343.

Сухобоков О. В. 1981. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1980 г.*, с. 312—313.

Сухобоков, О. В. 1982. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979—1981 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979—81/2.

Сухобоков, О. В. 1983. *Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982—1983 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982—1983/38.

Сухобоков, О. В. 1986. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/31.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И., Пархоменко, О. В., Покас, П. М. и др. 1987. *Отчет о полевых исследованиях 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/13.

Сухобоков, О. В., Приймак, В. В., Горбовцов, А. А., Звагельский, В. Б. 1988. *Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/176.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.

Сымонович, Э. А. 1961. *Отчет о раскопках Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/20.

Сыроватко, А. С. 2003. Орнаментированные «рогатые кирпичи» с дьяковских городищ Москворечья. *Российская археология,* 2, с. 72—79.

Телегин, Д. Т. 1953. *Отчёт о работе неолитического отряда Левобережно-Сейменской экспедиции 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/8а.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: Наукова думка.

Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus,* 4, с. 35—41.

Уварова, П. С. 1906. Выборка из дел Черниговского Статистического Комитета Исторического Общества Нестора Летописца и Архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы. *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда*, I. Москва, с. 73—93.

Фоменко, В. М., Шевченко, Н. П., Балушкін, О. М. 2005. Дослідження Миколаївської експедиції на Південному Бузі. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 309—310.

Фрэзер, Д. 1986. *Золотая ветвь*. Москва: Политическая литература.

Фукс, М. 1930. Про городища скітської доби на Харківщині. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*, 1, с. 91—112.

Халиков, А. Х. 1977. *Волго-Камье в начале эпохи раннего железа.* Москва: Наука.

Цалкин, В. А. 1962. *К истории животноводства и охоты в Восточной Европе*. Материалы и исследования по археологии, 107. Москва: Наука.

Цалкин, В. А. 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. *Материалы и исследования по археологии*, 135. Москва: Наука.

Чижикова, Л. Н. 1987. Жилище. В: Чистов, К. В. (ред.). *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.* Москва, с. 223—258.

Чубур, А. А. 2004. Микрорегион Чечевизня и некоторые вопросы этнокультурных процессов в раннем железном веке бассейна Днепра. В: *Славянский мир Полесья в Древности и Средневековье. Материалы Международной историко-археологической конференции*. Гомель, с. 186—190.

Шадыро, В. И. 1985. *Ранний железный век Северной Белоруссии*. Минск: Наука и техника.

Шекун, А. В. 1995. Могильник милоградской культуры у с. Деснянка близ Чернигова. В: *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова (22—23 вересня 1995 року, м. Чернігів — Славутич).* Чернігів: Сіверянська думка, с. 152—158.

Шелехань, О. В. 2012. Бойові сокири скіфського типу з північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3—13.

Щербань, А. Л. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами).* Київ: Молодь.

Шрамко, Б. А. 1965. Металеві знаряддя виробництва Лісостепової Скіфії (ножі). *Питання історії народів СРСР*, 1, с. 137—152.

Шрамко, Б. А. 1973. Точильні знаряддя скіфської доби. *Археологія*, 11, с. 43—48.

Шрамко, Б. А. 1983. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения ее обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 73—92.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской епохи (город Гелон).* Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков, с. 9—131.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958). Археологічний комплекс «Більське городище»*. Харків; Котельва.

Шрамко, И. Б. 1994. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. *Древности*, с. 43—55.

Buikstra, J., Ubelaker, D. H. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History, Organized by Jonathan Haas*. Arkansas: Arkansas Archeological Survey.

Fazekas, Is. G., Kysa, F. 1978. *Forensic Fetal Osteology*. Budapest.

Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites.* Bucuresti: Contrast.

Scheuer, L., Black, S. 2000. *Developmental Juvenile Osteology*. New York.

Ubelaker, D. H. 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago: Aldine.

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)

Надруковано *в авторській редакції*
Верстка *С. А. Горбаненка*

Підписано до друку 15.04.2023.
Формат 84 × 108/16. Гарн. Шкільна. Ум.-друк. арк. 21,6.
Обл.-вид. арк. 32,4. Тираж 100 прим.

Інститут археології Національної академії наук України;
04210, м. Київ, проспект Володимира Івасюка, 12;
www.iananu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир,
вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
email: *bookovych@gmail.com*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.